МАТИЦА СРПСКА
1826

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ
Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952),
Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969),
др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999),
др Милован Митровић (2000–2004), академик Часлав Оцић (2005–)

159–160
(4/2016)

Уредништво

Др Бошко БОЈОВИЋ (Париз, Француска)
Др Милан БРДАР (Београд)
Др Рајко БУКВИЋ, заменик главног и одговорног уредника (Београд)
Др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка)
Др Бранислав ЂУРЂЕВ (Нови Сад)
Др Владимир Јаковљевич ЗАХАРОВ (Нижњи Новгород, Русија)
Др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд)
Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора)
Др Митко КОТОВЧЕВСКИ (Скопље, Македонија)
Др Милош МАРЈАНОВИЋ (Нови Сад)
Др Милован МИТРОВИЋ (Београд)
Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад)
Академик Часлав ОЦИЋ (Београд)
Др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина)
Др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Секретар уредништва
Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник
Академик Часлав ОЦИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2016

ЗМСДН • ISSN 0352-5732 • UDK 3 (05) • ГОД. LXVII • БР. 159–160 (4/2016) • СТР. 689–1092

З Б О Р Н И К

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

159–160
(4/2016)

НОВИ САД
2016

Илустрација на корици

гравира Захарије Орфелина
Човек пише за столом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Владимир Ж. Милисављевић
ЉУДСКА ПРИРОДА И *STASIS*: О ТУКИДИДОВОМ УТИЦАЈУ НА ХОБСОВУ НАУКУ О ПОЛИТИЦИ

Vladimir Ž. Milisavljević
HUMAN NATURE AND *STASIS*: ON THE INFLUENCE OF THUCYDIDES ON HOBBES'S SCIENCE OF POLITICS

689–707

Триво Инђић
СОЦИЈАЛНЕ СТУДИЈЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ У СРБИЈИ У ПРОГРАМИМА УНИВЕРЗИТЕТСКЕ НАСТАВЕ

Trivo Inđić
SOCIAL STUDIES OF TECHNOLOGY AND SERBIAN UNIVERSITY CURRICULA

709–720

Марица Шљукић и Срђан Шљукић
ОСОБЕНОСТИ ОРГАНИЗАЦИОНИХ КУЛТУРА У СРПСКОЈ ИНДУСТРИЈИ И ПОЉОПРИВРЕДИ

Marica Šljukić and Srđan Šljukić
CHARACTERISTICS OF ORGANIZATIONAL CULTURE IN SERBIAN INDUSTRY AND AGRICULTURE

721–733

Нада Новаковић
ДЕИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА И РАДНИЧКА КЛАСА СРБИЈЕ

Nada Novaković
DEINDUSTRIALIZATION AND THE WORKING CLASS IN SERBIA

735–753

Ђорђе Ђукић
ПОСЛЕДИЦЕ ДИВЕРГЕНТНИХ МОНЕТАРНИХ ПОЛИТИКА ВИСОКО РАЗВИЈЕНИХ ИНДУСТРИЈСКИХ ЗЕМАЉА НА СВЕТСКОМ И НАЦИОНАЛНОМ НИВОУ

Đorđe Đukić
CONSEQUENCES OF DIVERGENT MONETARY POLICIES OF THE HIGHLY INDUSTRIALISED COUNTRIES ON GLOBAL AND NATIONAL LEVEL

755–766

Исидора Бераха
РЕВИТАЛИЗАЦИЈА СРПСКЕ АУТОМОБИЛСКЕ ИНДУСТРИЈЕ: ДА ЛИ ЈЕ УЛОГА ФИЈАТА КЉУЧНА?

Isidora Beraha
REVITALIZATION OF AUTOMOTIVE INDUSTRY IN SERBIA: IS THE ROLE OF FIAT CRUCIAL?

767–783

Драган Докић
ДИМЕНЗИЈА ЛИДЕРСКОГ ПРИСТУПА У ЈЕДИНИЦАМА ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ
Dragan Dokić
LEADERSHIP IN LOCAL GOVERNMENT UNITS
785–796

Зоран Д. Симоновић
ГЕОПОНИКА: ДЕЛО АНОНИМНОГ РЕДАКТОРА
Zoran D. Simonović
GEOPONIKA: THE WORK OF AN ANONYMOUS EDITOR
797–813

Самир Аличић
ПОЈАМ ЗАКОНА У ДЕЛУ БОЖИДАРА ГРУЈОВИЋА
Samir Aličić
THE CONCEPT OF STATUTORY LAW IN THE WORK OF BOŽIDAR GRUJOVIĆ
815–829

Небојша Н. Малешевић
РАЗВОЈ ТЕОЛОГИЈЕ ПРВЕНСТВА ПОСЛИЈЕ ДРУГОГ ВАТИКАНСКОГ САБОРА (1962–1965)
Nebojša N. Malešević
THE DEVELOPMENT OF THE THEOLOGY OF PRIMACY AFTER THE SECOND VATICAN COUNCIL (1962–1965)
831–844

Часлав Д. Копривица
ИСХОДИШТА И СМЈЕРНИЦЕ ФИЛОСОФИЈЕ МИХАИЛА ЂУРИЋА: ПОЗНИ ХУМАНИСТА У ДОБА ПОСТХУМАНИЗМА
Časlav D. Koprivica
ORIGINS AND GUIDELINES OF PHILOSOPHY OF MIHAILO ĐURIĆ: A LATE HUMANIST IN THE ERA OF POST-HUMANISM
845–858

Зоран Лутовац
ПРИСТУПАЧНОСТ АУДИОВИЗУЕЛНОГ САДРЖАЈА ОСОБАМА С ИНВАЛИДИТЕТОМ У КОНТЕКСТУ ЉУДСКИХ ПРАВА
Zoran Lutovac
AUDIOVISUAL CONTENT ACCESSIBILITY FOR PERSONS WITH DISABILITIES IN THE HUMAN RIGHTS FRAMEWORK
859–875

Миодраг Ћујић
ОЧУВАЊЕ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА: ЈЕДНА ОД УЛОГА UNESCO-A
Miodrag Ćujić
PRESERVATION OF NATIONAL IDENTITY AS ONE OF UNESCO'S ROLES
877–888

Бориша Лечић
ОРГАНИЗАЦИЈА УЈЕДИЊЕНИХ НАЦИЈА И БОРБА ПРОТИВ САВРЕМЕНОГ ТЕРОРИЗМА
Boriša Lečić
THE UNITED NATIONS AND THE FIGHT AGAINST MODERN TERRORISM
889–899

Васко Шутаров
ИЗАЗОВИ КУЛТУРНЕ ДИПЛОМАТИЈЕ
Vasko Šutarov
CHALLENGES OF CULTURAL DIPLOMACY
901–915

Ана Пешикан
УТИЦАЈ ТЕЛЕВИЗИЈЕ НА ДЕЦУ И АДОЛЕСЦЕНТЕ: ПРЕГЛЕД ИСТРАЖИВАЊА
Ana Pešikan
IMPACT OF TELEVISION ON CHILDREN AND ADOLESCENTS: A RESEARCH REVIEW
917–929

Марија Павловић
УМЕТНИЧКИ МУЗЕЈИ И ГАЛЕРИЈЕ: ЕДУКАТИВНИ ПРОГРАМИ И РЕСУРСИ ЗА НАСТАВНИКЕ
Marija Pavlović
ART MUSEUMS AND GALLERIES: EDUCATIONAL PROGRAMS AND RESOURCES FOR TEACHERS
931–945

Милош Аранђеловић и Александар Виденовић
ДРУШТВЕНИ ЗНАЧАЈ ЗАДРУЖНИХ ДОМОВА У ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКОМ КОНТЕКСТУ
Miloš Aranđelović and Aleksandar Videnović
SOCIAL SIGNIFICANCE OF COOPERATIVE HOMES IN THE POST-SOCIALIST CONTEXT
947–960

Душко Кузовић
ВАЈАТИ У СЕЛИМА НА ЈУЖНИМ ПАДИНАМА ПЛАНИНЕ ПОВЛЕН
Duško Kuzović
VAJATS IN THE VILLAGES ON THE SOUTHERN SLOPES OF THE POVLEN MOUNTAIN
961–982

Богдан Л. Дражета и Лазар Дражета
ДРВЕНИЧКЕ БУКЛИЈЕ: ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ СВАДБЕНИХ ОБИЧАЈА МАКАРСКОГ ПРИМОРЈА
Bogdan L. Dražeta and Lazar Dražeta
BUKLIJE OF DRVENIK: CONTRIBUTION TO THE RESEARCH OF WEDDING CUSTOMS IN THE MAKARSKA LITTORAL
983–994

Милена Видосављевић
СЕФАРДСКА ЗАЈЕДНИЦА У НИШУ
Milena Vidosavljević
THE SEPHARDIC JEWISH COMMUNITY OF NIŠ
995–1011

Сања Насевски
БАЛКАН И ЈУГОИСТОЧНА ЕВРОПА У *ЊУЈОРК ТАЈМСУ* ОД 1998. ДО 2007.
Sanja Nasevski
THE BALKANS AND THE SOUTHEAST EUROPE IN *THE NEW YORK TIMES*, 1998 TO 2007
1013–1049

ХРОНИКЕ / CHRONICLES

Часлав Оцић
КИНА СЕ ГЛОБАЛИЗУЈЕ: ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА УТОПИЈЕ?
(Извештај са скупа „КПК у дијалогу са светом: Иновације у глобалном економском управљању”, Чунгћинг, 13–15. октобар 2016)
1051–1060

ОСВРТИ / REVIEW ESSAYS

Ана Селић
ПОРЕДАК СВЕТА
(Поводом књиге: Nenad Minić, *Ordo mundi: misterija novog svetskog poretka & Srbija: jedna priča*, Štamparija Stanišić, Bačka Palanka 2009)
1061–1066

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Ђорђе Игњатовић
НЕКОНВЕНЦИОНАЛНО ДЕЛО О ОРГАНИЗОВАНОМ КРИМИНАЛИТЕТУ
(Klaus von Lampe, *Organized Crime – Analyzing Illegal Activities, Criminal Structures and Extra-Legal Governance*, Sage, Los Angeles 2016)
1067–1071

Михаел Антоловић
ПРОТИВ СТЕРЕОТИПА И ЗАБЛУДА
(Милош Ковић, *Гаврило Принцип. Документи и сећања*, Прометеј, Нови Сад и РТС, Београд 2014)
1072–1074

Александра Новаков
ЧУВАР ПАСТВЕ И СЕЋАЊА
(Мирко М. Тишма, *Свештеници у Белом Брду и прикључења*, Словенско слово, Београд 2016)
1075–1077

Дејана Оцић
ГОСПОДСТВО КАО ЖИВОТНИ ИЗБОР
(Радован Поповић, *Аристократ духа – Животопис Милана Кашанина*, Матица српска, Нови Сад 2016)
1078–1080

Живан Иштванић
ИСТОРИЈА ПРОСВЕТЕ У БЕЛОЈ ЦРКВИ
(Гордана Радосављевић: *Стручне школе у Белој Цркви између два светска рата /1919–1941/*, Бела Црква 2016)
1081–1082

Горан Васин
220 ГОДИНА ОД ИРИШКЕ КУГЕ
(Јован Максимовић, *Срем у време куге*, Српска читаоница, Ириг 2015)
1082–1083

Владимир Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
1085–1091

UDC 001
UDC 930:93/94
UDC 1(38)
DOI: 10.2298/ZMSDN1660689M
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

ЉУДСКА ПРИРОДА И *STASIS*: О ТУКИДИДОВОМ УТИЦАЈУ НА ХОБСОВУ НАУКУ О ПОЛИТИЦИ

ВЛАДИМИР Ж. МИЛИСАВЉЕВИЋ
Институт друштвених наука
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
vladimir.milisavljevic@yahoo.com

САЖЕТАК: У раду* се испитује Тукидидов утицај на Хобсово схватање човека и његов модел науке о политици. Тај утицај може се пратити уназад све до времена када је Хобс радио на преводу Тукидидове историје Пелопонеског рата. Он је тада већ описао Тукидида као „понајвише политичког историчара од свих који су икада писали" – дакле, као историчара чији рад представља највећи допринос правом сазнању политике. Главна теза овог текста јесте да се Хобсово дивљење према аутору *Пелопонеског рата* најбоље може објаснити Тукидидовом способношћу да опише конфликтуалност, која чини суштину политике. Та теза се потврђује компаративном анализом појединих тема из Тукидидовог историјског наратива и неколико важних теоријских ставова Хобсове антропологије и политичке теорије. Постоји упадљива сличност, која се често истиче, између Хобсовог излагања о три главна узрока сукоба међу људима у природном стању – конкуренције, неповерења и славољубља – и три основна људска порива на које се Атињани, у говору који Тукидид преноси, позивају да би оправдали своју тежњу за увећањем моћи. Ипак, у овом тексту заступа се гледиште да је Тукидид највећи утицај на Хобса извршио својим описима унутрашњег рата у полису. У закључном делу текста у том светлу се испитују два мотива из његовог описа чувене *stasis* у Коркири: немогућност правде и изопачавање језика, до којих долази у ситуацији грађанског рата.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: историја, наука, полис, политика, правда, природа, рат, *stasis*

* Рад је настао у оквиру пројекта 179039 Института друштвених наука у Београду, под насловом „Структурне друштвене и историјске промене српског друштва у контексту европских интеграција о глобализације", који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Немачки историчар Рајнхарт Козелек рекао је да је Хобс читаву своју теорију државе развио полазећи од историјске ситуације грађанског рата [Козелек 1997: 51]. Зато није необично што је један историчар на њега извршио пресудан утицај. Реч је о Тукидиду, аутору који нам је оставио најупечатљивије описе грађанских ратова који су се водили у Старој Грчкој; поједини тумачи чак сматрају да читаво Тукидидово животно дело – *Пелопонески рат* – није ништа друго до недовршена историја једног јединог, великог грађанског рата који је захватио Грчку Перикловог доба. Показаће се да је Тукидидов утицај на Хобса био још дубљи и шири. Он је одредио значајне аспекте Хобсовог виђења људске природе, па и неке од темељних црта његове науке о политици.

ТУКИДИДОВА ИЗУЗЕТНОСТ

Познато је да је Хобс према ауторитетима класичне старине имао изражен критички однос. Он је рецепцију Аристотелових, Цицеронових или Сенекиних дела у култури хришћанске Европе (она се одвијала на независним универзитетима његовог времена, чији је утицај на друштво Хобс и иначе сматрао погубним) означио као један од главних извора највећег зла у животу државе – извор побуне и грађанског рата. Хобс критикује античке филозофе (пре свега Аристотела) не само због њихових учења о човеку и држави, већ и због њихове метафизике, као и због апсурдне концепције сазнања коју су, по његовом мишљењу, завештали потомству. Међутим, Хобсова полемика против античких аутора достиже врхунац управо када је реч о њиховим политичким идејама, пре свега о античком појму грађанске слободе и тумачењима која је тај појам добио у модерном времену [Hobbes 1968: 261–268, 682–703; EW VI: 216–218, 233]. У Хобсовим очима, заједнички именитељ тих политичких схватања био је у томе што су допуштала да се доведе у питање једини исправан принцип науке о политици – концепција о апсолутној суверености власти којој се сви грађани морају покоравати јер је једино она способна да им пружи сигурност и заштиту. Ширење античких политичких идеала доприносило је пропадању оне особине у којој је Хобс видео најважнију врлину грађанина – послушности према државном ауторитету.

Међу грчким ауторима, Тукидид је за Хобса био изузетак. Први спис који је Хобс објавио под својим именом био је превод Тукидидовог *Пелопонеског рата*. То је уједно био и први превод с грчког оригинала на енглески језик, у издању које је приредио Емилио Порта. Наиме, једини ранији превод Тукидидовог дела на енглески језик био је рађен с његовог превода на француском, који је сачинио Клод де Сесел. Па ни то није био превод изворног грчког текста, већ једног латинског превода, чији је аутор био Лоренцо Вала. Овај се, како Хобс каже, служио грчким текстом мање савршеним од онога који је њему био на располагању. Између осталог, Тукидид је свој превод Хобса опремио и географским картама, од којих је једну, полазећи од античких извора, нацртао он лично [EW VIII: ix–x; Schlatter 1945: 350–352].

Хобс је изузетно високо ценио Тукидида. У текстовима које је објавио уз свој превод – у „Предговору читаоцима" и у кратком саставу под насловом „О Тукидидовом животу и његовој историји" – он се о свом аутору изразио у суперлативима. Према Хобсовим речима, Тукидид је аутор код којег налазимо способност за писање историје на њеном врхунцу (*at the highest*) [EW VIII: vii]. Узрок Тукидидове супериорности у односу на друге лежи пре свега у томе што он обавља прави посао историчара, који се састоји у излагању следа догађаја, а не у спекулацији о њима или у моралисању: природа историје је, како Хобс каже, „чисто наративна". Придржавајући се тог одређења историје, Тукидид у дело о Пелопонеском рату не убацује сопствена размишљања нити предавања из политике или морала, већ се ограничава на нарацију следа догађаја: једини изузетак су они делови књиге у којима он преноси говоре историјских актера, за које признаје да их је делимично сâм морао реконструисати према приликама у којима су се одвијали [Тукидид 2010: 29]. Такав поступак ставља Тукидидовог читаоца у привилегован положај сведока који историјска збивања посматра сопственим очима, као што је рекао Плутарх [Plutarch 1962: 500–503] – због чега је, опет, Тукидид истовремено и „понајвише политички историчар од свих који су икада писали (*the most politic historiographer that ever writ*)" [EW VIII: viii].

Како треба да разумемо такву квалификацију? Нема сумње да је енглески поштовалац Тукидида у његову биографију и дело учитавао сопствене преференције. Када Хобс каже да је „очигледно да је Тукидид од свих облика владавине најмање волео демократију" [EW VIII: xvi], те да је управо од њега он сâм могао да научи колико је она лоша и колико је један човек мудрији од гомиле [Hobbes 1839: I, lxxxviii], његов суд о грчком историчару сагласан је с антидемократском репутацијом коју овај ужива код већине каснијих аутора. Може се чак рећи да је Хобс опрезнији од оних који Тукидиду приписују симпатије према олигархијском режиму [EW VIII: xvi; Pope 1988: 276]. Ипак, његова теза да је Тукидид највише ценио трећи облик владавине, „краљевску власт", тешко се може бранити: једини аргумент за ту његову тврдњу је Тукидидово нескривено дивљење према Периклу, чија се владавина у *Пелопонеском рату* описује као демократска по имену, али монархијска у стварности [EW VIII: xvii; Тукидид 2010: 117]. Зато Хобс настоји да учини вероватним своје виђење Тукидидових политичких афинитета истицањем његовог порекла од лозе трачких краљева, па и подсећањем на руднике злата који су били извор богатства његове породице. Хобс приказује усамљеност у којој је бивши атински стратег писао своје велико дело као отмено повлачење у приватност, тек привремено прекинуто неизбежном службом држави, која се несрећно завршила. Он каже да се Тукидид намерно уздржавао од појављивања у јавности и избегавао мноштво, које је увек жаљубљено у себе и жели да му се ласка [EW VIII: xvi–xviii].

Упркос свему томе, еминентно „политички" карактер који Хобс приписује Тукидидовој историји очигледно се не заснива на њеној политичкој пристрасности. Напротив, Хобс брани Тукидидову историјску објективност

од критике Дионисија из Халикарнаса, који је сматрао да је аутор *Пелопонеског рата* као историчар био дужан да се стави на страну сопственог града и да из свог излагања уклони све елементе који би могли нанети штету части Атине [EW VIII: xxv–xxvi]. Из тога се може закључити: „политички" карактер Тукидидове историје састоји се у њеном доприносу сазнању онога што је за политику суштинско: „понајвише политички историчар", то за Хобса значи – онај који је најбоље разумео политику.

Хобсова карактеризација Тукидида може се делимично објаснити двосмисленошћу која је конститутивна за класични појам политике. У тренутку кад пише свој предговор за *Пелопонески рат,* та реч код Хобса, баш као ни код Аристотела, не именује само једну област људске праксе већ и науку о тој пракси.[1] Најзначајнији корак ка отклањању те двозначности учиниће управо Хобс, али тек десетак година касније, својим заснивањем једне науке о политици, коју ће назвати именом *Civil science*. Њу ће Хобс замислити као егзактну дисциплину, која својом строгошћу превазилази недостатке раније „политике": за Аристотела, она је била део „филозофије о људским стварима", која због саме природе свога предмета није способна за аподиктичко доказивање [Aristotel 1970: 147, 279]. Хобс ће ту нову, истинску науку о политици у својим првим систематским делима схватити као једину могућу основу политичког деловања [EW I: 8–10].

У време када настају његови списи о Тукидиду, Хобс још увек не располаже таквим појмом науке о политици. Али, он већ сада види главни квалитет свог аутора у његовој способности да поучи читаоца о ономе што је у политици најважније, а за шта нам историја даје искуствени материјал. Наиме, посматрање следа историјских догађаја о којем је било речи није само себи циљ. Смисао историје јесте да „поучи и оспособи људе, путем сазнања прошлих дела, да се понашају разборито у садашњости и промишљено с обзиром на будућност" [EW VIII: vii][2]. Такво сазнање укључује и разумевање мотивације политичких делатника, о чему Тукидид наизглед не говори много: како Хобс каже, он не нагађа о тајним намерама или неизреченим размишљањима историјских личности. Али, Тукидидова предност као историчара лежи управо у томе што из његовог излагања самог следа историјских догађаја, читалац – стављен у положај њиховог посматрача – „може сâм за себе да изведе поуке, и сâм може да прати пориве и размишљања актера све до њиховог седишта", које се налази у човековом срцу [EW VIII: viii].

Постоји, међутим, још једно могуће објашњење Хобсовог става о Тукидиду као историчару који је био у највећој мери „политички" – које

---

[1] Упркос раскиду са Аристотеловим појмом политике који се догодио већ на прагу модерног доба, двосмисленост речи „политика" опстаје све до у 19. век. О томе сведочи и преживљавање универзитетске дисциплине под овим именом, које ће тек касније бити замењено неутралнијим називом „политологије" [Ritter 1969: 106–107].

[2] Ово схватање у начелу не противречи ни Аристотелу. У Хобсовом предговору за превод *Пелопонеског рата* пада у очи одсуство каснијег оштрог критичког суда о грчком филозофу: величајући Тукидида, Хобс се задовољава тиме да га у области историје стави на прво место – оно које Хомеру припада у поезији, Аристотелу у филозофији, а Демостену у реторици [EW VIII: vii].

се, уосталом, не коси с претходним. Оно се тиче Тукидидовог умећа да прикаже праву природу политичког подручја, која се састоји у сукобу, па и у непријатељству. Истина је да ће Хобс својој новој политичкој науци, чији је средишњи део његова теорија суверености, ставити у задатак управо елиминацију сукоба из подручја државног живота или пацификацију и „неутрализацију" [Schmitt 1982: 61–78]. Не може се, међутим, сумњати у то да је сукоб, пре свега у виду унутрашњег политичког раздора или грађанског рата, за Хобса притом био нека врста полазне датости. У том смислу може се рећи да су одлучујући подстицаји за разраду Хобсовог филозофскополитичког програма дошли управо из Тукидидове историје. То важи пре свега за Тукидидове приказе унутрашњег сукоба или грађанског рата (*stasis*), најгорег од свих политичких конфликата, али и за неке друге мотиве његове историје.

ДИЈАЛЕКТИКА НЕПОВЕРЕЊА И НАДМЕТАЊА И ЧОВЕКОВО БЛАЖЕНСТВО

Тукидидов утицај на Хобса био је много већи него што би се могло закључити по броју изричитих навода његовог имена. Да би се он могао проценити, неопходно је упустити се у тумачење опуса двојице аутора.

Најочигледнију потврду Тукидидовог утицаја налазимо у 13. поглављу *Левијатана*. Оно је посвећено опису природног стања, које претходи настанку државе. Основно обележје таквог стања је свеопшти сукоб међу људима или „рат свакога против свакога": важно је запазити да је управо грађански рат један од примера које Хобс наводи како би читаоцу приближио свој појам природног стања. У таквом стању сваки човек је савршено слободан. Али, његова слобода не вреди много, јер непрекидно долази у сукоб са слободом других појединаца. Стога је природно стање једнако неподношљиво као и грађански рат. Да би му људи умакли, неопходно је да се одрекну слободе и потчине се сувереној власти.

Који су, међутим, узроци свеопштег сукоба или свађе (*quarell*) међу људима у природном стању? Према Хобсу, то су три главна човекова порива, која су заснована у самој људској природи: конкуренција или такмичење (*Competition*), неповерење или страх (*Diffidence*), као и славољубље (*Glory*). Сваком од ова три порива одговара предмет на који је он усмерен: добит (*Gain*), сигурност (*Safety*) и слава (*Reputation*) [Hobbes 1968: 184–185]. Људи се, дакле, међусобно сукобљавају или због тога што желе исту ствар, за коју сматрају – с правом или не – да је не могу заједнички уживати, или због тога што страхују да ће им њихов ближњи нанети неко зло, што желе да предупреде својим деловањем, или због тога што желе да се истакну изнад других људи, јер верују да вреде више од њих.

Хобсов попис основних људских порива готово дословно понавља мотиве из беседе којом је атинско посланство у Спарти, непосредно пред избијање Пелопонеског рата, одговорило на оптужбе лакедемонских савезника Коринћана. Ови су тврдили да је Атина својим војним операци-

јама у Потидеји поступила неправедно, да је угрозила интересе Пелопонеског савеза и прекршила мировни уговор о међусобном разграничењу утицајних сфера између Атине и Спарте од 446–445. године [Тукидид 2010: 29–30]. Одговор атинског посланства варира се у две сличне формулације, чији се садржај своди на то да су Атињани, којима се ставља на терет настојање да прекомерно увећају моћ своје државе, деловали под принудом најснажнијих порива, који су природни, вечни и заједнички за све људе, и којима се зато ништа не може приговорити: „понајвише из страха, затим из частољубља и, коначно, из интереса". Очигледно је да „страх" (*deos*) одговара Хобсовом неповерењу (*Diffidence*), „частољубље" (*timḗ*) – Хобсовом „славољубљу" или тежњи за истицањем (*Glory*), а „интерес" или „корист" (*ôphelia*) – његовој конкуренцији или такмичењу око добити [PW I: 126–129].[3]

Чак и кад би се сумњало у строгу терминолошку кореспонденцију између Хобсових и Тукидидових појмова, за шта нема никаквих разлога[4], склоп аргументације атинског посланства показује да је у односима између Атине и њеног главног ривала, Спарте, на делу она иста дијалектика неповерења (*diffidence*) и надметања у којој је Хобс видео једно од главних обележја „природног стања", „рата свакога против свакога", односно грађанског рата. Наиме, како сами кажу, Атињани су се забринули за своју сигурност – што их је навело да још енергичније раде на увећавању своје моћи – када су приметили да су Лакедемонци и сами постали сумњичави и непријатељски расположени према њима [Тукидид 2010: 52]. Та дијалектика је, штавише, на делу већ у претходном говору Коринћана, који прекоревају своје савезнике Спартанце због њихове инертности. Они их подстичу да против Атине усвоје стратегију „превентивног рата": неопходно је да Лакедемонци сруше моћ својих непријатеља већ у зачетку да касније не би били приморани да се боре против њих када буду двоструко јачи [Тукидид 2010: 48]. У светлу таквог начина размишљања политичких актера постаје јаснија основна теза Тукидидове историје да је страх Лакедемонаца од пораста атинске моћи био најважнији узрок Пелопонеског рата [Тукидид 2010: 30]. Истовремено, постаје нам јаснији и Хобсов опис природног стања. Наиме, на врло сличну мисао наилазимо у следећем одељку из Хобсове расправе „О грађанину", који заслужује да буде наведен у целини: „Пошто наше право да саме себе заштитимо онако како желимо произлази из опасности у којој се налазимо, а та опасност из међусобне једнакости међу људима, разборитије је и сигурније за наше одржање да искористимо преимућство које је на нашој страни у садашњем тренутку тако што ћемо се обезбедити /од слабијих/, уместо да чекамо да они порасту, ојачају и изађу из наше власти, како бисмо се потом трудили да ту власт поново стекнемо у борби чији је исход неизвестан" [EW II: 12–13].

---

[3] На сличност између Хобсовог и Тукидидовог текста често се указује [уп. Scott 2000: 122, 134, с упућивањима на литературу].

[4] „Бојажљивост" се и у речницима наводи као једно од значења Хобсове *diffidence* [Filipović 1989: 292].

Постоје бројни други трагови утицаја Тукидидовог излагања на Хобсова схватања. Једна од епизода Пелопонеског рата заврећује пажњу већ и због тога што ју је Хобс изричито коментарисао у свом кратком спису о Тукидиду. Реч је о дијалогу између атинског посланства и поглавара малог егејског острва Мелоса, који се и данас сматра једним од најбољих описа империјалистичког говора [Тукидид 2010: 308–314]. У њему Атињани стављају Мељане, који су у сукобу између Атине и Спарте желели да одрже неутралност, пред ултимативан избор – да ступе у Атински поморски савез и тако се потпуно потчине Атини, или да у противном њихов град, након пораза у борби против несразмерно јачег непријатеља, буде потпуно разорен, а сви његови становници побијени или продати у робље; у тренутку када се преговори воде, атинска флота већ је укотвљена надомак острва.

Тукидид преноси да су Атињани одбили да с Мељанима воде било какву расправу о правди. Дионисије из Халикарнаса због тога је прекорио Тукидида да износи ствари које не иду у прилог достојанству његовог града. Бранећи свога аутора, Хобс истовремено брани и став атинског посланства, између осталог и тако што каже да атински генерали нису ни имали овлашћење државе да расправљају о питањима морала и извештавају скупштину о исходу те расправе, већ да се постарају за то да се Мелос покори било мирним путем било војним средствима [EW VIII: xxviii–xxix]. Још важнији су други аспекти овог дијалога, о којима Хобс не говори изричито. Алтернатива између виталног интереса сигурности или спасења (*asphaleia*, *sotêria*) и потпуног уништења и смрти као најстрашнијих ствари (*ta deinotata*), како је представљена у говору атинског посланства, од темељног је значаја за Хобсово виђење разлога због којих је неопходно установити државу: опасност од насилне смрти (*violent death*) која прети у природном стању, коју и он види као оно најстрашније што може да задеси човека, налаже успостављање политичке заједнице, у којој ће бити гарантована сигурност (*security*) сваког појединца [PW III: 160–163, 168–169; Hobbes 1968: 186, 223–225].

Мељани, који су војно сасвим инфериорни у односу на Атињане, у току преговора постављају и питање у чему би се састојала њихова „корист" од потчињавања једној страној сили. На то питање Атињани одговарају да се корист овде састоји у избегавању смрти, највећег зла. Тај одговор може се схватити као израз отворене бруталности, па чак и цинизма. Хобс је, међутим, у њему могао да пронађе инспирацију за своју критику аристотеловског појма највишег добра као крајњег циља према којем је човеков живот усмерен, или бар потврду те критике. Како он каже у спису *De homine,* с обзиром на разлике међу људским страстима, не постоји неко „највише добро" (*summum bonum*) које би било заједничко за све људе. Упркос томе, постоји највеће зло (*primum malum*), које је једно и исто за свакога – то је смрт, „а посебно смрт у мукама", док се оно што се назива највећим или првим добром (*primum bonum*) не састоји ни у чему другоме до у њеном избегавању, пошто сва друга добра претпостављају човеково самоодржање [Hobbes 1839: II, 98; уп. Hobbes 1968: 160].

Веза између Тукидидовог историјског дела и основних појмова Хобсове антропологије и филозофије мôрала може се следити и даље. Већ цитирани говор коринтског посланства пред лакедемонским савезницима садржи карактеристику Атињана у којој су они описани као активни антипод пасивних Спартанаца, који су дефанзивни и несклони освајању јер пре настоје да сачувају оно што већ имају него да задобију нешто ново: „/Атињани/ се, наиме, целога живота боре с тешкоћама и опасностима и веома мало уживају у ономе што имају јер увек жуде да стекну више. За њих је само онда празник када обављају своју дужност и зато сматрају да је потпуно мировање већа несрећа него напоран рад”[5] [Тукидид 2010: 49].

У *Левијатану* Хобс пише о човеку уопште, али на трагу наведених Тукидидових речи: „Срећа се не састоји у мировању задовољеног духа”; напротив, она је „стално напредовање жеље од једног до другог предмета, у којем досезање претходног само отвара пут ка потоњем” [Hobbes 1968: 160]. То напредовање нема краја ни границе, баш као ни јачање атинске империје код Тукидида, чије дело у целини показује како у свести историјских актера мере за обезбеђење сигурне будућности Атине захтевају све веће и веће јачање моћи. Хобс изводи аналоган закључак за човека као таквог: његова општа склоност је „стална и неуморна жеља за све већом и већом моћи (*desire of Power after power*), која престаје тек са смрћу” [Hobbes 1968: 161]. Очигледно је да Хобс пројектује особине које је Тукидид приписивао појединцима или политичким колективитетима у одређења човекове природе.

ПЕЛОПОНЕСКИ РАТ: *POLEMOS* ИЛИ *STASIS*?

Бројни тумачи Тукидида виде суштину његове историје у описима унутрашњег рата који се води у појединачним полисима. Такво гледање повезано је с уверењем да ситуација грађанског рата или *stasis* представља кристализациону тачку читавог сукоба који Тукидидово дело приказује[6]. Још седамдесетих година прошлога века, Фолкман-Шлук је рекао да је Пелопонески рат, због компликованог система савезништава који је успостављен у Грчкој, први рат који по свом пореклу и току показује карактеристичне црте „политичког” рата [Volkmann-Schluck 1977: 15]. Он је видео „неман грађанског рата” – та формулација представља неприкривену алузију на Хобсовог *Бехемота* – као неку врсту идеалног типа: као најзаоштренији, концентрисани облик политичког сукоба, који допушта да се разабере смисао оних конфликтних стања која се још нису развила потпуно и до крајности [Volkmann-Schluck 1977: 60]. У новије време брањена је и теза да је Тукидид Пелопонески рат у целини разумео

---

[5] Ова карактеристика Атињана из перспективе политичких противника има много заједничког са Перикловом похвалом Атине и предузимљивости њених грађана из надгробне беседе погинулима у првој години Пелопонеског рата [Тукидид 2010: 102–108].

[6] Хобс по правилу преводи *stasis* као *sedition,* понекад као *commotion* [EW VIII: 28, 338, 347]. И поред извесних резерви према преводу тог термина сингагмом „грађански рат”, која је у основи превод за латински *bellum civile* [Loraux 1987: 110], односно „унутрашњи рат”, овде се понекад користимо и тим изразима.

као један велики унутрашњи рат, који је захватио читав грчки свет, па и његову околину, а не као *polemos* у правом смислу речи: *stasis* се, дакле, уздиже у основни „модел" сукоба који Тукидидова историја приказује [Price 2004: 3, 67–73]. Тим тврдњама, које садрже део истине, потребно је шире образложење.

Тукидид, наравно, терминолошки разликује оружани сукоб између грчких полиса (*polemos*) од грађанског рата или крвавог раздора унутар града (*stasis*), и поред тога што у његово време то појмовно разликовање није учвршћено у филозофији. Ипак, *stasis* и *polemos* и пре Тукидида представљају супротност и обележени су супротним вредносним предзнаком, што се може уочити у грчкој трагедији. Тако, на пример, Атена у Есхиловим *Еуменидама* одвраћа богиње освете, Ериније, да у Атини не подстичу „сродничког Ареја" (*Arê emphylion*). Она позива да се уместо тога води рат против спољашњег непријатеља (*polemos*) [Aeschylus 1926: 354; Loraux 1987: 101]. То затим прихватају и Ериније, које се моле да *stasis* никада не дође у полис и да се крв грађана не пролива у међусобним свађама, већ да у граду влада љубав и слога у мржњи према спољашњем непријатељу [Aeschylus 1926: 364; Majer 2010: 199–200]. Демокрит ће касније рећи да је *stasis* зло како за побеђене тако и за победнике, јер обема странама доноси пропаст, чиме на посредан начин истиче преимућства спољашњег рата, који по правилу доноси корист једној од сукобљених страна [Diels 1983: II, 181; уп. Loraux 1987: 106].

Са схватањем да је *stasis* пошаст срећемо се већ у Солоновој поезији. Солон описује *stasis* као „јавно зло" (*dêmosion kakon*), које уништава многе људе у цвету младости. Она долази у кућу сваког човека, прескаче преко дворишног зида и сигурно га налази и кад се он скрива у најскровитијем собичку. Грађански рат је беда или „рана" у телу полиса којој се не може умаћи (*helkos aphykton*). Та персонификована *stasis* није, међутим, нека мистична нити необјашњива сила. Према Солону, она произлази из безобзирне жеље за богаћењем једног дела грађана. Та жеља у полису ствара ропство, док ропство, са своје стране, „буди" (*epegeirei*) грађански рат [Noussia-Fantuzzi 2010: 86–87; Loraux 1987: 107–108].

Ипак, супротност између *stasis* и *polemos* код Солона можда није тако оштра као што ће постати неколико генерација након његовог времена. На пример, Солон назива грађански раздор (*stasis*) сродничким или домаћим *ратом* (*stasin emphylon polemon*) [Noussia-Fantuzzi 2010: 86] и тако приближава два појма више него што бисмо то очекивали. Када се има у виду касније уобичајено истицање предности *polemos*-а у односу на *stasis,* готово би се могло рећи да је такво одређење релативно повољно по појам грађанског рата[7].

Из Солонових стихова произлази још нешто: његова метафора „буђења грађанског рата" упућује на то да овај увек „спава" у полису. Тиме

[7] Постоји и друга хипотеза за објашњење наведеног места, мање повољна по појам унутрашњег рата. Према тој хипотези, Солон описује *stasis* као *polemos* да би указао на безобзирност оних који у њој учествују: такви људи показују одсуство бриге о земљи које је својствено војницима који ратују у туђини [Noussia-Fantuzzi 2010: 248].

се, пре свега, истиче да је опасност од *stasis* увек виртуелно присутна. Али те речи истовремено указују и на то да између *stasis* и подручја политичког – онога што припада полису као таквом – постоји суштински однос. У прилог таквом тумачењу говори једна одредба Солоновог закона, која је на први поглед збуњујућа. Према Аристотеловом сведочанству, онима који се у случају грађанског рата не сврстају ни на једну од сукобљених страна било је запрећено казном губитка грађанских права – најстрожом казном искључења из учешћа у животу полиса [Aristotle 1935: 30–31]. Грађански рат је, дакле, „неизбежна" рана и у том смислу што намеће избор коме се не може умаћи без губитка политичке егзистенције. *Stasis* је неодвојива од смисла политике.

Повезаност речи *stasis* с димензијом политике у смислу опредељивања или заузимања става које искључује неутралност може се реконструисати и полазећи од етимологије те речи. Именица *stasis* изведена је из глагола *histêmi* („поставити", „стајати" или „мировати"), и првобитно не значи ништа више него „положај", „место стајања", дакле, „становиште", да би тек накнадно добила смисао странке, а затим странке која за циљ има побуну и, коначно, поделе, раздора и преврата [Liddell/Scott 1996: 1634; Majnarić/Gorski, 1983: 384]. Таква семантичка еволуција је необична, пошто једна реч која изворно упућује на мировање или стајање коначно добија смисао преврата, односно (унутрашњег) рата, код којих се пре помишља на кретање: на почетку своје историје, Тукидид је означио Пелопонески рат као највећи „покрет" (*kinêsis*) који је захватио хеленски свет [Тукидид 2010: 19; PW I: 2].

Али ту необичност није тешко објаснити. Једно становиште, управо због тога што је супротстављено другим становиштима, представља могући извор политичког сукоба. Чак и у модерним језицима, речи какве су „становиште" или „позиција" имају сличне политичке конотације. У такву групу спадају и неки од енглеских термина који код Хобса увек имају пежоративно значење пошто означавају потенцијалне узроке грађанског рата: *sedition* („побуна"), и из ње изведени придев *seditious* (који се код Хобса по правилу јавља као атрибут проблематичних учења или особа), као и *faction* („фракција", „фракција" или, у општијем смислу, „странка"). С правом је примећено да је Хобс сматрао да је грађански рат у заметку присутан већ у начину на који се обликују различите индивидуалне тежње и отпори [Sorell 2001: 132]. Та тврдња могла би се проширити и на различитост међу мишљењима, која, ако се ова испољавају без икаквих ограничења, у заједници увек може да изазове расцеп. Увид да свако парцијално становиште или гледиште представља претњу интересима целине сасвим је јасно формулисан код Старих Грка. Стога античка грчка држава, како је рекао Финли, „мора стајати изван класних или других страначких (*factional*) интереса", који чине да се она расипа у мноштво [Finley 1962: 6–7]. Политика античке Грчке не познаје неку *stasis* која би се збивала у име целине, чему одговара тек модерни појам револуције. Тај појам, уосталом, не познаје ни Хобс, који управо због тога остаје аутентични теоретичар грађанског рата [уп. Koselleck 1995: 71–72].

За разлику од Хобса, који је сматрао да се опасност од раздора и грађанског рата може предупредити једино апсолутним потчињавањем суверену, што се у пракси своди на укидање политичке димензије, грчка демократија се може разумети као покушај да се та опасност отклони успостављањем политичког механизма већинског одлучивања. Речено је да је у демократској Атини гласање било „профилактичко средство" против грађанског рата (*polemos epidêmios*) [Glotz 1929: 56]. Такво решење није повлачило за собом потпуно брисање политичког дисензуса, какво ће спровести апсолутистичка држава. Напротив, у извесном смислу, може се рећи да је атинска демократска скупштина свакога дана вршила фрагментарну, делимичну револуцију [Glotz 324]. Зато агонистичка концепција човека остаје увек присутна у грчком политичком животу, чак и у оном мирнодопском [Vernant 2007: 635], и њено значење никако није само негативно.

Све то, међутим, важи само за класично раздобље античке Грчке, које је обележено постојањем полиса као основног облика организације државног живота. У Тукидидово време, полис је већ на путу да нестане као самостална политичка јединица. Његовим опадањем објашњава се и чињеница да је грчки историчар истовремено могао да буде велики поштовалац Периклове личности и критичар атинске демократије, посебно народних говорника и демагошких вођа. Хобс је, као што је познато, нарочито ценио тај аспекат Тукидидовог дела – између осталог, он је рекао да је његову историју превео да би упозорио Енглезе на опасност која им прети од демократски настројених реторичара [Hobbes 1839: I, lxxxviii]. Овде је, међутим, од пресудног значаја то што се с опадањем грчког полиса релативизује и граница између *polemos* и *stasis*.

У Тукидидовој историји то двоје не могу се строго раздвојити. Платон ће касније рећи да је сваки рат међу Хеленима у ствари грађански рат – *stasis,* а не *polemos* – имајући при том у виду управо искуство Пелопонеског рата [Platon 1930: 494–497]. Тај рат је коначно разорио раније односе заштите и поштовања између грчких полиса – посебно између метропола и њихових колонија – као и традиционалне сродничке и обичајне везе унутар грчких племена [Тукидид 2010: 400–402]. Он је из основа уништио дотадашњу логику припадања, која се заснивала на заједничком пореклу и културним везама, и заменио је логиком променљивих политичких савезништава. Код Тукидида се учинци те промене у врло упечатљивим сликама показују чак и у ратним операцијама: током сукоба на Сицилији, певање пеана изазива највећу пометњу у редовима Атињана и њихових дорских савезника, који им нису и саплеменици: „кад год би га запевали Аргивци или Коркирани, или било који други дорски одред, атинској војсци уливали би страх, као да га пева непријатељ" [Тукидид 2010: 395].

Неразлучивост између *stasis* и рата између појединачних полиса показује се већ на композиционом плану Тукидидове историје. Док се између два полиса одвијају ратна дејства, у позадини непрестано лебди опасност од избијања унутрашњег раздора. Тако, на пример, владајућа

олигархијска странка Мелоса у већ наведеном дијалогу одбија да расправља о атинском ултиматуму пред народом, и то из страха да би то могло изазвати побуну у граду [Тукидид 2010: 308]. Обрнуто, већ од прве књиге Тукидидове историје види се како унутрашњи раздор у полису стално призива интервенцију најмоћнијих спољашњих сила, Атине на страни народа, Коринта, а затим и Спарте на страни олигархијских режима [Тукидид 2010: 30–43, 47–62]. У Тукидидовој историји непрекидно се смењују, или чак прелазе једни у друге, прикази војних операција између различитих полиса и описи унутрашњих борби. Та неодлучивост између *polemos* и *stasis* чини Тукидидово дело актуелним и с обзиром на стање у савременом свету – оно је такође подложно опису у терминима „светског грађанског рата", који се не обазире на националне границе.

ХОБС И *STASIS* У КОРКИРИ

Упркос томе што је у Пелопонеском рату било грађанских сукоба који су по консеквенцама били значајнији, а којима је Тукидид посветио и више простора – таква је била *stasis* у Атини из VIII књиге [Price 2004: 304–327] – његов најславнији опис односи се на грађански рат у Коркири [Тукидид 2010: 176–183]. С правом је примећено да та поглавља садрже најопсежније ауторске коментаре који се могу наћи у Тукидидовом делу [Orwin 1988: 833]. Тукидид је оправдао пажњу коју је посветио том случају *stasis* истичући да је то био „један од првих који су се догодили", па се и суровост која се у њему испољила чинила утолико већом што је била нова [Тукидид 2010: 180]. Опис грађанског рата у Коркири био је од огромне важности и за Хобса, и поред тога што се он њиме није тематски бавио.

Генезу сукоба у Коркири Тукидид је изложио одмах након општих разматрања о циљевима и методи којима његова историја почиње [Тукидид 2010: 30–43]. Један од повода за избијање Пелопонеског рата био је сукоб између Коркире и Коринта око коркирске колоније Епидамна, данашњег Драча у Албанији. Грађански рат између народне и аристократске странке водио се већ у том граду. Вишегодишњи унутрашњи сукоби окончали су се победом народа и прогоном племства. Али, у сукоб су се потом умешале стране силе: најпре Коркира, чија се војска борила на страни народа, и Коринт, који је пружао подршку аристократама. Конфликт се затим пренео и на друге учеснике – не само на пелопонеске градове с дорским становништвом, већ и на полисе ван Пелопонеза, каква је била Мегара у Атици, која је ступила у савез с Коринтом, као и на Атину, која је са својом флотом интервенисала на страни Коркире, а против Коринта, како би подржала тамошњу демократију. Спартанци и њихови савезници касније ће прогласити атинско уплитање у сукоб око Епидамна кршењем мировног уговора између Атине и Спарте и с тим образложењем донети одлуку о његовом поништавању, што је означило ступање у рат против Атине [Тукидид 2010: 58–59]. Тој одлуци су претходили поменути преговори у оквиру којих су Коринћани одржали свој говор о Атињанима.

Коринћани су, уосталом, знатно допринели да у Коркири избије *stasis*. Они су ослободили Коркиране које су раније заробили у поморским биткама око Епидамна, и то у нади да ће ови придобити своје суграђане да пређу на страну Коринта и његових савезника. Тукидид каже да су Коринћани с том намером од почетка добро поступали према тим заробљеницима [Тукидид 2010: 43]. Кад су се вратили у Коркиру, ти бивши заробљеници стварно су почели да подбуњују суграђане против Атине и демократске странке која је у граду била на власти. Градско веће у први мах је одлучило да Коркира остане у савезу с Атином, али да пријатељство с Пелопонежанима такође буде обновљено. Отворена непријатељства и оружани сукоби између народа (*dêmos*) и олигархâ (*hoi oligoi*) почели су, међутим, када су заговорници олигархијског усмерења, симпатизери Коринћана, убили атинског проксена, вођу народне странке и друге чланове скупштине заједно с њим. Завереници су правдали тај чин намером да спрече да Коркира падне у атинско ропство [Тукидид 2010: 49–50]. Њихова странка имала је у прво време извесног успеха у борбама, али се ситуација затим преокренула у корист народа, који је тако у овом рату однео привремену победу: настојања прогнаних припадника племства да свргну народ с власти наставила су се све до њиховог коначног уништења, које је Тукидид описао у IV књизи [Тукидид 2010: 222–223].

Победа демоса била је важна за даљи ток рата јер је обезбедила савезништво Коркире у походу на Сицилију који је предводила Атина. За нас је, међутим, још важнији карактер политичких догађаја које Тукидид описује. Супротстављене стране у Коркири боре се свим средствима једна против друге, и то до потпуног истребљења. У борбама које се воде на градским улицама не учествују само грађани. Олигархијска странка ангажује варварске илирске плаћенике, док се народу придружује већина робова, па се чак и жене боре бацајући цреп с кровова. Доведени у шкрипац, олигарси се не устежу да подметну пожар, који прети да захвати читав град. Чак ни Атињани, који су савезници народне странке, не успевају да смире непријатељства међу супротстављеним странама. Додуше, с времена на време чини се да постоји обострана спремност на попуштање како би се спасао град, али са сваким преокретом догађаја, као што је одлазак непријатељске или приближавање савезничке флоте, поново почиње ланац злодела и свирепости. Разлика између приватног и јавног више не постоји. Дужници безобзирно убијају своје повериоце, по правилу уз изговор да је жртва намеравала да уништи демократију. Ни божански ни људски закони више не важе, тако да у граду влада потпуна аномија. Светиње се скрнаве – убиства се врше чак и у храмовима или испред њих, пошто се права прибегара више не поштују. Припадност странци има већи значај него оданост најближим члановима породице, па се догађа да очеви убијају своје синове [Тукидид 2010: 179–180].

Из Тукидидовог описа догађаја произлази да у стању безвлашћа какво постоји за време грађанског рата појединац који се придржава моралних норми најчешће губи живот, док је правда у међусобним односима сасвим искључена. Као што се показало, и у дијалогу између Атиња-

на и Мељана питање правде се искључује из разматрања као ирелевантно: атинско посланство заступа став да се о правди може расправљати само међу једнакима, а да су такве расправе беспредметне када је разлика у моћи огромна, као у ситуацији у којој се разговор одвија [Тукидид 2010: 309]. Ипак, у унутрашњем рату који се води у Коркири правда је доведена у питање на још далекосежнији начин. Када избије *stasis*, споразуми, обећања, па чак и свечане заклетве губе сваку обавезујућу снагу. Пошто се дају под притиском неповољних околности, нико их се не придржава дуже него што му то налаже тренутни интерес. Коначно, свако поверење међу људима нестаје: ако га уопште има, оно не долази од поштовања закона већ од његовог заједничког кршења. Сви савези су само привремени и нема трајне оданости.

Такав суд потврђују Тукидидова општа разматрања којима је пропраћено његово излагање догађаја у Коркири [Тукидид 2010: 180–183]. Чини се да та разматрања изражавају лична гледишта писца више од било ког другог дела његове историје. У тим одељцима нема, међутим, никаквог трага намери да се почињена злодела припишу једној од две супротстављене стране, па чак ни покушаја да се почињена зверства упоређују по величини. Посебно, питање о евентуалној „моралности" једне или друге политичке оријентације уопште не долази у обзир.

Хобс је могао да изведе радикалне закључке из тих Тукидидових разматрања. У грађанском рату, баш као и у Хобсовом „природном стању", искључена је и сама могућност правде. Да би се о правди уопште могло говорити, неопходан је закон, тј. заповест суверене власти, којој мора припадати управо моћ да елиминише *stasis* из живота заједнице. О томе говори Хобсова императивна теорија закона: „Пре успостављања владе, праведно и неправедно нису постојали, пошто њихова природа стоји у вези с неком заповешћу: по себи самоме, сваки чин је индиферентан, а то што постаје праведан или неправедан произлази из права јавног службеника, који спроводи закон" [EW II: 151].

Али то није све: из Тукидидове историје може се закључити да је главно обележје грађанског рата изокретање уобичајених друштвених односа, вредности и норми. Једна од таквих промена наводи се већ на почетку Тукидидових коментара. Када у граду влада мир, грађани се устежу од позивања страних сила да се уплету у њихове међусобне односе. У грађанском рату, међутим, такво поступање сматра се сасвим оправданим и нормалним начином да се сопствена позиција ојача против непријатеља [Тукидид 2010: 180]. Промене су најупечатљивије у сфери језика, те темељне друштвене конвенције. Уобичајена значења моралних термина се изокрећу: безобзирна дрскост сада важи као непоколебљива оданост странци, а брзоплета жестина као храброст. Истовремено, опрезност се прекорева као кукавичлук, док се разборитост жигоше као мекуштво и неодлучност. Лукавство и превара су на посебној цени као доказ вештине и спретности. Напротив, једноставност (*to euêthes*), коју Тукидид види као саставни део аутентичне племенитости, изврга се ругли [PW II: 148]. Страначки и лични интерес представљају се под маском

племенитих фраза или слогана – код народне странке они се хвале као „Политичка и правна једнакост за масе", а код олигарха као „Умерена аристократија" [Тукидид 2010: 181].

У наведеним Тукидидовим редовима може се препознати један од раних примера парадијастоле – стилске фигуре којом се „слично раставља од сличнога". Још од античког времена употреба парадијастоле посебно је значајна у области људских ствари, тј. политике и морала. Та фигура користи се као моћно реторичко средство за редефинисање односа између врлине и порока. Посебно, она омогућује да се вредносни предзнак појединих особина изокрене у супротност. То показују Тукидидови примери. У мери у којој „брзоплета жестина" има нечега сличног или заједничког са „храброшћу", поступци или карактери који се обично описују првим појмом могу се подвести под други (да би се оправдали), али и обрнуто, већ према интересу говорника [Simeon 1969: II, 13; Skinner 1996: 161].

Хобс је веома озбиљно схватио Тукидидове примере. Вероватно је управо њих имао на уму када је у *Левијатану* написао да су „сила" и „превара" у рату две „кардиналне врлине" [Hobbes 1968: 188]. На наведена места из *Пелопонеског рата* подсећа већ и кратки спис о Тукидиду, у којем Хобс приказује његове животне прилике на начин који наговештава изокретање које се дешава у грађанском рату. Хобс сматра да је то изокретање својствено већ и демократском режиму као таквом. Како он каже, Тукидид је одлучио да се повуче из јавног живота зато што је у његово време народ имао тако високо мишљење о својој моћи да су само они који су га подстицали на најопасније и најбезнадежније подухвате били сматрани добрим грађанима, док се за оне који су му давали умерене и опрезне савете мислило или да су кукавице, или да не разумеју ситуацију, или да клевећу народну власт [EW VIII: xvi; Skinner 1996: 282].

Свеукупно морално кварење изражава се у језику. Зато је Хобс у промени језичких значења које уводе демагози и реторичари видео велику опасност. Захтев за искључењем двосмислености давањем тачних дефиниција термина којима се служимо, с којим се сређемо у Хобсовим систематским делима, не објашњава се само потребом за прецизношћу као научним императивом, већ има и политичке разлоге. Језичке двосмислености су могући извор спорења, па чак и оружаног сукоба: „метафоре, као и бесмислене или двозначне речи су као *ignes fatui*; умовање о њима је лутање међу безбројним бесмислицама, а њихов циљ су препирка (*contention*) и побуна (*sedition*)" – дакле, ништа друго до *stasis* [Hobbes 1968: 116–117].

Да би се та опасност отклонила, неопходно је утврдити значење речи којима се служимо. У свим случајевима у којима постоји неслагање у погледу дефиниције или примене термина које може да угрози јавни мир, то овлашћење припада јавној власти [EW II: 268–269]. Потреба за стабилизацијом језичких значења најхитнија је у области политике и морала, у којој су значења термина непостојана и зато што су вредносно обојена, као што је случај управо с појмовима врлине или порока. Наиме, смисао моралних термина не своди се на објективни садржај који приписујемо

природи ствари на које они упућују, већ зависи од субјективних гледишта говорника, и зато такве речи понајпре могу изазвати неслагање међу људима. Примери које Хобс наводи су управо типски случајеви парадијастоле, преузети из Тукидида: „један човек зове *мудрошћу* оно што други зове *сшрахом*, један зове *окрушношћу* оно што други зове *йраведношћу*, један зове *расийношћу* оно што други зове *великодушношћу*, један зове *озбиљношћу* оно што други зове *глуйошћу*" [Hobbes 1968: 109]. Задатак одређења „правог" смисла речи и овде припада суверену: Хобсова емотивистичка теорија морала [EW IV: 109] у најужој је вези с његовом политичком теоријом суверености.

ШТА НАМ ОТКРИВА *STASIS*?

Тукидид је као главне узроке несрећних догађаја у Коркири означио две људске страсти: жељу за влашћу, која произлази из похлепе (*pleonexia*) и частољубља (*philotimia*), као и претерану страначку ревност или заслепљеност (*prothymon*) [Тукидид 2010: 181; PW II: 146][8]. У грађанском рату те разорне страсти не познају никакве границе. Зато сукоб добија карактер узајамног надметања у злу, које руши пред собом све обзире и све моралне и религијске норме. С тим у вези, поставља се питање: да ли се у „граничној ситуацији" грађанског рата само отворено испољава човекова природа, која у мирним приликама остаје скривена?

Аргументи у прилог таквом тумачењу нису занемарљиви. Чини се да опис грађанског рата у Коркири у композицији *Пелойонескоī раша* има повлашћено место. Тукидид је желео да његово животно дело буде „тековина за сва времена". Он га је намењио читаоцима који „желе да јасно сагледају оно што се догодило као и оно што ће се једнога дана поново догодити, сходно људској природи (*kata to anthrôpinon*), на исти или сличан начин", и који ће од тог читања имати користи [Тукидид 2010: 29; PW I: 40]. У опису догађаја у Коркири Тукидид се служи готово идентичним терминима: страхоте које су се тамо десиле догађају се и увек ће се догађати „докле год је људске природе (*physis anthrôpôn*)".

Те речи могу навести на помисао да је за Тукидида човек суров и неправедан „по природи". Али већ наставак реченице показује да би такав закључак био нетачан: како Тукидид каже, људска природа је „час суровија, час блажа", зависно од околности. Те околности су посебно неповољне у рату, који је „суров учитељ", и који већину људи чини суровима и насилнима, док у миру и државе и појединци имају „виши морал" [Тукидид 2010: 180; PW II: 142].

Тукидидови искази о људској природи обично се доводе у везу с његовом блискошћу мисаоном свету реторике и софистике: према предању, Тукидид је био Антифонтов, Горгијин и Продиков ученик [Romilly 2002: 150, 152–154]. У софистици се обликовала антитеза између природе (*physis*) и закона (*nomos*), с којом се срећемо и у излагању атинског послан-

[8] На другом месту Хобс прецизније одређује смисао грчке речи *pleonexia* као „повреду туђег права" (*encroaching*) [EW IV: 104].

ства у мелском дијалогу. Али, та антитеза не одговара у потпуности ономе што Тукидид има да нам каже о човековој природи у поглављима о *stasis* у Коркири. Разлика између човека какав је он у грађанском рату и какав је у мирним, срећнијим временима не поклапа се са супротношћу између „природе" и „закона". Напротив, сама човекова *ūрирода* показује се као двострука у зависности од прилика. То значи да је погрешно веровати да су људи по природи лоши или сурови и да се то открива у критичној ситуацији грађанског рата, док иначе остаје скривено. Претерана је и тврдња да је Тукидид природу као такву схватао као „извор и место назадовања" [Loraux 1995: 322]. За Тукидида, људска природа је нестална, из чега, опет, произлази да околности у којима човек живи треба учинити што је могуће бољим.

Неоспорно је, ипак, да је Тукидид своје становиште одредио супротстављајући га идеализованим приказима човека с каквима се срећемо у песништву и митологији [Тукидид 2010: 29]. Ако тај став није произашао из софистичких учења, како га можемо објаснити? У ствари, он има своје историјске изворе у ставу јонских физичара, који су такође били непријатељи митологије, што је приметио Јегер: „Тукидид је извојевао своју велику интелектуалну победу преносећи тај став с безвремене природе на политичку борбу свога времена, помраченог и пометеног страстима и страначким интересима" [Jaeger 1973: 388].

На сличну везу политичког с појмом природе наилазимо код Хобса. Карл Шмит је поменуо и Хобса када је рекао да су сви „специфично политички мислиоци" песимисти у антрополошком погледу [Šmit 2001: 41]. Хобс се, са своје стране, понекад бранио од оптужби због свог не баш ласкавог виђења људске природе заклањајући се иза ауторитета Светог писма, које такође говори о човековој покварености [EW II: xv–xvi]. У светлу Хобсове касније репутације као атеистичке „звери из Малмесберија", те тврдње су се савременицима морале чинити као пука провокација. Зато би, уместо о песимизму, баш као и код Тукидида, било примереније говорити о Хобсовом антрополошком реализму.

Занимљиво је да је Хобс чак и Тукидида бранио од оптужбе због атеизма. У спису о његовом животу и историји, он помиње да је и овај, као и Сократ, био ученик Анаксагоре – филозофа чија су мишљења била „изнад могућности разумевања човека из пука", па су му зато „донела репутацију атеисте". Тај глас је касније прешао и на другог Анаксагориног ученика, Тукидида, иако овај није био атеиста [EW VIII: xv]. Да ли су, можда, сва тројица – Анаксагора, Тукидид и Хобс – ипак били атеисти? На то питање овде не можемо дати недвосмислен одговор. Али је јасно да је Хобс, као и Тукидид, а за разлику од Сократа, основ за своје схватање човека нашао у једној науци која природу посматра као индиферентну према човековим циљевима. Та наука била је Галилејева механика, према чијем је узору Хобс обликовао своју *Civil Science* као науку о кретању великог политичког „тела". Наравно, природа коју описује физика 17. века не може се напросто изједначити с природом јонске физике. Упркос томе, обе су имале сличан отрежњујући учинак на виђење људске природе и човековог положаја у космосу.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА
(Скраћенице)

EW = Hobbes, Thomas. *The English Works of Thomas Hobbes,* ed. by W. Molesworth:
EW I = *Elements of Philosophy,* London: Bohn 1839.
EW II = *Philosophical Elements of a true Citizen,* London: Bohn 1841.
EW IV = *Tripos, in Three Discourses, et al.* London: Bohn 1840.
EW VIII–IX = *The History of the Grecian War by Thucydides, translated by Thomas Hobbes of Malmesbury,* Vols. I–II, London: Bohn 1843.
PW I–IV = Thucydides. *History of the Peloponnesian War* I–IV, London: Heinemann, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1956–1959.

ОСТАЛА ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Козелек, Рајнхарт (1997). *Критика и криза. Студија о патогенези грађанског света*, Београд: Плато.
Тукидид (2010). *Пелопонески рат.* Београд: Admiral Books.

Aeschylus (1926). *Agamemnon. Libation-Bearers. Eumenides. Fragments*, London: Heinemann, New York: Putnam's Sons.
Aristotel (1970). *Nikomahova etika,* Beograd: Kultura.
Aristotle (1935). *The Athenian Constitution. The Eudemian Ethics. On Virtues and Vices*, London: Heinemann, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
Diels, Hermann (1983). *Predsokratovci. Fragmenti* I–II, Zagreb: Naprijed.
Filipović, Rudolf (1989). *Englesko-hrvatski ili srpski rječnik*, Zagreb: Školska knjiga/GZH.
Finley, Moses (1962). Athenian Demagogues, *Past & Present*, No. 21: 3–24.
Glotz, Gustave (1929). *The Greek City and its Institutions*, New York: Knopf.
Hobbes, Thomas (1839). *Thomae Hobbes opera philosophica quae latine scripsit omnia* I–II, London: Bohn.
Hobbes, Thomas (1968). *Leviathan,* Harmondsworth: Penguin.
Jaeger, Werner (1946). *Paideia: the Ideals of Greek Culture*, Oxford: Blackwell.
Koselleck, Reinhart (1995). *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
Liddell, Henry George/Scott, Robert (1996). *A Greek-English Lexicon*, Oxford: Clarendon Press.
Loraux, Nicole (1987). Le lien de la division, *Le Cahier* No. 4: 101–124
Loraux, Nicole (1995). La guerre civile grecque et la représentation anthropologique du monde à l'envers, *Revue de l'histoire des religions*, tome 212, No. 3: 299–326.
Majer, Kristijan (2010). *Nastanak političkog kod Grka,* Beograd: Albatros Plus.
Majnarić, Niko/Gorski, Oton (1983). *Grčko-hrvatski ili srpski rječnik*, Zagreb: Školska knjiga.
Noussia-Fantuzzi, Maria (2010). *Solon the Athenian. The Poetic Fragments*, Leiden/Boston: Brill.
Orwin, Clifford (1988). Stasis and Plague: Thucydides on the Dissolution of Society, *The Journal of Politics*, Vol. 50, No. 4: 831–847.
Plutarch (1962). *Moralia*, vol. IV, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, London: Heinemann.
Pope, Maurice (1988). Thucydides and Democracy, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 37, H. 3: 276–296.
Price, Jonathan (2004). *Thucydides and Internal War*, Cambridge: Cambridge University Press.

Ritter, Joachim (1969). *Metaphysik und Politik: Studien zu Aristoteles und Hegel*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
Romilly, Jacqueline de (2002). *The Great Sophists in Periclean Athens*. Oxford: Clarendon Press.
Schlatter, Richard (1945). Thomas Hobbes and Thucydides, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 6, No. 3: 350–362.
Schmitt, Carl (1982). *Der Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes*, Köln: Hohenheim.
Scott, Jonathan (2000). The peace of silence: Thucydides and the English Civil War, *Hobbes and History,* G.A.J. Rogers /Tom Sorell (eds.), London/New York: Routledge.
Simeon, Rikard (1969). *Lingvistički rječnik* I–II, Zagreb: Matica hrvatska.
Skinner, Quentin (1996). *Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes*, Cambridge: Cambridge University Press.
Sorell, Tom (2001). Hobbes Overcontextualized, *The Seventeenth Century*, No. 16: 123–46.
Šmit, Karl (2001). *Norma i odluka*, Beograd: Filip Višnjić.
Vernant, Jean-Pierre (2007). La guerre des cités, in: J.-P. Vernant, *Œuvres. Religions, rationalités, politique*, tome I, Paris: Éditions du Seuil: 635–655.
Volkmann-Schluck, Karl-Heinz (1977). *Politička filozofija*, Zagreb: Naprijed.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

HUMAN NATURE AND *STASIS*: ON THE INFLUENCE OF THUCYDIDES ON HOBBES'S SCIENCE OF POLITICS

by

VLADIMIR Ž. MILISAVLJEVIĆ
Institute of Social Sciences
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia
vladimir.milisavljevic@yahoo.com

SUMMARY: This paper assesses the influence of Thucydides on Hobbes's conception of man and, more generally, on his model of "Civil Science". This influence can be traced back to the time when Hobbes worked on his translation of Thucydides's history of the Peloponnesian War. Already at that time, Hobbes characterized Thucydides as the "the most politic historiographer that ever writ", i.e. the historian whose work contributed the most to the true knowledge of politics. The main argument of the paper is that Hobbes's admiration for the author of the *History of the Peloponnesian War* can be best explained by Thucydides's ability to portray the essential conflictuality of politics. This thesis is confirmed by a comparative analysis of some important themes in Thucydides's historical narrative and several major theoretical statements of Hobbes's anthropology and political theory. There is an unmistakable similarity, which has often been commented on, between Hobbes's account of the three principal causes of conflict between individuals in the state of nature – Competition, Diffidence and Glory – and the three main human instincts to which the Athenians appeal, in a speech that Thucydides conveys, to justify their striving for power. However, Thucydides influenced Hobbes mostly by his descriptions of internal war. The final part of the article examines in this light two topics from Thucydides's famous description of the *stasis* which took place in Corcyra – the impossibility of justice and the perversion of language in time of sedition in the polis.

KEYWORDS: history, justice, nature, polis, politics, science, *stasis*, war

UDC 378.1:[007:004
UDC 37:378.1
DOI: 10.2298/ZMSDN1660709I
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

СОЦИЈАЛНЕ СТУДИЈЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ У СРБИЈИ У ПРОГРАМИМА УНИВЕРЗИТЕТСКЕ НАСТАВЕ

ТРИВО ИНЂИЋ
Београд, Србија
trivo.indjic@gmail.com

САЖЕТАК: Друштво знања и одрживог развоја захтева пуну интеграцију технологије у јавне политике друштва, разумевање и уважавање његових потреба, као и пуну свест о социјалним и еколошким последицама технолошког развоја, његовог усмеравања, економије и управљања технолошким променама. Образовни систем мора припремати техничку интелигенцију за изазове политика модернизације, глобализације и рада у транснационалном окружењу. Високе школе у Србији не укључују социјалне студије технологије у своје наставне и истраживачке програме, што блокира пуно коришћење епистемолошких, социјалних и политичких капацитета ових професија и не уважава социопрофесионалне потребе и стандарде ове академске заједнице.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: социјалне студије технологије, универзитетска настава, философија технологије, социологија технологије, историја технологије

У луку дугог трајања, од Аристотелове *Никомахове етике* до *Декларације из Вилнуса* из ових наших дана (2013), расправа о односу друштвених и природнотехничких наука никако не посустаје. Аристотел, одгојен у природознанственом духу, вођен битном спознајом да је човек по природи политичко (друштвено) биће (zoon politikon) истиче како три врлине стоје изнад свих, као водичи за добар живот: *episteme* (знање, научно знање), *techne* (практична вештина, умешност, умеће рукотворења) и *phronesis* (практична мудрост, разборитост). Оне воде живот слободног човека, активног грађанина, и у свакој прилици му предочавају шта је исправно делање. Модерним језиком речено, нема науке и технологије без моралног понашања, без осећања за правду и етику.

Овде сведочимо како је још античка философија познавала нераздвојиво јединство свег бивства, што је подразумевало смисаони поредак бивства (где је, дакле, метафизика била схваћена као краљица наука). Отуд и важност Аристотеловог наука: повезивање идеје универзалног

сазнања с тоталитетом, целином бивствујућег и стављајући то бивствујуће у средиште свог активитета претворити га „себи у задатак".

Овај антички занос пољуљан је у нововековном времену тријумфом „позитивних наука". Проблем је, као и увек, како „прекорачити свет као универзум пуких чињеница", тј. увидети – како поручује Хусерл (Edmund Husserl) – да позитивизам обезглављује философију. Па се, већ дуго времена, бавимо овим круцијалним питањем нововековне философије: „Могу ли се тамо где сазнавајући ум одређује шта је бивствујуће одвојити ум и бивствујуће" (Хусерл). Повезаност ума и бивствујућег уопште („загонетка свих загонетки"), рехабилитација „човека који се бори за саморазумевање" (највиши историјски феномен), остаје нам као битан налог: а то је (опет Хусерл) „свесно руковођење процесом људског постојања", коме служе и философија и наука [Huserl 1991: 21–22]. Откако се у модерно време преиспитује појам рационалности, то се догађа на фону савремене индустријске културе (видети радове Хоркхајмера /Max Horkheimer/, Адорна /Theodor W. Adorno/, Бењамина /Walter Benjamin/, Блоха /Ernst Bloch/, Маркузеа /Herbert Marcuse, Хабермаса /Jürgen Habermas/, итд.), па се стиже до увида како нарастајући степен техничких средстава и знања може лако да нас доведе и до њихове злоупотребе, до креирања апарата масовне манипулације и репресије, тј. до нових видова дехуманизације и неоварварства, па чак и довођења у питање судбине цивилизације и постојања човека. Тако се потврђује стална актуелност поменутог Аристотеловог налога о раду на остварењу људске егзистенције и истине вођене моралним диспозицијама.

Декларација из Вилнуса (Vilnius Declaration on Horizons for Social Sciences and Humanities) позива на корекције финансијских инструмената Европске уније којима се остварује тзв. Иновациона унија (Innovation Union), а посебно оних из програма Хоризонт 2020 (Horizon 2020*)* који су посвећени истраживању, технолошком развоју и иновацијама, односно привреди заснованој на друштву знања и иновацијама. Поменута декларација захтева интеграцију друштвених и хуманистичких наука у области које покривају истраживања тзв. инжењерских наука, јер без њих нема интердисциплинарности, нити, пак, интегралног научног приступа, уколико се жели да истраживања из домена технологије и природних наука уопште служе друштву и остварују критички увид у оно што ће иновације у тим областима допринети нама свима. Вредност и користи ове интеграције проистичу, пре свега, из значаја друштвених и хуманистичких дисциплина које генеришу знања из домена динамичних промена људских вредности и потреба, идентитета и грађанских врлина које трансформишу друштво и чине функционисање демократије одрживим. Иновације задиру и у промене организација и институција друштва у истој мери колико и у домену технологије. Промене, дакле, не долазе само због напретка технологије, већ и због очекивања друштва, његових вредности и захтева. Ова декларација такође наглашава како су мисаони капацитети друштва битни за одржавање виталности демократије, како је то могуће постићи само активном партиципацијом грађана

у свим пословима друштва, а то је немогуће без ослањања на друштвене и хуманистичке дисциплине, њихово знање и методологије, и без зближавања и конвергенције вредности глобалног друштва и евалуација које долазе из природнотехничких наука. Зато је битно интегрисати друштвене и хуманистичке науке у Хоризонт 2020, како би се препознао диверзитет знања, ефективно сарађивало, неговала интердисциплинарност истраживања и обука, а друштвене вредности стално биле у контакту с евалуацијом истраживачких пројеката [Vilnus Declaration; *Horizons for social sciences and humanities. Conference Report*, 2013; посебно Hackett 2013: 171].

Откако је Сноу (C. P. Snow), физикохемичар и романописац, 1959. објавио књигу *The Two Cultures*, спор између *literary intellectuals (men of letters)* и *the scientists*, (тј. између хуманиста и научника) се наставља, а с другим издањем те књиге, којој је додао есеј *The Two Cultures: A Second Look* (1963), најавио је долазак „треће културе" која би превазишла јаз између ове две групе интелектуалаца, притисла хуманисте да опште, сарађују и воде дијалог с представницима природнонаучних струка, тј. људима техничког образовања и да усвајају њихову културу. Интелектуална глад и радозналост нашег доба није мода коју су, на пример, подстакле књиге Џејмса Џинса (James Jeans), Артура Едингтона (Arthur Eddington), списи Вернера Хајзенберга (Werner Heisenberg) или Алберта Ајнштајна (Albert Einstein). Та глад је израз дубље потребе да разумемо време у којем живимо и промене које не само да трпимо, већ и активно, с већим или мањим предумишљајем, стварамо. Она је постала императив за данашњи систем образовања: научна култура је данас „јавна култура" (*public culture*), култура свих и за све. И Џон Брокман (John Brockman, оснивач *Edge Foundation*) је прихватио Сноувљев (C. P. Snow) термин „трећа култура", али на свој начин и из других разлога говори о њој (у књизи *The Third Culture:Beyond the Scientific Revolution*, 1995). У своју корист Брокман цитира Стјуарда Бренда (Stewart Brand), који каже: „Наука је једина новост. Кад ишчитавате новине или недељнике, све оно што је занимљиво за човека је оно исто старо рекла-казала, политика и економија су исте тричаве драме које се понављају, мода је патетична илузија новог, па је чак и технологија предвидљива уколико познајете науку. Људска природа се не мења много, али се наука мења и та промена се укамаћује (увећава) мењајући неопозиво (неповратно) овај свет" [Kamerer 2013: 12–13].

Природна наука постаје, дакле, јавна култура, а традиционално изједначавање културе с хуманистичким образовањем, у време када се највеће промене заснивају на открићима у природним наукама и њиховој примени у техници, тзв. трећа култура је учинила очигледно проблематичним.[1] У трећој култури комуникација различитих облика знања темељи се на интердисциплинарном приступу.

---

[1] Упор., на пример, специјални број часописа *The Annales of the American Academy of Political and Social Sciences*, № 658, March 2015, посвећен теми "The Politics of Science". Такође и [Jasanoff 1994; Kumar and Chubin 2000; као и: Lövbrand, Pielke Jr. and Beck 2011: 474–496].

Од 60-их година прошлог века ово интердисциплинарно подручје, које истражује стварање, развој и последице науке и технологије у њиховом културном, историјском и социјалном контексту, доживљава пуни процват (Кун /Thomas Kuhn/, Маркузе, Хабермас /M. Habermas/, Д. Блур /D. Bloor/, де Сола Прајс /Derek de Solla Price/, Џ. Р. Коул /J. R. Cole/ и С. Коул /S. Cole/, Ина Шпигел-Резинг /Ina Spiegel-Rösing/, Бруно Латур / Bruno Latour/, итд.). Оно се посебно исказује у покрету за нови курикулум у оквирима универзитетске наставе, познатим под насловом „Наука–технологија–друштво" (Science–Technology–Society, скраћено СТС), „социјалне студије технологије" или „студије науке и технологије" (Science and technology studies). *The Handbook of Science and Technology Studies* [2008], чији су приређивачи Хакет (Edward J. Hackett), Амстердамска (Olga Amsterdamska), Линч (Michael Lynch) и Вајцман (Judy Wajcman), нуди преглед доминантних теоријских перспектива, главних теоријских и методолошких приступа и анализу emergent issues у овој области. Све су бројнији специјализовани часописи, издавачи, институти, научна друштва, међународне конференције, државни органи, а не само високошколске установе, који се посвећују проблемима ових интердисциплинарних истраживања.

Овај покрет сведочи не само о значају и порасту комерцијализације науке, већ и о интеракцији науке и других институција, о значају повећања улоге експерата и јавности у одлучивању о науци и технологији, као и о порасту свести о културним и социјалним димензијама нових технологија. Инжењери могу користити СТС увиде да би разумели како технологије које дизајнирају измирују људску перцепцију и искуство и како се социјалне норме и праксе уграђују у техносцијентистичке системе.

Корист од ових трендова, како за хуманистичку тако и за техничку интелигенцију је, пре свега, подршка за интеракцију знања – професије – и ширих научних и социјалних вредности, указивање на међузависност професионалног знања и политичких вредности и одлука током примене професионалних знања, могућност да се разумева и утиче на средину у којој се живи и ради, а посебно на политику науке, економски и правни оквир друштва, на статус природне средине или јавно здравље и сл. Тиме се оснажује дијалог који би могао редуковати политичке поларизације око питања науке, инвестиција у науку, лоцирање технолошких капацитета и других проблема који тиште модерно друштво у целини и блокирају развој друштва знања.

Појава и експанзија дигиталних технологија одлучујуће захватају и ово подручје, мењају праксу истраживања у природним и социјалним наукама, као и у домену потрошње знања (consumption of knowledge) и његове продукције[2]. Данас већ и деца од седам година имају право на портабл за електронске мреже, односно на мобилни телефон који је и њихов портабл за социјалне мреже, и њихова фото-камера, где је дистрибуција слике инстант потез, итд., па није ни чудо што тинејџери воде ове нове

[2] За студије случаја, импликације интернета за истраживања у овим областима, упор. [Meyer and Schroeder 2015] као и [*The Handbook of Emergent Technologies in Social Research* 2011].

технолошке револуције. Шта тек рећи када ове дигиталне технологије почну да стварају проблеме о којима још нисмо спремни ни да расправљамо? Један од последњих извештаја Ранд корпорације (RAND corporation) из 2015. године урађен је по наруџбини Националног института правде – НИП (The National Institute of Justice) из САД а односи се на етичко-правна питања везана за возила без возача у случају да та возила изазову неку несрећу (...whether a driverless car should decide who lives or who dies during an accident scenario?) и може ли их саобраћајни полицајац зауставити. Може ли их летилица без људи (дрон) контролисати из ваздуха и издавати им наредбе? Шта ако возило без возача оде у оружану пљачку бензинске пумпе и упери пиштољ на радника пумпе? Кола без возача су програмирана да се заустављају на стоп сигнал и на црвено светло, али такође требало би да буду програмирана да се зауставе када то сигнализира и захтева полицајац. Овај извештај НИП је резултат панела експерата за кривично право и технологију и њиховог напора да идентификују неизбежне промене у информационим технологијама које би могле да утичу на политике и процедуре примене права. Возила без возача и сличне технологије нису више само истраживачки пројекти, већ полако постају и комерцијални [Should Cops Be Allowed to Take Control of Self-Driving Cars?].

Социолог и електроинжењер, професорка универзитета Ирина Чекова (Erin A. Cech) објавила је резултате врло занимљивог емпиријског истраживања, под насловом *Culture of Disengagement in Engineering Education?* [Cech 2014: 42–72]. Она закључује како „интерес студената за питања јавног добра може, током њиховог школовања, заиста опадати”[3]. Чекова свој емпиријски увид (у узорку су четири колеџа у САД, укључујући МИТ), с лонгитудиналном анкетом, запажањем закључује како образовање инжењера одгаја, подстиче културу неангажовања која држи да је јавно благостање (public welfare) тангенцијално за праксу инжењера. Та култура има три идеолошка стуба: идеологију деполитизације (где је свака „нетехничка” брига или занимање, као што је то јавна добробит на пример, ирелевантна за „стварни” рад инжењера); дуализам техничко/социјално (који девалвира „социјалне” компетенције попут оних које су повезане с јавном добробити); меритократска идеологија, која обликује постојеће социјалне структуре као поштене и правичне (faire and just). Као последица те културе студенти могу научити да се у процесу постајања инжењерима дистанцирају од разматрања тема о јавном благостању. Чекова мисли да ова култура није само везана за колеџе, већ и широко распрострањена у образовном систему инжењера САД уопште. И док се реакције према друштву попут *wistle blowing* сматрају опште вредним и важним, проактивна разматрања ширег социјалног импакта технологије често су изричито искључена из видокруга инжењерских свакодневних активности, каже Чекова (стр. 49). Оваква култура пасивизује развој ре-

[3] “Students’ interest in public welfare concerns may actually decline over the course of their engineering education.”

флексивног и нијансираног разумевања професионалне одговорности студената према јавној добробити и може нарушити њихове склоности према јавном благостању које су имали пре доласка у колеџ. Даља истраживања би, према аутору, могла показати да је култура неангажовања могућа одлика шире инжењерске професије, а не само програма образовања инжењера и школа у којима се зачиње њихова професионална социјализација.

Инжењери су, као професија, важан локус односа моћи у САД. Велики, комплексни технички системи у којима они имају неупоредиву (и социјално неупитну) моћ, имају способност да смањују, ограничавају индивидуалну аутономију тако што лимитирају изгледе за лични избор, сугеришу скалу у односима политичких форми отеловљених у разним технологијама и колективном капацитету за акцију и имају улогу у готово свакој моћној институцији нашег времена. Неангажовање на пословима јавног добра ових професионалаца може помоћи – упозорава Чекова – репродукцију status quo социјалних неједнакости и перпетуирати, чак и погоршати, постојеће неједнакости група у друштву. Комплексност великих технолошких система одавно је прешла границу када су они могли бити у пуној мери регулисани демократским процесом, или бити стављени под управу просечних грађана. А управо би се од инжењера очекивало да буду ти који ће радити за јавно добро, изнад и преко својих личних интереса и материјалне награде. Нужна је друга епистемичка култура инжењера, која би посредовала између технологије и људског искуства, нужне су друге епистемолошке скеле за реконцептуализацију инжењерске етике и одговорности. Ако желимо ангажоване инжењере, с критичком свешћу о друштву и својој професији (be more willing to whistle blow), морамо вратити разматрања о јавном добру у образовање професије и друге установе њене социјализације.[4]

* * *

Увидом у презентације наставних програма универзитета у Србији на интернету уочава се забрињавајуће одсуство социјалних студија технологије у нашем образовном систему и истраживачким програмима које он генерише. То је битан отклон од трендова који указују на интеграцију технике-технологије и политике друштва, његових потреба за остваривањем планираног и одрживог развоја у домену економије и управљања технолошким променама. Ова кратковидост актера образовне и других политика озбиљно блокира епистемолошке, социјалне и политичке капацитете природнонаучних и инжењерских професија, потцењује њихову улогу у конципирању и реализацији друштвених промена и развоја.

У сиромашној понуди ове наставе најчешће се јављају курсеви опште социологије, пословног права, инжењерске етике или економике, пословне комуникације, екологије или заштите животне средине у некој посебној области. То су, обично, једносеместрални течајеви, најчешће

[4] За концизну критику последица „техничког" менталитета упор.: [Parsons 1969: 174–178].

факултативни предмети. Навешћемо неке примере. Електротехнички факултет Универзитета у Београду има течај социологије, на почетној години, у трајању од једног семестра, и то као изборни премет, док на четвртој години постоји предмет Основи економије, као изборни, у оквиру групе за системско инжењерство. Машински факултет УБг има на првој години основних студија Основе социологије и економије, док се у оквиру последипломских студија могу наћи у понуди и следећи предмети: Индустријски менаџмент, Инжењерска економија, Возила и животна средина, Принципи заштите животне и радне средине, Процесна техника и заштита животне средине, Заштита животне средине у термоенергетици и Форензично инжењерство. Докторске студије на овом факултету имају следеће течајеве: Епистемологија науке и технике (као изборни предмет), Техничко законодавство-прописи и стандарди, Економетријске методе, као и неке техничке дисциплине које би могле да имају везе с нашом темом (Анализа перформанси технолошких система, Менаџмент ризика, Управљање отпадом). Грађевински факултет УБг нуди два предмета: Правна регулатива у грађевинарству и Инжењерска економија у грађевинарству. Исти факултет – смер геодезија – има као изборне предмете Основе економије и Основе стварног и управног права, а на мастер студијама Право управљања непокретностима и Тржиште непокретности. Технички факултет „Михаило Пупин" у Зрењанину има предмет Социологија (општа социологија, у којој се налази и испитно питање „Теорије постиндустријског и информатичког друштва" – једино које би захватало област о којој овде расправљамо). Висока техничка школа у Зрењанину има социологију (као обавезни предмет), и као изборне: Пословно право и етика, Екологија и Инжењерска етика. Машински факултет Универзитета у Нишу има на првој години (два семестра) предмет Социологија културе и морала. Тај предмет покрива различите теме: о сиромаштву, браку и породици, предбрачним односима и избору брачног друга, рок-култури, мотоциклима и култури мотоцикла, о социолошкој анализи кафића, програму и идеологији скинхедса, Православној цркви на крају миленијума, итд. Основна литература је зборник Драгољуба Ђорђевића (*Sociologija forever: praktikum za učenike srednjih škola i studente nematičnih fakulteta*) из 1996. године, у којем је само један прилог који би био близак нашој теми („Minia moralia инжењерске професије", стр. 165–168). Технолошко-металуршки факултет УБг има наставу социологије, као обавезан једносеместрални предмет, уз традиционално конципиран уџбеник Дарка Радосављевића (*Увод у социологију*). Електронски факултет Универзитета у Нишу има групу општеобразовних предмета (Друштво и одрживи развој, Пословне комуникације, Правни аспекти информатике, Инжењерска етика, Култура и комуникације, Енглески језик). И тако даље. Углавном сва наведена настава далеко је од критеријума и проблемских целина за које се залажемо у овом раду.

Частан изузетак овом дилетантизму и привиду социјалних студија технологије чини студијски програм „Историја и филозофија природних наука и технологије", у оквиру мултидисциплинарних докторских сту-

дија Универзитета у Београду (школска 2014–2015), с понудом од деветнаест курсева: Наука и култура у Србији 19. и 20. века, Основи филозофије природних наука, Увод у историјске студије; Историја математике, физике, еволуционе биологије, астрономије, метеорологије; Канон М. Миланковића и антропологија климе, Историја медицине и фармације, Историја материјала, Филозофске основе вештачке интелигенције, Општа музеологија, Заштита наслеђа, Основи и историја рачунарства и информатике, Технологија и транзиција, Научна политика и национални иновациони систем, Математичка теорија музике. Уколико се одржи овај студијски програм, сви су изгледи да ћемо сведочити радикалном помаку у имплементацији социјалних студија технологије у нашој средини.

У времену смо експанзије интердисциплинарности. Од традиционалних језгара студија прелази се на нова подручја или парадигме дисциплина, а за нас је битно и то што се традиционални садржаји лоцирају у историјско-културни контекст или везују за савремене типове продукције и организовања знања. Студенти пате од недостатка историјске културе и везују се за тзв. презентизам, чиме се слаби продубљивање било каквог вида хуманистичких или природнонаучних студија. Уз базичну компетенцију, основно стручно усмерење, требало би их оспособити да могу анализирати амбијент, средину у којој ће да раде, да критички сагледају изазове својој професији и боље разумевају њен комплексни социјалнополитички и културни контекст. Анализа и разумевање услова, потреба и средине у којој професионално деламо, у данашњем свету брзих промена и нараслих амбиција политичко-економских протагониста, захтева нове квалитете и информације о социјалном контексту у којем радимо и мислимо, захтева отвореност студената за нове виталне и когнитивне перспективе у условима опште глобализације живота и рада. Није ту реч, на пример, о оспоравању меркантилистичког менталитета као једном од оријентира професионалног делања, који је данас предоминантан, већ о дубљем разумевању структурних процеса који обликују модерну цивилизацију и њену будућност (на пример, релације технологија – климатске промене; производња – еколошке последице; економски и инвестициони циклуси – технолошке промене; технолошки суверенитет – постнационално друштво; однос интересних група – војске, здравства, контингената радне снаге, потрошача и сл. и технолошког система, итд.). Већ смо у жижи оног што Бауман (Zygmunt Bauman, 1925) зове *Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty.* Ту се, пре свега, мисли на глобализацију, на све већу сепарацију локалне политике и моћи (која се глобализује и избегава политичку контролу), на питање докле сеже класични суверенитет државе–нације у пословима привреде или технолошких политика.

Савременици смо, такође, распада системског мишљења (Systemdenken), насупрот коме се форсира проблемско мишљење (Problemdenken). Постоји богатство дискурзивних форми, праћено захтевима за социјалном контекстуализацијом науке.

Отворен је фронт између „сужене струковне свести" (dem Ingeniöer is nichts zu schwör) и погледа на свет. Уз примедбе да филозофски дискурс стагнира у историзирању. У време „треће културе" не постоји могућност да филозофија одреди себе кроз супротност у односу на науку, како пише Ева Камерер. Развој нових научних сазнаја твори специфичне моделе филозофије „која себе не види ни као утемељење науке ни као апстрактно свођење научних увида на мали број принципа", истиче исти аутор. У трећој култури, као што смо рекли, доминира интердисциплинарност. Уосталом већ је новија филозофија, почевши од ренесансе, била под утицајем математичке природне науке, а том утицају нису могли да избегну ни емпиризам ни рационализам, „а ни идеалистички ни реалистички усмерено мишљење" (Камерер). То важи и за метафизику, чак и код Канта, који науци нуди филозофско утемељење.

Плодан дијалог филозофије и природних науке тече и у нашем времену, с новим амбицијама. Природна наука храни филозофску слику света и човека, мења наше традиционалне представе о нама самима и о свету, о чему сведочи модерна филозофија науке, пре свега у својим релацијама са савременом физиком. Суочени смо, такође, и с увидима који казују како логика људског понашања постаје логика технолошке ефикасности, где је вера у човека постала вера у науку, у прогрес. Овај сцијентизам, ово претерано вредновање науке претаче се у мит спасавања човечанства посредовањем науке. С друге стране, негује се и мит о неутралности науке. Сцијентизам има и функцију идеологије доминације (Хабермас) када капиталистички начин производње изазива, нуди сцијентизацију технике (због истраживања у индустрији у великим размерама). Наука и техника се претварају у функцију легитимације доминације (Маркузе).

Тако и Фајерабенд (Paul Karl Fayerabend, 1924–1994) 1975. године у *How to Defend Society from science* подржава намере да се пробуде критички капацитети студената, како би могли видети ствари у перспективи, а не да се подређују систематској доктринацији, па и када је реч о самој науци – дакле, потреба демитологизације саме науке, десакрализација научног знања – јер и наука може лако, као и свака идеологија, да постане опресивна. Догађа се да и наука постаје ригидна, да престаје да буде инструмент промене и ослобођења. И модерна наука, каже Фајерабенд, може да инхибира слободу мишљења.

Кад је реч о историји науке, поменимо да се још за Галилеја и Њутна наука темељила на безвременој идеализацији, тј. природа је била сачињена од материје и сила, сила које су дејствовале на материју али је нису мењале. Тако је и хамилтоновска динамика сматрала да је сума потенцијалне и кинетичке енергије константна и да се само кординате и моментум могу мењати. Па Кишор Ганди (Kishor Gandhi) тим поводом закључује како је ту природа редукована на механизам који је индиферентан према времену, јер је било каква стриктно механичка алтерација (промена) сасвим реверзибилна. Реверзибилна природа је она у којој је време субјективно, природа без историје. Због тога је и еволуција тек врста

чуда, статистичког или божанског. Код Иље Пригожина ове ствари стоје другачије, јер је његова радикална реконструкција природе и науке утемељена на историји, на природи у коју је уграђено време, историчној природи. Шта се и могло очекивати, након Копенхагеншког тумачења квантне теорије или Хајзенберговог начела неодређености!

Историја науке нас упућује да се наука не проучава као сврха за себе, него као ризница досадашњих поставки и решења научних проблема, тј. у питању је продуктивни, проблемима одређени дијалог с традицијом. Проблеми науке не решавају се у неком неповесном вакууму, тј. не почиње нико од нуле, већ се сви крећемо у формираним хоризонтима који омеђују свако потенцијално ново решење проблема. Ту је на делу плуриперспективна форма мишљења, која живи од диференција и промене тачки гледишта. Историја развоја науке сведочи о смени онтолошких и менталистичких парадигми, као и о менама методолошко-епистемолошке базе.

Наука може утицати на друштво али само у мери у којој се било којој политичкој групи или групи за притисак дозвољава да утиче на друштво (Фајерабенд). Научници могу бити консултовани о важним пројектима, али је коначни суд препуштен консултивним телима која су (демократски) изабрана [Bakuwa 2014], мада их најчешће чине лаици, нестручњаци (пример ове врсте из наше савремености је расправа о пројекту Ђеоград на води' 2014–15.

Све је више експерата који се посвећују студијама социјалне конструкције научног знања, посебно у доменима дисциплина социологије научног сазнања, социологије и антропологије науке и технологије[5]. Ту су Б. Латур, Вулгар (Stephen Woolgar), Кнор-Цетина (Karin Knorr-Cetina), Маклеј (Gilbert Muklay), итд. који се баве анализом научног дискурса, етнометодологијом науке, конструктивистичким студијама лабораторије, итд. Навешћемо само један пример оваквих погледа на научни рад уопште.

Тако је француски инжењер, философ, антрополог и социолог Латур провео две године у лабораторији за биологију Института Салк (Salk Institute) у Калифорнији где је посматрао оне научнике који су изучавали морску прасад. Запазио је како један од елемената који су чинили да се кредибилитет научних конструкција јавља као неупитан и како се бављење науком показује као туђе вредностима и интересима, може бити недостатак размишљања о самој природи тога посла (позива научника). Бруно Латур се бавио, дакле, „племеном научника и њиховом продукцијом – науком", тј. социјалном конструкцијом научног сазнања, у мери у којој она обраћа пажњу процесима посредством којих научници дају смисао својим посматрањима. То је, дакле, намера да се изучи рефлексивност посматрача (тј. научника). Латур је посматрао истраживаче у домену неуроендокринологије који су, пред истраживачем који их је изучавао и био ван њихове струке, одговарали „да раде у неуроендокринологији", као да се ради о некој митологији која не захтева више објашњења, јер се објашња-

[5] Упор.: [Beck, Niewöhner and Sörensen 2012]: такође и: [Bijker, Hughes and Pinch 1987]; и [Klein and Kleinman 2002: 28–52].

ва, тумачи сама собом (исто као и религиозна веровања). Они су држали себе „читаоцима и писцима ендокринолошке литературе", тј. себе приоритетно одређивали, у биолошкој лабораторији где су били истраживачи, као читаоце и писце текстова, а не као експериментаторе с морском прасади. „Бавити се науком" постаје тако редиговање текстова (чланака) и уметност убеђивања – производња дискурса – постаје важан чинилац елаборације науке. О вавилонској кули научних дисциплина у троуглу наука–технологија–друштво може се консултовати још и Латур: *Science in Action, how to follow scientists and engineers through society* (1987).

Економија технолошких промена такође је једна од дисциплина која узима маха: и као економика технолошких иновација, и у оквиру бриге за одрживи развој, за последице технологије на околину, посебно за амбијенталне ризике, и сл.

У Србији је технологија за социологе још увек неистражена тамна мрља (*unexplored dark spots*, како је Колинс /Randal Collins/ говорио пре тридесет година за технологију код америчких социолога) док наши историчари полако откривају историју технологије као дисциплину. У свету такође расте број институција које се окрећу антрополошким и етнографским студијама технологије. Поменимо само радове Штефана Бека (Stefan Beck) (1960–2015), који је етнологију од *Volkskunde* померио ка „емпиријској науци о култури"' (*Empirische Kulturwissenschaft*) где је технологија заузела истакнуто место. То је још један подстицај да и у том сегменту кренемо у озбиљнији рад.

Ми још нисмо савладали лекције прве генерације социјалних студија науке и технологије: критичка рефлексија + генерисање концепата који су адекватни нашој средини + интервенција у *policy making* процесу. Теоријско-концептуална и нормативна обнова свакако би допринела и остваривању простора за политичку демократизацију, економски и социјални развој региона у којем живимо, како нас подсећа Хернан Томас (Hernan Thomas), размишљајући о специфичном геополитичком искуству у којем сагледава социјалне студије технологије [Thomas 2010: 50].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Bakuwa, Japhet (2014). The Role of Laypeople in the Governance of Science and Technology, *International Journal of Humanities and Social Science,* IV, 5(1).

Beck, Stefan; Jörg Niewöhner and Estrid Sörensen (2012). *Science and Technology Studies. Eine sozialanthropologische Einführung*, Bielefeld: Transcript Verlag.

Bijker, Wiebe E.; Thomas P. Hughes and Trevor Pinch /eds./ (1987). *The Social Construction of Technological Systems: New directions in sociology and history of technology*, Cambridge Ma: MIT Press.

Cech, Erin A. (2014) Culture of Disengagement in Engineering Education? *Science, Technology and Human Values*, 39(I).

Hackett, Ed (2013). Horizon 2020 and the Social Sciences and Humanities, in: *Horizons for social sciences and humanities. Conference Report.* Katja Mayer et al. /edit./.

Horizons for social sciences and humanities (2013). Conference Report; Katja Mayer et al. / edit./, Vilnius: Mykolas Romeris University Publishing.

Huserl, Edmund (1991). *Kriza evropskih nauka*, Gornji Milanovac: Dečje novine.
Jasanoff, Sheila (1994). *The Fifth Branch: Science Advisers as Policymakers*, Harvard UP.
Kamerer, Eva (2013). Treća kultura: filozofija i nauka, *Kultura*, 141: 11–22.
Klein, Hans K. and Daniel Lee Kleinman (2002). *The Social Construction of Technology: Social Considerations, Science, Technology and Human Values*, 27, 1.
Kumar, David and Daryil Chubin /eds./ (2000). *Science, Technology and Society, A* Source *Book on Research and Practice.* New York: Kluwer Academic.
Lövbrand, Eva; Roger Jr. Pielke and Silke Beck (2011). A Democracy Paradox in Studies of Science and Technology, *Science,Technology and Human Values*, 36: 474–496.
Meyer Eric T. and Ralph Schroeder (2015). *Knowledge Machines,* The MIT Press.
Parsons, Howard L. (1969). Tehnologija i humanizam, *Praxis,* januar–april, VI, 1–2: 160–178.
The Annales of the American Academy of Political and Social Sciences (2015). № 658, March 2015, посвећен теми *The Politics of Science.*
The Handbook of Science and Technology Studies (2008). ed. by Edward J. Hackett, Olga Amsterdamska, Michael Lynch and Judy Wajcman, The MIT Press.
The Handbook of Emergent Technologies in Social Research (2011). Sharlene Nagy Hesse-Biber /ed./, New York: Oxford UP.
Thomas, Hernán (2010). Los estudios sociales de la tecnologia en America Latina, *Icons,* 37: 35–53.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Should Cops Be Allowed to Take Control of Self-Driving Cars? Доступно на: http://www.slate.com/blogs/future_tense/2015/08/24/rand_report.
Vilnus Declaration – Horizons for Social Sciences and Humanities. Доступно на: http://horizons.mruni.eu. Приступљено: 20. 12. 2016.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

SOCIAL STUDIES OF TECHNOLOGY AND SERBIAN UNIVERSITY CURRICULA

by

TRIVO INĐIĆ
Belgrade, Serbia
trivo.indjic@gmail.com

SUMMARY: Modern knowledge based society with its sustainable development pathos requires full incorporation of technology into public policies, and full understanding of its social, political, economic and ecological consequences. The institutions of higher education, therefore, must be open to accept and to support the entry of the social studies of technology in their curricula. This is not the case with Serbian universities, and the author offers arguments in favour of the change.

KEYWORDS: science and technology studies, university curricula, philosophy of technology, sociology of technology, history of technology

UDC 316.32:63(497.11)
UDC 67/68(497.11)
DOI: 10.2298/ZMSDN1660721S
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ОСОБЕНОСТИ ОРГАНИЗАЦИОНИХ КУЛТУРА У СРПСКОЈ ИНДУСТРИЈИ И ПОЉОПРИВРЕДИ

МАРИЦА ШЉУКИЋ
marica.sljukic@ff.uns.ac.rs

СРЂАН ШЉУКИЋ
ssljukic@yahoo.com

Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет, Одсек за социологију
Др Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија

САЖЕТАК: Циљ рада[1] је поређење карактеристика културе која се обликује унутар индустријских организација с обележјима организационе културе у сфери пољопривреде. Представљају се и анализирају резултати емпиријских истраживања добијени применом метода случаја, уз употребу упитника и структурисаног интервјуа. Аутори закључују да је за разумевање сличности и разлика у погледу карактеристика организационих култура у српској индустрији и пољопривреди потребно уважити особености националне културе, али и историјске факторе, као и бројне чиниоце организационог окружења.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: индустрија, национална култура, организациона култура, организационо окружење, пољопривреда, српско друштво

Полазећи од становишта да су карактеристике и развој друштва условљени карактеристикама и развојем организација у њему (и обрнуто), аутори овог рада настоје да сагледавањем комплексне организационе димензије (организационе културе) укажу на особену повезаност и међузависност друштва (социо-културног окружења) и организација рада које се у његовим оквирима обликују.

[1] Рад је настао у оквиру пројекта „Промене у друштвеној структури и покретљивости као чиниоци европских интеграција Републике Србије, с посебним освртом на АП Војводину” (179053), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије.

Наглашавање значаја специфичне организационе културе за функционисање организација примећује се још код Бернарда (Barnard) и Фајола (Fayol). Међутим, до њеног систематског проучавања долази тек током осамдесетих година 20. века [Janićijević 1997]. Два развојна тренда утицала су на пораст интересовања за проучавање утицаја културе на организације (у Северној Америци и Западној Европи након Другог светског рата): интернационализација пословања на једној, и интернационализација друштвених наука, на другој страни [Mojić 2010: 6].

Упркос становиштима да се организациона култура тешко може прецизно дефинисати [Obradović i dr. 2003], у литератури се она најчешће одређује на основу система вредности, норми, веровања и претпоставки који су обликовани у организацији заједничким деловањем и искуством њених припадника, а који усмеравају њихово мишљење и понашање [Janićijević 1997: 42].

У овом тексту, пажња је усмерена само на поједине елементе организационе културе који се везују за одређене организационе активности, а на којима је тестирана веза организационе и националне културе у ранијим истраживањима [Hofstede 1983, 1993; Mojić 2003, 2010].

На самом почетку поставља се питање: зашто индустријске организације и земљорадничке задруге?

На опредељеност за индустријске организације утицала су три разлога: 1) чињеница да свеукупни друштвени развој почива на индустријској развијености, што показују искуства свих развијених светских друштава, 2) чињеница да је у периоду командно-планске привреде индустрија у Србији (и целој Југославији) интензивно развијана, а да је у периоду тзв. транзиције српског друштва (и не само српског) дошло до њеног суноврата, и 3) актуелна трансформација сфере индустријског рада која је заснована, пре свега, на процесима приватизације.

С друге стране, на опредељеност за земљорадничке задруге, утицало је следеће: 1) чињеница да храна представља стратешки ресурс како унутар појединих друштава тако и у односима међу друштвима, 2) чињеница да земљорадничко задругарство представља значајну форму организовања пољопривредне производње у неким од најразвијенијих делова света (Северна Америка и Западна Европа), али и у Србији, где има дугу традицију (а где је у периоду социјализма озбиљно компромитовано због стављања под апсолутну контролу државе), и 3) вишеструка организациона трансформација задругарства у Србији у последњих четврт века.

Дакле, на опредељеност за наведене типове организација утицало је то што је реч о два стратешка развојна привредна сектора (упркос идеолошким заблудама да су они превазиђени у ери „постиндустријског" и „информатичког" друштва), која имају традицију у српском друштву и која су прошла (и даље пролазе) кроз низ трансформативних процеса у циљу прилагођавања актуелним захтевима тржишта.

С обзиром на то да је актуелни трансформативни процес у својој основи вредносни, сваки покушај да се он анализира нужно упућује на

сферу културе, јер култура представља „пренесени и створени садржај и обрасце вредности, идеје и друге симболичко-значењске системе као факторе у обликовању људског понашања и артефакта произведених путем понашања" [Kroeber et al. 1958: 583]. Усмереност на организационе културе наведена два типа организација предузета је с намером да се установе особености међудејства ширих (екстерних) и ужих (интерних) културних контекста организације, те да се покуша утврдити какав је утицај тог међудејства на транформативне процесе у (истраженим) организацијама. С друге стране, пажња се обраћа и на деловање неких других спољашњих фактора као релевантних варијабли.

МЕТОД

У тексту се представља и анализира део резултата два одвојена истраживања аутора, оба реализована применом квалитативног метода, метода вишеструког случаја (*multiple case method*). У литератури посвећеној овом методу наглашава се да је он посебно погодан за проучавање нових подручја процеса друштвених промена [Eisenhardt 1989], што је случај с проблемом који се сагледава у оквиру овог рада. Метод случаја је, према речима Владимира Милића [Milić 2011: 125], „незаменљив када се ради о свестраном проучавању целине појединчевог искуства, појава, установа и организација".

Прво истраживање је реализовано 2009, а друго у периоду 2012–2013. године. Оба истраживања су реализована на територији Републике Србије, и у оба случаја је начињен пажљив одабир случајева у складу са свим правилима примењеног метода и с намером да узорак организација буде што репрезентативнији. Првим истраживањем је обухваћено једанаест земљорадничких задруга издиференцираних у три типа: 1) „старе" земљорадничке задруге, које су „преживеле" из доба социјализма, 2) „нове I" земљорадничке задруге, које у суштини представљају трговачка предузећа, и 3) „нове II" земљорадничке задруге, које у великој мери наликују фармерскоим кооперативама у Северној Америци и Западној Европи.

Друго истраживање реализовано је у шест индустријских организација из различитих сектора (сектори текстилне, хемијске, металске, дрвне, електро-машинске и прехрамбене индустрије). Истражене индустријске организације су различите величине (према обиму производње и броју запослених), а сем једне која је у већинском државном, све остале су у приватном власништву. Четири организације су основане још у периоду командно-планске привреде, док су две започеле с радом током (још увек актуелне) трансформације.

Једна од конститутивних особина примењеног метода (метода вишеструког случаја), која је у функцији повећавања сазнајне вредности резултата, јесте разноврсност извора и података [Baxter et al. 2008; Yin 2009], па су у оквиру истраживачких планова оба истраживања били предвиђени они извори и подаци коју су сматрани релевантнима за про-

учаване случајеве. Као извори података коришћени су разговори (структурисани интервјуи) с релевантним саговорницима, резултати интерних организационих истраживања, документација о структури организација, различите (многобројне) расположиве евиденције, доступне монографије, доступна архивска грађа, интернет презентације, различити материјали из писаних медија, подаци званичне статистике. До података се дошло и на основу планираног непосредног посматрања, а у случају истраживања индустријских организација коришћен је и упитник, помоћу којег су добијени подаци од радника ангажованих у непосредној производњи[2]. Примена квантитативне технике за прикупљање података (упитника) у реализованом квалитативном истраживању је била у функцији чвршће стандардизације поступка и повећавања квалитета самог истраживања јер се уз квалитативну додала и квантитативна димензија анализе.

Оба истраживања су реализована по претходно установљеном протоколу, а с обзиром на то да су нешто дуже трајала (што је карактеристика истраживања која се реализују применом метода случаја), развијена је и примењена континуирана, односно секвенцијална анализа података. Добијени подаци су у оба истраживања анализирани у оквиру опште аналитичке стратегије, јер јој је циљ објашњење, а која је заснована на чврсто формулисаним теоријским претпоставкама.

РЕЗУЛТАТИ

Елементи организационе културе који се анализирају у овом раду, повезани су са следећим организационим димензијама: управљањем, партиципацијом у процесу одлучивања, интеграцијом у организацију и сукобима. Анализа обухвата упоредно сагледавање реалних и потенцијалних (међу)утицаја екстерних културних елемената (елемената националне културе), као и других релевантних варијабли из организационог окружења, на особености организационе културе (у индустријским организацијама и задругама као облицима организовања рада у пољопривреди).

Међутим, пре него што се саопште резултати поменуте компарације, потребно је указати на значење појма „национална култура" које је усвојено у овом раду. Национална култура је схваћена као „скуп претпоставки, веровања и вредности, које деле припадници једне националне заједнице и који битно одређују њихово разумевање света, као и понашања у њему" [Јанићијевић; према Мојић 2010: 14].

Иако је утицај националне културе на организациону известан [Мојић 2010], искључиво тумачење организационих карактеристика само на основу образаца националне културе представља сазнајну, односно експланаторну странпутицу, јер се на тај начин елиминишу остали фактори окружења (на пример, особености и захтеви тржишта, тип својине) и историјски фактори као детерминишући.

---

[2] У шест истражених индустријских организација подаци су, применом упитника, прикупљени од укупно 147 испитаника.

У оквиру утицајног и обилато цитираног Хофстедовог крос-културног истраживања [Hofstede 1980], реализованог седамдесетих година 20. века, констатовано је да је „национална култура" Југославије имала високу дистанцу моћи, високо избегавање неизвесности, низак индивидуализам и слабо изражене „мушке вредности"[3]. Међутим, у том истраживању (чији се налази често користе као оквир за анализу утицаја националне културе на организациону у српским организацијама), системски узроци (социјализам, друштвене својина) „побркани" су с националним. Такође, уопштавање је извршено на основу података из једног јединог словеначког предузећа[4]. Другим речима, резултати овог истраживања имају врло ограничену примену у објашњавању карактеристика организационе културе српских предузећа, а њихова експланаторна употреба се нужно ограничава на упућивање на системске детерминанте, а не на елементе националне културе.

КАРАКТЕРИСТИКЕ УПРАВЉАЊА И ПАРТИЦИПАЦИЈЕ У ОДЛУЧИВАЊУ У ИСТРАЖИВАНИМ ОРГАНИЗАЦИЈАМА

Један од најдиректнијих показатеља карактеристика организационе структуре и индиректан показатељ карактеристика организационе културе јесте начин управљања организацијом, као и облик контроле који се практикује, односно који доминира у организацији.

У погледу управљања, истражене индустријске организације су хијерархијски структурисане. Хијерархијска структура организација одражава се на начин контролисања различитих фаза радног процеса, а посебно утиче на немогућност радника да партиципирају у процесу доношења одлука. Директно или индиректно наслеђена командно-планска пракса искључивања радника из процеса одлучивања, настављена је у условима измењеног, тржишног начина пословања. Наиме, апсолутна већина испитаника у пет од шест истражених организација, не учествује у процесу доношења одлука од значаја за организацију. Изузетак је најмања организација (из сектора хемијске индустрије) у којој је ситуација обрнута. У овој малој компанији, коју карактерише једноставан процес производње, запослен је нешто већи број високообразованих радника, па је готово свако одлучивање засновано на размени мишљења. Интересантан је податак да испитаници (индустријски радници) који не партиципирају у одлучивању, нису сасвим ни заинтересовани да се у тај процес укључе. Осим веће одговорности коју би та активност подразумевала (а за исту плату), незаинтересованост је извесно последица и релативно јасне представе да доминантан концепт савремене капиталистичке индустријске организације у српском друштву, учешће (свих или већег броја) запослених у одлучивању нужно ни не подразумева.

---

[3] Опширније о томе видети у: [Hofstede 1980; Mojić 2003, 2010].

[4] Мојић [Mojić 2003: 90] наводи да се овом Хофстедовом истраживању замера то што је реализовано у четрдесет филијала компаније IBM, те да је вероватно да су карактеристике организационе културе те компаније утицале на резултате.

Контрола целокупног радног процеса у истраженим индустријским организацијама је слојевита, односно на различитим хијерархијским нивоима успостављају се специфични облици контроле усклађени с особеностима конкретног дела радног процеса (контрола од стране пословође/шефа, контрола од стране виших руководилаца, контрола од стране стручне службе, самоконтрола). Међутим, доминантна је (ин)директна контрола руководства (нижег и вишег).

Иако у наведеној најмањој истраживаној организацији одлучивање почива на размени мишљења, финалне одлуке, као и за организацију најзначајније одлуке, доноси власник, а изразита централизација у процесу одлучивања констатована је и у осталим, већим истраженим организацијама.

Истраживање организационе структуре индустријских предузећа током актуелне трансформације (транзиције) српског друштва, показало је да у њима постоји висок степен централизације уз истовремено низак степен формализације (организационих правила). Једноставан модел, с моћним ауторитетом на врху који доноси све одлуке, представља најчешћи облик формалне организационе структуре који се среће у индустријским организацијама српског друштва.

Типови земљорадничких задруга битно се међусобно разликују када је реч о управљању и учешћу у процесу одлучивања. У „старим" и „новим I" земљорадничким задругама постоји изразита хијерархија у управљању, с концентрацијом моћи на врху хијерархијске пирамиде. Задружно чланство, које је према доктринарној и законској претпоставци носилац читаве организације, потпуно је маргинализовано и искључено из управљања. Задругама ова два типа управља појединац, било да је у питању приватни власник („нове I" земљорадничке задруге) или директор („старе" земљорадничке задруге). Запослени и задружно чланство, као две категорије присутне (и испреплетене) у задругама, готово су у потпуности искључени из одлучивања. Истини за вољу, они у одлучивању понекад и учествују, али само на формалан начин, како би потврдили већ претходно донете одлуке.

Ситуација у земљорадничким задругама типа „нове II" суштински је другачија. Овде се моћ одлучивања налази у рукама једног броја чланова-оснивача, који постављају директора задруге. Директор је тај који управља и врши контролу, али он при томе делује искључиво као извршни орган доминантне групе чланова-оснивача и нема самосталност у доношењу одлука битних за организацију. Остали чланови земљорадничких задруга овог типа маргинално учествују у процесу доношења одлука, док су (редовно малобројни) запослени из њега потпуно искључени.

ИНТЕГРАЦИЈА

Упркос израженој организационој хијерархији и констатованој централизацији у одлучивању, комуникација радника и руководства у истраженим индустријским организацијама није строго једносмерна, нити посредна. Послодавци свих шест организација обухваћених студијом

(вишеструког случаја) наглашавају да упркос постојању некаквих мање-више формалних правила у односу радника и руководства, ти односи нису стриктно формализовани. Дакле, комуникација међу припадницима различитих хијерархијских нивоа је двосмерна и није нужно индиректна. Важност ових података је у специфичном наговештају да таква пракса у комуницирању међу запосленима доприноси њиховој бољој интеграцији, иако је нужно не подразумева.

Подаци су, такође, показали да се постигнута (релативна) интегрисаност запослених у оквиру истражених индустријских организација не одржава изван њих, односно да се запослени углавном не друже у ванрадном времену, што је промена у односу на претранзициони период. То може упућивати на констатацију да је интегрисаност у организационим оквирима подстакнута пре свега нужношћу за сарадњом (рационалним разлозима) и да у својој основи не садржи елементе заједнице (Ф. Тенис). Изузетак је једина индустријска организација која је у већинском државном власништву, у којој је констатована релативно висока повезаност запослених међусобно, као и интензивнија везаност за организацију.

Наведени начин интеграције се у индустријским организацијама постиже и уз помоћ тимског рада. То потврђују добијени подаци који показују да се с колегама (и у ванрадном времену) чешће друже они који су у неком радном тиму од оних који нису. Тимски рад је у истраженим организацијама организован формално, али и неформално, односно спонтаним груписањем радника. Присуство тимског рада, међутим, не доприноси ублажавању хијерархијских односа у организацијама. Тимска организација у свих шест случајева није у функцији стварања „равних" (*flat*) организација, у смислу прерасподеле моћи у организацијама. Моћ је концентрисана у врху организационе хијерархије, а радни тимови се формирају искључиво као последица потребе за рационалном/ефикасном организацијом посла [Шљукић 2015].

У готово свим индустријским организацијама обухваћеним истраживањем постоје мање више (не)формализована правила која се односе на понашање запослених, а радници их не доживљавају као неки посебан притисак. Мада представници управа истражених организација не артикулишу експлицитно специфичне организационе вредности које се унутар организација обликују и негују, они инсистирају на дисциплини и преданом раду, а уз то придају значај и различитим облицима организованих дружења (прослава), за која верују да имају интегративну функцију. Поред установљених и повремених спонтаних прослава које, планирано и непланирано, у одређеној мери доприносе обликовању специфичне „колективне свести предузећа", у истраживаним индустријским организацијама се препознаје још један од елемената специфичне организационе културе. Реч је о истицању значаја заслужних појединаца, а то су углавном оснивачи или власници и руководиоци организација.

Заједничка карактеристика свих истраживаних типова земљорадничких задруга јесте врло низак степен формализације организационих правила. С обзиром на одсуство формалних организационих правила, у

комуникацији унутар организације до изражаја долази разлика у количини моћи коју поседују различити актери. Међутим, ово комуникацију не чини ни једносмерном, ни индиректном, пре свега због тога што међу различитим групама (руководство, чланство, запослени) не постоји велика дистанца у друштвеном погледу, већ углавном само она коју дефинише положај у организацији.

Када је реч о интеграцији, сва три типа задруга имају извесне особености, несводиве на некакав заједнички именитељ. Земљорадничке задруге „старог" типа карактерише приметна интеграција запослених и изразито слаба интеграција задружног чланства. Ово се објашњава чињеницом да је овде реч о организацијама „преживелим" из социјалистичког периода, у току којег је запосленима даван примат у односу на чланство. Задружно чланство, нарочито оно из редова земљорадника, пре више деценија је лишено било каквог утицаја у организацији, те је услед тога његова интеграција све више слабила, да би коначно била сведена готово на нулу. Шта више, земљорадничко чланство се, до извесне мере, непријатељски односи према самој задрузи као организацији, перцепирајући је као експлоататора.

У „новим I" земљорадничким задругама интеграција како запослених, тако и чланства је на изразито ниском нивоу. У овом типу задруга, који представља задругу само по имену, обе наведене групе у потпуности су искључене из одлучивања. Задругу представља и суштински чини само директор-предузетник, док су сви остали у њој без утицаја. Запослени су лако заменљиви и ту су само привремено, а чланство је у задрузи само „на папиру", како би се задовољила законска форма.

Снажнија интеграција дела чланства приметна је у земљорадничким задругама типа „нове II". Реч је о члановима који су уједно и оснивачи задруге и који у суштини управљају задругом и од ње имају највише користи, па не чуди што саму организацију доживљавају као „своју". Ово не важи за остале чланове, али се и код њих може запазити известан степен интегрисаности, зависно већ од њиховог утицаја унутар организације. Запослени, међутим, нису јаче интегрисани, јер организацију доживљавају као место рада које може бити лако промењено.

СУКОБИ

Разлике између управних и извршилачких функција, које су посебно изражене у погледу (не)партиципирања радника истражених индустријских организација у процесу одлучивања, као и податак да апсолутна већина радника није задовољна платом коју добија, могле би да упућују на то да између ове две дарендорфски речено „квази-групе" [Dahrendorf 1959] долази до повремених или честих сукоба. Међутим, сукоби у значајној мери изостају, како на вертикалној (између руководства и радника), тако и на хоризонталној (између запослених истог хијерархијског нивоа) равни. Приметни су једино у индустријској организацији која је у већинском државном власништву.

Објашњење за изостанак сукоба може се пронаћи у чињеници да савремено српско друштво карактерише велика незапосленост, која је посебно изражена када је реч о индустријским радницима. Незапосленост условљава велику конкуренцију за постојећа радна места унутар и изван организација, услед чега се активира страх од губитка посла који инхибира потенцијални сукоб. Додатни аргумент овом објашњењу су и подаци да нешто више од две трећине испитаника у укупном узорку страхује да ће остати без посла (у готово истом проценту страхују и мушкарци и жене), као и да две трећине испитаних никада није учествовало у штрајку. Страх додатно појачава и чињеница да ни у једној од истражених индустријских организација није експлицитно наглашено постојање социјалног програма за раднике који остану без посла. Дакле, страх од губитка посла, пре него интегрисаност у организацију, условљава изостанак сукоба.

Иако су манифестни сукоби (пре свега између радника и управе) у истраживаним индустријским организацијама спорадични и ретки, извесно је да у латентној сфери постоји потенцијал за сукобе, јер у организацијама постоје две групе с битно различитим интересима [Шљукић 2015].

Уз наведену констатацију, значајно је напоменути да половина испитаних радника у укупном узорку јесте, а половина није члан ни једног синдиката. Осим што нису јединствени у погледу синдикалне (не)ангажованости, радници нису јединствени ни по питању којем ће се синдикату приклонити. То је једним делом узроковано чињеницом да активни синдикати радницима нису довољно препознатљиви, чак до те мере да радници понекад нису сигурни ни како се они зову (чак ни када су чланови) [Шљукић 2015], а другим делом је последица „компромитоване" синдикалне праксе у социјализму. Поред тога, актуелни „размрвљени" синдикати се нису показали способнима за истинску борбу у заштити интереса радника током досадашњег турбулентног тока транзиције, а њихове бројне традиционалне функције су током транзиције преузеле различите организације из невладиног сектора, чиме је њихова моћ додатно умањена. Управо зато више од половине радника сматра да постојећи синдикати не могу помоћи радницима у Србији, а они који (још) верују у моћ синдиката углавном нису сигурни у то који од конкретних синдиката би били главни заштитници права и интереса индустријских радника.

И у „новим I" и „новим II" земљорадничким задругама сукоба скоро и да нема. Разлози за то су различити. У оба случаја, запослени не желе да улазе у сукоб с управом, јер у њему не би имали никакве шансе, с обзиром на стање на тржишту рада, препуном кадрова способних да замене запослене у задрузи; тако страх од незапослености инхибира сукобљавање. С друге стране, чланство у земљорадничким задругама типа „нове I" нема никакав изражен посебан интерес у односу на управу и запослене, те је њихов улазак у некакав сукоб готово бесмислен. Доминантна група чланова-оснивача у земљорадничким задругама типа „нове II" заправо

контролише целу организацију и практично нема с киме да дође у сукоб: директора они постављају и смењују, док запослени немају моћ потребну за сукобљавање.

Другачија је ситуација у „старим" земљорадничким задругама, у којима постоји могућност сукоба и то на два нивоа, унутар и изван организације. Делимична интеграција запослених и њихово доживљавање задруге као „своје" отвара могућност да до сукоба дође на релацији управа – запослени. Овај тип задруге заправо много наликује предузећу, и то оном у којем преовлађује некакав облик колективне својине; отуд се питања расподеле постављају као посебно значајна и представљају основ за избијање сукоба. Сукоб није искључен ни у случају да неко „одозго", тј. држава, покуша да прода део задружне имовине или пак задругу као целину; у овом случају, на истој страни би се нашли и управа и запослени, док би представници јавне власти чинили другу страну.

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧЦИ

Разматрајући културне утицаје на организациону структуру, Душан Мојић наводи податак да су истраживања организационе структуре српских предузећа указала на висок степен централизације, али и на релативно низак степен формализације. Једноставан модел, с моћним ауторитетом на врху који доноси све одлуке, представља најчешћи облик формалне организационе структуре који се среће у српском друштву [Mojić 2010: 186].

Узимајући у обзир све што је приликом истраживања примећено, а што се односи на управљање (и контролу), процес одлучивања и на остале наведене елементе организационе културе (који се односе на организациона правила, комуникацију и интеграцију), може се приметити да се резултати оба истраживања (и индустријских организација и земљорадничких задруга), потпуно уклапају у овај доминантни модел.

Сличности међу индустријским организацијама и земљорадничким задругама испољавају се на два нивоа. Први ниво сличности огледа се у томе што организације које су у државном/друштвеном власништву имају одређене међусобне сличности, а сличне су и оне код којих је доминантан приватни капитал. Други ниво сличности изражен је у томе што су код свих организација, како индустријских, тако и пољопривредних (без обзира на тип својине), приметни концентрација моћи на врху организационе хијерархије и недовољно формализована организациона правила.

С друге стране, у случају „нових II" земљорадничких задруга видљиве су битне разлике у организационој култури у односу на индустријска предузећа, али и на остале типове земљорадничких задруга.

Поставља се питање: како објаснити констатовану сличност индустријских организација земљорадничких задруга, ако се има у виду чињеница да су ова два типа организационих структура везана за два потпуно различита привредна сектора (с различитим функцијама, околностима настанка и традицијом)? С друге стране, намеће се и питање: зашто се

„нове II" земљорадничке задруге значајно разликују у односу на остале истражене организације?

Одговор на прво питање се делом налази у особеној комуникацији између организационе и националне културе, односно у прожимању организационе културе вредностима националне културе. Наиме, констатоване структурне карактеристике организација имају снажно упориште у националној култури. Вредности националне културе се „уграђују" у организациону структуру (и културу) посредством директних и индиректних утицаја непосредних актера у процесу рада, а посебно захваљујући менаџерима [Mojić 2010]. Елементи националне културе који су препознатљиви у истраживаним организацијама (и захваљујући којима су оне сличне) су: култ личности, култ вође, колективизам, партикуларизам. У оквиру српске националне културе фаворизује се модел организације у којем се високо избегавање неизвесности чланова организације превазилази „концентрацијом моћи у рукама лидера организације" [Mojić 2010: 187].

Међутим, сличност међу организацијама не произилази само из (релативне) комплементарности вредности организационе и националне културе, него је последица деловања још неких екстерних фактора. Наиме, објашњење за први ниво сличности међу организацијама треба тражити и у условима њиховог настанка и функционисања: прве настају у социјалистичком систему и остају у државном/друштвеном власништву, док друге настају и делују у тржишном окружењу, засноване на приватној својини. Дакле, пре је реч о деловању системских фактора.

Када је реч о сличности међу организацијама у погледу управљања, потенцијално објашњење је да на централизацију у процесу управљања и одлучивања не утиче само „култ вође", него и чињеница да су услови у окружењу (захтеви тржишта, конкуренција) изузетно нестабилни и променљиви. Осим тога, послодавци се (посебно у истраженим индустријским организацијама) жале на неадекватно, непотпуно и неодговарајуће образовање запослених, које их не припрема у довољној мери за ангажовање у процесу рада по новим, тржишним правилима. Ако се томе дода и констатована незаинтересованост запослених да учествују у процесу одлучивања, онда се лако може у видети да екстерне околности у значајној мери доприносе констатованој централизацији. Овде би се могло додати да централизација није карактеристика само српских организација, него је присутна и у организацијама високоразвијених друштава. Сетимо се само пароле „част је радити за Форда".

Да није национална култура једина која утиче на обликовање вредности организационе културе указује и поменути податак да се „нове II" задруге битно разликују у погледу организационе културе у односу на индустријска предузећа, али и у односу на остале типове земљорадничких задруга. Ова разлика би се могла објаснити специфичном задружном формом организовања (постојањем посебне групе чланова задруге и њиховим реалним утицајем).

Дакле, иако је за разумевање и објашњавање карактеристика организационих култура потребно уважити особености националне културе,

фактори окружења (тржиште, системски фактори, тип својине, (не)комуникативност сфера рада и образовања и сл.) се такође не смеју изоставити. Организације су релативно, а не потпуно аутономне, баш као и културе у оквиру којих су формиране.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Шљукић, Марица (2015). Индустријске организације у Србији: простор за сарадњу и сукобе, u: Milenković, Pavle; Snežana Stojšin i Ana Pajvančić-Cizelj /ur./. *Društvo i prostor. Urbani i ruralni prostor. Ekonomski, pravni i organizacioni prostor:* zbornik radova. Beograd: Srpsko sociološko društvo: Institut za uporedno pravo i Novi Sad: Filozofski fakultet, 363–376.

Baxter, Pamela and Susan Jack (2008). Qualitative Case Study Methodology: Study Design and Implementation for Novice Researchers. *The Qualitative Report*, 13(4): 544–559.

Dahrendorf, Ralph (1959). *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London: Routledge and Kegan Paul Ltd.

Eisenhardt, M. Kathleen (1989). Building Theories from Case Study Research. *The Academy of Management Review*, 14(4): 532–550.

Hofstede, Geert (1980). *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*. Beverly Hills, CA: SAGE Publications.

Hofstede, Geert (1983). The Cultural Relativity of Organizational Practices and Theories. *Journal of International Business Studies,* Special Issue on Cross-Cultural management, 14(2): 75–89.

Hofstede, Geert (1993). Cultural constraints in management theories. *Academy of Management Executive*, 7(1): 81–94.

Janićijević, Nebojša (1997). *Organizaciona kultura: kolektivni um preduzeća*. Novi Sad: ULIXES i Beograd: Ekonomski fakultet.

Kroeber, L. Alfred and Talcot Parsons (1958). The Concepts of Culture and of Social System. *American Sociological Review*, 23(5): 582–583.

Milić, Vladimir (2011). *Osnovi metodologije iskustvenog istraživanja u društvenim naukama*. Beograd: Zavod za proučavanje sela.

Mojić, Dušan (2003). *Stilovi vođstva menadžera u Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Mojić, Dušan (2010). *Kultura i organizacije: uticaj kulturnih pretpostavki, verovanja i vrednosti na organizacione strukture, sisteme i procese*. Beograd: Čigoja štampa: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Obradović, R. Katarina, Janko M. Cvijanović i Jelena M. Lazić (2003). Organizaciona kultura kao ključni faktor internog okruženja preduzeća. *Industrija,* 3–4: 51–68.

Yin, Robert (2009). *Case Study Research – Design and Methods*. SAGE Publications.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

CHARACTERISTICS OF ORGANIZATIONAL CULTURE IN SERBIAN INDUSTRY AND AGRICULTURE

by

MARICA ŠLJUKIĆ
marica.sljukic@ff.uns.ac.rs

SRĐAN ŠLJUKIĆ
ssljukic@yahoo.com

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
Department of Sociology
Dr Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Serbia

SUMMARY: The aim of this paper is to compare the characteristics of culture developed inside industrial organizations with the characteristics of organizational culture in the sphere of agriculture. The results of the empirical research are presented; the data have been collected by using multiple case method, questionnaire and structured interview. The authors conclude that the characteristics of national culture, historical factors and numerous factors of organizational environment must be taken into consideration when explaining the similarities and differences between organizational culture in Serbian industry and agriculture.

KEYWORDS: agriculture, industry, national culture, organizational culture, organizational environment, Serbian society

UDC 338.246.025.88(497.11)
UDC 330.341.426(497.11)
DOI: 10.2298/ZMSDN1660735N
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ДЕИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА И РАДНИЧКА КЛАСА СРБИЈЕ

НАДА НОВАКОВИЋ
Институт друштвених наука
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
novakovic.nada@gmail.com

САЖЕТАК: Рад* анализира и описује најважније системске узроке процеса деиндустријализације и нестајања радничке класе Србије. Полазна хипотеза је: процес деиндустријализације био је детерминисан системским факторима, тј. карактером нове владајуће класе, избором модела транзиције и приватизације и местом земље у светском капиталистичком систему. На то су утицали и карактер синдикалних организација и стари и нови облици радничког отпора губитку економских и социјалних права. У првом делу текста истраживане су карактеристике индустријализације и радничке класе пре транзиције. Наведене су специфичности капиталистичке и социјалистичке модернизације, индустријализације и урбанизације у Југославији и Србији. Посебно је указано на материјални положај, карактеристике и структуру радничке класе пре почетка транзиције. Други део текста посвећен је проблемима транзиције, приватизације и деиндустријализације у Србији током последњих четврт века. Аутор је појаснио најважније субјекте друштвене транзиције, њихову друштвену моћ и утицај на избор и реализовање конкретног модела приватизације. Они су одлучујуће утицали на разарање старе и настајање нове структуре друштва на периферији капиталистичког система. Посебно је наглашено да је приватизација довела до деиндустријализације Србије и пропадања радничке класе. На крају, закључује се да је током транзиције уништена друштвена својина и најважније привредне и индустријске делатности, а радничка класа системски маргинализована. Настало је аграрно друштво, без материјалних и других претпоставки да се наставе модернизацијски и демократски процеси.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: деиндустријализација, друштвена својина, модернизација, приватизација, радничка класа

* Текст је настао у оквиру пројекта „Структурне друштвене и историјске промене српског друштва у контексту европских интеграција и глобализације” (179039) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја, а који се реализује у Институту друштвених наука у Београду.

Развијена капиталистичка друштва и она настала нестанком реалсоцијализма последњих неколико деценија захваћена су процесима *деиндустријализације*. Узроци су различити, а последице сличне. То се дешава у условима глобализације и регионалних интеграција, у којима највећу моћ имају заступници крупног светског капитала. Капиталистичка класа из центра система има највећи утицај на ове токове, а владајуће класе на периферији су њена трансмисија. Интереси су им слични и у највећој мери супротни интересима већине запослених у индустрији, привреди и друштву развијеног и периферног капитализма.

На примеру деиндустријализације Србије могу се сагледати основни субјекти, динамика, правци и последице промена економске и друштвене структуре током четврт века транзиције. Њихово разумевање није могуће без осврта на догађаје пре 1990. године. Нарочито је то битно за анализу најважнијих промена друштвене структуре и радничке класе, која се кроз процес индустријализације стварала, увећавала и усложњавала. Деиндустријализација има супротне последице. Она уништава материјалну основу опстанка радничке класе и води њеном маргинализовању и нестајању. Овде се полази од тезе да су процеси индустријализације и деиндустријализације детерминисани типом друштва, карактером основних класа и местом земље у светској подели рада и друштвене моћи. Најважније разлике у процесима индустријализације и деиндустријализације у различитим друштвима могу се, поред осталог, објаснити ако их доведемо у везу с различитим типовима модернизације.

У литератури се најчешће разликују *капиталистичка и социјалистичка модернизација*. Прва је настајала и развијала се током више векова, тј. појавом капитализма, буржоазије, грађанског друштва, тржишне привреде и индустрије и демократије [Душанић 2014: 13]. Она подразумева постојање плурализма облика својине, политички плурализам, социјалну покретљивост, заштиту права и слобода појединца, владавину права и правну државу, образовање, демократски поредак. Друга се доводи у везу с реалсоцијализмом, у којем су електрификација и индустријализација схваћени као кључни процеси настајања новог друштва. Ту не постоји плурализам својинских облика, вишепартијски систем, правна држава, већ монопол над политичком моћи и њена доминација над свим важнијим друштвеним подсистемима [Jovanović 2012: 282, 353]. Нема грађанина као темеља политичке заједнице [Obrenović 1992: 30, 97]. К. Турза сматра да су за модернизацију битни тржиште, приватно власништво, приватна иницијатива и предузетништво. Стога он синтагму „социјалистичка (комунистичка) модернизација" сматра за *contradictio in adjecto* [Turza 2003: 137–138]. Ђ. Јовановић је закључио да „у последњих двестотинак година модерне историје Србије није дат одговор на дилему: Модернизација или ретрадиционализација? Пут на Исток или Запад?" [Jovanović 2012: 272]. Према оцени С. Антонића комунистичка модернизација је у многим областима донела цивилизацијски напредак, а Србија је пре 1989. имала знатнију демократску баштину од других република и суседних држава, изузев Грчке [Antonić 2000: 71, 80; Antonić 2004: 24–29].

ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА И РАДНИЧКА КЛАСА ПРЕ ТРАНЗИЦИЈЕ

Стварање радничке класе Југославије, проглашене најважнијим субјектом друштва, остварено је индустријализацијом, урбанизацијом и деаграризацијом. Индустријализација има друштвене и економске димензије. У ширем друштвеном смислу она подстиче развој и терцијарних делатности, средњих слојева, образовање радне снаге, стабилнији раст зарада и животног стандарда и нов начин живота становништва. У економском смислу значи веће учешће индустрије у инвестицијама, запослености и стварању нове вредности. Због природе друштвеног система, и угледања на совјетски модел социјализма, сматрало се да ће електрификација и индустријализација најбрже довести до новог друштва. У првој фази, 1945–1952, обављена је тзв. *социјалистичка првобитна акумулација*. Државним мерама (национализација, аграрне реформе, колективизација пољопривреде) и централним планирањем обезбеђена су средства за инвестиције намењене за развој енергетике и тешке индустрије. Она су комбинована с јефтиним и добровољним радом становништва, а касније и страном помоћи и кредитима. У свему томе пољопривреда и сељаштво су из идеолошких разлога дискриминисани (политиком пореза, инвестиција, кредитирања и другим мерама економске политике). Отпор сељаштва довео је до растурања сељачких радних задруга. Приватна својина (уситњена) остала је доминантна у сектору пољопривреде. То је значајно допринело заостајању развоја региона с претежно енергетским, сировинским и пољопривредним делатностима[1].

Другу фазу социјалистичке модернизације 1953–1964. карактеришу екстензиван развој и нагласак на производњи средстава за личну потрошњу становништва. Стопе привредног раста биле су високе (привреде 8,0%, а индустрије 12,4%). Оне нису могле бити стварни разлог за покретање привредних реформи 1961. и 1965. [Mihailović 1981: 13]. Узроци су политички, тј. у структури моћи класе на власти. Циљеви реформе 1965. били су, поред осталих, већа продуктивност рада, интензиван индустријски развој, више тржишта и укључивање у светску привреду, уклањање диспаритета цена и растерећење привреде [Bilandžić 1985: 213]. Они нису никада остварени, јер су били супротни интересима класе која је имала политички монопол у друштву. Трећу фазу индустријског развоја Југославије (од почетка до краја 1980-их) карактерише деиндустријализација, пад продуктивности рада и животног стандарда, масовио задуживање и криза враћања дугова.

Урбанизација је један од модернизацијских процеса који стварањем градова омогућава услове за живот и рад великих друштвених група, масовну индустријску производњу и потрошњу. У Југославији је она била динамична и неравномерна. Зависила је од наслеђене ситуације, али

[1] Слободан Вуковић је истакао кључно запостављање интереса Србије у првом петогодишњем плану и навео најважније мере и начине експлоатације сељаштва и региона с претежно пољопривредним становништвом [Вуковић 2006: 517].

и моћи регионалних политичких елита. Проценат градског у укупном становништву се за неколико деценија удвостручио (1953. године 25%, а 1991. године 52%). То је значило и раст запослених у непољопривредним делатностима, од 25,4% у 1947. на 86% у 1991. [*Razvoj Jugoslavije 1947–1981*, 1982: 221, 212; *Statistički godišnjak Jugoslavije* 1991: 445]. За све њих требало је обезбедити услове за рад, становање, образовање, лечење и живот уопште. Стога су издвајана релативно висока средства за стамбену и комуналну изградњу. Она су 1977. износила 8,2% од БНД, а 1986. године 4,7%. То није било довољно за нарасле потребе становништва, па је 1981. дефицит станова у Југославији износио 196.025, а у Србији 88.477 станова [*Godišnjak socijalne politike* 1989: 143, 542]. Класна димензија политике расподеле друштвених станова и стамбених кредита огледала се у сталној подзаступљености радника, у односу на учешће међу запосленима, међу онима који су тражили и добили друштвени стан. Немануелни кадрови су од 1974–1986. натпросечно тражили и добијали станове [Novaković 2008: 143–144].

Деаграризација је у социјалистичкој Југославији била стихијска и једна од најбржих у свету. Удео пољопривредног становништва у укупном константно се смањивао (1948 године 73%: 1961. године 56,3%; 1981. године 26,1%; и 1990. године 14%). Француска је тако нешто остварила за 100, а Данска за 130 година. Село је напустило осам милиона људи. То је смањило аграрну пренасељеност, али и повећало просечну старост пољопривредног становништва са 38 на 55 година. На селу је остајало старије становништво, а забележене су и појаве феминизације рада у пољопривреди и демографско пражњење села [Petković 1989: 12]. Држава је системски и мерама текуће економске и фискалне политике ограничавала развој пољопривреде. Последица наведеног била је продуктивност рада пољопривреде у времену 1961–1981. од 2,3%, што је исто забележено у Југославији у периоду 1920–1940. Укупни приходи пољопривредног домаћинства у Југославији су у периоду 1963–1985. били нижи за 73% од радничког, а 82% од мешовитог домаћинства [Korošić 1988: 243].

Динамичан индустријски и друштвени развој био је заснован на високим стопама инвестиција, међу највишима у свету. Улагања у основне фондове чинила су у периоду 1952–1980. године 34,7% ДП. То је варирало у појединим периодима, тако да је 1980–1985. износило 24%, и у следећем петогодишту 19% [*Razvoj Jugoslavije 1947–1981*, 1981: 65; *Jugoslavija 1945–1985, statistički prikaz*, 1985: 237]. У периоду 1952–1956. од свих инвестиција у основне фондове индустрији је припало 60%, а пољопривреди 9%. У 1980. тај однос био је 37,6% наспрам 6% у корист индустрије. Пољопривреда је у периоду 1955–1984. стварала 17,8% ДП, а индустрија 35,5% [*Razvoj Jugoslavije 1947–1981*, 1982: 66; Korošić 1989: 90].

Друштвени производ (ДП) Југославије у првој фази индустријализације растао је по просечној стопи и до 14%. Чак и у време привредних реформи (1961–1965) стопа раста била је 6,8%, а у периоду 1981–1985. свега 1,1%. Од 1986. стопе су негативне, па је укупан раст ДП од 1981. до 1990. био свега 0,6% [*Југославија 1945–1985, статистички приказ*, 1985:

74; *Statistički godišnjak Jugoslavije,* 1989: 175]. У периоду 1960–1965. стопе раста ДП индустрије и пољопривреде биле су 10,9% и 5,5%. Оне су се у периоду 1979–1986. смањиле, па је за ДП привреде била 1,3%, индустрије 3,1%, а пољопривреде 3,4% [Popov 1989: 48, 49]. Развијао се секундарни и терцијарни сектор, на рачун примарног и пољопривреде. У структури ДП Југославије пољопривреда је учествовала 1947. с 39,2%, а 1989. с 10,6%. Индустрија и рударство су повећали учешће с 18,3% на 40,1%, док су терцијарне делатности удвостручиле свој удео од 17,8% на 30,5% [*Razvoj Jugoslavije 1947–1981*, 1981: 84; *Statistički godišnjak Jugoslavije,* 1991: 174].

Високе стопе запошљавања биле су последица схватања друштвене својине (као несвојине) и потребе владајуће класе да се и на тај начин легитимише. Оне су готово све време биле изнад планираних и економски оправданих. У периоду 1952–1960. биле су 4,7% (планиране 4,4%), а у периоду 1981–1985. износиле су 2,3% (планиране 2,5%). Пре привредних реформи (1961–1965) остварена је стопа запошљавања 4,2%, а планирана је 6,2% [Mencinger 1986: 101]. Индекс раста укупне запослености од 1960. до 1990. био је 2,24% (у привреди 2,21%, ванпривреди 2,6% а у индустрији и рударству 2,48%). Повећање укупне запослености у периоду 1960–1965. износило је 680.000, а у периоду 1965–1979. године 902.000. У време „договорне економије" тренд је настављен, тако да је у периоду 1975–1980. запослено 1.014.000 особа, а у следећих пет година још 697.000. Све време у индустрији и рударству било је запослено између 43,03% (1960) и 48,22% (1990) од свих запослених у привреди [Novaković 2008: 217]. У међувремену је расла и отворена и прикривена незапосленост. Број званично незапослених лица у периоду 1960–1990. увећао се са 184.900 на 1.386.500 или за 8,21 пут [Novaković 2008: 217). Стопа незапослености 1960. била је 5,3%, а 1990. године 19,7% што је била једна од највиших стопа у Европи [*Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1968: 107; 1991: 152].

Продуктивност рада у Југославији била је одраз неефикасности привредног и друштвеног система. Она је од 1952. до 1986. расла по стопи од 2,3%, што је за трећину ниже од раста реалних личних доходака по раднику (3,2%). То је пратила све мања ефикасност уложених средстава (5,72%) [Popov 1987: 45]. Неефикасност инвестиција у привреди мерена капиталним коефицијентом (однос вредности основних средстава и ДП), повећала се пет пута, са 2,9% с почетка 60-их на 15,3% у периоду 1980–1986. У индустрији је то повећање било с 3,0% на 7,0% [Vojnić 1989: 187]. Поред тога, систем није мотивисао запослене да рационално користе друштвена средства, јер су камате на позајмљена средства до 1988. биле негативне.

Материјални положај запослених друштвених група је у највећој мери зависио од политике расподеле дохотка. Основне институције на којима се систем заснивао биле су друштвена својина, самоуправљање и расподела према раду. Оне су наметнуте „одозго" – од стране политичке елите (касније класе), и све време су биле од ње контролисане. На нивоу радних организација расподела личних доходака била је дестимулативна („уравниловка"). Најчешће је распон био 1:3, а ређе 1:5. Посма-

трано у привреди у периоду 1966–1985. коефицијент чистог личног дохотка по раднику према степену стручне спреме потребне за рад на радном месту смањио се са (за ВСС/НКВ) 2,75 на 2,34 [Новаковић 2007: 42]. Међутим, ово је било праћено неједнакостима у личним примањима запослених у радним организацијама с највишим и најнижим дохоцима, које су се налазиле у различитим гранама, групацијама и регионима. Деценијама су се одржавале неједнакости у зарадама између запослених у различитим гранама и групацијама. Рад истог обима и квалитета плаћао се у односу 1:3,5! [Новаковић 2007: 39–41]. С. Попов је доказала да су те неједнакости биле међу највећим у Европи (после Португала и Турске) и у свету (после САД и Јапана). Томе су највише допринели системски фактори, као што су схватање друштвене својине као несвојине, непостојање минималне цене употребе друштвених средстава, егалитарне вредности и политика расподеле дохотка [Popov i dr. 1981: 132, 136, 142]. То је све социопрофесионалне групе фрагментирало изнутра, уништавало њихову солидарност и јачало њихов интерес за локалну средину и њихово предузеће. Нарочит допринос томе дала је Кардељева концепција „удруженог рада". Ипак, неједнакости у расподели личних доходака нису биле изразите. Б. Милановић је закључио да су се оне од 1962. до 1984. смањивале. Џини коефицијент у привреди је 1962. био 0,252, у 1984. 0,197, а у непривреди 0,251 и 0,213 [Milanović 1990: 133]. Тим економским неједнакостима треба додати и неједнакости у заједничкој потрошњи (станови, одмаралишта, лечење, образовање и разне (не)видљиве приходе и привилегије). То су материјалне основе на којима се формирало класно друштво.

Систем образовања се убрзано развијао, од мреже школа и високошколских установа, преко обухвата становништва појединим нивоима образовања. Пописи становништва су 1961. евидентирали 21% неписменог од укупног становништва, а 1991. године 8%. Деца обухваћена основном школом у 1987. износио је 97%. За образовање се из БНД издвајало 1,34% у 1960, а 4,84% у 1980. (нешто више него у Француској) [*Godišnjak socijalne politike* 1989: 517]. Образовање као канал вертикалне друштвене покретљивости омогућило је и радницима промоцију, више у време структурних промена, а мање с њиховим смиривањем. Далеко више образовање је користило успону немануелних социопрофесионалних група[2]. Осврт на податке о образовању радничке класе (степен стручне спреме потребне за рад на радном месту) наводи на закључак да се она у социјалистичкој Југославији значајно изменила. У 1967. најбројнији су били КВ радници (43,4%), што је готово колико и ПКВ и КВ радника заједно (22,4% и 20,6%). ВКВ радници чинили су свега 13,5% радничке класе Југославије. Две трећине радничке класе Југославије у 1988. представљали су ВКВ (51,3%) и КВ радници (14,7%), а остатак су били ПКВ и НКВ радници (17,8% и 16,2%). Образовање радничке класе у Србији било је слично томе [*Statistički godišnjak Jugoslavije* 1968: 95–96; *Isto* 1991: 159; *Statistički godišnjak Srbije* 1991: 107].

[2] Преглед свих релевантних истраживања о томе видети у: [Novaković 2007: 95, 98, 106].

Материјални положај радничке класе Југославије се мењао, у зависности од фазе друштвено-економског развоја и односа у политичкој сфери одлучивања. Систем стицања и расподеле дохотка омогућио је двоструку експлоатацију радника. Прва је била експлоатација од стране владајуће класе, која је доносила најбитније одлуке, а друга експлоатација запослених у различитим гранама и групацијама од стране социопрофесионалних групација у привилегованим гранама, групацијама и предузећима важним за систем. То је трајно, у дужем периоду, створило различите материјалне услове живота и рада радника у привилегованим и депривилегованим гранама. Од 1960. до 1990. првој групи најчешће су припадале: производња и прерада нафте и гаса, бродоградња, црна и обојена металургија, производња електричне енергије, спољна трговина, пројектовање и сродне услуге, ваздухопловни саобраћај, цевоводни транспорт. Другу групу чиниле су: производња готових текстилних производа, прерада коже и производња обуће, угоститељство, занатство, речни саобраћај и прехрамбена индустрија [Новаковић 2007: 37–40]. Однос између просечних личних доходака по раднику у најпривилегованијим и најлошије плаћеним гранама кретао се од 1:1,71 у 1960, до 1:3,32 у 1990. години. То је довело до „преклапања" у висини зарада различитих социопрофесионалних група, па су мање образовани радници у добростојећим гранама и предузећима зарађивали више него квалификованији у депривилегованим. Радничку су класу крајем 1980-их у економском смислу, условно речено, сачињавали: 1) ВКВ и КВ радници или „радничка аристократија", у деценијама привилегованим гранама, системима и предузећима важним за одржавање власти и система, 2) ВКВ и КВ радници у истим делатностима и нижи руководиоци у запостављеним делатностима, 3) маса ПКВ и НКВ радника запослених у депривилегованим гранама, и 4) најамни радници код приватника. Постојао је и прелазни слој „сељака-радника".

Учешће радника у структурама друштвене моћи било је променљиво и маргинално у односу на владајућу класу. У радној организцији је постојала партиципација радника, али су најважније одлуке доносили стручњаци и руководиоци. Учешће радника у радничким саветима и извршним органима се смањивало, као и заступљеност у синдикалним органима. Што је ниво одлучивања у скупштинском систему био виши и важнији ту је било мање радника, а више неманuелних кадрова. У партијском чланству учешће радника није прелазило једну трећину. Најбројнији су били међу искљученим и члановима који су напустили СКЈ. У највишим партијским органима готово да их није ни било[3]. На тај начин системски је спречен сваки озбиљнији отпор и могућност артикулисања групних интереса радничке класе. Штрајкови су најпре игнорисани, о

[3] Број радника у синдикату је опадао. У СКЈ су радници чинили једну трећину. У скупштинама је опадало учешће радника што је виши ниво одлучивања. У радној организацији постојала је олигархијска структура моћи, у којој су радници имали најмању моћ одлучивања. Преглед релевантних истраживања о томе видети у: [Новаковић 2007: 131–133; 141–143; 171–172].

њима се ћутало, јер су делегитимисали класу која је владала у име радничке класе. Они су трајали релативно кратко, у односу на развијене земље у свету. У њиховом гушењу брзо су се ангажовали синдикат, чланови самоуправних органа и партијских и друштвено-политичких организација. Штрајк као средство заштите основних социо-економских права из рада никада није легализован, а радници нису имали институционалне и политичке претпоставке да заштите своје виталне класне интересе. Штрајкови у Југославији били су ефикаснији од штрајкова у Западној Европи [Novaković 2007: 126].

Републичке и покрајинске политичке елите су у дужем периоду доприносиле заокруживању „националних" економија, као основи своје економске и политичке моћи. Према оцени Косте Михаиловића у периоду 1952–1987. развијени региони имали су већи ниво инвестиција у основна средства по становнику и продуктивности рада. Неразвијени су имали више заступљене базне, сировинске и енергетске индустрије, што је довело до мање ефикасности и раста ДП по становнику [Михаиловић 1990: 160]. Ч. Оцић је регионалну политику, на основу опсежних истраживања привреда у Југославији, оценио као неуспешну. Политиком прерасподеле средства су усмеравана на неразвијене регионе, а крајњи резултат био је раст становништва у неразвијеним регионима, од 33,84% у 1965. на 40,23% у 1990. Дошло је до „…имплементације имитативне стратегије, тј. заокруживање, односно комплементирање привредне структуре, извршено је као и на југословенском нивоу, по обрасцу социјалистичке индустријализације" [Оцић 2013: 461].

ТРАНЗИЦИЈА, ДЕИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА И РАДНИЧКА КЛАСА

Суштина појма транзиције се различито тумачи. То се види и кроз коришћење различитих термина. Међу њима се истичу следећи: демократска транзиција, блокирана и убрзана постсоцијалистичка трансформација, тегобна транзиција, демократска трансформација, пљачкашка транзиција, неолиберална транзиција или пут у тржишну економију[4]. Обим и садржај појма је различит, па је за једне ауторе она транзиција друштва, а за друге искључиво привреде. Ретки су радови у којима се све то критикује и напомиње да без промена у области културе нема напретка [Golubović 2011: 313]. Има и истраживача који критикују приступ транзицији са становишта модернизацијске парадигме (тржишна привреда, политички плурализам и правна држава), или они који наглашавају да транзиција није нужно модернизација [Vratuša 2012: 196; Jovanović 2014: 360]. У суштини, на јавној сцени су два доминантна приступа појашњења и наметања транзиције земљама бишег реалсоцијализма. Први, заснован

[4] Те разлике виде се у радовима следећих аутора: Љ. Мађар, М. Лазић, С. Комазец, М. Ковачевић, Ј. Б. Душанић, Р. Буквић. М. Брдар сматра да је после 1989. наступило време: „свеопште метежи, отимачине и пљачке а под еуфемистичким називом транзиција" [Брдар 2007: 17].

на начелима неолибералне идеологије, а други га оштро критикују и истичу да су његове последице за развој друштва и живот већине грађана катастрофалне. Овде ће се скицирати само суштина неолибералног модела транзиције, који је наметнут Србији после 2000.

Неолиберализам као идеологија постмодерне штити виталне интересе глобализоване светске капиталистичке класе. То значи, поред осталог, следеће: одумирање националне државе, потирање идентитета великих друштвених колективитета (класа) и националних култура, бржи приступ јефтиној радној снази, сировинама и тржиштима, слабљење социјалних функција државе, пад БДП, продуктивности, квалитативних фактора развоја, раст неједнакости и незапослености, сиромаштва и финансијске и друге зависности мање развијених земаља од међународних центара моћи. У Србији је све то присутно, на шта указују домаћи научници. Р. Буквић је детаљно појаснио да је наметање тзв. Вашингтонског споразума (приватизација, стабилизација и свеопшта дерегулација) неминовно довела до деиндустријализације земаља Источне и Југоисточне Европе [Буквић 2012: 19]. Ј. Душанић је економију насталу током транзиције и приватизације назвао „бећарска" [Dušanić 2014: 152], а М. Ковачевић каже да је неолиберализам довео до „спржене земље", посебно „спржене индустрије" [Kovačević 2010: 1; Kovačević 2014: 19].

Насупрот томе налазе се аутори који бране неолиберални концепт развоја. Њихови аргументи крећу се у распону да овде није ни било неолиберализма – до тога да успешна (неолиберална) транзиција није могла да се оствари због бројних системских и политичких препрека [Madžar 2011: 196].

Најзад, последица различитих приступа и схватања транзиције су и различите оцене досадашње транзиције Србије. У овом раду заступа се став да је у Србији дошло до стварања капиталистичког друштва нижег нивоа развоја него што је онај на Западу. Реч је о зависном друштву, на периферији капиталистичког система, које је по најважнијим индикаторима економског и друштвеног развоја далеко иза друштва пре почетка транзиције. Ово се доказује на примеру деиндустријализације и промена у положају радничке класе.

Нова капиталистичка класа у Србији је хетерогеног порекла. Она је у највећој мери (две трећине) састављена од припадника некадашње номенклатуре тј. од стручњака и руководилаца који су били на високим друштвеним и партијским положајима. То је највиши процент у Источној Европи [Lazić 1995: 89, 93; Lazić 2000: 179, 184]. У њен састав улазили су и припадници некадашњих приватника, класичних средњих слојева и људи који су користили рат, санкције и нестабилне друштвене услове. Нешто мање је сељачког и радничког порекла, а најмање је из групе незапослених. Једно новије истраживање указује на релативну вишу инволвираност економске елите Србије у политички живот него што је случај с елитама у Централној и Источној Европи [Vuletić 2013: 184]. Средњи слојеви су у транзицији Србије доживели велике промене. У првој деценији свој материјални положај су нарочито погоршали запослени у јавним

службама, док су ситни приватници напредовали [Lazić 2011: 128, 131]. У променама власти 2000. појединци су били од важнијих протагониста. После тога већина припадника средњих слојева је погоршала свој материјални положај [Antonić 2000: 77]. Сељаштво је све време било значајан фактор за опстанак и стабилност друштва. После 1990. донети су важни закони којима су подстакнуте промене на селу и међу сељаштвом. Део земљишта је враћен бившим власницима, а други постао предмет трговине. Према оцени С. Шљукића резултат ових процеса је нова социјална структура на селу коју чине чине: 1) крупни посед, 2) класични сељачки посед, 3) појава слоја фармера, и 4) сиромашна и остарела старачка домаћинства. На село су пристигли и најамни радници, пошто су њихове фабрике продате, уништене или пропале [Šljukić 2007: 155]. Најзад, у социјалној структури Србије је и радничка класа – највећи губитник транзиције, приватизације и деиндустријализације.

Социолошка истраживања о материјалном положају и социјалној покретљивости указују на процесе самообнављања капиталистичке класе и њеног затварања у односу на средње и ниже класе и слојеве. Вертикална друштвена покретљивост радника и пољопривредника је све мања, а њихово материјално и друштвено раслојавање све веће [Lazić and Cvejić 2006: 103, 105–106; Lazić 2011: 123, 133–134; Cvejić 2012: 148, 151, 153, 155]. Класна структура се све више саморепродукује.

Приватизација се у Србији и бившим реалсоцијалистичким друштвима обављала по различитим моделима и различитом брзином. Њена суштина јесте укидање државне/друштвене својине и прелазак на приватну својину и тржишну привреду. Држава је од почетка 1990-их играла улогу кључног субјекта тзв. првобитне акумулације капитала. Главни субјекти приватизације у Србији, по законима усвојеним и примењеним од 1989. до 2000. били су запослени радници (инсајдери), бивши запослени, пензионери, менаџери и државни органи. Поменути „инсајдери" су имали различита права и повластице, што је смањило могућност прилива капитала споља, или учешће других грађана у томе. Приватизација је била спора, што је у условима ратних догађања и међународних санкција, поспешило паралелне процесе илегалне или спонтане приватизације. Ревалоризација капитала обављена је 1994. године и практично, највећим делом поништени су резултати дотадашње приватизације. Мање од 5% укупног капитала био је акцијски. Већински је продато свега 18 предузећа [Драшковић 2010: 13]. Након 5. октобра 2000. држава је и даље имала најважнији утицај на привреду и приватизацију. У време смене старе новом влашћу убрзано је продато 500 предузећа. Потом је Србији наметнут неолиберални концепт, и привредних и друштвених реформи, у чијем језгру је приватизација. У суштини, држава је усвајањем Закона о приватизацији (2001), без национализације, постала највећи и стварни власник друштвеног капитала.

Усвојен је модел брзе, свеобухватне и орочене приватизације. Време, начин, услове продаје и избор купца у највећој је мери одређивала држава. Друштвени капитал се продавао на три начина: тендером, аукцијом

и реструктурирањем. Први је намењен великим и релативно успешним предузећима и онима која су важна за државу. Подразумевао је тражење „стратешког" купца, за 70% капитала, кога тражи државна агенција. Она има овлашћења у избору приватизационих саветника, избору купца и склапању и контроли купопродајног уговора. Поред тога, купац се обавезује на инвестирање у предузеће и исплату социјалних програма технолошким вишковима. Аукцијом су се продавала средња и мања предузећа, где нема социјалног програма за вишак радника. Реструктурирање представља сложен поступак промена предузећа, које се након тога припрема за продају.

Званично су циљеви приватизације били: ефикасност, што већи прилив страног капитала, економски раст, јако корпоративно управљање и стварање либералне и отворене привреде. Уз то су помињани виши стандард живота грађана и потреба да приватизацију већина њих подржи (А. Влаховић). Сматрало се да приватизација води ка ефикасној привреди, расту средњих слојева, деполитизацији привреде, унапређењу финансијског стања привреде и укидању сталног фаворизовања друштвеног и државног сектора на рачун аутохтоног приватног. Важно је поменути да у Србији није постојала сагласност највећих друштвених група око концепта транзиције и приватизације. Нису издвојена предузећа и стратешки системи која се не би приватизовала. Наметнута је брза, свеобухватна приватизација, којој је, поред осталог, недостајао и национални социјални програм за технолошке вишкове међу запосленима.

Званични подаци о резултатима приватизације за период 2002–март 2013. су следећи: тендером продато 84, аукцијом 1.530 и тржиштем капитала 754 предузећа, тј. укупно 2.368 предузећа. У њима је било запослено 335.027 радника. Технолошким вишковима у њима понуђено је 276.700.000 евра. Укупан приход од продаје био је 2.579.700.000 евра. Од свих купопродајних уговора поништено је 26%. Приватизована предузећа нису показала већу ефикасност. Она су најчешће смањивала број запослених, зараде и до 50%, као и социо-економска права радника. Покренути су бројни штрајкови због неисплаћених отпремнина, зарада, пензионог и здравственог осигурања [Новаковић 2013: 43, 45]. Према оцени М. Обрадовић, која је обавила опсежно емпиријско истраживање у Агенцији за приватизацију, процес приватизације је „имао политички а не економски циљ. Тако је приватизација средство рестаурације капитализма у Србији, а не њеног друштвено економског развоја" [Обрадовић 2009: 191]. То је обављено уз значајну улогу међународних финансијских институција, пре свега ММФ и Светске банке, који су преко избора саветника, наметањем решења и купаца, допринели одливу капитала ван земље, а уништавању привреде и друштва.

Последице реализованог концепта приватизације су пад БДП, запослености, продуктивности рада, реалних зарада, као и технолошко заостајање за развијеним светом, финансијска зависност од страних инвестиција, раст дугова (предузећа, грађана, државе), регионалних, економских и социјалних неједнакости. Све су то особености капитализма перифе-

рије, у којем капиталистичка класа штити своје класне интересе на штету националних (државних) интереса и већине становништва.

Бруто домаћи производ (БДП/GDP) у првој деценији транзиције је опадао. У 1990. стопа раста била је -8,0%; 1991. године -9,8%; 1992. године -27,2% и 1993. године -30,5%. Потом је уследио опоравак на 10,1% у 1997. години. Прави суноврат се десио 1999, кад је раст био -11,2%. Од 2000. године привреда се опорављала умереним темпом, знатно нижим него друге земље у транзицији. Најнижи раст је забележен 2003. од 2,7%, а највиши следеће године (9,3%). С појавом светске кризе опада и БДП Србије (2009. био је -3,5, а 2014. године -1,8%). У односу на 1990. он је мањи за 60%. Просечна стопа раста од 1990. до 1999. била је -5,9%, а од 2000. до 2010. године 3,9% [Drašković 2010: 31; Šojić 2014a: 247; WB, WDI 2014].

Запосленост је све време опадала, а убрзана транзиција није створила услове да нова запосленост умањи број губитника посла. Званично је број запослених 1990. био 2.543.000, а 2013. године 1.725.000. Значи, 818.000 запослених остало је без посла. У индустрији и занатству 1990. радило је 1.021.000 запослених. До 2001. званично је 341.000 запослених изгубило радно место, а до краја 2013. године још 360.000 особа. Стопа раста запослености од 1991. до 2001. била је 1,6%, а продуктивности рада 0,7%. У следећој деценији просечна стопа раста запослености је -1,6%, а продуктивности 4,8%. У првој поменутој деценији БДП Србије био је -6,8 а у другој је просечан годишњи раст 2,3% [*Statistički godišnjak Jugoslavije* 1991: 87; *Statistički godišnjak Srbije* 2014: 65].

Стопа незапослености је 1975. била двоцифрена (13,0% или 786.000 незапослених лица). У 1989. је порасла на 17,9%. Онда је уследила деценија у којој се стопа незапослености кретала између 24% и 26%. Пратећа појава била је висока прикривена незапосленост, и до милион радника на привременим одморима. После 2000. број незапослених и стопа незапослености су расли: 2001. је била 21,4%, 2006. је достигла највиши ниво и износила је 33,2%. Методологија мерења стопе незапослености је измењена 2008. године. Национална служба за запошљавање под незапосленим лицима подразумева званично пријављена лица која су „активно тражила" посао, а нису запослена. Запослено лице је, према овој методологији а усклађеној с Међународном организацијом рада, свако ко је у недељи која је претходила анкети, макар један сат обављало неки посао. За то није морао примати новчану накнаду, већ је то могла бити и накнада у натури. Јасно је да се од те накнаде не може пристојно живети, али се на тај начин огроман број људи евидентира као запослено, а вештачки смањује број званично незапослено. Овом се придружују све рестриктивнији услови доласка и остајања на званичној листи незапослених лица. Посебан проблем су непоуздане анкете, али и подаци о запослености. Статистика бележи сваки нови склопљени уговор на одређено време, на пример, као ново запошљавање, иако једно лице може да склопи велики број таквих уговора у законском року. Укратко, поређење стопа незапослености пре и после 2008. је бесмислено и немогуће. Према званичним статистичким подацима стопа незапослености у Србији је у 2011. години

износила 30,0%, а у 2014. години 19,7% (званично је евидентирано 562.000 незапослених лица) [*Statistički godišnjak Jugoslavije*, 2014; *Statistički godišnjak Srbije*, 2014; *Анкета о радној снази 2014*, 2015: 15].

Током транзиције мењала се структура запослених према својинском статусу предузећа. Од свих запослених (без Косова и Метохије) у 2000. највише је радило у друштвеном сектору (76,9%). У приватном сектору било је 19,5% запослених, а у задружном и мешовитом 3,6% [*Statistički godišnjak Jugoslavije*, 2001: 98]. То се значајно променило током транзиције, па је 2014. већина запослених радила у предузећима у приватној регистрованој својини (53,9%), 11% у приватној нерегистрованој, 31% у државној, а симболичких 2,2% у осталим облицима својине [*Statistički godišnjak Srbije*, 2014: 65]. Види се да готово нема трага од друштвене и задружне својине, а да је држава без директне национализације постала власник значајног дела капитала. Уз то, дошло је до терцијаризације или раста услужног сектора на рачун примарног (пољопривреде) и секундарног (индустрије). Од свих запослених у 2013. у примарном сектору радило је 21,3% запослених, у секундарном 20,2% (у прерађивачкој индустрији 17,1%), а у терцијарном 58,5% [*Statistički godišnjak Srbije*, 2014: 57].

Приватизација у Србији није довела до већег економског раста и пораста богатства друштва. Она је чак потврдила да је бесмислено ослањање само на стране инвестиције, као средство развоја. Посебан проблем јесте што је држава страним инвеститорима нудила такве погодности какве нису постојале нигде у региону (ослобађање пореза, високе субвенције, јефтина енергија, сировине и радна снага). Најпре су продавана најпрофитабилнија предузећа а потом мање успешна. Често се куповало ради „прања" шпекулативног капитала, због тржишта и јефтине радне снаге и брзог богаћења нових власника. Стога су нови власници смањивали број запослених радника и њихове зараде и друге материјалне накнаде. Драстично су угрожавали запосленима основна економска, социјална и синдикална права. Свему томе допринела је и држава и политичка власт. Опадала је и ефикасност инвестиција. То је била најслабија тачка и у друштву пре транзиције. Капитални коефицијент се у периоду 2000–2011. повећао с 1,73 на 21,44, или за 12,4 пута. Учешћа домаћих бруто инвестиција у БДП од 1997. до 2011. била су од 10% до 24%, што значи да су највише коришћена средства од задуживања и страних инвестиција. Јавни дуг је порастао, од 6 милијарди америчких долара 1990. на 22,9 милијарди евра у јулу 2015. М. Шојић је закључио да је темпо задуживања био бржи од раста БДП Србије [Šojić 2014a: 247].

Кретање реалних зарада у Србији било је различито у појединим фазама транзиције. На почетку су оне брзо опадале и обезвређене, толико да је, на пример, четворочланој београдској породици 1995. било потребно 2,7 просечне плате за покриће потрошачке корпе. То је највише погодило мануелне раднике, посебно запослене у друштвеном сектору [Мркшић 2000: 258, 280]. Стога су се они бавили и допунским активностима, где се прибављало и до трећине редовних прихода домаћинства. После 2000. раст реалних зарада је виши од продуктивности рада и раста

БДП Србије. Удео номиналних бруто личних доходака у БДП је од 2000. до 2008. био релативно висок, и вишеструко премашивао динамику раста БДП, што је политика иста као и пре 1990. У међувремену се и инфлација одржавала далеко изнад просечне забележене у развијеним земљама Запада и у региону. Од 2001. (када је била 80,6%) смањивала се, али је и 2012. била виша (15,0%) него у земљама Централне и Источне Европе [World Bank, 2012].

Приватизација је директно била усмерена против индустрије, већине радника и њихових синдиката. То су интереси капитала у свету, па и у друштву у транзицији. Од свих предузећа 878 је приватизовано, а није продато само 39 [Savić 2014: 302]. Индустријска производња је од 1990. до 2012. смањена за 40%, а у прерађивачкој индустрији за 95% [Šojić 2014: 66]. Бруто инвестиције у основне фондове индустрије од 1990–2001. биле су 10–11%, што је упола мање од потребног. Удео индустрије у БДП Србије 2013. био је 19%, док је светски просек 31% [World Bank, 2014]. Нешто спорије опадала је продуктивност рада, не због веће ефикасности рада већ због бржег отпуштања радника. На тај начин се деиндустријализација у Србији испољила у свим својим негативним аспектима. Поред тога, приватизација је од 1990. до 2007. довела до нестајања великих предузећа са 1.000 и више запослених, па се њихов број смањио са 217 на 55. Уништени су и велики градови, индустријски центри с више од 1.000 запослених, почетком посматраног периода било их је 62, а на крају 28 [Savić 2014: 51].

Пропаст индустрије, посебно прерађивачке, у директној је вези с приватизацијом. Коначан резултат је уништење читавих привредних и индустријских грана. Од 2001. до 2007. „...металска индустрија Србије је остала без 90.000 запослених. Текстилна индустрија је више него преполовљена и остала је без више од 66.000 запослених" [Kosanović i Paunović 2010: 134]. Индустрија је девастирана и не може постати сектор оправка привреде и друштва. Њено технолошко заостајање је 5–6 генерација за светом. Свега 5% припада вишим технологијама, 10% средње високим, 25% средње ниским, а 65% опреме је ниске технологије [Петровић 2014: 185]. Обезвређена су и знања запослених и потенцијалних радника.

Раст сиромаштва и економских и регионалних неједнакости су нормална последица непостојања стратегије привреде, регионалног развоја и социјалне политике у интересу већине грађана. Приватни власник нема интереса за то, а цео систем је овде подређен њему и стицању профита. Порастао је и Џини коефицијент прихода домаћинстава у регионима различите економске развијености [Jakopin 2014: 116, 128]. То је логична последица неолибералне транзиције и приватизације.

Радничка класа Србије је уништена кроз процесе приватизације и неолиберале транзиције. На то указују и резултати релевантних социолошких и економских истраживања о променама економске и друштвене структуре. Мануелни радници су чешће и масовнији од осталих професионалнх група губили посао, били без посла, дуже га тражили и дуже живели у сиромаштву. Они су најмасовнија групација међу званично евидентираним незапосленим лицима, а која су остала без посла због стечаја,

продаје и ликвидације предузећа. Све време транзиције најлошије су пролазили НК и ПКВ радници, док су КВ и ВКВ радници имали нешто бољи материјални положај. Многи од њих су се укључили у сиву економију или се враћали на село. Тамо су пристизали да би обезбедили додатне приходе, трајно се посветили раду на сопственој земљи или су постајали класични надничари код нових велепоседника. Свему томе допринео је и процес десиндикализације запослених, који је са своје стране помогао даљој фрагментацији и атомизацији радничке класе Србије.

ЗАКЉУЧАК

Током социјалистичке модернизације створено је средње развијено индустријско друштво, релативно образована радничка класа, измењена социјална структура и постигнути значајни резултати у доступности образовања, здравства и социјалне заштите већини грађана. Највећу цену за то су платили сељаштво и класични средњи слојеви. Највећу корист имали су немануелни слојеви, посебно они с монополом над политичком моћи и друштвом. Због природе владајуће класе никада се није прешло на интензиван индустријски развој, нити су привредне и друштвене реформе, у правцу више тржишта и приватне иницијативе, могле да буду спроведене. Радничка класа је из системских разлога деценијама била фрагментирана по гранској и територијалној припадности. Владајућа класа је крајем 1980-их то усмерила, уз помоћ спољних фактора, у правцу разбијања државе и друштва. На тај начин су њени значајни делови постали језгро нове капиталистичке класе.

Транзиција је у Србији довела до стварања друштва капиталистичке периферије. Држава је постала носилац првобитне капиталистичке акумулације. То је остварено кроз најважнији процес – приватизацију. Она је омогућила стварање нове капиталистичке класе, блиске интересима крупног глобализованог капитала, потом нових средњих слојева и раслојене радничке класе. Приватизацијом је уништена привреда, а посебно прерађивачка индустрија. Нестале су читаве индустријске гране, велики градови и предузећа, некадашњи носиоци развоја. Због мита о примату и успешности приватне својине уништена је друштвена својина. Укратко речено, деиндустријализација је довела до пропадања највећег дела радничке класе, јер су радници остајали без радних места. Стигло их је сиромаштво, масовна незапосленост, већа експлоатација и друштвена неједнакост.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Анкета о радној снази 2014 (2015). Београд: Републички завод за статистику.

Брдар, Милан (2007). *Српска транзициона Илијада – Аиорије демократског преображаја Србије у геополитичком контексту.* Београд: Stylos.

Буквић, Рајко (2009). Вашингтонски консензус и деиндустријализација источне и југоисточне Европе, *Нова српска политичка мисао*, XX, 1–2: 7–28.

Вуковић, Слободан (2006). Заузимање стартних позиција. Економски односи између република након II светског рата, *Социолошки преглед*, XL, 4: 517–548.
Душанић, Јован Б. (2014). *Економија постмодерне*. Београд: Досије студио.
Михаиловић, Коста (1990). *Регионална стварност Југославије.* Београд: Економика.
Новаковић, Нада (2013). Штрајкови, синдикати и приватизација у Србији, *Социолошки преглед*, XLVII, 1: 23–52.
Обрадовић, Марија (2009). Улога међународних финансијских организација и агенција у приватизацији друштвеног капитала у Србији 2002, *Нова српска политичка мисао*, XVII, 3–4: 191–212.
Оцић, Часлав (ур.) (2014). *Могуће стратегије развоја Србије.* Београд: САНУ.
Оцић, Часлав (2013). *Помаци, учешћа, учинци. Привреда Југославије, република и покрајина 1952–1990.* Београд: Службени гласник.
Петровић, Петар Б. (2014). Четврти талас индустријализације: технолошка димензија и будућност коју не смемо да занемаримо. У: *Могуће стратегије развоја Србије* (ур. Часлав Оцић), Београд: САНУ, 179–211.
Статистички годишњак Србије 2014. Београд, Републички завод за статистику.

Antonić, Slobodan (2000). Društveni sklopovi, politički delatnici, demokratski poredak. U: *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima* (prir. Mladen Lazić). Beograd: Filip Višnjić, 65–170.
Antonić, Slobodan (2004). Društvene osnove i sadašnji pokušaji transformacije. U: *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na pragu trećeg milenijuma* (prir. Anđelka Milić). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 19–37.
Bilandžić, Dušan (1985). *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi 1918–1985*. Zagreb: Školska knjiga.
Cvejić, Slobodan (2012). Novi trendovi u klasno-slojnoj pokretljivosti u Srbiji. U: *Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti* (ur. Srđan Šljukić i Dušan Marinković). Novi Sad: Odsek za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerzitet u Novom Sadu, 143–156.
Drašković, Božo (red.) (2010). *Kraj privatizacije: posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji.* Beograd: IEN, BBA, SSSS.
Drašković, Božo (red.) (2014). *Deindustrijalizacija u Srbiji: mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora.* Beograd: Institut ekonomskih nauka, Beogradska bankarska akademija, Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije.
Drašković, Božo (2014). Slom industrijskog sektora u Srbiji. Postoje li šanse za reindustrijalizaciju. U: *Deindustrijalizacija u Srbiji: mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora* (redaktor B. Drašković), Beograd: Institut ekonomskih nauka, Beogradska bankarska akademija, Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, 107–133.
Godišnjak socijalne politike 1989 (1989). Beograd: Jugoslovenska konferencija za socijalne delatnosti, I, 1.
Golubović, Zagorka (2011). Srbijanska tranzicija: od kakvog socijalizma ka kojem kapitalizmu? U: *Dometi tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu* (ur. Srećko Mihailović), Beograd: Fridrich Ebert Stiftung, 301–326.
Jakopin Edvard (2014). Regionalne nejednakosti i tranzicija u Srbiji. *Ekonomika preduzeća*, LXII, 1–2: 117–133.
Jovanović, Đokica (2012). *Prilagođavanje: Srbija i moderna: od strepnje do sumnje*, Niš: SVEN, Beograd: Institut za sociološka istraživanja u Beogradu.
Jugoslavija 1945–1985, statistički prikaz (1985). Beograd: Savezni zavod za statistiku.
Korošić, Marijan (1983). *Ekonomske nejednakosti u jugoslavenskoj privredi*. Zagreb: SN Liber.
Korošić, Marijan (1989). *Jugoslavenska kriza*. Zagreb: Naprijed i Ekonomski institut Zagreb.
Korošić, Marijan (1988). O dohotku iz poljoprivrede, evropeizaciji i istjerivačima sumnji, *Naše teme*, 10: 240–247.

Kosanović, Rajko i Sanja Paunović (2010). Privatizacija u Republici Srbiji i stavovi sindikata. U: *Kraj privatizacije: posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji.* (redaktor Božo Drašković) Beograd: IEN, BBA, SSSS, 128–140.

Kovačević, Mlađen (2010). Uzroci duboke ekonomske krize u Srbiji, *Škola biznisa,* 3: 1–14.

Kovačević, Mlađen (2014). Uzroci deindustrijalizacije i ograničenja za reindustrijalizaciju, U: *Deindustrijalizacija u Srbiji: mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora* (redaktor Božo Drašković). Beograd: Institut ekonomskih nauka, Beogradska bankarska akademija, Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, 11–44.

Lazić, Mladen (1995). Stare i nove elite u Srbiji. U: *Srbija između prošlosti i sadašnjosti.* Beograd: NIP Radnička štampa, IDN Forum za etničke odnose, 81–95.

Lazić, Mladen (prir.) (2000). *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima.* Beograd: Filip Višnjić.

Lazić, Mladen (2011). Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji. *Politička misao*, XLVIII, 3: 123–144.

Lazić, Mladen i Cvejić, Slobodan (2006). Changes in the Rectruitment Patterns of the Economic and Political Elites in Serbia, *Sociologija*, XLVIII, 2: 97–112.

Madžar, Ljubomir (2011). Stupice izlaska iz socijalističkog poretka: dugo putovanje ka tržišnoj privredi. U: *Dometi tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu* (ur. Srećko Mihailović), Beograd: Fridrich Ebert Stiftung, 196–214.

Mencinger, Jože (1986). Društveno planiranje i realnost ovladavanja budućnosti. U: *Kriza, blokade, perspektive* (red. J. Jerovšek, V. Rus i J. Županov). Zagreb: Globus, 92–117.

Mihailović, Kosta (1981). *Ekonomska stvarnost Jugoslavije.* Beograd: Ekonomika.

Milanović, Branko (1990). *Ekonomske nejednakosti u Jugoslaviji.* Beograd: Ekonomika, IEN.

Milanović, Branko (1998). *Income, inequality and Poverty during the Transition from Planned to Market Economy.* Washington, D. C., The World Bank.

Mrkšić, Danilo (2000). Restratifikacija i promene materijalnog standarda. U: *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima* (prir. Mladen Lazić). Beograd: Filip Višnjić, 237–292.

Novaković, Nada G. (2007). *Propadanje radničke klase: materijalni i društveni položaj radničke klase Jugoslavije od 1960. do 1990. godine.* Beograd: Rad i Institut društvenih nauka.

Novaković, Nada (2008). *(Dez)integracija radničke klase druge Jugoslavije.* Beograd: Institut društvenih nauka.

Obrenović, Zoran (1992). *Srbija i novi poredak.* Niš: Gradina i Beograd: IFDT

Petković, Miodrag (1989). Stepen mehanizacije jugoslovenske poljoprivrede i šumarstva, *Socijalna politika,* XLIV, 9–10: 3–15.

Popov, Sofija (1987). Međuzavisnost tempa rasta realnih ličnih dohodaka, produktivnosti rada i privredna kriza u Jugoslaviji. *Ekonomska misao*, XX, 4: 35–52.

Popov, Sofija (redaktor) (1989). *Produktivnost i raspodela.* Beograd*:* Ekonomika, IEN.

Popov, Sofija; Nikola Zelić i Vladimir Frankovič (redaktori) (1981) *Dohodak u jugoslovenskoj privredi – sticanje i raspodela.* Beograd: Institut ekonomskih nauka Beograd.

Razvoj Jugoslavije 1947–1981. (1982). Beograd: Savezni zavod za statistiku i Savezni zavod za društveno planiranje.

Savić, Ljubodrag (2009). Srpska industrija za dvadesetprvi vek. *Industrija,* 1: 1–17.

Savić, Ljubodrag (2014). Nova strategija industrijalizacije kao osnova brzog oporavka Srbije. U: *Deindustrijalizacija u Srbiji: mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora* (red. Božo Drašković). Beograd: Institut ekonomskih nauka, Beogradska bankarska akademija, Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, 46–60.

*Statistički godišnjak Jugoslavije 1968.*Beograd: Savezni zavod za statistiku.

Statistički godišnjak Jugoslavije 1989. Beograd: Savezni zavod za statistiku.

*Statistički godišnjak Jugoslavije 199*0. Beograd: Savezni zavod za statistiku.

Statistički godišnjak Jugoslavije 1991. Beograd: Savezni zavod za statistiku.

Statistički godišnjak Jugoslavije 2001. Beograd: Savezni zavod za statistiku.

Statistički godišnjak Srbije 1991. Beograd: Republički zavod za statistiku.

Šljukić, Srđan (2007). Mogućnosti i osujećenja. U: Milan Tripković, Srđan Šljukić, Ljubinko Pušić, *Raskršća Srbije*. Novi Sad: Mediteran, 135–175.
Šojić, Milan S. (2014). Kretanja u industriji Srbije (1990–2013). U: *Deindustrijalizacija u Srbiji: mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora* (red. Božo Drašković). Beograd: Institut ekonomskih nauka, Beogradska bankarska akademija, Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, 61–83.
Šojić, Milan S. (2014a). Liberalizam i tranzicija – iskustva Srbije i okolnih zemalja. U: *Anti-liberalizam i ekonomija* (ur. Veselin Vukotić i dr.), Beograd: Institut društvenih nauka, 242–251.
Turza, Karel (2003). On Modernity in General and on the Main Obstacles to Modernity in Serbia in the 20th Century – and Afterwards, *Sociologija*, XLV, 2: 117–140.
Vojnić, Dragomir (1989). *Ekonomska kriza i reforma socijalizma*. Zagreb: Globus.
Vratuša, Vera (2012). *Tranzicija – odakle i kuda? I deo,* Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu i Čigoja štampa.
Vuletić, Vladimir (2013). *Politička elita Srbije i EU*. Beograd: Klett.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

World Bank, *World Development indicators 2012*, World Bank. (wdi-e-book.pdf). Доступно на: http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators/wdi-2012. Приступљено: 20. 8. 2015.
World Bank, *World Development indicators 2013*, World Bank. (wdi-e-book.pdf). Доступно на: http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators/wdi-2013. Приступљено: 20. 8. 2015.
World Bank, *World Development indicators 2014*, World Bank. (wdi-e-book.pdf). Доступно на: http://data.worldbank.org/sites/default/files/wdi-2014-book.pdf. Приступљено: 20. 8. 2015.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

DEINDUSTRIALIZATION AND THE WORKING CLASS IN SERBIA

by

NADA NOVAKOVIĆ
Institute for Social Sciences
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia
novakovic.nada@gmail.com

SUMMARY: In this paper the author analyzed and described the most important systemic causes of the process of deindustrialization and the disappearance of the working class in Serbia. The initial hypothesis was: a process of deindustrialization was determined by systemic factors, i.e. the character of the new ruling class, the range of models of transition and privatization, and the place of the country in the world capitalist system. It was also influenced by the character of trade union organizations, and both old and new forms of workers' resistance to the loss of economic and social rights. In the first part of the paper were studied the characteristics of industrialization and the working class before the transition, specific features of capitalist and socialist modernization, industrialization and urbanization in socialist Yugoslavia and Serbia. A special attention

was paid to the financial status, characteristics and structure of the working class before the transition. The second part is devoted to the problems of transition, privatization and deindustrialization in Serbia over the last quarter of a century. The author pointed to the most important subjects of social transition, their social power and influence over the selection and implementation of a specific model of privatization. They have a decisive role in the destruction of the old and the emergence of the new social structure of society in the periphery of the capitalist system. It is particularly emphasized that privatization led to deindustrialization of Serbia and deterioration of the working class. Finally, the author concluded that during the transition public property was destroyed as well as the most important economic and industrial activities, and the working class was systematically marginalized. An agrarian society was created, without material and other assets to continue modernization and democratic processes.

KEYWORDS: modernization, deindustrialization, public property, privatization, working class

UDC 336.71(100)
UDC 336.77/.78
DOI: 10.2298/ZMSDN1660755D
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ПОСЛЕДИЦЕ ДИВЕРГЕНТНИХ МОНЕТАРНИХ ПОЛИТИКА ВИСОКО РАЗВИЈЕНИХ ИНДУСТРИЈСКИХ ЗЕМАЉА НА СВЕТСКОМ И ЛОКАЛНОМ НИВОУ

ЂОРЂЕ ЂУКИЋ
Универзитет у Београду
Економски факултет
Каменичка 6, Београд, Србија
profdjdjukic@gmail.com

САЖЕТАК: За разлику од САД, негативне каматне стопе у Еврозони и другим земљама Европе као резултат невиђене експанзивне монетарне политике коју спроводи Европска централна банка (ЕЦБ) од 2014. године имаће далекосежне негативне последице. Одлуке грађана да повлаче новац из банака и стављају га у сефове, инвестирају у некретнине и земљиште, и одлука компанија да држе велике износе у кешу или откупљују своје акције и затварају се у условима конфликтних односа централних банака, указују на присуство ризика секуларне стагнације. На другој страни, бржи опоравак америчке привреде и нормализација монетарне политике Fed-a кроз започети циклус подизања кључне каматне стопе допринеће даљем јачању америчког долара у односу на евро. То ће значајно повећати терет сервисирања спољног дуга презадуженим земљама које су задужене у доларима. То је случај и са Србијом. Наставак експанзивне монетарне политике ЕЦБ позитивно ће утицати на раст реалног БДП Србије у 2017. години. Готово нулте номиналне каматне стопа на штедњу становништва у Еврозони неповољно ће утицати на њен будући привредни раст. Ефекти такве политике осетиће се у Србији јер су каматне стопе на штедњу у банкама такође близу нули.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: дивергентна монетарна политика, Еврозона, САД, Европска централна банка, камате

ИЗМЕЊЕНА АРХИТЕКТУРА ФИНАНСИЈКОГ СИСТЕМА НАКОН ИЗБИЈАЊА КРИЗЕ

Након избијања светске финансијке кризе 2007–2008. централне банке најразвијенијих индустријских земаља – САД, Еврозоне, Велике

Британије и Јапана, прибегле су не само конвенционалним мерама експанзивне монетарне политике као што је смањење кључне каматне стопе на нулу, већ и широком спектру неконвенционалних мера експанзивне монетарне политике које нису виђене у монетарној историји. Различити ефекти тих мера на плану опоравка привредне активности и изласка из зоне дефлације и враћање на ниво циљане инфлације од 2%, у појединим од тих земаља довели су до тога да је од средине 2014. године наступио нови период потуно дивергентних монетарних политика. Док САД од 2015. почињу да улазе у процес нормализације монетарне политике изражен кроз улазак у циклус поступног повећања кључне каматне стопе, дотле Европска централна банка (ЕЦБ) следи другачији курс – агресивну монетарну релаксацију. Слично чини и Јапан, док Велика Британија након шока изазваног референдумом о изласку из Европске уније (Брегзит) јуна 2016. не може да се врати на путању нормализације монетарне политике у блиској будућности.[1]

ЕЦБ је пред великим изазовима од средине 2014. године због тога што све мере које је предузимала у претходних шест година на плану подстицања банака да одобравају кредите компанијама и домаћинствима у функцији повећања привредне активности нису дале задовољавајуће резултате. Постало је јасно да су присутни велики ризици да привреда Еврозоне уђе у опасну спиралу дефлација–стагнација привредне активности из које се тешко излази [Ђукић 2016: 311].

Након избијања светске финансијске кризе архитектура финансијског система толико се изменила да све оно што се сматрало класичним уџбеничким клишеима, попут благотворног дејства опадајућих каматних стопа на раст реалног БДП-а на средњи рок, у највећој је мери релативизовано или негирано (случај Јапана). Самим тим, мора се трагати за новим решењима. Шта то практично значи? То значи да је концепт циљане инфлације који се примењивао читаве три деценије потпуно уздрман, захваљујући парадоксима које је створила криза. Антикризна агресивна експанзивна монетарна политика показала се делимично ефикасном или неефикасном, упркос вишегодишње примене, како конвенционалних мера монетарне експанзије, попут обарања кључне каматне стопе Централне банке на нулти ниво, тако и до сада невиђених неконвенционалних мера монетарне експанзије, попут квантитативних олакшица (*quantitative easing*) од стране централних банака поменутих земаља. Неконвенционалне мере су попримиле различите модалитете, који се некада нису смели ни помињати на научним и стручним скуповима. Ту се, између осталог, мисли на откуп од стране централних банака не само државних обвезница него

[1] Агресивном експанзивном монетарном политиком, кроз енормну експанзију примарног новца (повећањем свог биланса) централне банке су у поменутим земљама спречиле слом националних банкарских и финансијских система и тиме одржале ред у финансијама у свету. При томе, спашавајући несолвентне банке и друге финансијске институције, омогућиле су менаџерима и акционарима приватних институција да социјализују губитке узроковане лошим управљањем ризицима пре избијања светске финансијске кризе. Упркос приватизованим добицима пре избијања кризе те структуре су остале некажњене.

обвезница корпорација на тржишту, што је раније било незамисливо и косило се са темељним принципима вођења ефикасне монетарне политике [Ђукић 2016: 312].

Притом, ни данас се не назире крај упумпавања новца, овог пута од стране ЕЦБ, јер је Систем федералних резерви (Fed), након забележеног опоравка америчка привреде – пада стопе незапослености испод 5% – најавио даље повећање референтне каматне стопе (*Federal Funds Rate*), овог пута за крај 2016. Иницијално повећање те стопе уследило је у децембру 2015, први пут након избијања светске финансијске кризе, са нивоа 0–0,25% који је важио од децембра 2008. године на ниво од 0,5%. Чињеница да је Fed испољио суздржаност код повећања каматне стопе током 2016. године указује да по први пут у својој историји не размишља само о последицама по домаћу економију, већ и о последицама такве одлуке на светску привреду. У којој мери се привреда Еврозоне споро опоравља у односу на привреду САД најбоље се види на Графикону 1а/б, како у погледу повећања реалног БДП *per capita*, у односу на базну (кризну) 2008. годину, тако и у погледу темпа смањивања стопе незапослености почев од јануара 2008, а закључно са децембром 2014.

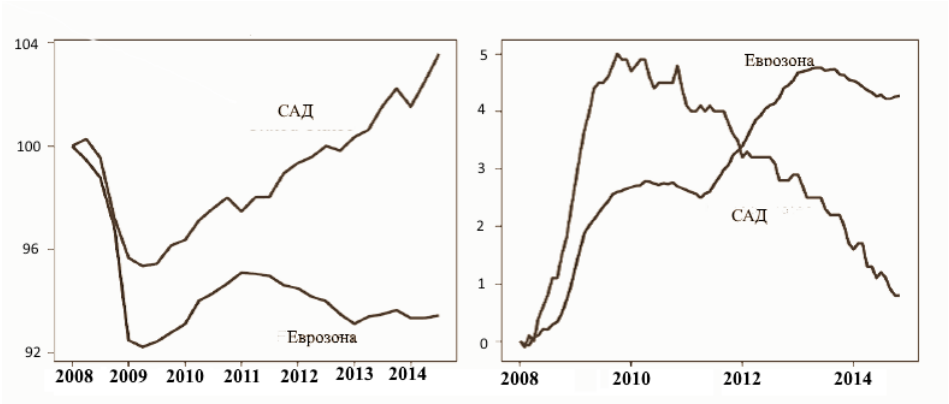

Графикон 1. а) Реални БДП *per capita* у САД и Еврозони (први квартал 2008 = 100); б) Стопа незапослености у САД и Еврозони (промене од јануара 2008. у %-ним поенима)

Извор: [Eurostat].

ЕЦБ је пак дотакла дно када су у питању квантитативне олакшице, штампајући, почев од марта 2016. године просечно месечно додатних 80 милијарди евра кроз реализацију програма куповине обвезница не само финансијских институција, већ и компанија. Међутим, тржиште не реагује у мери којој ЕЦБ очекује. Ово упркос истовременом смањивању кључне каматне стопе на нулти ниво и повећању негативне (казнене) каматне стопе на депозитне погодности на -0,4%, у марту 2016. Дакле, ЕЦБ је

тиме само признала да пакет предузетих мера монетарне експанзије из децембра 2015. није био довољан да привреда Еврозоне не тоне даље у дефлацију праћену споријим растом привредне активности од очекиваног. Тај пакет подстицајних мера је обухватао:

- Продужетак програма квантитативних олакшица тј. месечне куповине државних хартија од вредности у износу од 60 милијарди евра за шест месеци – до марта 2017, уз његово проширење на куповину финансијске активе која укључује инструменте дȗга локалних територијално-политичких целина и регија,
- Нешто раније повећање негативне каматна стопе на депозите које банке држе код ЕЦБ за десет базних поена – на -0,30%,
- Задржавање кључне каматне стопе на главне операције рефинансирања на нивоу од 0,05% који је фигурирао од септембра 2014.

Банке желе да повећају обим одобрених кредита, али ни корпорације нити становништво не желе да се задужују упркос најнижим каматним стопама у историји Еврозоне. Једино то желе државе, и то презадужене чланица Еврозоне, попут Грчке, Италије, Шпаније, Португалије. Корпорације не реагују јер не виде излазак на путању убрзаног привредног раста која би била одржива. Обрнуто, највећи део њих има очекивања да ће то бити секуларна стагнација [Summers 2016]. То значи да оне не виде која је то иницијална каписла која би подстакла нови талас иновација, нови талас растуће продуктивности, и креацију нових производа, али и растуће тражње које би привреде развијених индустријских земаља вратиле на дугорочну путању привредног раста пре кризе.

Понашање становништва креће се у сасвим супротном смеру у односу на период пре кризе. Због све неповољније старосне структуре становништва Европе штедња се повећава, а ако погледамо историјски ниво штедње у земљама као што су Немачка и Швајцарска, и друге у којима су домаћинства традиционално склона штедњи, видимо да је криза ту склоност повећала. У таквом контексту, концепт циљане инфлације који спроводе ЕЦБ и велики број других централних банака нема валидну аргументацију да опстане јер је остварена стопа инфлације већ годинама испод циљане (утврђене на нивоу до 2%), код већине земаља, а Еврозона пати од хроничне дефлације. Раст цена у Еврозони у 2014. у односу на претходну годину износио је 0,4%, у 2015. био је на нултом нивоу, у првом кварталу 2016. према истом кварталу 2015. износио је 0%, а у другом кварталу -0,1%.[2]

Осим тога, на светском нивоу, „природна реална каматна стопа" (global neutral rate) је пала на ниво од свега 1%. Према последњим емпиријским истраживањима вероватно ће остати на том или чак нешто нижем нивоу, на средњи и дужи рок [Rachel and Smith 2015: 51]. При томе, нижим очекивањима везаним за дугорочну стопу привредног раста, праћеним заокретом у пожељној стопи штедње и инвестиција може се објаснити смањење од 400 од укупно 450 базних поена у каматним стопама на свет-

[2] Извор: [European Central Bank: Statistical Data Warehouse – Statistics, S4].

ском нивоу током претходнох 30 година. На опасност да штедња буде усмерена на куповину постојећих облика активе и тиме доведе до раст њихових цена упозорава на следећи начин:

„Реалне каматне стопе су врло ниске, тражња је трома и инфлација је ниска, баш као што би човек могао да очекује у присуству вишка штедње. У одсуству многих добрих нових инвестиционих прилика, штедња тежи да се креће ка постојећим облицима (нагласио аутор) активе, узрокујући инфлацију цена активе" [Самерс 2016: 4].

УГРОЖЕНА АУТОНОМИЈА ЦЕНТРАЛНИХ БАНАКА

Централне банке више не уживају аутономију какву су уживале нити ће је уживати, јер су оне саме себи одузеле простор и казниле себе бесомучним штампањем новца после избијања светске финансијске кризе 2008. Мерено уделом у БДП биланси централних банака попут Fed, Централне банке Енглеске достигле су преко 22%. У Јапану је то и преко 45%, што само говори о томе како се дошло до апсурдног стања: експанзивна монетарна политика која је требала да послужи за куповину времена, није искоришћена од стране политичких структура и носилаца економске политике да се активирају сасвим други инструменти који би били у фукцији остваривања пожељне дугорочне стопе економског раста.

Сведоци смо тестирања различитих комбинација монетарне, фискалне и других политика и њихове (не)могућности да продукују амбијент у којем би стопа привредног раста кренула одрживом узлазном путањом – не враћањем на историјске стопе јер је то врло мало вероватно, већ зависно од регије. Један случај су САД, други је Еврозона, трећи Јапан, четврти Велика Британија (након Брегзита), а пети земље са тржиштима у успону (*Emerging Market Economies*). За САД то значи постизање стопе раста реалног БДП од преко 2%, док је мало вероватно да ће Еврозона, која је под теретом прошлих структурних поремећаја које није решавала ни пре кризе, брзо изаћи на ту путању, из напред наведених разлога. Корпорације у Еврозони не желе да се задужују упркос каматним стопама које превазилазе свачију имагинацију укључујући и ту негативни Еурибор (Euribor) чији се минус није могао замислити пре неколико година. Становништво такође избегава задуживање код банака. Извесно повећање коришћених кредита током 2016. године у односу на претходне годину не даје основу за оптимизам јер је остварено захваљујући ниској стартној основи, а не суштинској промени понашања, у смислу повећане склоности потрошњи. Након негативних стопа раста коришћених кредита од стране нефинансијских корпорација у Еврозони у периоду 2013–2015, у првом кварталу 2016. је забележен међугодишњи раст од свега 0,8%, а у другом кварталу од 1,3%. Код кредита одобрених сектору становништва ситуација је нешто повољнија – раст од 1,9% забележен је у 2015. години, а у првом и другом кварталу 2016. раст од 2,2 и 1,9%, респективно.[3]

[3] Извор: [European Central Bank: Statistical Data Warehouse – Statistics, S20].

Као што се види на графикону 2 и 3, две репрезентативне краткорочне каматне стопе на тржишту новца у Еврозони – Еурибор на три месеца и Еурибор на шест месеци су континуирано негативне од почетка 2015. У новембру 2016. просечна дневна вредност Еурибора с роком доспећа од три месеца износила је -0,31%, а Еурибора с роком доспећа на шест месеци који се користи код обрачуна каматне стопе на кредите за куповину кућа -0,21%.

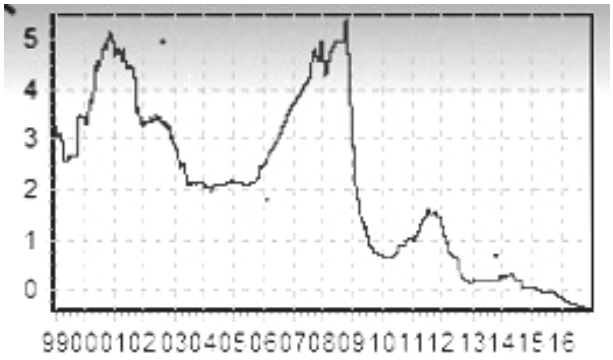

Графикон 2. Еурибор на три месеца (јануар 1999 – новембар 2016)

Извор: [Bloomberg].

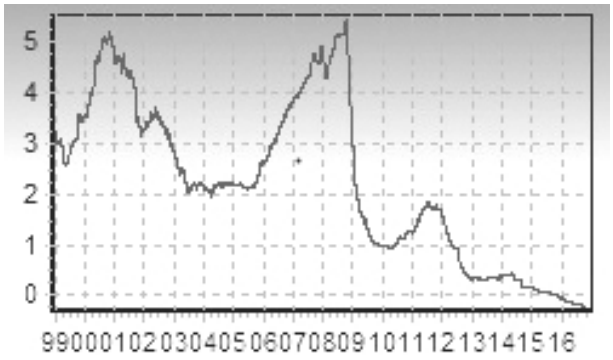

Графикон 3. Еурибор на шест месеци (јануар 1999 – новембар 2016)

Извор: [Bloomberg].

Ставови економиста у вези са ефектом негативних каматних стопа битно се разликују. Неки сматрају да је то корисно за излазак из стагнације и дефлације, а неки упозоравају на дугорочне штетне последице довођења у питање основе стабилног привредног раста – високе домицилне штедње. У сваком случају кажњавају се штедише кроз нулте при-

носе на штедњу или чак негативне приносе, што се не може третирати као нормално, већ „економски девијантно понашање". Без дугорочне стабилне функције штедње нема дугорочних инвестиција, што значи да ће нека наредна генерација платити високу цену за овај експеримент политичара која није виђена у монетарној историји – да се негативним каматним стопама кажњавају штедише које купују своју будућу сигурност, а награђују субјекти који расипају ресурсе – пропале банке, презадужене државе и компаније.

Штедња становништва посебно је битна за мале отворене економије, јер ако нема квалитетне (дугорочне) домаће штедње, поставља се питање на чему ће се базирати будући привредни раст? Каква је реакција грађана? Домаћинства углавном рационално реагују, неки повлаче новац у сламарице или сефове ван банака, док се други оријентишу на куповину некретнина или земљишта мислећи да ће тиме сачувати реалну купову моћ штедње. У ствари, створиће се само нови шпекулативни балон који ће једног тренутка, када експлодира, многе затећи на начин на који се то већ догодио у Шпанији – немогућност продаје реалне имовине по било којој цени ради преживљавања.

Велики број економиста у САД-у и Европи сматра да кључни иницијални фактор повећања стопе раста БДП представља раст улагање у инфраструктуру – обнову путева, хидро- и термоелектрана, итд. Међутим још увек нема помака у том правцу у пракси. Разлог за то треба тражити у презадужености јавног сектора. Према историјским стандардима реч је о екстремним нивоима дуга и онда се поставља питање, а ко ће да инвестира? Удео јавног дуга у БДП на нивоу Еврозоне у целини достигао је 2014. године 92%, а на крају другог квартала 2016. незнатно је смањен – на 91,2%. Ово је упркос драконским мерама штедње предузетим од стране презадужених земаља чланица Еврозоне.[4] Дакле, може се инвестирати само на бази чврсте сарадње приватног и државног сектора под условом да приватни сектор жели да уђе у тај аранжман са државом. Здрав део приватног сектора је до сада двоструко кажњаван, како по линији третмана штедње, тако и по линији стварања илузије да се мерама монетарне политике може изаћи из кризе, без великих фундаменталних истраживања која тек дугорочно дају резултате, кроз примењена истраживања и креацијом производа са ниском ценом.

У најразвијеним земљама Еврозоне мала и средња предузећа од Немачке па на даље не желе да се задужују. Онима који су повезани са великим корпорацијама јасно је да потенцијалне тражње у ближој будућности неће бити и да није време за инвестирање у нову опрему и технологију. У страху од геополитичких ломова она теже да се зачауре и одложе одлуке за боља времена. С тим у вези, Европска комисија [European Commission, 2016] послала је сигнале о могућим значајним променама у ставу о фискалној политици, у смислу пожељне оријентације од неутралне ка

[4] Извор: [European Central Bank: Statistical Data Warehouse – Statistics, S23].

експанзивној политици у 2017. и 2018. години. Реч је о умереној фискалној експанзији од 0,5% БДП на нивоу Еврозоне. Притом, мере фискалне експанзије препоручују се само земљама са ниским степеном задужености, попут Немачке и Холандије. Да ли ће те мере заживети и када знаће се тек након председничких избора у Немачкој и Француској који ће се одржати 2017. године. Управо због асиметрије у положају наведених и презадужених земаља чланица Еврозоне које неће моћи да примене мере експанзивне фискалне политике, изазови за опстанак Еврозоне у постојећем облику су све израженији [Brunnermeier, James and Landau 2016].

НЕКИ ЕФЕКТИ НА ЛОКАЛНОМ НИВОУ

Нема сумње да ће наставак спровођења агресивне експанзивне монетарне политике ЕЦБ-а и бржи раст привреде Еврозоне имати позитивне ефекте на раст БДП Србије, по основу могућег повећања извоза. Најновије прогнозе међународних финансијских институција указују да ће у Србији у 2016. стопа раста реалног БДП износити 2,5%, те да ће у 2017. бити повећана на 2,7%.[5] Што се тиче домаћих подстицајних фактора за даље убрзања привредне активности у Србији неоснована је тврдња која се често чује да банке (углавном са страним капиталом), нудећи повољне кредите могу подстаћи привредну активност. Ради се о замени теза. Емпиријска истраживања показују да ће банке значајно повећати обим одобрених кредита предузећима и становништву тек када стопа економског раста крене узлазном линијом, а то је за Србију и регион којем припада, ка циљу од бар 4–5% годишње. Тек у таквим условима може настати довољно широка база клијената који су не само кредитно способни него се види да имају перспективу у погледу тражње за рефинансирањем и финансирањем нових послова. Дакле, иницијални импулс не може наступити из банкарске сфере већ обрнуто, он мора доћи од стране државе и њене одлуке да гарантује финансијску дисциплину и подстиче инвестиције, пре свега, развијеном саобраћајном инфраструктуром и добром регулативом тржишта која штити повериоце и која није подложна честим променама, као до сада.

Највећи проблем за Србију и земље у њеном окружењу које су се задужиле на дужи рок у доларском износу, представљају велике осцилације курса долара према евру и изражена тенденција његовог јачања. Ово не само због дивергентне монетарне политике Fed у односу на монетарну политику ЕЦБ, већ и због неизвесности око будућег вођења економске политике у САД након недавних председничких избора на којима је неочекивано победио кандидат републиканаца Доналд Трамп.

[5] Извор: [European Bank].

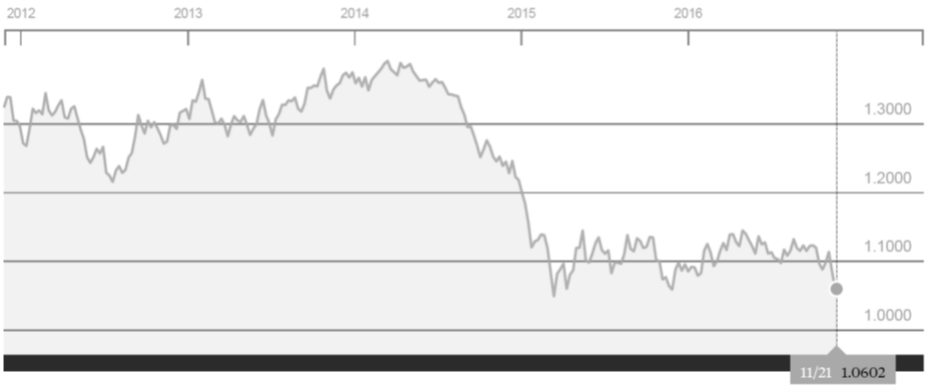

Графикон 4. Курс евра према америчком долару у петогодишњем периоду (25.11.2011–21.11.2016)

Извор: [Blomberg]

Као што се види на Графикону 4, највеће јачање долара према евру десило се почетком 2015. године. Након овог дешавања, курс евра према долару бележи изутено велике осцилације у кратким временским интервалима, што је резултат нервозне реакције девизног тржишта на све сигнале, не само економске већ и политичке природе. У целини гледано, у наведеном петогодишњем периоду евро је ослабио према америчком долару за 19,87%, а према швајцарском франку као валути сигурног уточишта за 13,01%.

С обзиром на чињеницу да је почетком 2014. године око 24% спољног дуга Србије номинирано у доларима [НБС, 2014: 4] терет сервисирања овог дуга значајно је повећан због курсних разлика јер се девизни приливи остварују углавном у еврима, а не у доларима. Овим се плаћа висока цена олаком, неодговорном задуживању државе у прошлости, и то по високим каматним стопама. Ово најбоље потврђује пример задуживања на подлози емитовања еврообвезница крајем септембра 2012. године, у износу од једне милијарде америчких долара, с роком доспећа од десет година, по изузетно високој каматној стопи, од 7,25% на годишњем нивоу. Тада је један долар вредео 1,286 евра, а крајем новембра 2016. свега 1,060 евра. Дакле, долар је ојачао за 17,6%. У посматраном периоду максимални дневни курс евра према долару износио је 1,391, а минимални 1,049.

Терет сервисирања спољног дуга могао би се равномерније распоредити на дужи рок, сходно капацитету националне економије да то чини, уколико би међународне финансијске институције у преговорима о реструктурирању спољних дугова са земљама које су презадужене, попут Србије, биле спремне да активирају инструмент који то омогућава. Реч је познатом посебном типу обвезница који подразумева да се износ отплате дуга индексира са растом БДП, тј. државним обвезницам везаним за раст БДП (Sovereign GDP-linked bonds). Употреба тих обвезница у циљу

релаксирања дужничке позиције презадужених земаља све више се заговара и од стране појединих централних банака развијених индустријских земаља, попут Банке Енглеске [Benford, Best and Joy 2016]. Ово у циљу предупређивања избијања нове дужничке кризе. Разматрање таквог решења је на линији недавне критике економиста у међународним финансијским институцијама, попут ММФ [Ostry, Loungani and Furcery 2016] која се односи на неосновано форсирања од стране тих институција примене неолибералног концепта економске политике у прошлости. Тај концепт се због захтеване примене потпуне либерализације токова капиталних трансакција показао неуспешним, увлачећи многе земље у дужничко ропство.

Јачање америчког долара према евру значајно је и након првих најава економске политике коју ће спроводити Администрација новог председника САД. Девизно тржиште је одреаговало на следеће најављене мере: смањење пореза компанијама, дерегулација тржишта и повећање издатака за улагања у инфраструктуру. Очекује се да ће те мере утицати на умерено повећање раста реалног БДП у другој поливини 2017. и 2018. години. Према последњим прогнозама инвестиционе банке „ЈПМорган" (JPMorgan) то повећање износиће 0,25 процентних поена годишње. Уз то, наступајуће повећање кључне каматне стопе Fed ће додатно утицати на јачање америчког долара. С једне стране то ће повећати терет сервисирања дугова номинираних у доларима, али изазвати и повлачење портфолио инвеститора из земаља са тржиштима у успону. Последично, наступиће притисак у правцу депресијације националних валута у овим земљама и повећање трошкова задуживања на локалном нивоу. Притисак ће бити утолико већи уколико наступи најављени талас протекционистичких мера у трговинској политици САД.

Наведне осцилације на девизном тржишту, на примеру евро/амерички долар, недвосмислено потврђују да је једино исправно приликом задуживања државе, предузећа и грађана у страној валути користити инструменте номиниране у еврима јер је то валута која од њеног увођења доминира у свим трансакцијама у Србији.

ЗАКЉУЧАК

Политика негативних каматних стопа у Еврозони коју спроводи ЕЦБ од 2014. године имаће далекосежне негативне последице. Одлуке грађана да повлаче новац из банака, инвестирају у некретнине и земљиште, и компанија да држе велике износе у кешу или откупљују своје акције, указују на присуство ризика секуларне стагнације. Бржи опоравак америчке привреде и нормализација монетарне политике Fed кроз подизања кључне каматне стопе ће допринети даљем јачању америчког долара у односу на евро. То ће значајно повећати терет сервисирања спољног дуга земаља задужених у доларима, попут Србије. Наставак експанзивне монетарне политике ЕЦБ-а ће позитивно утицати на краткорочни раст реалног БДП-а, а готово нулте номиналне каматне стопа на штедњу у Еврозони негативно

на његов дугорочни раст. Негативни дејство такве политике осетиће се у Србији јер су каматне стопе на штедњу такође близу нули.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Brunnermeier, Markus, Harold James and Jean-Pierre Landau (2016). *The Euro and the Battle of Ideas*, Princeton University Press.

Đukić, Đorđe (2016). *Centralna banka i finansijski sistem*, Beograd: Ekonomski fakultet – Centar za izdavačku delatnost (4. izdanje).

Ostry, D. Jonathan; Prakash Loungani and David Furcery (2016). Neoliberalism: Oversold, *Finance and Development*, June, 38–41.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Народна банка Србије (2014). Анализа дуга Републике Србије. Доступно на: http://www.nbs.rs/internet/latinica/90/dug/dug_I_2014.pdf. Приступљено: 22. 12. 2016.

Benford, James; Thomas Best and Mark Joy (2016). Sovereign GDP-linked bonds, Bank of England Financial Stability Paper, 39: 2–23. Доступно на: http://www.bankofengland.co.uk/financialstability/Pages/fpc/fspapers/fs_paper39.aspx. Приступљено: 22. 12. 2016.

Blomberg (2016). Доступно на: www.bloomberg.com. Приступљено: 22. 12. 2016.

European Bank for Reconstruction and Development (2016). Serbia Overwiev. Доступно на: http://www.ebrd.com/where-we-are/serbia/overview.html. Приступљено: 22. 12. 2016.

European Central Bank (2016). Statistical Data Warehouse. Доступно на: http://sdw.ecb.europa.eu/reports.do?node=1000004826. Приступљено: 22. 12. 2016.

European Commission (2016). Towards a Positive Fiscal Stance for the Euro Area. Доступно на: http://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2016/EN/COM-2016-727-F1-EN-MAIN.PDF. Приступљено: 22. 12. 2016.

Eurostat (2016). Your key to European Statistic. Доступно на: http://ec.europa.eu/eurostat/data/database. Приступљено: 22. 12. 2016.

Summers, Lawrence H. (2016). The Age of Secular Stagnation, *Foreign Affairs*, March/April Issue. Доступно на: https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2016-02-15/age-secular-stagnation. Приступљено: 22. 12. 2016.

Rachel, Lukasz and Thomas, D. Smith (2015). Secular drivers of the global real interest rate, Bank of England, Staff Working Paper No. 571. Доступно на: http://www.bankofengland.co.uk/research/Pages/workingpapers/2015/swp571.aspx. Приступљено: 22. 12. 2016.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

CONSEQUENCES OF DIVERGENT MONETARY POLICIES OF THE HIGHLY INDUSTRIALISED COUNTRIES ON GLOBAL AND LOCAL LEVEL

by

ĐORĐE ĐUKIĆ
University of Belgrade
Faculty of Economics
Kamenička 6, Belgrade, Serbia
profdjdjukic@gmail.com

SUMMARY: In contrast to the USA, negative interest rates in the Eurozone and other European countries, as a result of unprecedented expansionary monetary policy implemented by the European Central Bank since 2014, will have far-reaching negative consequences. Decisions of citizens to withdraw deposits from banks and keep them in safe deposit boxes, invest in real estate and land, and decisions of companies to hold large amounts of cash or to buy-back shares and close up, under conditions of divergent policies of central banks in highly industrialized countries, indicates the presence of risk of secular stagnation. Faster recovery of the USA economy and normalization of FED monetary policy through the cycle of increasing the key interest rate will contribute to further strengthening of the US dollar against the euro. It will significantly increase the burden of foreign debt servicing for highly indebted countries that have borrowed in US dollars. This is the case with Serbia. Continuation of ECB expansionary monetary policy would have a positive impact on real GDP growth in Serbia in 2017. Close to zero interest rates on the savings of citizens in Eurozone would negatively influence its future economic growth. Negative effects of such a policy will also be manifested in Serbia because the interest rates on savings in banks are also close to zero.

KEYWORDS: consequence, divergent, monetary policy, globally, locally

UDC 629.331:005(497.11)
DOI: 10.2298/ZMSDN1660767B
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

РЕВИТАЛИЗАЦИЈА СРПСКЕ АУТОМОБИЛСКЕ ИНДУСТРИЈЕ: ДА ЛИ ЈЕ УЛОГА ФИЈАТА КЉУЧНА?

ИСИДОРА БЕРАХА
Институт економских наука
Змај Јовина 12, Београд, Србија
isidora.beraha@ien.bg.ac.rs

САЖЕТАК. Предмет истраживања у раду[1] је анализа ефеката инвестиције Фијата на развој српске аутомобилске индустрије. Циљ истраживања је да се утврди зашто је изостало очекивано формирање локалне базе добављача и да ли је Фијат имао кључну улогу у томе. У истраживању се полази од доприноса кластера укључивању локалних добављача у ланац снабдевања глобалног аутомобилског произвођача, као и претпоставке према којој присуство великих компанија у кластеру детерминише снагу тог кластера. Применом метода економетријске анализе (анализа стохастичке границе) и статистичких Т-тестова на панелу података за 40 предузећа која послују у сектору аутомобилске индустрије Србије експлицитно је анализирано да ли присуство великих предузећа у аутомобилском кластеру повећава перформансе кластера. Резултати истраживања показали су да велика предузећа у просеку умањују перформансе кластера што упућује на закључак да је, пре свега, незаинтересованост Фијата као оригиналног произвођача, умањило могућности за формирање локалне базе добављача.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: аутомобилска индустрија, Фијат, локална мрежа добављача, кластери, велика предузећа

УВОД

Сектор аутомобилске индустрије у привреди Србије по распаду СФРЈ, економских санкција међународне заједнице, економског суноврата, деиндустријализације земље и неуспешног процеса приватизације и

[1] Рад је део истраживачких пројеката под шифром 47009 („Европске интеграције и друштвено-економске промене привреде Србије на путу ка ЕУ”) и 179015 („Изазови и перспективе структурних промена у Србији: Стратешки правци економског развоја и усклађивање са захтевима ЕУ) који су финансирани од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

реструктурирања нашао се у изразито тешком стању. Највећи проблеми односили су се на низак степен искоришћености капацитета, недовољну конкурентност производа, низак ниво продуктивности и извоза, смањење броја запослених и значајно заостајање у техничко-технолошком погледу. Долазак Фијата, односно заједничко улагање компаније Фијат Група Аутомобили (Fiat Group Automobiles) и Владе Републике Србије, требало је да означи почетак ревитализације српске аутомобилске индустрије.

Са становишта развоја привреде, један од најважнијих очекиваних ефеката инвестиције Фијата односи се на формирање локалне мреже добављача. Укључивањем домаћих добављача у ланац снабдевања Фијата остварили би се вишеструки позитивни ефекти на локална мала и средња предузећа и привреду као целину као што су проширивање пословања и приступ глобалним тржиштима уз ниже трошкове, приступ недостајућим ресурсима, трансфер знања и развој технолошких капацитета, повећање продаје, раст и остваривање ефеката економије обима, као и повећање конкурентности привреде, креирање нових радних места и смањење ефеката увоза делова на платни биланс земље.

Предмет истраживања у раду је анализа ефеката инвестиције Фијата на развој српске аутомобилске индустрије. Циљ истраживања је да се утврди зашто је изостало очекивано формирање локалне базе добављача и да ли је Фијат имао кључну улогу у томе. У истраживању се полази од доприноса кластера укључивању локалних добављача у ланац снабдевања глобалног аутомобилског произвођача, као и претпоставке према којој присуство великих компанија у кластеру детерминише снагу тог кластера. Применом метода економетријске анализе (анализа стохастичке границе) и статистичких Т-тестова на панелу података за 40 предузећа која послују у сектору аутомобилске индустрије Србије експлицитно је анализирано да ли присуство великих предузећа у аутомобилском кластеру повећава перформансе тог кластера.

РАЗВОЈ И СУНОВРАТ СРПСКЕ АУТОМОБИЛСКЕ ИНДУСТРИЈЕ

Зачеци развоја аутомобилске индустрије доводе се у везу с развојем војне индустрије у Југославији између два светска рата. Након пресељења ливнице топова из Београда у Крагујевац, најпре је 1853. основана Тополивница, а из ње је касније израстао Војнотехнички завод, односно Артиљеријско технички завод који је са 12.000 запослених и 10.000 машина представљао мотор развоја војне индустрије тадашње Југославије [Mičić 2014: 86]. По завршетку Другог светског рата завод мења назив у Заводи „Црвена застава". Нова војна и развојна политика земље условила је обустављање производње муниције у Крагујевцу што је за последицу имало вишак производних капацитета и радне снаге које је требало упослити. На референдуму запослених у Заводима који је одржан 26. августа 1953. године, одлучено је да се највећи део остварене добити усмери на производњу аутомобила што је означило „рођење" фабрике ауто-

мобила „Застава" и почетак развоја српске аутомобилске индустрије. Исте године започета је монтажа америчког теренског возила типа „Џип" компаније Вилис (Willys), а за стратешког партнера неколико година касније изабрана је италијанска компанија Фијат (Fiat).

Сарадња с Фијатом, односно потписивање уговора о куповини лиценце, дала је најважнији замајац развоју аутомобилске индустрије. Након куповине започета је монтажа модела „Фијат АП-55" – „Кампањола", „Фијат 1.400 БЈ" и „Фијат 1.100 Б". Године 1957. и 1958. сматрају се почетком развоја пратеће индустрије делова и компоненти, а 1960. почела је производња по лиценци „Фијат 600" чувеног „Фиће" (Застава 750). Популарни „Фића" био је својеврсни симбол и најпрепознатљивији бренд тадашње Југославије који је током три деценије рада фабрике произведен у више од 900.000 примерака. Широко је коришћен за потребе полиције, војске и хитне помоћи и као такав значајно је допринео општој моторизацији земље.

У периоду од 1961. до 1979. произведено је више од 200.000 комада лиценцне лимузине зване „Тристаћ" (Застава 1300). Производни капацитети фабрике проширени су на 85.000 возила годишње чиме је окончана прва фаза програма развоја, а у оквиру Завода „Црвена Застава" пословало је седам фабрика од којих пет у Крагујевцу и по једна у Македонији и на Косову и Метохији. На бази модела „Фијат 128" развијен је први сопствени модел „Застава 101" познатији као „Стојадин" који је произведен у преко милион примерака. Производни капацитети фабрике су 1980. проширени на 200.000 аутомобила годишње, а те године започета је и серијска производња чувеног модела „Југо". Производња модела „Југо Флорида" почела је 1988. који је по узору на модел „Фиат Типо" развијен на сопственој платформи што је „Црвену Заставу" коштало 150 милиона долара, од чега су две трећине уложене у задовољавање претпоставки како би се комплетна производња аутомобила и резервних делова одвијала у СФРЈ. У периоду 1988–1998. произведено је 160.000 аутомобила поменутог модела. Последњи „Југо" с производне траке фабрике у Крагујевцу сишао је 2008. године.

Фабрика аутомобила „Застава" била је највећи индустријски комплекс у бившој Југославији који је запошљавао 56.379 радника и простирао се на површини од 300 хектара, са око милион квадратних метара хала и производним линијама дугим 15 км. Током пет деценија дугог пословања „Застава" је остварила производњу од преко 4 милиона и извоз у иностранство од 700.000 аутомобила у 74 земље на пет континената. У оквиру пројекта „Југо Америка" који је носио епитет „посао века" у периоду 1985–1992. на тржиште САД извезено је 140.000 аутомобила у вредности од 350 милиона долара. Рекордни обим производње остварен је 1989. године када је с производних трака фабрике сишло 230.000 возила намењених првенствено домаћем тржишту чиме је генерисан приход од приближно 1 милијарду америчких долара. У систем производње аутомобилске индустрије поред фабрике „„Застава" било је укључено и 280 кооперанта из 130 градова СФРЈ.

Политичке тензије и распад СФРЈ који је потом уследио означили су почетак пропадања овог индустријског комплекса. Последњу деценију 20. века, услед економских санкција међународне заједнице, обележили су потпуни економски суноврат и деиндустријализација земље који су условили драстично смањење обима индустријске производње, смањење домаћег и губитак иностраних тржишта и смањење броја запослених. Тешком положају предузећа додатно је допринео и неуспешан процес приватизације и реструктурирања. Фабрика аутомобила „Застава" делила је судбину осталих индустријских предузећа која су услед деинвестирања, деструкције капитала, смањене оперативне способности опреме и технолошког заостајања постала девастирана, израубована, застарела и прилагођена структури тржишта из претходног периода [Mičić 2014: 89]. Постројења индустријског комплекса „Групе Застава" у Крагујевцу додатно су уништена и током НАТО бомбардовања 1999. када је разорено више од 60% капацитета. У оквиру Групе, 2000. године пословало је 47 предузећа и 432 кооперанта од чега је 220 директно зависних, с укупно 31.650 запослених. У периоду 2006–2008, на основу уговора с Фијатом, вршило се склапање и освајање производње модела „Застава 10" по лиценци „Фијат Пунто". Упркос обнављању фабрике и поновном покретању производње, проналажење стратешког партнера препознато је као једина шанса за оживљавање фабрике „Застава аутомобили" и развој српске аутомобилске индустрије.

ДОЛАЗАК ФИЈАТА – ЕФЕКТИ НА РАЗВОЈ АУТОМОБИЛСКЕ ИНДУСТРИЈЕ

Након политичких промена 2000. године у Србији је интензивиран процес транзиције ка тржишном моделу привређивања. У периоду 2001–2008. остварен је напредак у погледу макроекономске стабилности, раста бруто домаћег производа (БДП), повећања спољне трговине, смањења заостајања за развијенијим транзиционим земљама и унапређења економских перформанси привреде уопште [Estrin i Uvalić 2014]. Као резултат побољшања укупног политичког и економског амбијента, трговинске либерализације с Европском унијом и убрзавања процеса реформи и приватизације створиле су се претпоставке за веће привлачење страних директних инвестиција. Полазећи од значаја аутомобилске индустрије, као и чињенице да се пре процеса приватизације ова индустрија налазила у изразито тешком стању које је карактерисао низак степен искоришћености капацитета, недовољна конкурентност производа, низак ниво продуктивности и извоза, смањење броја запослених, као и одсуство инвестиција што је имало за последицу значајно заостајање у техничко-технолошком погледу, њена ревитализација привлачењем страног инвеститора је дефинисана као један од приоритетних циљева економске политике Србије.

За земљу домаћина, прилив страног капитала значајан је с аспекта смањења дефицита трговинског биланса, модернизације техничко-тех-

нолошких капацитета, развоја људских ресурса, унапређења конкурентности и укључивања домаћих предузећа у међународне економске токове кроз повећање извозних потенцијала. Из перспективе инвеститора, стране директне инвестиције[2] представљају погодан инструмент остваривања и увећања профита заснован на искоришћавању расположивих природних и других материјалних и нематеријалних ресурса, освајању тржишта и уживању ефеката различитих видова субвенција и подстицаја земље домаћина. За земље у транзицији специфично је то да су оне атрактивне за СДИ зато што се у њима одвија процес приватизације који имплицира релативно ниске цене, изузетно подстицајне пореске политике и значајне државне субвенције [Estrin i Uvalić 2014].

Примаран циљ привлачења страних директних инвестиција у сектор аутомобилске индустрије и у транзиционим и земљама у развоју је стимулисање развоја домаће индустрије делова и компоненти. Глобалне компаније остварују користи од приступа локалним ресурсима по нижим трошковима, скраћивања времена и снижавања транспортних трошкова набавке, производње и испоруке, повећања продуктивности, као и могућности развоја добрих односа са земљом домаћином. Укључивање локалних малих и средњих предузећа[3] у ланце снабдевања глобалних компанија доприноси расту националних привреда јачањем сектора МСП, креирање нових радних места, повећање извоза и смањење ефеката увоза делова на платни биланс, унапређење продуктивности и конкурентности.

Највећи прилив СДИ у привреди Србије у периоду од 2000. године остварен је по основу приватизације. У структури СДИ према начину реализације посебно се издвајају заједничка улагања, а међу њима инвестиција италијанског Фијата. На основу уговора о заједничком улагању потписаном 29. септембра 2008. између компаније Фијат Група Аутомобили и Владе Републике Србије основано је заједничко привредно друштво за производњу путничких аутомобила Фијат Аутомобили Србија (ФАС) д.о.о. са седиштем у Крагујевцу. Анексом уговора о оснивању мешовитог предузећа ФАС дефинисана је власничка структура према којој 67% компаније припада Фијату, а преосталих 33% мањинском партнеру – Влади РС. На основу доступних докумената, почетни оснивачки капитал друштва износио је 700.000 евра, од чега је Фијат уплатио 469.000 евра, док је Република Србија уплатила 231.000 евра у динарској противвредности. Уписани основни капитал предузећа износио је 300 милиона евра. Уговором је предвиђена почетна инвестиција Фијата у вредности од 700 милиона евра и улагање Републике Србије у вредности од 200 милиона евра. Република Србија преузела је и обавезу обезбеђивања пакета стимулативних подстицаја за ФАС у виду бесповратних средстава и пореских олакшица за запошљавање, ослобађања од плаћања пореза на добит, субвенција у износу од 1.000 евра за продају модела „Фијат Пунто Класик", изградње пратеће инфраструктуре, ослобађања од локалних пореза и

[2] У даљем тексту СДИ.
[3] У даљем тексту МСП.

такси, формирање слободне царинске зоне која обухвата фабрику и индустријску зону, односно парк добављача „Грошница", као и бесцаринski извоз у земље ЕУ и могућност бесцаринског пласмана одређеног контингента аутомобила у оквиру Споразума о слободној трговини с Русијом. Такође, компанији ФАС уступљени су сви погони некадашње фабрике „Застава" и додатних 67 хектара земљишта за проширење капацитета.

Оснивање предузећа ФАС, чији је назив марта 2015. године промењен у Фијат Крајслер Аутомобили Србија[4], означило је крај постојања фабрике аутомобила „Застава" и почетак нове етапе у историји развоја српске аутомобилске индутрије. Лого „Застава" замењен је логом „FIAT", а производњу „Заставе 10" производња модела „Фијат Пунто Класик" и „Фиат 500Л". Поред FCA, као јединог оригиналног произвођача аутомобила и кључног актера, у оквиру индустрије послује и више од 100 произвођача делова и компоненти од којих знатан део припада сектору МСП.

Упркос ограниченој транспарентности података садржаних у уговорима о заједничком улагању и оснивању предузећа FCA, као и у вези субвенција државе, услед које сагледавање укупних ефеката инвестиције Фијата није могуће, анализа која следи покушаће да пружи одговор на питање да ли је и у којој мери ова инвестиција остварила улогу покретача развоја аутомобилске индустрије Србије.

Можда се најзначајнији аспект инвестиције Фијата односи на њен технолошки интензитет. Инвестиција у износу од 1,3 милијарде евра у реконструкцију постојећих фабричких погона, изградњу нових објеката и инсталирање најсавременије производне опреме омогућила је подизање нивоа квалитета производа и ефикасности производње као претпоставки унапређења конкурентности индустрије и целокупне привреде. Отпочињање производње модела „Фиат Пунто Класик" и новог модела „Фиат 500Л" пресудно је утицало на побољшање конкурентске позиције предузећа на глобалном тржишту. Такође, значајан ефекат инвестиције у проширивање капацитета огледа се у повећању обима производње. Производни капацитет фабрике износи 300.000 возила годишње, а степен искоришћености условљен је тражњом на домаћем, али много више на иностраним тржиштима. Обим продаје модела „Фиат Пунто Класик", чија је производња почела у априлу 2009, већ у наредној години достигао је 15.000 продатих возила, премда се овакав резултат у значајној мери дугује субвенцији државе у износу од 1.000 евра за продају по принципу замене „старо за ново". Обим производње модела „Фиат 500Л" износи око 100.000 аутомобила годишње, од чега се 90% пласира на тржиштима Европе и Америке.

Према подацима Републичког завода за статистику, у периоду од почетка производње у FCA, учешће аутомобилске индустрије (шифра 29) у бруто додатој вредности, као стварном мерилу економске активности земље, повећан је с 0,3 на 0,9%, што је приказано у Табели 1.

---

[4] У даљем тексту FCA.

Табела 1. Бруто додата вредност за шифру 29 – производња моторних возила, приколица и полуприколица

	Вредност, текуће цене, мил. РСД	Учешће у БДП Србије, %	Вредност, сталне цене (цене претходне године), мил. РСД	Вредност, уланчане мере обима, референтна 2010. година, мил. РСД	Стопе реалног раста, претходна година =100%
2009	7.788,1	0,3	7.251,4	8.270,1	-33,0
2010	7.923,8	0,3	7.462,0	7.923,8	-4,2
2011	9.552,8	0,3	8.549,0	8.549,0	7,9
2012	16.062,2	0,4	15.221,1	13.621,7	59,3
2013	36.209,2	0,9	35.318,7	29.952,3	119,9

Извор: [*Републички завод за статистику*].

Инвестиција Фијата у значајној мери је утицала на повећање извозног потенцијала Србије. Пословање успешних предузећа извозника је од кључне важности за привреде малих земаља чија су тржишта ограничена, а могућност пласмана на иностраним тржиштима је и детерминанта конкурентности. Извоз Србије сконцентрисан је у групи неколико великих предузећа, међу којима су најважнија FCA, Железара Смедерево и НИС, што говори у прилог високом степену зависности од перформанси ових предузећа. Најконкурентнији производи у домаћој привреди су аутомобили и нафта што је прилично неповољна ситуација с аспекта диверзификације ризика везаног за тржишну позицију појединачних предузећа извозника.

Највећи извозник у Србији је FCA који је, према подацима Министарства финансија, у 2014. остварио 1,36 милијарде евра извоза. Иза Фијата на листи највећих извозника у земљи постоји велика празнина. На другом месту је Железара Смедерево која је у посматраној години остварила извоз у вредности од 200,8 милиона евра.

Међутим, са становишта ефеката на платни и спољнотрговински биланс земље, неопходно је сагледавање нето извоза, односно учешћа извозника с нижим учешћем увоза у извозном производу. Према истраживању [Jeremić i Milojević 2015], у протеклом периоду остварене су позитивне промене у покривености увоза извозом и у структури извоза у корист производа више фазе прераде. Бржи раст извоза од увоза у посматраном периоду највише се дугује уласку групе нових предузећа на тржиште која су превасходно окренута извозу, међу којима се истичу Фијат и одређен број произвођача делова и компоненти који су дошли за њим. Резултати анализе кретања 30 највећих нето извозника у 2014. су показали да они претежно долазе из прерађивачке индустрије, пре свега металске и електроиндустрије, затим пољопривредне производње и у мањем обиму из наменске индустрије. Резултати истраживања показали су и да доминантно учешће у групи тридесет највећих извозника остварују предузећа с већинским страним власништвом, што указује на неопходност унапређења конкурентности и пословних перформанси домаћих предузећа.

Са становишта нето извоза, позиција Фијата значајно је мање повољна у односу на позицију са становишта вредности извоза, што је последица чињенице да се већина делова увози. Проблем се даље усложњава када се има у виду да су домаћи добављачи компонената и сами велики увозници, а те набавке за Фијат не књиже се као увоз чак и када је добављач делове увезао из иностранства. Уколико би се у разматрање узео увоз пет највећих добављача Фијата, који је на основу података Управе царина у 2014. заједно износио 172,5 милиона евра („Џонсон Контрол" /Johnson Controls/ је увезао робу у вредности од 60,4 милиона евра, „Мањети Марели" у вредности од 41,4 милион евра, ПМК /Promo Magneto Company/ у вредности од 42,6 милиона евра, „Денсо" у вредности од 21,29 милиона евра и „Сигит" у вредности од 6,7 милиона евра), нето извоз FCA био би мањи. Анализа укупних нето ефеката овог посла с аспекта утицаја на платни и трговински биланс није могућа услед ограничене доступности прецизних података о увозу [Jeremić i Milojević 2015].

Аутомобилска индустрија је значајан генератор запослености у свим привредама, а посебно у земљама у транзицији које се суочавају с проблемима високе незапослености. У Србији, на основу података Републичког завода за статистику о кретању броја запослених у аутомобилској индустрији (шифра 29) у периоду 2009–2014, може се уочити да је остварено повећање од 17,3%, односно 3.748 запослених, с тим што је у 2014. у односу на претходну годину број запослених смањен за 721 лице.

Број запослених у фабрици аутомобила у Крагујевцу, према подацима садржаним у Стратегији одрживог развоја Града Крагујевца 2013–2018 [Град Крагујевац], 2001. износио је 11.364; 2009. године 2.976; а 2011. само 1.169. Данас, према доступним подацима [Агенција за страна улагања и промоцију извоза 2015], FCA запошљава 3.668 радника. Према броју запослених у аутомобилској индустрији Фијат се налази на другом месту иза произвођача делова Јура корпорације која запошљава 4.806 лица. Према подацима Министарства привреде, у периоду од 2006. укупан број запослених у предузећима која су повезана с аутомобилском индустријом, било директно или индиректно, односно из пратећих сектора и индустрија као што су текстилна, хемијска, електронска, металска, производња производа од гуме итд., као и из области сервиса и дистрибуције повећан је с 24.804 на 35.907 радника, што је највећим делом заслуга субвенција за запошљавање.

Инвестиција Фијата у комбинацији са значајним државним подстицајима али и потенцијалима домаће аутомобилске индустрије имала је за резултат повећање прилива СДИ. Према подацима Агенције за страна улагања и промоцију извоза (у даљем тексту СИЕПА [СИЕПА]), аутомобилска индустрија је према броју реализованих пројеката у протеклом периоду била најатрактивнији сектор за стране инвеститоре. Структура СДИ према вредности нешто је другачија па се аутомобилска индустрија налази на петом месту с учешћем од 8,6% док су прва четири места заузеле финансијске услуге (17,4%), телекомуникације (16,4), прехрамбена индустрија (12%) и малопродаја (8,8%).

Долазак Фијата у Србију пратили су његови највећи добављачи што је уобичајена пракса за кључне тзв. добављаче првог нивоа који следе матичну компанију, лоцирају се у непосредној близини фабрике и директно је снабдевају склоповима и полусклоповима. Држава је уступањем некадашњих Заставиних погона, креирањем индустријске зоне и другим пореским олакшицама, а пре свега ослобађањем пореза на добит и умањењем пореског оптерећења нето зарада, створила повољне услове за пословање ових предузећа. Долазак најважнијих Фијатових добављача – компанија Мањети Марели, Џонсон Контрол Аутомотив, Сигит, ПМК и ХТЛ (HT&L Fitting Serbia DOO Kragujevac) реализован је у форми гринфилд и браунфилд инвестиција. У фабричком кругу FCA, односно у погону некадашње Заставине фабрике аутомобила Механичка обрада, изграђена је заједничка фабрика америчке компаније Џонсон Контрол и највећег Фијатовог добављача италијанске компаније Мањети Марели у којој се производи комплетан ентеријер, облоге на вратима, инструмент табле, подне конзоле и задња крила за модел „Фијат 500Л". На тој је локацији, такође, и производни погон Мањети Марели Пластик (Magneti Marelli Plastic) у којем се производе предњи и задњи браници са свим потребним позицијама, као што су светла, фарови и магленке, као и Мањети Марели издувни системи, а организован је и део производње каблова компаније Дрекслмајер (Dräxlmaier). На простору некадашње касарне Војске Србије, на површини од 30 хектара, формирана је индустријска зона „Грошница" са статусом слободне царинске зоне, која заправо представља парк добављача из којег се директно врши снабдевање производних линија за модел „Фијат 500Л". У индустријској зони фабрике су изградиле компаније Џонсон Контрол Аутомотив (Johnson Control Automotive), Сигит, ПМК и ХТЛ. Америчка компанија Џонсон Контрол, која је светски лидер у производњи седишта, делова за врата, инструмент табли, електронике и делова за ентеријер аутомобила и која послује у више од 150 земаља и има погоне на 240 локација, једну фабрику која је заједничко улагање с компанијом Мањети Марели отворила је у фабричком кругу, а другу, у којој се производе седишта, у индустријској зони. У Грошници своје погоне отвориле су италијанска компанија Сигит која производи делове од гуме и пластике, ХТЛ која врши свеобухватне услуге склапања точкова и ПМК која производи системе ослањања, отпреске од лима и склопове за шасије. Такође, у парку добављача смештени су и дистрибутивни центри компанија Денсо која производи клима уређаје и Каутекс где се производе резервоари за гориво.

Ефекти поменутих СДИ доводе се у позитивну везу с нивоом економске активности, запошљавањем, извозом и конкурентношћу привреде. Фабрике највећих кооперената запошљавају више од 1.500 људи и производе око 60% делова и компоненти за потребе ФЦА, а у парк добављача је инвестирано више од 100 милиона евра. Међутим, корисност страних инвестиција за земљу домаћина највише се огледа у степену у којем оне доприносе развоју домаће економије. Последично, ефекте инвестиције Фијата неопходно је сагледати у контексту развоја локалне мреже добављача.

Укључивање домаћих произвођача делова и компоненти у ланац снабдевања Фијата на позицијама добављача другог и нижих нивоа, што је требало да буде највећа развојна шанса за домаћа МСП, готово сасвим је изостало. Само два домаћа добављача успела су да се укључе у ланац снабдевања Фијата и то компанија Гома Лајн (Gomma Line) из Крагујевца, која производи гуменотехничке делове за добављача првог нивоа – италијанску компанију Сигит, и Промотор Ирва (Promotor Irva) који директно испоручује дизалице за модел „Фијат Пунто Класик". Сви остали добављачи делова и компоненти су инвестиције страних компанија, односно предузећа у већинском страном власништву.

ЗАШТО ЈЕ ИЗОСТАЛО ОЧЕКИВАНО ФОРМИРАЊЕ ЛОКАЛНЕ МРЕЖЕ ДОБАВЉАЧА? ДА ЛИ ЈЕ УЛОГА ФИЈАТА КЉУЧНА?

Према СИЕПА бази добављача за сектор аутомобилске индустрије, у Србији послује 133 добављача од чега 74,4%, односно 99 предузећа припада сектору МСП. Поставља се питање због чега су само два домаћа предузећа успела да постану добављачи Фијата, односно зашто је изостало очекивано формирање локалне мреже добављача?

Пре свега, већина српских добављача неспремно је дочекало долазак Фијата. Услед техничког заостајања, финансијске исцрпљености, непоседовања сертификата ИСО/ТС 16949, недовољне расположивости ресурса и капацитета и одсуства снажне институционалне подршке домаћа предузећа самостално тешко могу да одговоре на захтеве Фијата у погледу квалитета, цене и испоруке производа. Такође, значајне субвенције државе и локалних самоуправа учиниле су услове пословања за стране инвеститоре повољнијим од оних у којима своје пословне активности обављају домаћа предузећа.

У условима у којима изолована локална МСП врло тешко успевају да задовоље строге критеријуме глобалних компанија на значају добија концепт кластера. У аутомобилској индустрији, можда израженије него што је то случај у неким другим индустријама, кластери су веома заступљена форма удруживања и они најчешће представљају формалне регионалне мреже које повезују оригиналне произвођаче, добављаче и институције и агенције подршке, имају улогу платформи за размену информација, знања и идеја које су кључне за иновације и карактерише их географска близина учесника. За локалне МСП укључивање у регионалне аутомобилске кластере пружа могућност превазилажења баријера, стицања неопходних компетенција и лакшег долажења до ресурса који су предуслов преузимања улоге добављача великих аутомобилских произвођача. Географска концентрација и близина учесника омогућава обезбеђивање недостајућих ресурса и развој неопходних компетенција на начин који изискује мање времена и који минимизира трошкове.

Функционисање аутомобилских кластера, међутим, у значајној мери је детерминисано присуством великих компанија, најчешће мултина-

ционалних корпорација,[5] које имају довољно тржишне моћи и снаге да остварују улогу лидера и детерминишу ток развоја кластера. Одсуство великих и моћних компанија ограничавајуће делује на остваривање потенцијалних позитивних ефеката кластера на развој локалних добављача. Аутори Додурова и Бевис [Dodourova and Bevis 2012] истичу да је успостављање сарадње између МНК и МСП у оквиру кластера критичан фактор успешног развоја регионалних аутомобилских система и има јаке позитивне импликације на економски развој региона уопште, као и да кластери заправо представљају гаранцију квалитета и пословне изврсности МСП као локалних добављача, чиме унапређују њихову преговарачку позицију.

У привреди Србије, према доступним подацима [Кућа кластера, Савет за кластере, Привредна комора Србије 2012], постоје два аутомобилска кластера – Аутомобилски кластер Србије и Регионални аутомобилски кластер централне Србије који заједно окупљају 40, односно 34 МСП будући да је шест предузећа истовремено у оба кластера и 14 великих предузећа. Кластери у привреди Србије су мали, недовољно видљиви и не поседују критичну масу неопходну за остваривање позитивних веза и односа. Према Глобалном индексу конкурентности Светског економског форума за период 2013–2014, Србија се по нивоу развијености кластера налази на 115. месту, а по квантитету и квалитету локалних добављача на 110. и 98. месту респективно. Према методологији мапирања кластера Европског кластер опсерваторија заснованој на статистичком моделу „Три звездице" који кластере оцењује на основу димензија величине, коефицијента специјализације и фокуса, ниједан српски кластер не задовољава критеријуме за добијање иједне звездице.

У настојању да се одговори на питање зашто су само два српска предузећа успела да постану добављачи овог великог аутомобилског произвођача, зашто је изостао допринос кластера и да ли је Фијат имао кључну улогу у томе, спроведена је емпиријска анализа утицаја великих предузећа у аутомобилском кластеру на перформансе тог кластера, а под претпоставком да присуство јаких великих компанија у кластеру у значајној мери повећава снагу кластера и његове позитивне ефекте на развој локалне мреже добављача.

Емпиријска анализа је спроведена применом економетријског метода анализе стохастичке границе и статистичких Т-тестова на балансираном панелу података за 40 предузећа која послују у сектору аутомобилске индустрије Србије, за период 2011–2013. За потребе анализе, предузећа су груписана у две категорије према критеријуму величине и припадности кластеру: велика предузећа која послују у кластеру и МСП која послују у кластеру. Узорком су обухваћена сва велика предузећа из сектора аутомобилске индустрије која припадају Аутомобилском кластеру Србије и сва МСП која према бази Агенције за страна улагања и промоцију извоза (СИЕПА) послују као добављачи за сектор аутомобилске индустрије, која припадају Аутомобилском кластеру Србије и за која постоје јавно публиковани финансијски извештаји.

---

[5] У даљем тексту МНК.

Применом модела анализе стохастичке границе квантитативно је изражена ефикасност пословања предузећа као интегрална мера пословних перформанси. Коришћењем Т-тестова утврђено је да ли велике компаније које послују у кластеру у просеку реализују већу технолошку ефикасност у односу на МСП у кластеру. Као параметар за анализу перформанси кластера коришћене су оцене ефикасности добијене применом анализе стохастичке границе. На тај начин ефективно је анализирано следеће истраживачко питање: Да ли присуство великих предузећа утиче на перформансе кластера?

Ефикасност пословања предузећа у моделу анализе стохастичке границе детерминисана је на основу укупних прихода, као вредносно израженог резултата пословних активности. Укупним приходима је дата предност у односу на добит као алтернативну варијанту резултата пословних активности, превасходно зато што је у посматраном периоду велики број предузећа у узорку пословао с губитком, којег због негативног предзнака није могуће логаритмовати. Емпиријска спецификација приходне стохастичке границе дата је у форми лог-линеарне Коб-Дагласове (Cobb-Douglas) функције:

$$log\, rev_{i,t} = log\beta_0 + \sum_j log\, x'_{i,t}\, \beta_j + \sum_k$$

$$\{x\} = \{pi, os, tm, tz, bz\}$$

у следећој нотацији:

- $rev_{i,t}$ – пословни приходи предузећа i у години t,
- $pi_{i,t}$ – пословна имовина,
- $os_{i,t}$ – основна средства,
- $tm_{i,t}$ – материјални трошкови,
- $tz_{i,t}$ – трошкови зарада,
- $bz_{i,t}$ – број запослених,
- $D'_{i,t}$ – скуп вектора контролних вештачких варијабли,
- ϑ_i – индивидуални фиксни ефекат предузећа i,
- $v_{i,t}$ – случајна грешка, $v_i \sim N(0,\sigma_v^2)$,
- $u_{i,t}$ – техничка (менаџерска) неефикасност, $u_i \sim F(\Theta)$.

Укупни приходи су анализирани у односу на основна средства и број запослених који представљају апроксимацију класичних производних фактора капитала и рада, али и трошкова радне снаге и материјалних трошкова који рефлектују трошковну ефикасност производње и пословну имовину која генерише приходе. Емпиријски модел уноси новину у смислу обухвата индивидуалних компанијских ефеката и контролних варијабли. Обухватом индивидуалних фиксних ефеката елиминисано је дејство свих оних фактора који на нивоу појединачних предузећа имају временски постојан систематски утицај на ефикасност пословања, као што је, на пример, власничка структура. Контролне варијабле се односе на временске вештачке варијабле којима се елиминише ефекат специфичних услова пословања у датој години, заједничких за сва предузећа у сектору.

Модел је оцењен коришћењем методологије аутора Грин [Greene 2005: 269–303] која се базира на економетријској оцени модела коришћењем MLDV (Maximum Likelihood Dummy Variable) естиматора који комбинује максималну веродостојност и вештачке варијабле. У циљу робустности анализе, емпиријски модел је оцењен у три варијанте, под претпоставком да стохастичка неефикасност прати експоненцијалну, полунормалну и окрњено нормалну дистрибуцију вероватноћа. Оцена модела је реализована у софтверу за економетријску анализу Stata 13.0 на бази команде *sfpanel*.

Резултати естимације приказани у Табели 2 показали су да најробустнији оцењени утицај са становишта знака и значајности коефицијената има пословна имовина, док утицај и карактер осталих инпута у регресији варира у зависности од претпостављене дистрибуције неефикасности. У тумачењу резултата предност је дата моделу који је оцењен на бази окрњене нормалне дистрибуције, с обзиром да она представља најопштији случај позитивне асиметричне дистрибуције. Оцењени коефицијенти на бази окрњене дистрибуције сугеришу да предузећа у аутомобилској индустрији Србије ефективно користе трошкове зарада и пословну имовину у генерисању прихода, али да имају проблем у ефективном коришћењу основних средстава и броја запослених као инпута пословне активности. Техничка, односно менаџерска ефикасности, која представља интегралну меру конкурентности у пословању, израчуната је стављањем у однос приходне линије (у којој је искључена техничка неефикасност) и стварно остварених прихода и као таква она представља коефицијент који изражава у којем проценту ефикасност генерисања прихода датог предузећа прати приходну линију, односно праксу генерисања прихода најуспешнијих предузећа.

Табела 2. Резултати оцене модела стохастичке границе

Инпути	Дистрибуције вероватноћа		
	експоненцијална	полунормална	окрњено нормална
Пословна имовина	0,6746***	0,1598*	0,3760***
	(0)	(0,0946)	(0,083)
Основна средства	0,0569***	0,1616	-0,0496***
	(0)	(0,0988)	(0,0116)
Трошкови материјала	1,2485***	0,1702	0,2508
	(0)	(0,1619)	(0,1747)
Трошкови зарада	-1,0691***	0,2482	0,8585***
	(0)	NA	(0,0977)
Број запослених	0,5121***	0,3203	-0,7957***
	(0)	(0,2062)	(0,1774)
Вештачка за 2011.	-0,1313***	0.0158	0,1057
	(0,0001)	(0,1064)	(0,5085)
Вештачка за 2012.	-0,0542***	-0,0123	0,0623
	(0,0001)	(0,1028)	(0,5284)

Напомена: стандардне грешке оцена су дате у заградама
Нивои сигнификантности: * p<0,1, ** p<0,05, *** p<0,01
Извор: *Самостално истраживање аутора*

Техничка, односно ефикасност у остваривању прихода предузећа у нотацији $ef\_r_{i,t}$ добија се стављањем у однос приходне линије (у којој је искључена техничка неефикасност) и стварно остварених прихода:

$$ef\_r_{i,t}(x,\beta,v,u) = \frac{f(x,\beta)e^{v_{i,t}}}{f(x,\beta)e^{v_{i,t}-u_{i,t}}} = e^{u_{i,t}}.$$

Економетријски оцењене вредности ефикасности пословања предузећа коришћене су као инпути у анализи утицаја величине предузећа на остварене перформансе кластера. Коришћењем Т-теста емпиријски је анализиран утицај великих предузећа на перформансе, односно конкурентност кластера. Циљ анализе је утврђивање да ли велике компаније које послују у кластеру у просеку реализују већу технолошку ефикасност у односу на МСП у кластеру, односно тестирање следеће хипотезе: Ефикасност великих предузећа у кластеру је већа од ефикасности МСП у кластеру. Консеквентно, потврђивање ове хипотезе имплицира да присуство већих компанија има позитиван утицај на конкурентност кластера.

Оцењена вредност ефикасности на бази све три примењене регресије имплицира да је просечна ефикасност великих компанија у кластеру у просеку мања од ефикасности МСП у кластеру. Просечна вредност оцењене ефикасности код великих предузећа креће се у интервалу од 78% до 83%, док се код МСП у кластеру она креће у интервалу од 90% до 93,7%. Резултати анализе приказани су у Табели 3.

Табела 3. Анализа ефикасности великих и МСП у кластеру

Дистрибуција	Експоненцијална		Полунормална		Окрњено нормална	
Статистика	Велика	МСП	Велика	МСП	Велика	МСП
Просек	0,7801227	0,8991167	0,813805	0,9152167	0,8292863	0,9366793
Стандардна девијација	0,2648561	0,1131641	0,2056038	0,0849786	0,2129727	0,0723286
Т-тест	2,2505**		2,4838**		2,6056**	

Нивои сигнификантности: * p<0,1; ** p<0,05; *** p<0,01
Извор: *Самосталано истраживање аутора*

Статистичка значајност потврђена Т-тестовима и робустност ове разлике имплицира једнозначно одбацивање постављене хипотезе у корист тврђења да велика предузећа у просеку умањују перформансе кластера. На основу добијених резултата констатовано је да велика предузећа у просеку умањују перформансе кластера. Одсуство јаких великих компанија у аутомобилском кластеру у Србији значајно умањује снагу тог кластера, а самим тим и његов потенцијални допринос укључивању домаћих МСП добављача у ланац снабдевања Фијата. Наиме, неопходно је укљу-

чивање у кластер већег броја великих предузећа значајније тржишне и технолошке снаге, а пре свега Фијата.

Полазећи од тврдње према којој кластери, по правилу, представљају групације предузећа са значајном тржишном и технолошком снагом, произвођача и добављача из сектора МСП и научноистраживачких, образовних и других институција подршке, изостанак Фијата али и других великих компанија као што су Мањети Марели, Џонсон Контрол Аутомотив, Сигит, ПМЦ и ХТЛ у аутомобилским кластерима у Србији условило је да ови кластери нису успели да допринесу формирању базе локалних добављача. Фијат је требало да преузме улогу лидера у кластеру, око којег би се окупила мања предузећа формирајући регионалне производне системе. Мање је вероватно да ће се и друге велике компаније на позицијама добављача првог нивоа придружити кластерима имајући у виду да оне углавном следе праксу матичне компаније у ланцу снабдевања.

ЗАКЉУЧАК

У условима недовољне заинтересованости Фијата за формирање локалне базе добављача није реално очекивати да ће ова инвестиција остварити очекивани допринос ревитализацији српске аутомобилске индустрије. Услед ограничене расположивости ресурса и капацитета, локална МСП самостално и изоловано тешко успевају да задовоље строге критеријуме Фијата. Од кластера се очекивало да остваре улогу ефективног инструмента за превазилажење баријера, стицање неопходних компетенција и лакше обезбеђивање ресурса који су предуслов укључивања домаћих добављача у ланац снабдевања Фијата. Међутим, снага кластера је детерминисана присуством великих и моћних компанија. Резултати емпиријског истраживања које је спроведено у раду показали су да велика предузећа у просеку умањују снагу постојећег аутомобилског кластера у привреди Србије, односно да је неопходно укључивање предузећа значајније тржишне и технолошке снаге, а пре свега Фијата. Фијат би повећао снагу кластера, а кластери веће снаге омогућавају МСП да се лакше интегришу у ланце снабдевања великих компанија и доприносе ублажавању последица асиметрије односа између великих предузећа и МСП у ланцима снабдевања.

Оваква незаинтересованост Фијата за инвестирање у развој локалне базе добављача није реткост и углавном је последица неповерења у способности домаћих добављача у погледу квалитета, цене и испоруке производа. У таквим околностима држава треба да се ангажује на успостављању дијалога и промовисању предности коришћења локалне базе добављача под којима се мисли на ниже трошкове транспорта, краће време испоруке, приступ локалним ресурсима по нижим трошковима и могућност бржег реаговања на промене у захтевима потрошача.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Dodourova, Mariana and Ketih Bevis (2012). Comprehensive role of networks and clusters in the European car industry, Producer services for the European Sustainability and Competitiveness, *Innovation and Environment Regions of Europe Sharing Soulutions*.

Estrin, Saul and Milica Uvalić (2014). Foreign direct investment into transition economies: are the Balkans different? *Economics of Transition*, XXII, 2: 281–312.

Greene, William (2005). Reconsidering heterogeneity in panel data estimators of the stochastic frontier model, *Journal of Econometrics*, 126: 269–303.

Jeremić, Zoran i Marko Milojević (2015). Najuspešniji izvoznici i najveći uvoznici u period 2008–2014. godina. In: *The Economy and Finance Board* (urednik Miloš Obradović), Beograd: Business info group.

Mićić, Vladimir (2014). Deindustrijalizacija privrede grada Kragujevca i perspektive razvoja industrije, u: *Stanje i perspektive ekonomskog razvoja grada Kragujevca*, zbornik, Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta, 85–95.

Републички завод за статистику (2009–2013).

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Град Крагујевац, Стратегија, Стратегија одрживог развоја града Крагујевца (2013–2018). Доступно на: https://drive.google.com/file/d/0B9zUaNwxG9zlTk9hckhvMnlVQ1U/view. Приступљено: 13. 12. 2016.

Кућа кластера, Савет за кластере, Привредна комора Србије (2012). Каталог кластера у Србији. Доступно на: http://www.pks.rs/SADRZAJ/Files/Odbor%20za%20MSPD/katalog%20klastera% 202012.pdf. Приступљено: 13. 12. 2016.

СИЕПА (2015). Инвестирајте у Србију. Доступно на: https://www.google.rs/#q=siepa+2015+prezentacija+investirajte+u+srbiju. Приступљено: 13. 12. 2016.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

REVITALIZATION OF AUTOMOTIVE INDUSTRY IN SERBIA: IS THE ROLE OF FIAT CRUCIAL?

by

ISIDORA BERAHA
Institute of Economic Sciences
Zmaj Jovina 12, Belgrade, Serbia
isidora.beraha@ien.bg.ac.rs

SUMMARY: This paper deals with the analysis of the economic effects of Fiat investment on the development of automotive industry in Serbia. The main objective of the research is to determine why the expected local suppliers base was not created, and whether it was mainly influenced by Fiat. The research is based on the concept of clusters as effective instruments that enable the integration of local suppliers into supply chain of global automotive manufacturers, as well as on the assumption that the strength of clusters is primarily determined by the presence of large, powerful enterprises. The empirical

research was conducted using econometric analysis (stochastic frontier analysis) and statistical t-tests on panel data consisting of 40 enterprises operating in the Serbian automotive sector. The aim was to analyze whether the presence of large enterprises increases the cluster performances in Serbian automotive industry. The empirical research results showed that large companies, on average, decrease cluster performances thus pointing out to the conclusion that the absence of large and powerful global companies in the automotive cluster of Serbia, i.e. the absence of Fiat, has significantly reduced the possibility of creation of local suppliers base in the Serbian automotive sector.

KEYWORDS: automotive industry, Fiat, local suppliers base, clusters, large enterprises

UDC 352.07:005
UDC 351.77:005
DOI: 10.2298/ZMSDN1660785D
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ДИМЕНЗИЈА ЛИДЕРСКОГ ПРИСТУПА У ЈЕДИНИЦАМА ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ

ДРАГАН ДОКИЋ
Даљ, Хрватска
dragan.dokic79@gmail.com

САЖЕТАК: Јединице локалне самоуправе (у даљем тексту ЈЛС) представљају специфична правна лица чија је тржишна мисија да створе квалитетније животне услове за своје грађане. Тржишне околности намећу увођење високог степена ефикасности у пословање које се огледа кроз управљање капиталним и људским ресурсима. Процесе управљања неопходно је водити по принципима менаџмента. ЈЛС у данашње време суочене су са све већим захтевима, с једне стране од законодавца путем строгих законских прописа, а, с друге стране од самих грађана који очекују да им се омогући што већи ниво јавних услуга. Испунити сва очекивања практично значи имати на располагању квалитетан радни кадар. Иако је процес запошљавања законом прописан, услове за потребно радно место одређује послодавац према својим потребама. Према томе, послодавац је тај који има директан утицај на формирање радног тима који ће обављати задате обавезе. У раду ће се приказати ставови лидера у ЈЛС, анализирати мотивациона снага, те путем рачуна корелације приказати веза између ставова лидера, према њиховим хијерархијским позицијама, и ставова запослених у ЈЛС.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Организациона клима, мотивација, линијски лидер, извршни лидер, неформални лидер, јединице локалне самоуправе

Запослени су значајан фактор у креирању конкурентности сваке ЈЛС. Због тога је управљање људским потенцијалима једна од кључних функција у свакој организацији. Функција управљања људским потенцијалима састоји се од неколико различитих активности од којих свака има за циљ различит аспект управљања запосленима али све заједно воде ка што бољем и ефикаснијем вршењу послова који су предвиђени у ЈЛС. Процес управљања људским потенцијалима има важну оперативну и менаџерску функцију коју обавља служба за управљање људским потенцијалима, али се он одвија и на другим нивоима управљања организацијом [Armstrong 2001: 151]. Циљеви управљања људским потенцијалима на радном месту у непосредној су вези с индивидуалним показатељима рада или резул-

татима које постижу запослени, с нивоом продуктивности, мотивацијом запослених и дугорочно гледано, стимулацијом њихове лојалности према целокупној организацији. На организационом нивоу, циљеви су усмерени ка повећању нивоа просечне продуктивности, унапређењу услова рада, расту и развоју организације и ефективности [Ivancevich et al. 2008: 26]. Фактори који утичу на све аспекте управљања људским потенцијалима могу бити интерни и екстерни. Интерни фактори су они који произлазе из самих карактеристика организације (стратегија, организациона структура, организациона култура, величина, постојећа технологија), карактеристичних особина запослених (личне карактеристике, интереси, мотивације, ставови, способности, компетенције и сл.) и карактеристика активности које се обављају (то се односи на њихову природу, захтеве који се постављају запосленима, задовољство послом и сл.). Спољни фактори тичу се законских и подзаконских прописа, трендова на тржишту рада, карактеристика и захтева окружења. У успешним ЈЛС, сходно њиховој организационој структури сваки ниво организације треба да има свог лидера који има непосредну комуникацију с тимом којег води. То значи да се код утврђивања визије, мисије, циљева и планова рада узимају у обзир мишљења запослених. Лидери морају бити свесни да само добро мотивисан и задовољан радник може пружити ефикасан рад, па из тога произлазе приоритетни задаци лидера у мотивисању запослених [Ivancevich et al. 2008: 121]:

- повољан радни амбијент,
- вредновање посебних резултата рада и залагања на раду,
- лични развој,
- стил управљања,
- лична одговорност и учествовање у одлучивању, и
- примена адекватних мотивационих техника.

Улога лидера је да својим потенцијалима (знањем, способностима и вештинама) допринесе остваривању циљева организације, путем чега запослени остварују своје личне и професионалне циљеве. Лидерство представља процес којим се инспиришу други да раде вредно за организацију. Улога успешног лидера је кључна у томе јер он различитим аспектима мотивације, комуникације, тимског рада и интерперсоналних веза доприноси успеху у организацији.

МЕТОДОЛОГИЈА

За израду овог рада коришћено је више приступа. Истраживањем су обухваћена четири града у Републици Србији који по својим обележјима имају сличне демографске, географске, привредне и социјалне одлике. То су Бечеј, Сомбор, Србобран и Врбас. Ове ЈЛС имају приближан број запослених, сличну организациону структуру, приближан број служби (одељења) и сличне развојне циљеве. Путем упитника прикупљени су подаци о броју запослених, организационој структури, стиловима вођења, комуникацији у организацији, начину мотивације, организационој

култури и тимском раду. Приликом истраживања коришћене су следеће методе:

1. аналитички метод – овим методом извршена је детаљна теоретска анализа значаја и важности лидерства као и фактора који утичу на лидерски приступ,
2. компаративни метод – овај метод је примењен за компаративну анализу у ЈЛС,
3. метод испитивања (анкетирања) – овим методом прикупљени су подаци о ЈЛС, који се односе на лидерски приступ,
4. математичко-статистички методи – овим методима вршени су прорачуни и мерења квантитативне зависности међу појавама.

За сликовито приказивање појава, узрока и последица, те корелација између појава урађене су табеле и графикони. Методолошка објашњења, неопходна за разумевање података дата су уз сваки статистички прорачун и приказ с изворима података и њиховом обухватношћу. Приликом анализе одговора на питања коришћена је мерна скала, а даља анализа обављена је помоћу програма Exela. У прикупљању и анализи података настојале су се испоштовати дефиниције и одреднице Републичког завода за статистику.

ЛИДЕРСКИ ПРИСТУП У ЈЛС

Сталне промене на тржишту наглашавају растући значај увођења лидерства у пословање ЈЛС. Успешне ЈЛС развијају и обједињују лидерство и управљање. Код нас се може приметити да лоша организација рада у ЈЛС даје могућност запосленима да значајан део радног времена бескорисно проведу. Из истог разлога ове запослене нико не позива на одговорност за лоше резултате у раду. Разлог оваквој тези лежи у недостатку ефикасног лидерства. Ефикасан и успешан лидер мора формирати тим људи који ће извршавати основне управне функције према све растућим захтевима корисника [Armstrong 2001: 66] и развијати локалну заједницу, која ће бити на тржишту конкурентна. За напредак локалне заједнице и унапређење квалитета живота у њој, неопходан је лидер, који на основу филозофије и форме лидерства, као и на основу визије и вредности, успоставља стратегију, структуру и системе локалне самоуправе. Прихватање филозофије квалитета, односно успостављање културе квалитета представља императив пословања. Нема сумње да председник скупштине, или градоначелник који не подржава промене, у великој мери може отежати живот својим колегама који су склонији иновацијама у пословању. Но то не доказује претпоставку по којој једино високо позициониране особе (политичари) могу увести значајне промене. Више је разлога због којих је усвојено скромније стајалиште према моћи топ-менаџмента. Први од њих је цинизам у многим ЈЛС као последица „хирова“ управе која се односи на површну примену неких предлога, реформских мера, систе-

матизације рада и сл., а затим брзо одбацивање низа менаџерских техника попут управљања укупним квалитетом, реинжињеринга, бенчмаркинга (benchmarking)[1] и сл. Други се разлог односи на утврђивање разлике између удовољавања и посвећености. Хијерархијски ауторитет знатно ефикасније доводи до удовољавања него што потиче искрена посвећеност [Luthans 2005: 71]. У ЈЛС још није осмишљен систем награђивања којег људи у организацији неће „изиграти" у кратком времену. Многи опсежни програми промена, смањивање трошкова, реорганизација или смањивање броја запослених, могу се имплементирати искључиво само с нивоа топ-менаџмента. Но, такве промене неће ефективно утицати на културу вођења организације. Разлог лежи у чињеници да страх и дефанзивност неће ослободити машту и страст људи, неће променити ни квалитет размишљања у организацији, нити подићи разумевање када треба решавати о стварима где се људи суочавају са све комплекснијим и динамичнијим пословним окружењем [Northaus 2008: 52]. Такве промене немају позитиван ефект на квалитет поверења и вештине које су неопходне сваком тиму на сваком нивоу.

ВРСТЕ ЛИДЕРСТВА У ЈЕДИНИЦАМА ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ

Последњих двадесет година настоји се унапредити способност учења која се темељи на пет повезаних дисциплина [Peters and Watermann 1982: 116]:

- системском размишљању,
- откривању и усавршавању менталних модела,
- култивирању дијалога,
- неговању личне визије, и
- изградњи заједничке визије.

У развијању лидерског приступа у непрофитним организацијама у које спадају ЈЛС, у пракси су присутне три основне врсте лидера, које одговарају трима организацијским позицијама [Senge 2006: 42]:

- *Линијски лидери* – особе које се налазе на средњим и нижим нивоима управљања у ЈЛС (најчешће шефови одељења, односно служби). По својој позицији линијски лидери имају увиде у стратешке и оперативне проблеме. Проводе експерименте како би тестирали да ли нове усвојене способности доводе до побољшања пословних резултата. Линијски лидери управљају организационим јединицама, но успркос томе располажу примереном аутономијом за покретање промена независно о широј организацији. Да би створили корисне експерименте морају се суочити с истим проблемима и изазовима који се догађају

[1] Референтна тачка или стандард успешности по коме се сви слични или субсеквентни оцењују и пореде [Vidanović 2015].

унутар шире организације. Кључна улога линијских лидера односи се на активно суделовање у оперативним процесима. Они добро познају своје колеге; њихове добре и лоше стране; прате стање у окружењу и то им даје одређену сатисфакцију приликом одлучивања.

- *Извршни лидери* – особе које се налазе на челу ЈЛС (градоначелници и председници општина, односно начелници). Реч је о особама које поседују највећу моћ, те стога могу пресудно утицати на судбину ЈЛС. Извршни лидери осигуравају подршку линијским лидерима, развијају инфраструктуру за учење, те воде примером у поступном процесу развијања стандарда и понашања учеће културе. Међутим, због недостатка законских стандарда који треба да предвиде одређени степен знања и стручности за извршне лидере, у Републици Србији је случај да су ови лидери најчешће особе који немају довољно знања, вештина, креација и моћи да увуку своју локалну заједницу у економски прогрес.
- *Неформални лидери или градитељи заједнице* – особе које немају извршну моћ, њихова моћ се своди на законодавну сферу власти. То су људи који се налазе у скупштинама, надзорним одборима и имају значајну улогу код одлучивања. Због тога је њихова улога у повезивању чланова организације врло значајна. Неформални лидери се слободно крећу унутар организације, али такође ради недовољне компетенције не долази до дифузије новог знања. Но, како су њихови напори оцењивани традиционалним мерилима они нису сматрани веродостојним.

Делотворан извршни лидер треба на различите начине да створи климу која ће подржавати учење. Први од њих је путем дефинисања основних идеја. Активности се требају усмерити на елиминисање инертности која не подстиче аспирације, па стога ни посвећеност људи. Основне идеје увелико се разликују од разних слогана или менаџерских квазистручних фраза. Потребно их је постепено развијати, често годинама, имајући у виду историјске, традиционалне и друге факторе који се блиско везују за менталитет запослених. Други начин за стварање квалитетног пословног окружења које ће подржавати учење јесте изградња инфраструктуре за учење. Од неформалних лидера очекује се да утичу на линијске лидере који поседују моћ одлучивања и предиспозиције за развој нових способности учења јер се кроз сарадњу с погрешним људима, поготово у раним фазама процеса промене, непотребно троши време и енергија. Уверавати људе како би их системско размишљање или учење требало занимати у старту је лоша стратегија. Наиме, чак и ако се уверавање на самом почетку покаже успешним, тешко да је могуће остварити континуирану преданост. Изградњом практичног знања, неформални лидери настављају да служе као организациони „носачи клица“ који повезују истомишљенике из различитих окружења указујући им на учење других. Као што је то случај с линијским и извршним лидерима, ограничења неформалних лидера као градитеља заједнице пандан су њихових снага. Надаље, они не располажу

ауторитетом који би им омогућио започињање промена унутар организационе структуре и процеса [Peters and Watermann 1982: 135]. Иако је њихова улога веома значајна, неформални лидери постижу највећи ефект када блиско сарађују с линијским и извршним лидерима, јер им на тај начин саопштавају проблеме који тренутно погађају локалну заједницу.

Дакле, изазови лидерства у ЈЛС представљају кључне проблеме нашег времена из које се рађа питање – Који је то начин на који се заједница људи може продуктивно суочити с комплексним проблемима данашњице у ситуацији када хијерархијски ауторитет не успева осигурати адекватне промене? Ни један од кључних проблема данашњице, попут деградације природне околине, ниског стандарда, ерозије система јавног образовања, распада породица, те пораста друштвеног раслојавања, неће и не може бити решен без помоћи концепта лидерства.

ЛИДЕРСКА ПРАКСА У ЈЕДИНИЦАМА ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ

Теоретски приступ обрађен у претходном делу рада указује на чињеницу да лидери морају имати и добре предиспозиције да буду добри менаџери, а што није случај с менаџерима. Менаџмент се учи. Кроз учење и искуство менаџери постају лидери [Vujić 2004: 89]. Код нас је случај да већина особа које се налазе на лидерским позицијама у ЈЛС не поседују лидерске особине иако имају велико искуство у раду. Један од најчешћих разлога јесте што су те особе постављене на своје функције путем политичког, а не стручног одабира. У циљу истраживања утицаја лидерства на функционисање ЈЛС анкетирано је 12 лидера према својим позицијама а питања су се односила на њихове особине, ставове и односе које примењују током пословања. Збирни подаци анкете приказани су у наредном графикону.

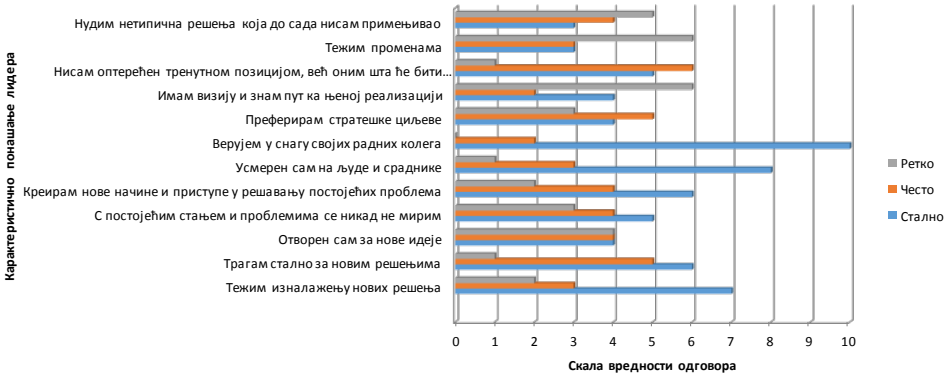

Графикон 1. Карактеристике лидера у ЈЛС[2]
Извор: *Аутор (Према добијеним резултатима из анкете проведене у ЈЛС)*

[2] *Коментар*: Подаци из графикона показују да лидери највише верују у снагу својих запослених, односно радних колега што процентуално износи 80%. С друге стране избегавају

У циљу дубљег истраживања значаја лидерства у организацији неопходно је сагледати аспекте организационе климе и начина мотивације. Проучавање организационе климе представља императив за разумевање како организација у основи функционише, на основу чега менаџмент стиче способност за могућност генерисања здраве, мотивишуће организационе климе. Организациону климу чини скуп особина радног окружења, перципиран директно или индиректно од стране запослених, за који се претпоставља да представља главни фактор везан за понашање запослених [Bujas 1964: 41]. Начин на који људи доживљавају и перципирају своје организације у погледу климе ствара импликације на то како се осећају у свом радном окружењу, колико ће труда улагати и колико ће бити посвећени својим радним задацима. Лидери који перципирају организациону климу као подржавајућу, имају осећај да је њихов посао олакшан и да им је омогућено да доприносе ефикасности у раду.

Фактори који утичу на организациону климу могу се класификовати према категоријама [Furnham 1997: 19]:

- екстерне снаге – економски, тржишни, политички, друштвени и политички фактори,
- организациона историја – култура, вредности и обрасци понашања у организацији,
- менаџмент – организациона структура и обрасци управљања.

Лидери морају да повећају јасноћу организационих циљева, да подстичу запослене ка усвајању и посвећености циљевима. Они морају поставити високе стандарде и пружити адекватну помоћ и подршку запосленима како би исте испунили. Запослени морају преузимати одговорност за свој рад, а лидери су ти који учествују у њиховом оспособљавању као и награђивању за постигнуте резултате. Подстицањем тимског рада на сваком нивоу доприноси се убрзању организационе продуктивности.

Мотивација представља фактор који значајно одређује радни учинак. Наиме, поседовање потребних способности, вештина и знања које захтева неко радно место не даје и успешност, односно те особине уопште не доводе до активности човека. Да дође до активности потребне су одређене унутрашње побуде и одређени спољашњи подстицаји. Мотивација се широко може дефинисати као: „све оно што доводи до активности, што ту активност усмерава и што јој одређује интензитет и трајање" [Bahtijarević-Šiber 1999: 41]. Мотивација радника представља процес усмерен на главне варијабле у систему одлучивања. Основна логика процесних теорија мотивације је да човек врши процену добити из различитих актив-

---

промене и примењују нетипична решења што процентуално исказано износи 30%. Из добијених одговора може се закључити да лидери морају подићи своју свест према пословању како би ефикасно водили своју организацију и на тај начин остварили позитиван утицај на релацији лидер–следбеник. Први корак за лидере јесте спремност на целоживотно учење и усавршавање. Само континуираним приливом нових знања лидери у ЈЛС могу бити градитељи организације, а то је оно што се од њих очекује.

ности што одређује привлачност, валенцију циља и вероватноћу добијања тог исхода путем разних активности [Luthans 2005: 136]. Процесне теорије мотивације су такође познате као VIE теорије јер користе три основна појма како би објаснили процес одлучивања, а то су: валенција (valence), инструменталност (instrumentality) и очекивање (expectation) [Luthans 2005: 137]. Валенција представља психолошку вредност, привлачну снагу „силу" неког циља, у процесу одлучивања, те као таква може бити позитивна и негативна. Позитивна доводи до тражења објекта и његовом приближавању, а негативна до избегавања и удаљавања од објекта. Инструменталност објашњава зашто су неки исходи важни за појединца и одакле им позитивна и негативна валенција. Такође, исходи могу валенцију имати и због антиципиране повезаности с неким даљим исходима (на пример, унапређење у послу може за некога имати позитивну валенцију, не само због самог унапређења на послу, већ зато што доноси већу зараду, већу самосталност у раду и сл. Очекивање је субјективна перцепција или процена вероватноће да ће нека активност заиста и довести до циља – варира од -1 до +1. Валенција неког исхода за неког појединца је управо пропорционална алгебарској суми умножака валенција свих других исхода и његове инструменталности за постизање тих других исхода [Vroom 1964: 57]:

$$V_i=\sum_{j=1}^{n}(V_j \cdot I_{ij})$$

$n \rightarrow$ број исхода j
$V_i \rightarrow$ валенција i-ог исхода (неке активности, нпр. залагање)
$V_j \rightarrow$ валенција j-ог исхода који произлази из исхода
$I_{ij} \rightarrow$ инструменталност исхода i за постизање сваког појединачног исхода j

Из тога следи: Мотивациона снага = комбинација валенције и очекивања. Мотивациона снага неке особе да изведе неку активност управно је пропорционална суми умножака валенција свих исхода и њених очекивања да ће активност довести до тих исхода, тј.:

$MS = \sum Ei \cdot Vi$
или
MS = ∑ (очекивање · валенција)

MS → мотивациона снага
$E_j \rightarrow$ очекивања
$V_i \rightarrow$ валенција

У анализираним ЈЛС према VIE моделу извршено је мерење мотивације лидера. Анкетирано је 12 особа које су попуниле упитник и у њима су наведели седам исхода који су везани за радне процесе. Сваком исходу додељени су пондери -1 (негативан став), 0 (неутралан став) и 1 (позитиван став). Приликом креирања одговора о мотивационим исходима испитаници су могли одабрати само један пондер и доделити га сваком од три појма (валенција исхода, инструменталност исхода и очекивање исхода).

У наредној табели приказани су резултати анкете исказани реципрочним вредностима.

Табела 1. Израчунавање мотивације према VIE моделу лидера у ЈЛС[3]

n	Исходи	Валенција V_j	Инструменталност I_{ij}	Очекивања E_i	Валенција V_i	Мотивациона снага MS
1	Висока зарада	1	1	1	7	7
2	Оптерећење на послу	-1	-1	-1	7	-7
3	Унапређење на послу	1	1	1	7	7
4	Висок степен одговорности	-1	-1	-1	7	-7
5	Самосталност у раду	1	1	1	7	7
6	Решавање тежих задатака	-1	-1	-1	7	-7
7	Тимски рад	1	1	1	7	7
	УКУПНО					7

Извор: *Аутор (према добијеним резултатима из анкете проведене у ЈЛС)*

За испитивање везе између лидера и организационе климе формиране су две варијабле: 1. Независна варијабла: став о врсти лидерства према карактеристикама сваког лидера, и 2. Зависна варијабла: организациона клима. За процену организационе климе коришћена је скала радне средине у комбинацијис различитим радним амбијентима (радни ангажман, тимски рад, аутономија радника, радни притисак, јасноћа радних циљева, иновативност, контрола). Према овој скали вредности оцене се крећу од минималне 2 (два) до максималне 10 (десет). На основу оцена долази се до сазнања о томе који елеменат организационе климе лидери највише вреднују. Добијени резултати су приказани у следећој табели:

Табела 2. Дескриптивна статистика за димензије организационе климе[4]

Димензије организационе климе	Аритметичка средина	Стандардна девијација
Радни ангажман	5,83	0,68
Тимски рад	5,58	0,69
Аутономија	5,25	0,96
Радни притисак	5,58	0,80
Јасноћа радних циљева	5,42	1,18
Иновативност	5,25	0,87
Контрола	5,50	0,86

Извор: Аутор (према добијеним резултатима из анкете проведене у ЈЛС)

[3] *Коментар*: према добијеним резултатима може се видети да лидери имају велики утицај на запослене, док са друге стране запослени очекују већу аутономију за обављање посла, јер овај елемент има најмању вредност.

[4] *Коментар*: Из добијених резултата може се констатовати да у пословању постоји јака веза између запослених и њихових непосредних руководилаца (линијских лидера). Разлог томе је што они уско сарађују, оперативно решавају проблеме, те тако имају сличан поглед о димензијама организационе климе. Што су лидери више позиционирани то се њихови ставови о димензијама организационе климе разилазе од ставова запослених.

Надаље, сходно добијеним резултатима, исти су стављени у однос с мишљењима запослених у ЈЛС о димензијама организационе климе, те је међу посматраним варијаблама утврђена веза путем Пирсоновог (Pearson) коефицијента корелације:

$$r = \frac{SS_{XY}}{\sqrt{SS_{XX} \cdot SS_{YY}}}$$

r – коефицијент корелације
x – варијабла (врсте лидера)
y – варијабла (димензије организационе климе)
n – број варијабли који се стављају у однос (број општина)
SS – сума квадрата варијабле
$\sum$ – укупан зброј

Резултати су приказани у наредној табели:

Табела 3. Корелација између димензије организационе климе и врсте лидерства[5]

Димензије организационе климе	Линијски	Извршни	Неформални
	0,79	0,40	-0,76
Коментар	Постоји значајна позитивна веза између става линијског лидера према димензијама организационе климе става и запослених у ЈЛС	Постоји реалативно слаба позитивна веза између става извршног лидера према димензијама организационе климе и сатава запослених у ЈЛС	Постоји значајна негативна веза између става неформалног лидера према димензијама реорганизационе климе и става запослених у ЈЛС

Израдио: *Аутор (према подацима добијеним из анкете)*

Као што су узроци наведених проблема вишеструки, тако за њих не постоји једноставно „решење". Не постоји један одређени кривац који се може за све окривити. Значајна промена тражи маштовитост, устрајност, дијалог, те искрену бригу и вољу за променом од стране милиона људи. Процес изградње учеће организације сусреће се с истим изазовима. Стварање системских промена које нису остваривe уз помоћ хијерархијског ауторитета, довешће до другачијег погледа на лидерство, заснованог на новим начелима. Штавише, такви изазови захтевају јединствен микс различитих људи, на различитим положајима, с различитим стиловима вођења. Иако је претходно приказана слика врло прелиминарна она ће се засигурно временом развијати са сумњом да она недовољно наглашава промене које ће бити нужне у односу на наше традиционалне моделе лидерства у ЈЛС.

[5] *Коментар*: Из добијених резултата може се констатовати да у пословању постоји јака веза између запослених и њихових непосредних руководилаца (линијских лидера). Разлог томе је што они уско сарађују, оперативно решавају проблеме, те тако имају сличан поглед о димензијама организационе климе. Што су лидери више позиционирани то се њихови ставови о димензијама организационе климе разилазе од ставова запослених.

ЗАКЉУЧАК

Лидерство је несумњиво веома важан фактор који утиче на ефективност програма менаџмента знања. Успешно лидерство које је усредсређено на знање, али у смислу његовог искоришћавања ради постизања додатне вредности за организацију даје веома позитивне резултате у пракси, који се најчешће огледају у повећању продуктивности и агилности организације, јачању иновативности, побољшању репутације, унапређење креативности запослених и јачање њиховог морала. Бити успешан лидер у менаџменту знања представља велики изазов за савремене лидере, а имати доброг лидера на врху организације знања, питање је од круцијалног значаја за успешност програма знања. Запослени се данас суочавају с многобројним проблемима и потешкоћама и у таквим ситуацијама значај лидера се истиче. Последњих година у свету је присутна тенденција изузетног раста интереса за лидерство. То је логична последица све већих промена у окружењу и због тога се неће погрешити ако се каже да никада није била већа потреба за лидерима као што је то данас. Лидерска знања и вештине се стичу – то је знање које може бити научено и пренето имплицитним или експлицитним механизмима. Лидерски утицај у управљању знањем подразумева вођење запослених кроз процесе од стицања до примене знања ради остваривања пословне успешности компаније. Континуирано учење кроз обуке и тренинг кључни су за успешно лидерство. Наиме, за успех у имплементацији програма знања неопходан је тзв. лидер знања (knowledge leaders), тј. лидер који својим карактеристикама, вештинама, знањем и енергијом, усмерава организацију ка успешном програму менаџмента знања.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Armstrong, Michael (2001). *Handbook of Human resource Management Practice*. London: Kogan Page.

Bahtijarević-Šiber, Fikreta (1999). *Management ljudskih potencijala*. Zagreb: Golden marketing.

Furnham, Adrian (1997). *The psychology of behaviour at work: The individual in the Organization,* Sussex, UK: Psychology Press.

Ivancevich, M. John; Robert Konopaske and Michael T. Matteson (2008). *Organizational behavior and management,* Boston: McGraw-Hill/Irwin.

Luthans, Fred (2005). *Organizational Behaviour.* Boston: McGraw Hill.

Northaus, G. Piter (2008). *Liderstvo teorija i praksa*. Beograd: Data Status. Prevela Nina Stojanović.

Peters, J. Thomas and Robert H. Watermann (1982). *In Search of Excellence*. New York: Harper and Row.

Senge, M. Peter (2006). *Peta disciplina: principi i praksa učeće organizacije*. Beograd: Data Status.

Vidanović, Ivan (2015). *Rečnik socijalnog rada*. Beograd: I. Vidanović; Udruženje stručnih radnika socijalne zaštite Srbije; Društvo socijalnih radnika Republike Srbije.

Vroom, H. Victor H. (1964). *Work and motivation*, New York Wiley.

Vujić, Vidoje (2004). *Menadžment ljudskog kapitala*. Rijeka: Sveučilište u Rijeci.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

LEADERSHIP IN LOCAL GOVERNMENT UNITS

by

DRAGAN DOKIĆ
Dalj, Croatia
dragan.dokic79@gmail.com

SUMMARY: Local governments represent the specific legal entities whose mission is to create a better living conditions for its citizens. Market conditions require the introduction of a high level of efficiency in business, which is reflected in the management of capital and human resources. It is necessary that management processes are conducted according to the principles of management. Local government units nowadays are faced with the increasing requirements from the legislator through strict regulations on the one side, and from the citizens who expect a greater level of public services, on the other side. Meeting all the expectations practically requires the availability of a high quality working staff. Although the recruitment process is prescribed by law, the requirements for a position are determined by the employer's needs. Therefore, the employer is the one who has a direct influence on the formation of the working team that will perform the assigned duties. This paper will show the attitudes of the leaders in the local government units, analyze the motivating force, and through correlations present the relationship between the attitudes of the leaders according to their hierarchical positions and attitudes of local government employees.

KEYWORDS: organizational climate, motivation, line leader, executive leader, informal leader, local government unit

UDC 63(495.02)
UDC 94(495.02)
DOI: 10.2298/ZMSDN1660797S
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ГЕОПОНИКА – ДЕЛО АНОНИМНОГ РЕДАКТОРА

ЗОРАН Д. СИМОНОВИЋ
Институт за економику пољопривреде
Волгина 15, Београд, Србија
zoki@medianis.net

САЖЕТАК: У раду се говори о анонимном редактору као аутору *Геопоника*, византијске енциклопедије из пољопривреде. У првом делу дат је историјски приказ настанка и структуре *Геопоника*. Наведени су неки од аутора чија су дела претходила овој енциклопедији, а њихове поједине текстове редактор је укључио у енциклопедију. У другом делу говори се о проблему утврђивања ауторства неких дела укључених у *Геопонику*. Многи од тих писаца, као и њихова дела, нама су данас непознати. Захваљујући редакторовом раду на *Геопоници* њихови текстови су бар делимично сачувани. И на крају, у трећем делу аутор посвећује пажњу тексту анонимног редактора, који је унет у енциклопедију и који представља његов допринос у коначном обликовању *Геопонике*. Овим текстовима редактор је желео да упозна читаоце са својим личним искуствима из пољопривреде. Текстови, примедбе, мишљења и закључци дати су кроз целу енциклопедију. Редактор је на овај начин покушао да упозна све заинтересоване са својим предлозима за побољшање пољопривредне производње.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: анонимни редактор, *Геопоника*, пољопривреда, Византија

Питања која се односе на пољопривредну теорију и праксу привлачила су до краја 20. века мало пажње науке. *Геопоника* је једини извор с детаљним и систематски представљеним информацијама о пољопривредној производњи у Византији. Овај извор у суштини није потпуно истражен. Питањима која се односе на расветљавање смисла текста *Геопоника* бавило се више аутора разних струка, од филолога до историчара. Они су дали анализе садржаја и историјског значаја пољопривредне енцикло-

* Рад је део истраживања на пројекту 46006 под називом „Одржива пољопривреда и рурални развој у функцији остваривања стратешких циљева Републике Србије у оквиру Дунавског региона” који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

педије. Већини истраживача ова тема још није била довољно обухватна, јер није давала детаљну слику проблематике која се односила на пољопривреду и на пољопривредну производњу. Овај извор се спомиње само успут с другим изворима који се баве пољопривредном историјом Византије, и то углавном на основу делимичних података који су доступни на ову тему у изворима који се баве законодавством и хагиографијом (житијама светаца).

Пољопривредна енциклопедија *Геопоника* представља компилацију информација о пољопривреди које су настале у грчком и римском свету кроз различита искуства која су добијена проучавањем разних метода обраде у пољопривредној производњи, с нагласком на добру праксу. Већина поглавља *Геопонике* написана је с детаљним објашњењима о начинима и поступку примене разних техника производње. С друге стране, мањи број њих које се налазе у овом тексту написан је више с маштом него реално и у пракси представља резултат размишљања која се граниче с несварношћу и фантастиком. Но, и поред тога сматрамо да је утицај текстова *Геопонике* на економску мисао у пољопривреди Византије био значајан.

Геопоника представља једину сачувану енциклопедију написану на грчком језику, а која се односи на пољопривреду. Она је настала као део великог енциклопедијског подухвата византијског цара Константина VII Порфирогенета (913–959). Цару је посвећен уводни део, али он није био његов рад, као што се раније сматрало. Већи део енциклопедије написан је у времену пре владавине цара Константина VII. Име редактора овог дела које је настало у 10. веку још увек је непознато.

НАСТАНАК И СТРУКТУРА *ГЕОПОНИКЕ*

Енциклопедија *Геопоника* дело је из области економике пољопривреде које је, како се сматра, у име цара Константина VII приредио нама непознати редактор. У уводном делу редактор наводи да је Цар урадио многа доброчинства својим поданицима, да је уништио њихове непријатеље, али да се посветио и многим другим пословима који су унели ред у свакодневни живот. У наставку истиче Цареве посебне заслуге. Одаје му признање на његовој несебичној подршци у развоју науке, културе, уметности и економије следећим речима: „Прво, скрећем пажњу на филозофију и реторику, које су већ упале у декаденцију, загњурене у нему дубину реке заборава у подземном свету; оне су сада добро и разумно организоване и развијене твојом управљачком руком. Затим, све друге науке и уметности си обновио. Затим, сазнавши о три сфере, које се разликују у државном животу, односно о војсци, свештенству и земљорадњи и способности владања. Затим си са теби својственом величином и дубином мисли, наредио коришћење искуства древних писаца о земљорадњи и гајењу биљака, о времену, карактеру и месту, које им одговара, и још о местима тражења воде, и припреми за радове које ћеш обавити и с

каквим нагибом, као и све друго велико, сабрао си у једно корисно за све дело" [Dalby 2011: 53–54].[1]

Редактор у уводу *Геопоника* указује да је Цар и у пољопривреду „донео пуно жара". Пољопривреда као грана привреде имала је велики утицај на економију царства. Зато нас и не чуди Царево интересовање за њу. Из тог разлога Константин VII наредио је да буду пронађени сви текстови античких писаца на тему пољопривреде. Да се њихови радови идентификују, сакупе, преведу и објаве на једном месту [Koutava-Delivoria 2002: 367–370]. С тиме нас упознаје и састављач *Геопоника* који истиче да његов рад није оригинално дело, већ да представља компилацију, која је направљена коришћењем других извора, укључујући и оне који су постојали као зборници разних других компилација.

У античкој литератури пољопривреда је заузимала посебно место. Она је била и важна грана привреде. Нама су данас познати текстови неких латинских агронома. На првом месту то су Катон, Варон и Колумела. С друге стране дела грчких аутора скоро да нису сачувана. И поред тога дела која се односе на тему економике пољопривреде, а која су сачувана до данашњих дана, сведоче о богатству традиције писања текстова на ову тему. Та традиција је била важна у хеленистичкој и римској ери. Познато је да су ова дела, прикупљена у касноантичким компилацијама, касније укључена у јединствену византијску колекцију, која је добила наслов *Геопоника*.

Прву енциклопедију из пољопривреде, односно зборник текстова или еклогу, написао је Касијан Бас у 6. веку, од кога је анонимни редактор из 10. века преузео текстове које је потом посветио цару Константину VII. Нажалост, овај текст је изгубљен [Липшиц 1960]. Сачуване су, ипак, неке верзије текстова настале у источном делу Византијског царства. Текстови се могу квалификовати у мање вредне изворе. И поред тога ови текстови дају нам добар увид, помоћу кога можемо покушати да утврдимо колико је текст анонимног византијског приређивача директно зависио од модела писања примењиваних у касној антици, и који би у случају *Геопонике* представљали резултат рада ревизије и модернизације од стране новог компилатора, односно редактора [Amato 2006: 1–6].

Текст *Геопонике* представљао је модификовану верзију грчког текста Виндонија Анатолија из Бејрута, написаног у 12 књига, а који је настао у 4. веку нове ере. Текст је носио наслов *Synagoge georgikon epitedeumaton* или на грчком *Συναγωγή γεωργικών έπιτηδευμάτων* (Збирка из пољопривредне праксе).

Анатолије вероватно може бити идентификован као познати правник из 4. века, префект Илирика и пријатеља Либанија. Његов рад је заснован на ранијим радовима римских аутора попут Колумеле (Columella) и Плинија Старијег (Gaius Plinius Secundus). На основу увида у њихов рад може

[1] Цитате који су узети из *Геопонике* с руског је превео професор др Вукашин Костић; аутор овог чланка преводио је текст с енглеског језика. Текстови су упоређивани и узиман је најбољи превод.

се приметити да су они преузимали радове неких старијих аутора. Пре свега мислимо на расправу Мага из Картагине (чије је дело преведено на латински језик у 2. пре н.е. по налогу римског Сената). Овај текст је у 7. веку адаптирао Касијан Бас (Cassianus Bassus Scholasticus). Дело је носило наслов *Peri georgias eklogai* (Одабрана питања о ратарству), и опстало је само на арапском, у нешто измењеном облику [Симоновић 2015: 15].

Касијан Бас Схоластик дуго је сматран за савременика Константина VII. И не само то, њему се приписује ауторство над *Геопоником*. Овај тренд одређивања Касијана Баса као аутора присутан је од средњега века. У корист ауторства Касијана Баса определили су се и многи каснији истраживачи чак и они који су о овој теми писали у 21. веку. На пример, Миколајчик [Bassus + Mikolajczyk 2012]. Желимо да напоменемо да немамо доказ који би у потпуности потврдио исправност ове тврдње. С друге стране, ако прихватимо ову тврдњу као тачну, постаје нам јасније зашто се још увек као аутор појављује Касијан Бас. Можда зато што се име самог Баса као „сина Баса" директно помиње у уводима књига VII, VIII и IX, где се он наводи као аутор.

Модерна историографија време живота Касијана Баса одређује у 6. век. Одер ову чињеницу заснива на основу следећих аргумената: 1) Титула схоластик (σχολαστικος) је из 6. или из прве половине 7. века, и користила се приликом именовања правника; назив ове титуле је промењен после смрти цара Ираклија, 641. године, 2) Касијан Бас је римско име; овакво име није постојало у Византији у 10. веку, 3) Рад Касијана Баса је по стилу писања сличан радовима које су написали Александар од Тралеса и Ецијa из Амида; радови су из области медицине и настали су у 6. веку, 4) Касијаново дело је цитирао Де ла Рази (Continens d'al-Rāzī), који је умро 925; његов рад је био познат у арапском свету пре времена Константина VII. Осим тога, Серж син Илијин је превео Кустуса (Qust.ūs), у овом имену је Одер видео деформацију имена Касијан. Преводилац Серж је идентичан са Сержом Ришаином (Serge de Rīš'aynā), пријатељем историчара Агатија. Оба аутора су живела у 6. веку. Из свега тога произилази да је Касијан вероватно био савременик свог преводиоца, који је живео у 6, а не почетком 7. века [Oder 1893].

Геопоника је по замисли састављача требала да представља енциклопедијски рад. Редактор је желео да у овом делу дâ свеобухватну слику о гранама пољопривреде: земљорадњи, виноградарству, винарству, гајењу маслина, воћарству, повртарству, живинарству, пчеларству, узгоју коња и стоке, рибарству итд. У ту сврху он је искористио метод састављања претходно написаних радова и зборника који је коришћен у књижевној и научној пракси Византије у 10. веку. Из оваквог његовог рада произишла је *Геопоника*, која представља складну и свеобухватно урађену тематску целину од двадесет књига, распоређених по гранама пољопривреде. Редактор текста нам уз скоро сваку тачку од ових двадесет књига наводи име аутора и преводиоца од кога је преузео поједине текстове из њихових дела. На почетку сваке књиге редактор даје кратак увод. Књиге је разврстао следећим редоследом:

1. Астрономска и астролошка временска наука,
2. О општим припадајућим питањима о пољопривреди, и о различитим врстама жита,
3. О разним пољопривредним дужностима погодним за сваки месец,
4–5. О узгоју винове лозе,
6–8. О справљењу вина,
9. О узгоју маслина и изради уља,
10. О воћкама и њиховом пресађивању,
11. Украсно дрвеће, цвеће и лековито биље,
12. О поврћу и биљу,
13. О животињама и инсектима штетним по биљке,
14. О голубовима и другим птицама,
15. О узгоју пчела,
16. О коњима, магарцима, и камилама,
17. О узгоју стоке,
18. О узгоју оваца и коза,
19. О псима, зечевима, јеленима, свињама, и о сољењу меса,
20. О рибама.

На основу овако датог концепта може се поставити питање да ли енциклопедија може да представља пољопривредну теорију и праксу која је важила у византијској држави у 10. веку? Да ли је сâм аутор остварио неку практичну примену радећи на овој енциклопедији? Да ли је био упознат с пољопривредном праксом свог времена? Какав је био његов властити допринос у раду на енциклопедији?

На ова питања одговор се може наћи на основу података који се могу издвојити из текста *Геопоника*, где постоји више од четрдесет ауторских примедби наведених у првом лицу, и унетих у текст. Одређени закључци дати у енциклопедији могу да одговоре на питање о практичној примени текста од стране аутора. На првом месту могуће је утврдити подударање текста *Геопонике* с арапским, јерменским и сиријским преводом текста Винданија Анатолија.

Из свега што смо изложили следи да *Геопоника* има сложену историју, која се може пратити само на основу извесних обриса. Као што смо већ истакли главни текст *Геопонике* је формиран из дела Винданија Анатолија из Бејрута. Књига је настала у 4. веку и изгубљена је у грчком оригиналу, али је позната преко следећих преведених верзија:

1) Арапска верзија, у четрнаест књига, под називом Yūnīūs (искварено име Винданије) [Rodgers 1978]. Овај рукопис се чува у Ирану. Такође се чини да је овај рукопис најтачнији приказ рада Анатолија [Guignard 2009: 246].

2) Јерменска верзија, под називом *Књиīа о раду* (грчки vastakoc). У овом рукопису је изгубљен садржај. Текст је ипак преведен и сложен на основну арапске верзије текста [Thomson 1995: 55].

3) Сиријска верзија енциклопедије *Геопонике*, чији се рукопис чува у Британском музеју (British Museum Add. 14662, 8. или 9. век). Нажалост,

почетак ове верзије је уништен, тако да је наслов непознат. Разлике између овог рукописа су значајне у односу на претходна два, нарочито у погледу његовог садржаја. Овај рукопис је користио Лагард [Lagarde 1866].

4) Друга арапска верзија у дванаест књига, која носи име ḏAnṭarlīūs 11 (Анатолије), чији је рукопис, открио П. Сбат пре Другог светског рата. Рукопис се чува у Мадриду (Gayangos XXX).

Као што можемо да видимо, Анатолијев текст Синагоге имао је несумњив значај, јер је превођен директно или преко Касијана Баса, на сиријски и пахлави (персијски) језик, а потом је преведен на арапски. Постоји неколико арапских верзија превода овог текста [Carrara 2006: 108–110]. Текст је преведен и на јерменски. Патријарх Фотије је имао приступ грчком тексту крајем деветог века. Тврдио је да га је користио у практичне сврхе на свом имању. Данас постоји само половина странице текста коју је патријарх Фотије користио [Littlewood 2012].

Липшицова напомиње да цео стил којим је написана *Геопоника* указује да је у питању грчки језик коришћен у 10. веку. Карактеристике писања аутора савременика редактора *Геопонике* указују на чињеницу да су сви они користили исти или више других сличних, древних текстова о астролошким расправама. У питању су аутори 9. века: Лав Математичар, патријарх Нићифор и историчар Теофан. Сви су они писали на тему о природним знамењима која су се указала, а утицала су на будућа уништавања Арапа.

УТВРЂИВАЊЕ АУТОРСТВА НЕКИХ ДЕЛА УКЉУЧЕНИХ У ГЕОПОНИКУ

Кроз целу *Геопонику* истиче се чињеница да, упркос жељи редактора да даје порекло одређених референци и одакле су оне преузете, у тексту не постоји доследност оваквог поступка. Наиме, постоје многе одреднице код којих се не наводи из којег су извора (аутора) преузете. Такав случај имамо у књизи XII, 28, где је дат врло занимљив календар усева и засада који се саде на подручју које одговара медитеранској клими, а дати су за целу годину по месецима. Имамо разлога да верујемо да је у овом делу енциклопедије аутор одступио од метода компилације и уместо тога дао свој текст[2]. С друге стране, не можемо да кажемо да су аутори који су написали поједине делове поглавља и мање одреднице коректно наведени. Имена аутора на почетку сваког поглавља не наводе се стандардно исто и не постоји хронолошки приступ приликом навођења. Очигледно да је редактор наводио своје краће ставове унутар поглавља, а које је приписао другима.

У неким случајевима, текст енциклопедије подсећа на текстове које налазимо код римских агронома (Катон, Варон, Колумела и Паладије). Мислимо да ове референце, изузев само ретких случајева, нису највероватније преузете директно, већ посредно из других грчких збирки. Ме-

[2] Нема референци с изворима и код других књига *Геопоника*, на пример код књиге XX, посвећене рибарству.

ћутим, у овим случајевима компилатор односно редактор се поставља веома слободно и мења изворни текст. Поред тога, приликом превођења књига и поглавља и одређивања ауторства сматрамо да су могле да се појаве грешке у преписивању текстова. Постоје сличности између разбацаних поглавља у енциклопедији која се приписују одређеним индивидуалним ауторима; тако, на пример, у првом делу књиге IX, 19, која се приписује Апулеју, а односи се на зелене маслине јасно се наводи да је текст преведен с латинског, јер је текст на грчком изгубљен [Rodgers 1978].

И код Варонових текстова присутан је овакав начин рада редактора. Варон је у самом тексту *Геопонике* четири пута цитиран. Цитати се налазе на самом почетку у књизи 1 у глави 1 у тачкама од 2 до 5. Текст гласи: „2. Већина, а пре свих Варон Римски сматра почетком пролећа оно време када обично почиње да дува зефир (влажни поветарац), а то се дешава на седам дана до фебруарских ида, када се сунце налази у знаку Водолије, пролазећи три или пет њених делова, то јест налази се у Зодијаку три или пет дана. Крај пролећа долази за мајске ноне. 3. Лето почиње за осам дана до мајских ида, када се сунце налази у знаку Бика. Крај лета долази на седам дана до августовских ида. 4. Јесен почиње на шест дана до августовских ида када се сунце налази у знаку Лава. Крај јесени долази на пет дана до новембарских ида. 5. Зима почиње за четири дана до новембарских ида када се сунце налази у знаку Шкорпије. Крај зиме долази осмог дана до фебруарских ида" [Dalby 2011: 55–56]. У Вароновом изворном делу о пољопривреди у књизи 1.28 текст је исти, с мањим разликама. На пример 8. мај у *Геопоници* је 9. мај код Варона, 7. август у *Геопоници* је 11. август код Варона [Cato,Varro 1934: 249–251]. Начин цитирања је довољан да покаже да Варон није био директни извор за прерађивача *Геопонике*.

Вергилије је два пута идентификован именом у *Геопоници*: први пут као Ouirgilios у књизи II.14.3, текст се односи на време сетве јечма и пшенице (види житарице); и други пут као Birgilios у књизи II.18.12, а која се односи на третирање семена пре сетве. Текст се у оригиналу налази код Вергилија (Virgil: G. 1.208-11 и 1.219-24). Наведен је на исти начин и истим именом код Колумеле (Columella, *De re rustica* 2.8.10 и 2.8.11) и Плинија Старијег (*Natural History* 18.202 и 18.157), од којих је један (вероватно бивши) служио као извор за Анатолија у 5. веку. На овај начин Вергилијев утицај се преносио вековима од стране византијских компилатора. Осим тога, Мајнорс [Mynors 1990: 293–96], коментаришући Bugonia G. 4, сугерише сличности између Вергилијевог текста (G. 4,281-314, 4,538 до 58) и *Геопоника* 15.2.21-36. Све ово може указивати на то да је исти извор користило више писаца из хеленистичког доба [Rodgers 2011: 278–279].

Сличан проблем се појављује и приликом одређивања ауторства за поједине текстове Секста Јулија Африкана, који је живео у 3. веку. Овај аутор помиње се директно само једном у тексту[3] (V. 45.2), а, с друге стране,

[3] 2. Време за бербу грожђа се може одредити не само према његовом укусу, већ и према изгледу. Сада ћемо навести неке знаке његове зрелости. Следбеници Демокрита и Африкана кажу да зрели гроздови могу без проблема да остану на лози шест дана, никако више. Ако су кошчице од зелених постале црне, то је знак да је грожђе зрело.

редактор му је приписао четрдесетак поглавља. И код ових текстова који се приписују Африкану суочени смо с проблемом аутентичности. Фрагменте Африкановог дела Одер је покушао да објасни у својој студији која се односи на порекло извора и настанак *Геопоника* на следећи начин: „Ауторови наводи у тексту су у принципу аутентични, али одређивање ауторства за поглавља није поуздано" [Oder 1893: 58–99].

Захваљујући неким текстовима *Геопоника* за нас су данас сачувана имена античких писаца, који су у многим случајевима били мало познати. Овде мислимо пре свега на следећа: Диофан из Никеје, Квинтил, браћа Флорентин, Тарантинус, Паксам и многи други. Стога сматрамо да је *Геопоника* неопходан извор, понекад једини, из кога се могу прикупити фрагменти рада ових аутора. Она је самим тим, с једне стране, незаобилазан, али, с друге стране, и проблематичан извор. Јер, као што је приказано у сачуваним рукописима, ова збирка не само да садржи цитате, који су обично кратки, већ има и написана имена аутора за већину глава [Guignard 2009: 243–244].

О РЕДАКТОРОВОМ ТЕКСТУ УНЕТОМ У *ГЕОПОНИКУ*

Ми нажалост још немамо довољно података да можемо са сигурношћу да кажемо како се звао редактор *Геопонике*. Из тог разлога определили смо се да аутора сматрамо анонимним. Ипак, поставља се питање да ли можемо у потпуности да тврдимо и да се сложимо с таквим ставом већине истраживача који су се бавили овом темом. Да ли је истина да је *Геопонику* приредио непознати аутор? На ова питања на жалост још не можемо да дамо прецизне одговоре.

Мислимо да је на основу захтева цара Константина VII наш анонимни редактор, који је био земљопоседник и пољопривредни агроном почео да ствара енциклопедију. Он је у енциклопедију укључио и многе друге сличне зборнике радова из пољопривреде, који су били познати у том тренутку. Редактор је приликом писања *Геопонике* посветио посебну пажњу и Цариграду. На то нам указује и његово писање о престоници у енциклопедији где је у посебном календару наведена клима и распоред пољопривредних радова [Koder 1993: 21–25].

Приликом рада на *Геопоници* редактор је сматрао да треба да дâ и сопствени печат. Тако у тексту енциклопедије он често, када говори о „античким изворима", истиче своје слагање или неслагање с њима. Тако, на пример, у књизи I.11.6. можемо да прочитамо следеће: „Флорентин (ми се с њим слажемо) говори да зефир више од свих осталих ветрова одговара земљорадњи" [Dalby 2011: 63] и [Липшиц 1960: 26]. Или, у књизи II.3.6.: „Неки сматрају да кућа треба бити окренута ка југу како би у њој било више сунца. Ја сматрам да је бољи дом који је окренут ка истоку, зато што је ветар који дува с југа влажан, силовит и изазива болест." [Dalby 2011: 70]

На другом месту (I.14.11.), које се односи на текст преузет од Секста Јулија Африкана, редактор пише следећи интересантни закључак: „Тако говоре старине. Неке од наведених савета сматрам апсолутно лошим, и

они заслужују потпуно пренебрегавање. Саветујем да се уопште не обраћа на њих пажња. Ја сам их записао зато да се не помисли да сам нешто пропустио од реченог у древно време" [Dalby 2011: 68; Липшиц 1960: 28].

Сматрамо да наведени примери представљају ауторске примедбе које по свему судећи припадају редактору текста *Геопоника*, а не ауторима од којих је редактор преузимао текстове. Читање текста *Геопонике* у целини доводи до закључка да редактор цитира ауторе чија су имена написана поред наслова поглавља, при томе не наводећи дело из кога се цитати преузимају, а као извор узима се само име датог аутора. Редактор *Геопонике* је током представљања материјала енциклопедије користио текстове готово 30 других аутора. Притом није поштовао ниједан устаљени поступак који би био исти за све употребљене цитате. Често се могу пронаћи нелогична повезивања која нас воде до истих аутора, који су дати у енциклопедији. То се може најбоље видети на следећим примерима. У Флорентиновом тексту каже се да је преузет од Дидима: „Добро је калемити нар на мирту и на иву. На нар калеме лимун, како каже Дидим у својим *Георгикама*" (X, 37, 3 и 4) [Dalby 2011: 215], а у Дидимовом тексту се каже да је преузет од Флорентина: „Флорентин каже да хлеба испечен у сачу, танко развађан и осушен на сунцу веома погодује варењу. Хлебови испечени на ватри отежавају варење" (II, 33, 5), [Dalby 2011: 92; Липшиц 1960: 42] итд.

По нашем мишљењу, непозивање на ауторе наслова који су дати у одређеним главама значи да је редактор дао своје мишљење о тој глави. На овај начин, укључивањем одређеног броја сопствених текстова, редактор је посредно потврдио ауторство над одређеним бројем глава *Геопонике*. Томе посредно доприноси чињеница да редакторови текстови не могу да се нађу у сиријском тексту који је написао Винданије Анатолије (колико можемо видети на основу Лагардовог текста) [Lagarde 1866: 123]. То свакако представља доказ да је одређени део глава *Геопонике* написао сâм редактор, који је не само прикупио и уредио материјал на свој начин, већ је унео и много својих личних запажања, исправки и погледа. Дакле, с одговарајућом анализом релевантних текстова *Геопонике*, они би се несумњиво могли третирати као веома значајан извор за проучавање пољопривредне теорије и пољопривредне праксе у Византијском царству у 10. веку.

Изношење сопственог искуства редактора *Геопонике* може да се види на основу неколико следећих примера, где се он противи пракси узгајања неких усева у виноградима. На пример, он пише: „1. Неки у виноградима сеју боб и грашак, од чега засад неће имати штету; други саде тикву и краставац. 2. Искуство ме је научило да у виноградима не треба сејати ништа зато што засад узима храну лози, а њему смета сенка" (V, 11, 1–2). „И Тарантинос говори да не треба ништа садити између лозе; и ја исто то саветујем поучен искуством, својим учитељем" (V, 11, 5) [Dalby 2011: 130; Липшиц 1960: 62].

Анализирајући питање времена садње лоза, редактор опет пише о свом сопственом искуству. Он пише: „2. Време за садњу лозе је, наравно,

различито. Неки их саде после бербе грожђа, када с лозе опада лишће; неки – почетком пролећа; 3. Пошто сам проучио ствар у пракси, саветујем да се на местима где нема наводњавања све, а нарочито винова лоза, сади у касну јесен; 4. Тада ће се гране, ослобођене тежине гроздова после бербе грожђа, очврсле, обновљене снаге, још неоштећене мразом најпре примити, тим пре што природа у то време даје највише хране корењу; 5. И тако, како је речено, на местима без наводњавања треба садити лозу у касну јесен како би кише које падају целе зиме замениле неопходно наводњавање; 6. Ја сам то јасно доказао поступајући тако у насељу Маратониме где сам рођен, као и на другим земљама којима владам. Они који су видели шта ја радим и који су ме слушали прво су се негативно односили према мојим поступцима, а после тога су, видевши својим очима како је све добро, радо послушали моје савете којих се и до данас придржавају" (V, 6, 2–6) [Dalby 2011: 126; Липшиц 1960: 60].

Често, редактор улази у полемике с цитираним ауторима. На пример, он се прво слаже са Сотионом о времену када треба садити винову лозу „Сотион саветује да се лоза и друго дрвеће сади у дане када нема месеца, тј. првог и другог дана лунарног месеца док се месец још не види, зато што се све што је тада посађено одлично прима. Ја сам често садио и у време када је месец опадао и нисам се покајао" (V, 10, 3) [Dalby 2011: 130; Липшиц 1960: 62]. У том духу редактор *Геопоника* износи и своје мишљење када се не слаже с методима које препоручује Сотион: „Мени се овај начин не допада нарочито; прекопати земљу у потпуности, па садити боље је него садити уз помоћ кочића" (V, 9, 11) [Dalby 2011: 129; Липшиц 1960: 63].

У књизи десет која је посвећена садњи воћака, редактор опет пише о својим искуствима у садњи дрвећа у јесен. Он пише: „3. Управо су касну јесен једногласно сви познаваоци који су писали *Георгике* изабрали за најбоље време за садњу. Тако, наравно, говори и Квинтилије. На пролеће треба да се сади оно што се није посадило на јесен; 4. Ја сам и из сопственог искуства видео да је то истина; посадивши у ово време много грожђа у насељу Маратониме, али и на суседним, такође мојим, пољима добио сам велики род; 5. Посадивши такође веома много различитог воћа у касну јесен, признајем да ово време врши благотворан утицај; 6. И сви у нашем округу, када су видели мој успех, више не саде по старом обичају, само у пролеће, већ, пратећи мој пример, саде дрвеће у касну јесен" (X, 2, 3–6), [Dalby 2011: 201; Липшиц 1960: 105–106].

Редактор наводи све што он сматра да је неопходно да би оправдао своје гледиште: „Мада је и ово искуство сасвим довољно, сматрам да је неопходно да образложим зашто више волим да садим у касну јесен" (X, 2, 7). Он у свом тексту истиче да је природно да се сади током јесени. Истиче да је за биљке најбоље када им опадне лишће, тада врх не добија храну уопште, али корењу природа даје храну. У пролеће се обично храни и врх биљке, тада, наравно, цвеће цвета и расте дрвеће. У том смислу он истиче: „Зато и треба бирати за садњу време када се природа бави корењем" (X, 2, 12) [Dalby 2011: 201; Липшиц 1960: 105–106]. Мишљења смо да ови текстови припадају аутору *Геопоника*, односно нашем редактору.

За нас је интересантно да анонимни редактор има потребу не само да их „поправља", већ нам указује и на праксу која је постојала у ранијим временима и чија се примена наставила касније.

На своје искуство редактор се позива и на другим местима. На пример, у глави које се бави питањима везаним за птице, он говори о начинима које би требало користити да би се заштитили голубови у случају да их нападну гмизавци. Редактор детаљно објашњава како да се изгради голубарник. „6. Ја сам, с намером да блокирам приступ гмизавцима, изабрао забачено место даље од куће и пренео сам тамо осам стубова. Други пут сам пренео и већи број, руководећи се величином планиране изградње. Ставио сам их не у ред, него у круг, а затим, ставио сам на њих главе (стубова), а затим изнад глава камене плоче (у одсуству камене плоче стави добре дрвене греде) и изградио сам по кругу стубова две просторије висине од седам лаката. У зидовима са запада направио сам мали прозор за светло, с истока – други, крилни, са шаркама, који се отвара: одавде је потребно пуштати голубове на испашу. С југа сам уградио врата за улазак човека, који брине о птицама; 7. И на такав начин сам сачувао голубове неповређеним. Пошто гмизавци нису могли да упузе горе; стубови су били пажљиво премазани кречом и глатко поравнати" (XIV, 6, 7), [Dalby 2011: 283; Липшиц 1960: 149]. Ови текстови указују да *Геопоника* садржи доста информација које описују разне методе гајења биљака и узгоја стоке, примењиваних на византијском селу у време настанка овог дела.

На основу примедби редактора добијамо прилику да сазнамо неке ствари из његове биографије. Примедбе нам омогућују да одредимо друштвену класу којој је редактор припадао и поставимо питање коју категорију земљишта он описује и које технике он практикује у пољопривреди. На основу ауторских примедби, раштрканих широм текста, можемо да откријемо нешто из живота редактора. Тако из текстова датих у *Геопоници* можемо да приметимо да је аутор, по свему судећи, био пореклом из Битиније у Малој Азији. Он о својој родној покрајини често пише у својим текстовима. На тај начин је показао веома велико интересовање за њу[4]. Избор материјала који се односе на Битинију, аутор допуњује и текстовима о сопственом искуству и искуству својих земљака.

Из текстова у којима пише о Битинији можемо да прочитамо да је аутор поседовао имање у Маратониму, а поред њега и земљу и да се углавном бавио узгојем грожђа и садњом разних других усева. Он каже следеће: „Јасно сам то доказао поступајући тако у насељу Маратониме где сам рођен, као и на другим земљама којима владам" (V, 6, 6) [Dalby 2011: 126–127; Липшиц 1960: 60]. Можемо да приметимо да је он добијао велике приходе из места у којем су му се налазиле некретнине. Претпостављамо да је радна снага коју је користио на свом имању била састављена од зависних сељака. На својој земљи аутор је спровео експерименте на побољшању пољопривредних техника. Своје искуство преточио је у савете из праксе,

[4] Битинија се спомиње у следећим главама: IV, 1, 3 и 14; IV, 3, 10; V, 2,10; V, 3, 1; V, 17, 3; V, 17, 4; V, 17, 5; V, 32, 2; V, 36, 3; VII, 18, 1; XIII, 5, 3; XX, 46, 3.

а често су ови савети били у супротности с античким ауторима, али и с његовим савременицима.

Но, и поред тога рад редактора је усмерен, како он сâм истиче, првенствено ка љубитељима пољопривреде. Под њима он је подразумевао све који су желели да се баве пољопривредном производњом. У том смислу он каже: „1. Као што је Плутарх рекао у другој књизи својих *Разго̄вора за сто̄лом*, природа је уложила много пажње у стварање својих креација 'симпатичних' и 'антипатичних'; 2. Због тога, је било потребно да се прикупе у моје дело најбизарнији примери ових појава. Ја сам тежио да моји списи буду корисни љубитељима пољопривреде који могу да их читају, али и да сачувам свој рад за љубитеље знања" (XV, 1, 2) [Dalby 2011: 296; Липшиц 1960: 155].

У појединим главама и тачкама редактор је покушао да прилагоди и побољша текст енциклопедије. За ову тврдњу налазимо доказ у цитатима који се налазе у следећим главама: „6. Ја сам ово написао, и не мислим да сам нешто пропустио. Не допуштам, да се појављивање мишева сматра реалним. И свима такође саветујем да не обраћају пажњу на такве смешне појаве" (XIII, 5, 6) [Dalby 2011: 270; Липшиц 1960: 143]. И други цитат: „11. Тако говоре старине. Неке од наведених савета сматрам апсолутно лошим, и они заслужују потпуно пренебрегавање. Саветујем да се уопште не обраћа на њих пажња. Ја сам их записао зато да се не помисли да сам нешто пропустио од реченог у древно време" (I, 14, 11) [Dalby 2011: 68; Липшиц 1960: 28]. Испада да је ове текстове редактор укључио у интересу целовитости дела, и да су му многе ствари које је укључио у *Геопонику* изгледале нејасно и сумњиво.

Ако узмемо у обзир изречену независност коју је имао редактор *Геопонике* у односу на античке ауторе, можемо да закључимо да је његов рад заслужио пажљиво посматрање и да представља византијску студију о пољопривреди из 10. века.

Међутим, пре него што наставимо да проучавамо текстове *Геопонике* из којих можемо да сазнамо доста информација везаних за историју пољопривредне производње у Византији, неопходно је напоменути још један аспект рада нашег редактора. Наиме, он можда превише упадљиво истиче неке ствари у енциклопедији, приморавајући нас да овај извор третирамо с извесном сумњом и неповерењем. Мислимо, пре свега, на текстове који се односе на астрологију и разна сујеверја. Редактор у тим текстовима покушава да дâ разумна објашњења за природне феномене, у мери у којој је то било могуће у тадашњем развоју научне мисли. Он је у својим ставовима типични средњовековни писац. Њега одликује веровање у натприродне појаве, често је склон да им дâ објашњења која се граниче с фантастиком и даје савете који изгледају смешно савременом читаоцу. Тако, на пример, у првој књизи он прихвата као апсолутно тачна учења из антике о потреби да се престане с радом током раста месеца: „Други не саветују да се нешто сади од десетог до дванаестог датума лунарног месеца, да не би лунарна светлост уништила усев" (I, 6, 3) [Dalby 2011: 59]. Потом он у тексту *Геопонике* касније пориче овако изнет став

и на основу сопственог искуства каже следеће: „1.Многи стари тврде да винову лозу треба садити почев од првог, па до четвртог дана лунарног месеца; неки саветују да се сади током читавог времена док месец расте, а да се реже када он опада. Други забрањују да се садња врши док месец расте; 2. Међутим, једногласно је признато да лозу треба садити када је млад месец, као што и дрва треба сећи када је млад месец" (V, 10. 1,2) [Dalby 2011: 129–130; Липшиц 1960: 64].

У истој књизи (поглавље 2), аутор у потпуности прихвата и дели ставове астролога на догађаје из јавног живота с покретима звезда и расположењима светаца. Из оваквог његовог писања можемо да уочимо велику недоследност коју је применио приликом састављања односно компилирања енциклопедије.

У глави 8 исте прве књиге читамо да када је месец у периоду изласка пса, који је видљив од 20. јула, а налази се у знаку лава: „...онда ће бити добар род пшенице, маслиновог уља и вина, све ће бити јефтино. Биће буна и убистава, ступање на престо (императора), благо време, напади племена једних на друге, земљотреси и поплаве" (I, 8, 2). „Ако је месец у то време у знаку Ваге, онда ће бити премештање императора, продаја стоке, буна у народу, недостатак маслиновог уља, лош род пшенице, мало вина и плодова" (I, 8, 4) [Dalby 2011: 61]. На основу оваквих текстова можемо да закључимо да, у извесном смислу, *Геопоника* представља и својеврсни зборник астролошких расправа, које су имале највећи утицај на живот у Византији у периоду 8. и 9. века, али и раније.

И други текстови редактора су у том стилу. На пример његово разматрање потенцијалних поступака који могу да утичу да неплодно стабло постане плодно. У том духу он пише: „1. Опасавши се и обукавши се, узми секиру и бесно прићи дрвету као да намераваш да га исечеш; 2. Када ти неко приђе и почне да те моли да не сечеш дрво, зато што он, наводно, гарантује да ће оно да даје плодове, прави се да су те убедили да га поштедиш – надаље ће оно давати плодове; 3. Мекиње од махунарки сипане поред стабла чине дрво плодоносним" (X , 83, 1–3) [Dalby 2011: 231; Липшиц 1960: 122].

Можемо сврстати у исту ову категорију и поглавља у којима редактор пише о разним чаролијама и натписима с чудесним дејством. Он пише следеће: „1. За време орања и сетве напиши на плугу fruPl и земља ће дати одличну летину; 2. Кажу да, како би се добила добра летина, треба сејати семе с места супротних њиви која се сеје: на пример, семе из планинских места треба сејати у равници и обрнуто; 3. Како би повећали род неки приликом сетве са семеном мешају птичији измет, превасходно голубији. На сувим местима, међутим, то треба избегавати да се не спржи семе; 4. Сејач треба да пази да семе не доспе у посуду од биковог рога. Такво семе неки зову рожнато; кажу да је неплодно и да се чак ни на ватри не може скувати; 5. Семе ће бити равномерно бачено ако имате сејалицу од вучје коже с тридесет отвора величине палца" (II, 19, 1–5) [Dalby 2011: 85; Липшиц 1960: 38]. На сличан начин редактор пише и у књизи четрнаестој: „1. Змије неће узнемиравати голубове, ако у четири

угла голубарника напишеш ‘Адам’. Ако у њему постоје прозори, тад напиши ово и на њима; 2. Ти ћеш избацити змије окадивши коморачем” (XIV, 5, 1–2) [Dalby 2011: 283; Липшиц 1960: 145].

Читајући ове наводе можемо да стекнемо утисак да је оваквих примера доста. Међутим, њихово учешће у *Геопоници* генерално посматрано безначајано је. У овом обимном раду посвећеност аутора научним описима и објашњењима разних феномена ипак доминира, и то у оквирима у којима је то било могуће по сазнањима средњовековне науке. Аутор савесно и студиозно даје све шта су о одређеним питањима рекли његови претходници – римски и грчки агрономи. Он користи, мада углавном не директно, већ преко каснијих дела, и Варона, и Катона, и Колумелу, и Плинија Старијег, и Паладија. У описима рада о биљкама присутно је редакторово истраживање о биљкама старогрчког аутора Теофраста и о здравственим проблемима, с расправама о лековитим травама Диоскорида итд. Из текстова ових аутора сазнајемо која се пракса примењивала у њиховом времену. Захваљујући анонимном редактору неки од ових текстова су прилагођени условима времена када је настала *Геопоника*, односно 10. веку.

ЗАКЉУЧАК

Текстови у *Геопоници* пре свега баве се пручавањем византијске пољопривреде (ратарство, виноградарство, воћарство, повртарство, сточарство, пчеларство, рибарство итд.) у целини. Рад на овом делу био је велики посао, који се пре свега огледао у прикупљању, редиговању, класификовању и писању о материји која је била великог обима, а која се односила на пољопривреду и пољопривредну производњу. Редактор је ово дело поделио на двадесет књига, које је потом поделио на појединачне главе. Стога можемо да кажемо да је *Геопоника* у правом смислу речи била енциклопедија. Већина материјала у енциклопедији представљају богатство разноврсности. Ови текстови односе се на разне начине и методе гајења биља и узгоја стоке. За нас, највреднији аспекти овог извора односе се на питања везана за пољопривредну производњу.

Сматрамо да је *Геопоника* била важно дело за развој византијске пољопривреде. Редактор је у текстовима покушао да укаже на то да је направио научно истраживање, које се односило на приказ стања пољопривредне производње кроз сублимирање до тада познатог знања, с додатком личних искустава, која је утиснуо у цео текст, а која садрже разне предлоге за побољшање производње. Он је кроз цео текст енциклопедије покушао да изложи и објасни своје најбоље аргументе који су ишли у прилог томе. Лични допринос редактора у писању појединих одредница енциклопедије је значајан. На основу његових текстова можемо да пратимо шта се променило у византијској пољопривредној пракси у односу на античка времена. Редактор се својим текстовима трудио да осавремени методе који су се примењивали још из античких времена. Текстове других аутора који су писали на тему пољопривредне производње он је према налогу

цара Константина VII прикупио, обрадио и разврстао на свој начин. Прикупљање текстова свих других аутора којима је могао да уђе у траг такође представља велики допринос за очување идеја и ставова ових аутора. Дела велике већине њих нама су данас непозната. На основу свега изложеног можемо да кажемо да је *Геопоника* дело које наставља праксу античке књижевне традиције о пољопривреди, и да представља јединствено сведочанство свога времена.

На крају, желимо да истакнемо да је у последњих десетак година дошло до великог интересовања за овај текст. Објављени су нови преводи, студије и чланци. Надамо се да ће се у будућности наставити тренд пораста интересовања за ово значајно дело[5].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Липшиц Е. Э. (1960) *Геопоники: Византийская сельскохозяйственная энциклопедия X века*, Введение перевод с греческого и комментарий, Москва–Ленинград: Издатеыство Академии наук СССР.

Baso, Casiano (1998). *Geopónica o extractos de agricultura de Casiano Baso*. Traducción y comentarios de María José Meana; José Ignacio Cubero; Pedro Sáez. Monografías INIA.

Bassus Kassianus [Ireneusz Mikolajczyk] (2012). *Geoponika Bizantynska Encyklopedia Rolnicza*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Torun.

Cato,Varro (1934). *On Agriculture*, Translated by W. D. Hooper and Harrison Boyd Ash, Loeb Classical Library 283.

Columella (1941, 1954, 1955). *On Agriculture*, Volume I–III, Books 1–4, 5–9, 10–12, Translated by Harrison Boyd Ash and Edward H. Heffner, Loeb Classical Library 361, 407, 408.

[Dalby, Andrew]: Bassus, Cassianus and Constantine VII (2011). *Geoponika: Farm Work: a Modern Translation of the Roman and Byzantine Farming Handbook*. Prospect Books.

Grélois, Jean-Pierre et Lefort, Jacque (2012). *Géoponiques*, Collège de France – CNRS Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance, Monographies, 38. Paris: ACHCByz.

Pliny (1950). *Natural History*, Volume V: Books 17–19, Translated by H. Rackham Loeb, Classical Library 371.

Virgil (1916, 1935, 1999). v.1: *Eclogues; Georgics; Aeneid* bks. 1–6, Translated by H.R. Fairclough, Revised by G. P. Goold, Loeb Classical Library 63.

Литература

Радић, Радивој (2014). *Друго лице Византије*, Београд: Еволута.

Amato, Eugenio (2006). Costantino Porfirogenito ha realmente contribuito alla redazione dei Geoponica? GFA. *Göttinger Forum für Altertumswissenschaft*, 9(9): 1–6.

[5] Код нас је интересовање за текст *Геопонике* показао Радивој Радић. Он је у своју књигу *Друго лице Византије* [Радић 2014], уврстио неколико поглавља *Геопонике* које је превео по свом избору. Уз ова поглавља он је дао и своја тумачења.

Carrara, A. Alves (2006). Geoponica and Nabatean Agriculture: A new approach into their sources and authorship. *Arabic sciences and philosophy*, 16(1): 103–132.
Gaulin, Jean-Louis (1984). Sur le vin au Moyen Âge. Pietro de'Crescenzi lecteur et utilisateur des Géoponiques traduites par Burgundio de Pise. Mélanges de l'Ecole française de Rome. Moyen-Age, *Temps modernes*, 96(1): 95–127.
Guignard, Cristophe (2009). Sources et constitution des Géoponiques à la lumière des versions orientales d'Anatolius de Béryte et de Cassianus Bassus. *Wallraff et Mecella*, 243–344.
Hamblenne, Pierre (1978) Un rite chrétien dans les *Géoponiques*? *L'Antiquité Classique*, Tome 47, 184–187.
Koder, Johannes (1993). Gemüse in Byzanz. *Die Versorgung Konstantinopels mit Frischgemüse im Lichte der Geoponika,* Wien.
Koutava-Delivoria, Barbara (2002). La contribution de constantin porphyrogénète à la composition des Geoponica. *Byzantion*, 72(2): 365–380.
Lagarde, Paul de (1866). *De Geoponicon versione syriaca.* Gesammelte Abhandlungen, 124–138.
Littlewood, Antony Robert (2012). *Geoponica*. The Encyclopedia of Ancient History, Wiley-Blackwell.
Oder, Eugen (1893). *Beiträge zur Geschichte der Landwirtschaft bei den Griechen. III.* Rheinisches Museum für Philologie.
Rodgers, Robert (1978). The Apuleius of the »Geoponica«. *California Studies in Classical Antiquity*, 11: 197–207.
Rodgers, Robert (1978). ¿Yūniyūs o Columela en la España medieval?, *Al-Andalus* 43: 163–172.
Rodgers, Robert (2002). Garden making and garden culture in the Geoponika. *Byzantine garden culture*. Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 159–175.
Rodgers, Robert (2011). Varro and Virgil in the Geoponica. *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 19(3): 277–285.
Simonović, Zoran; Aleksandar Đurić i Aleksandar Kostić (2015). Tarantinosovi tekstovi koji su sačuvani u Paladijevom delu Radovi u poljoprivredi i u Poljoprivrednoj enciklopediji – Geoponici. *Ekonomika*, 61(4): 11–20.
Thomson, Robert W. (1995). *A Bibliography of Classicai Armenian Literature to 1500 AD*. Turnhout.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

GEOPONIKA: THE WORK OF AN ANONYMOUS EDITOR

by

ZORAN D. SIMONOVIĆ
Institute of Agricultural Economics
Volgina 15, Belgrade, Serbia
zoki@medianis.net

SUMMARY: This paper deals with an anonymous editor as the real author of the Byzantine agricultural encyclopedia Geoponika. The first part of the paper provides a historical view of the origin and structure of Geoponika. Some of the authors whose works preceded Geoponika are given. Editor included some of their texts in the encyclopedia. The second part deals with the problem of determining the authorship of some of the works included in Geoponika. Many of these writers and their works are unknown to us

today. Thanks to the editor's work on Geoponika their texts are at least partially preserved. Finally, in the third part, the author pays attention to the text of the anonymous editor, which was included in the Geoponika and represents his contribution to the final designing of Geoponika. Through these texts, editor wanted to familiarize the readers with his personal experiences in agriculture. There are texts, comments, opinions, and conclusions throughout the entire encyclopedia. In this way, the editor wanted to present his suggestions for improving the agricultural production to those who are interested.

KEYWORDS: anonymous editor, Geoponika, agriculture, Byzantium

UDC 34:929 Grujović B.
UDC 94(497.11)"1804/1813"
DOI: 10.2298/ZMSDN1660815A
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ПОЈАМ ЗАКОНА У ДЕЛУ БОЖИДАРА ГРУЈОВИЋА

САМИР АЛИЧИЋ
Државни универзитет у Новом Пазару, Правни департман
Вука Караџића б.б., Нови Пазар, Србија
samiralicic1@gmail.com

САЖЕТАК: У *Слову*, говору који је Божидар Грујовић (Теодор Филиповић) намеравао да одржи приликом оснивања Правитељствујушчег совјета српског 1805. године, постоји дефиниција појма „закон" по којој он има следећа обележја: представља израз народне воље; примењује се једнако на све грађане; има рационални и етички карактер јер наређује да се чини добро а спречава зло. Овакво поимање закона разликује се од позитивистичког схватања које доминира у нашем савременом праву. У раду се анализирају правне и политичке идеје Божидара Грујовића с циљем да се покаже да његово схватање закона потиче из римског права, и да је реципирано посредством Русоа и идеолога Француске револуције. Супротно доминантном мишљењу у литератури, став је аутора овог чланка да непосредни узор за идеје Божидара Грујовића треба тражити не у Декларацији права човека и грађанина из 1789. године, него у Монтањарском уставу и Декларацији права човека и грађанина из 1793. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Божидар Грујовић, правна филозофија, политичке теорије, Први српски устанак, Француска револуција, Римско право

УВОД

Приликом оснивања *Правитељствујушчег совјета српског*, једног од главних органа власти Србије за време Првог српског устанка, секретар и зачетник идеје о оснивању Совјета Теодор Филиповић, у литератури познатији под псеудонимом Божидар Грујовић[1], августа 1805. године

[1] У даљем тексту Теодора Филиповића ословљаваћемо његовим псеудонимом. Рођен је 1778. године у Руми, која је тада припадала Хабзбуршкој монархији. У Будимпешти је стекао титулу доктора права. Године 1803. постао је адвокат, а 1804. професор правне историје на Универзитету у Харкову (Руско царство, данас Украјина). Године 1805. стиже као добровољац у устаничку Србију, где је радио на организацији устаничке власти и оснивању

припремио је поздравни говор данас познат као *Слово*. На самом почетку Грујовић каже: „Закон је воља вилајетска, која вилајету целом и сваком добро заповеда а зло запрешчава. Први, дакле, господар у вилајету јест закон. Под законом мораду и господари и поглавари и совјет правитељствујушчи и сјашченство и војинство и сав народ бити; и то под једним те истим законом. Закон добре, заслужене да награди, а зле, непокорне, лењиве у служби да каштигује. Зато закон разуман и праведан бити мора...” [Ристић 1953: 33]. О текстуалној историји Грујовићевог *Слова* видети [Шаркић 2014: 772, нап. 5]. У овом раду дела Божидара Грујовића цитирали смо према [Ристић 1953].

У првој реченици дата је дефиниција закона. Овај појам карактеришу три обележја: прво, он је израз народне воље; друго, он је опште обавезан и једнак за све; и треће, закон има етички и рационални карактер, јер се њиме наређује да се чини добро и спречава зло. У даљем тексту *Слова* ова три принципа детаљније се објашњавају, па ћемо сваки од њих посебно анализирати.

ЗАКОН ЈЕ ИЗРАЗ НАРОДНОГ СУВЕРЕНИТЕТА

Грујовић каже да је закон воља *вилајетска* и да је закон *први господар у вилајету*. Термин *вилајет* који на турском изворно значи *покрајина* или *провинција* Грујовић употребљава у значењу *народ*. Према Радету Радовићу, који се позива на Стојана Новаковића, Јашу Продановића и Слободана Јовановића, о томе је постојао консензус у старијој српској литератури. Он истиче да само аустроугарски аутор Бењамин Калај преводи овај израз буквално: *Land* – земља, покрајина [Радовић 1940: 42]. У новије време Срђан Шаркић сматра да Грујовић ову реч користи у значењу *државе* [Шаркић 2014: 772], што делује мало вероватно јер у то време тај концепт још није био изграђен ни у иностраној теорији и термини којима се он означава ретко су се користили и у страним језицима. Осим тога, како ћемо видети, анализа идеја Божидара Грујовића показује да њему идеја државе у савременом смислу није била позната. Дакле, закон је израз воље народа и уједно израз његовог суверенитета. То је велика разлика у односу на модерну употребу тог термина. Њиме се данас углавном означава акт који доноси надлежни орган, по правилу скупштина као представничко тело.

Грујовићева дефиниција, по којој се термином *закон* може означити само одлука коју доноси читав народ, слично данашњем општенародном изјашњавању на референдуму или плебисциту, потиче из античког Рима. Римски термин *lex* имао уже значење него нпр. νόμος у Старој Грчкој [Frezza 1968]. *Lex* је искључиво акт усвојен на скупштини, при чему се под скупштином подразумева збор грађана, а не тело сачињено од изабраних народних представника. О схватању закона у Римском праву видети:

Правитељствујушчег совјета српског, чији је постао секретар. Умро је од туберкулозе у Новом Саду, 1807. године.

[Biondi 1965; Biscardi 1988; Gaudamet 1950; Magdelain 1978; Serrao 1973]. Ово схватање постоји бар од Закона 12 таблица [L.D.T. 12.5; Livius A.U.c. 7.17.12]. Оно се задржало и у Гајевим *Институцијама*, уџбенику права из другог века [G.1.3], у којем се закон дефинише као *оно што народ заповеди или установи.* Сличну дефиницију налазимо и у Јустинијановим *Институцијама* у шестом веку [I.1.2.4]. У складу с тим, правник Улпијан, који живи крајем периода принципата, користећи фину нијансу у изражавању каже да царски указ (конституција) „има снагу закона" [D.1.4.1pr]. Но, све до постклασичног периода, конституције неће бити означаване термином *закон*.

Извесно је, дакле, да дефиниција закона у *Слову* потиче из антике, али поставља се питање, да ли је реципирана директно из дела античких писаца? Као професору правне историје, она су Божидару Грујовићу морала бити позната. У науци постоји теорија по којој је међу његовим узорима био и антички Рим [Ристић 1953: 37].

Античке политичке идеје имале су важну улогу у формирању идеологије српске револуције. Савременик тих догађаја, Лазар Арсенијевић Баталака, сведочи да су примери из античке историје имали велики значај за дизање родољубивог духа ђака Велике школе, образовне институције коју су устаници основали у ослобођеном Београду: „Примери из свемирне историје, врло су здраво дејствовали на млађани дух, срце и душу ђака Велике школе. Они никад, без великог усхићења, нису могли говорити о атињанину Аристиду, Темистоклу и о тако рећи освећеном Сократу, и законодавцу атинском, Солуну; о шпартанском Ликургу и јунаку Леониди; о тивском Енаминонди; и о Римљанима: Регулесу, Катону, Муцији Сцеволи и о другима, који су, више свега, живили само за то, да се жертвују за отечество и род свој, већ су били један другоме и ова имена понадевали." [Арсенијевић 1988: 397]. Као својеврсни знак везе с античким наслеђем, на печату Правитељствујушчег Совјета налазио се, поред грба Србије с крстом и четири оцила, и грб древне Трибалије, са свињском главом прободеном стрелом [Арсенијевић 1988: 176].

Ипак, у литератури доминира мишљење да су непосредна Грујовићева инспирација биле идеје Француске револуције, и то превасходно Декларација о правима човека и грађанина из 1789. године (у даљем тексту: Декларација из 1789) [Продановић 1947: 25; Радош 2000: 65; Ристић 1953: 37; Шаркић 2014: 774]. То важи и за наведену дефиницију закона. Обично се каже да она представља прераду члана 6 ове Декларације [Ристић 1953: 38; Радош 2000: 68], који садржи дефиницију закона у првој реченици, а затим следи образложење два елемента дефиниције: првог, да је закон израз народне воље, и другог, да су сви једнаки пред Законом: „Закон је израз опште воље. Сви грађани имају право да учествују лично, или преко својих представника, у његовом стварању. Он мора бити једнак за све, било да штити било да кажњава...".[2]

Но, трећи елемент Грујовићеве дефиниције, који се односи на етички и рационални карактер закона, упадљиво је одсутан у тексту Декла-

[2] Све стране текстове који су наведени у преводу у овом чланку превео је аутор.

рације из 1789. Због тога, а како ћемо видети и због неких других Грујовићевих ставова, чини се да његов непосредни узор није Декларација из 1789, него Декларација о правима човека и грађанина из 1793, односно тзв. Јакобинска декларација. Реч је о преамбули „Монтањарског" устава која, као ни сâм устав, никада није ступила на снагу, али је извршила велики утицај на каснију правну и политичку мисао. У даљем тексту: Декларација из 1793. у члану 4 ове Декларације каже се: „§ 4 Закон је слободни и свечани израз опште воље; он је исти за све, било да штити, било да кажњава; он може наредити само оно што је правично и корисно за друштво; он може само оно што је штетно." Последњи део реченице, у којем се каже да закон наређује да се чини оно што је праведно и корисно за друштво и брани да се чини оно што је за њега штетно, готово се подудара с другим делом Грујовићеве дефиниције из *Слова*: „...која вилајету целом и сваком добро заповеда а зло запрешчава". Иако не можемо са сигурношћу тврдити да је Божидар Грујовић био прикривени јакобинац, изгледа да не само ова дефиниција него, како ћемо видети, и друга места у његовим текстовима, допуштају такву хипотезу.

Питањем рационалног и етичког карактера закона бавићемо се у другом делу рада. Сада ћемо анализирати елемент Грујовићеве дефиниције по којем је закон израз народне воље (*воља вилајетска*). Опште је познато да је творац већег дела идеја Француске револуције Жан-Жак Русо (Jean-Jacques Rousseau) [Баста 1989]. И термин *општа воља* (*volonté générale*) који користе француске декларације, како она из 1789. тако и јакобинска из 1793. године, без сумње потиче из Русоовог пера. У његовом најпознатијем делу *Друштвени уговор* налазимо дефиницију по којој су закони акти опште воље – *actes de la volonté générale* [Rousseau 1762: 87–88].

Русо је први у историји употребио термин *volonté générale*, те нема сумње да га је он и сковао. Француски револуционари преузели су га заједно с бројним другим појмовима и идејама. Русо је, пак, идеју преузео из антике, и то превасходно из Римске републике, што потврђује посебно четврта књига *Друштвеног уговора* која је готово у целости посвећена анализи римског политичког система [Rousseau 1762: 259 и даље]. Како смо видели, Грујовић је употребио израз *воља вилајетска (народна воља)* вероватно зато што његовим сународницима буквални превод израза *volonté générale* не би био јасан. На тај начин његова дефиниција чак и више личи на римске дефиниције закона, него оне у француским декларацијама. Више о настанку дефиниције закона у Декларацији из 1793. видети у: [Lobrano 1994].

Дакле, закон је само одлука коју цео народ одобри, а не неко представничко тело. Но, како је Грујовић замишљао да ову идеју оствари? По свему судећи, преко „везаног мандата" чланова Совјета: „Свака нахија да изабере једног разумна, честна и поштена мужа, кому послови вилајетски да се препоруче и који само за вилајет (народ) живити, бдити и радити са свом снагом да дужан буде. Овоме нахија да писмену власт и полномошчије и ужитак определи. Дванаест има нахија, дакле дванаест

таковиx људи поглавитиx... Овиx дванаест да се скупе и управљају народом целим и послове вилајетске да међ собом разделе. Између себе да изаберу поглавара за месец дана, други месец другога и тако даље. Добро би било и веома нужно да један господар буде председатељ а у његовом одсуству да онај месечни буде...” [Ристић 1953: 30]. Затим се даље каже да они између себе треба да изаберу шест *попечитеља* који ће се бавити појединим ресорима управе. Они не би чинили одвојено тело („владу” у савременом смислу), него би и даље представљали део Совјета [Ристић 1953: 30–32]. Такође, Грујовић додаје: „осталих шест да су у свему советници и кроме тога сваки од своје нахије претставитељ (репрезентант) да буде; и штогод у нахији бива да има совету соопшчити...” [Ристић 1953: 32].

На основу наведеног, изгледа да је Грујовић замишљао Совјет као орган непосредне демократије. Горе наведене одредбе нацрта о организацији Совјета које говоре о томе да се сваком члану овог тела од народа његове нахије „послови вилајетски да се препоруче и нахија да писмену власт и полномошчије”, те да „сваки од своје нахије претставитељ (репрезентант) да буде; и штогод у нахији бива да има совету соопшчити”, треба тумачити управо на тај начин. Улога његових чланова била је да преносе ставове становништва своје нахије.

Пројект непосредне демократије у Србији није био у то време утопијска идеја. Напротив, она је већ постојала у виду сеоских, кнежинских и нахијских скупштина, које су функционисале током скоро читавог периода отоманске власти. Требало је само да се мрежа већ постојећих локалних органа народне самоуправе повеже једним централним органом, Совјетом, састављеним од делагата који би преносили ставове нахијских скупштина. То што ова идеја на крају није успела да се преточи у реалност, и што је Совјет добио сасвим другачији карактер, последица је каснијих догађаја и јачања војних органа власти, како војвода у појединим областима тако и врховног вожда (Карађорђа).

Такође, Грујовић није прихватао англосаксонски модел поделе власти на законодавну, извршну и судску, који је промовисао Монтескје а усвојио француски устав из 1791. године. Наиме, француски устав из 1791, био је заснован на представничкој демократији и подели власти (видети посебно треће поглавље, чланови 2–5). Грујовић је замишљао Совјет као орган који ће обављати све функције власти, и чији ће чланови представљати поједине нахије, тј. административне области Србије. Требало је да се сваког месеца бира нови председник Совјета.[3] Али у томе Грујовић није сасвим доследан, јер одмах затим каже да би ипак било добро да постоји стални председник а да га онај месечни само замењује у случају одсутности.

У литератури је указивано на различите непосредне узоре за организацију Совјета. Најстарију такву тезу изнео је Светозар Марковић. По њему је Грујовић пресликао организацију тадашње Угарске скупштине,

[3] Вероватно је намера била да се за годину дана сви измењају на месту председника по принципу ротације.

коју су чинили представници појединих жупанија који су даље делили послове између себе. Осим тога, Грујовићев уставни модел упоређиван је с олигархијским републикама попут Млетачке републике, парламентарним монархијама попут Енглеске, а чак је указивано и на сличност с америчким Сенатом [Радовић 1940: 48]. Стога можемо да укажемо на још један могући извор инспирације *Устројенија Совјета*: Монтањарски (јакобински) устав Француске Републике из 1793. године. На то указује чињеница да Совјет из своје средине бира чланове „извршне" власти, који немају никакав однос између себе и не чине издвојену „владу". Управо такав је био положај „агената администрације" које Законодавно тело именује а надзире Извршни комитет по Монтањарском уставу (чл. 65–74). У чл. 68 каже се изричито да они не формирају савет и да нису ни у каквом међусобном односу.

На основу наведеног јасно је да Божидар Грујовић прихвата идеју народног суверенитета, коју треба разликовати од данас доминантне концепције државног суверенитета. Идеолози Првог устанка, иако су познавали термин „држава", исти углавном нису користили у данас уобичајеном, веберовском значењу, као апстрактно замишљено тело које стоји изнад грађана и којем су грађани потчињени. Напротив, под појмом *држава* идеолози Првог устанка подразумевали су заједницу грађана у конкретном смислу, на исти начин на који су Стари Грци и Римљани користили термине *полис* и *република*. У складу с наведеним, суверенитет у Првом устанку није нешто што припада држави и што се простире на грађане, него нешто што се везује за саме грађане.

У белешкама које је Грујовићев савременик Лазар Војновић користио за предавања на Београдској великој школи за време Првог српског устанка налазимо следећу дефиницију: „Држава је сједињење својевољних људи под једну општу власт и једно опште прављеније, безопасности ради учињено" [Гавриловић 2013: 50]. Ово не личи ни мало на данас вероватно најшире прихваћену дефиницију која потиче од социолога Макса Вебера (Max Weber), по којој је модерна држава организација која има легитимни монопол физичке силе на одређеној територији [Weber 1919: 402]. Много је сличнија, на пример, Цицероновој дефиницији *civitas* [Cicero, *De re publica* 1.49 и 1.39; видети: Catalano 1971: 48].

Да у Војновићевој мисли држава није ништа друго него заједница грађана, доказ је и његово прихватање теорије о настанку државе путем удруживања више породица, као основних друштвених ћелија, у све веће друштвене заједнице [Гавриловић 2013: 50–51].

Идеја о настанку државе удруживањем више породица била је прихваћена и од Доситеја Обрадовића [Радош 2000: 43]. Иако у основи прихвата теорију друштвеног уговора, Доситеј одбија, како мишљење Хобса тако и Русоа, о могућности самосталног живота усамљених јединки и прихвата Аристотелово учење о човеку као друштвеном бићу по природи. По овој теорији, човек као друштвено биће не може живети сâм; породице се удружују спонтано у села а ова у политичке заједнице – полисе [Aristoteles, *Politica* I.2.1252b–1253°1]. Човек је по природи политичка

животиња, предодређен за заједницу [Aristoteles, *Politica* 1253a1–11; Aristoteles, *Ethica Nicomachea* 1162; видети Mulgan 1974]. Но, у више детаља Доситеј је ближи Хобсу него Русоу: он одбија мисао да је човек по природи добар и сматра да би природно стање могло представљати искључиво рат свих против свију. Такође, он сматра да је народ друштвеним уговором пренео сва своја права на суверена, који, у складу с идејама просвећеног апсолутизма, треба да влада за добро народа користећи разум, и Доситеј одбија било какву поделу или ограничење његових овлашћења [Радовић 1939: 415].

Принцип народног суверенитета био је изражен и у Декларацији из 1789. (чл. 3), али у Декларацији из 1793. у чл. 25 то је учињено на много јаснији начин. Уз то, Монтањарски устав предвиђао је и конкретан уставни механизам за непосредно учешће народа у доношењу закона. Предлог законодавног тела требало је да се шаље свим локалним заједницама у Француској. Ако се бар десет посто локалних скупштина у преко педесет посто департмана Француске не изјасни против предлога, предлог постаје закон. У противном се сазивају све локалне скупштине и питање се решава народним изјашњавањем (чл. 56–60). Због тога се чини да је управо овај устав, уз значајно поједностављење, могао бити инспирација за Грујовићев нацрт организације Совјета.

ЗАКОН СЕ МОРА ЈЕДНАКО ПРИМЕЊИВАТИ НА СВЕ

Како смо видели, Грујовић на почетку *Слова* каже да се закон једнако примењује на све грађане „...која вилајету целом и сваком... заповеда... Под законом мораду и господари и поглавари и совјет правитељствујушчи и сјашченство и војинство и сав народ бити; и то под једним те истим законом.” У даљем тексту се детаљније објашњава шта то значи: „...закон да нам први господар и заповедник буде. Он да заповеда господарима, војводама, совјету, сјашченству, владикама и свакоме, малому и великому....нитко у народу да нема власти ни најмањем сиромаху зла чинити; а особито онај, кога је народа за судију и заповедника изабрао, не само да не сме ни најмање зло чинити, него да мора у свакој прилики добро чинити, иначе бо није достојан судија и поглавар бити...” [Ристић 1953: 34–35].

Идеја једнакости грађана пред законом постоји како у Декларацији из 1789. (чл. 1; видети и члан 6) тако и у Декларацији из 1793. године (чл. 3; детаљније разрађено у члановима 5, 16, 19, 29, 34).

Ова идеја прихваћена је, као и идеја народног суверенитета, преко просветитеља, превасходно Русоа, који је овом питању посветио и посебан трактат [Rousseau 1754], а њиме се бавио и у *Друштвеном уговору* [Rousseau 1762: 86–87].

И она потиче из пера античких мислилаца. У Риму постоји већ у Закону дванаест таблица – „Привилегије да се не предлажу” [L. D. T 1.5; Cicero, *De Legibus*, 3.4]. И Цицерон каже: „ако се наиме не жели изједначити имовина, ако таленат свих не може бити једнаки, јасно је да међусобна права оних који су грађани у истој републици треба да буду једнака”

[Cicero, *De re publica*, 1.49]. О општости и једнакој примени као карактеристикама закона у римском праву видети и [D.1.3.10; D.1.3.8; Šarkić i Malenica 1994: 141–142].

ЗАКОН НАРЕЂУЈЕ ДА СЕ ЧИНИ ДОБРО И СПРЕЧАВА ЗЛО

Како смо већ рекли, део Грујовићеве реченице *која вилајету целом и сваком добро заповеда а зло запрешчава* одговара делу дефиниције из Јакобинске декларације. У Декларацији из 1789. нема захтева да закон мора да наређује да се чини оно што је праведно. Постоји само ограничење у члану 5 по којем закон има право да забрани само она понашања која су штетна по друштво.

Реч је о нијанси, али значајној. Она указује на прихватање јакобинских идеја о значају морала у политици и праву. Идеја о рационалном и етичком карактеру права је у великој мери присутна код Грујовића [Ристић 1953: 64–65; Радовић 1940: 43–45]. Мисао о закону заснованом на разуму и правди провлачи се кроз читаво Слово о слободи. Тако, Грујовић каже: „Но закон тако као и рана, мора добар бити. А како ћемо ми тај добар закон направити, под којим ће вилајет честит и срећан бити... Ово нас срце и душа наша најбоље научити може. Чему је сваки разуман честан и поштен човек покоран, и што он до смрти своје слушати жели. Свако ће рећи, ја сам покоран разуму и правди... заповедај ми разумно и твори ми правду, пак ћу за те у нужди и крв пролити... Разум дакле и правда јесу две половине благополучија. Гди разума и правде нема, ту нема закона. Ми да подигнемо и утврдимо у Србији ова два рада: разум и правду и да их добро укрепимо са целом нашом снагом... И овај мудри и праведни закон, да нам први господар и заповедник буде.”

Закон који није добар и праведан, у ствари и није закон и не мора се поштовати. Ова основна идеја природног права, која је постојала већ код грчких филозофа и римских јуриспрудената, несумњиво је преузета посредством Француске револуције, или конкретније јакобинске мисли. О моралу као основу своје идеологије Максимилијан Робеспјер (Maximilien Robespierre), је нашироко расправљао у свом обраћању Конвенту од 17. пливиоза године II (5. фебруара 1794). Централни принцип Робеспјерове политике је идеја врлине [Robespierre 1793: 6].

Идеја да само народ пун врлине може засновати савршено друштво, преузета је у јакобинску мисао од Русоа, који се опет, као што је добро познато, инспирисао делима античких аутора [Emberley 1984]. За римско поимање рационалног и етичког карактера закона илустративан је познати фрагмент Јустинијанових *Дигеста*, у којем класични римски правник Марцијан цитира грчког стоичког филозофа Хризипа и атинског говорника Демостена [D.1.3.2]. У њему се јасно истиче етички и рационални карактер закона и између осталог се каже да је закон заједничка обавеза свих, врховни господар у заједници грађана, и средство којим се подстиче добро и спречава зло, баш као у Декларацији из 1793. и у Грујовићевом *Слову*. Такође, дефиниција закона римског правника Папини-

јана, коју су Јустинијанови компилатори ставили испред горе наведеног Марцијановог фрагмента, не оставља никакву сумњу да је настала прерадом Демостенове реторичке дефиниције коју цитира Марцијан [D.1.3.1].

Део јакобинске дефиниције, коју је преузео Божидар Грујовић, о закону као средству које треба да наређује да се чини добро и забрањује зло, потиче, дакле, из стоичке филозофије, или конкретније из Хризиповог дела, да би га у римско право унео Марцијан, одакле је пак преко дела просветитеља постао део идеологије Француске револуције. Рационални и етички карактер права био је општа карактеристика римског природноправног учења, које се углавном развило под утицајем стоицизма. И Цицерон, који је такође био познати присталица стоичке доктрине мислио је да се републиком не може владати без највеће правде [Cicero, *De legibus* 2.70].

У тесној вези с идејом о етичком карактеру права је и идеја о праву на отпор лошој власти. Дела античких мислилаца, превасходно римских из периода Републике, пуна су референци о праву на отпор тиранији и у том смислу су посебно карактеристични Цицеронови списи [Cicero, *De re publica* 3.31.43, 2.24.45; *De legibus* 3.11]. Он је можда на најлепши начин изнео идеју о праву на отпор лошој власти и њеним прописима, рекавши да је онај који се супротстави лошој одлуци најчаснији грађанин [Cicero, *De legibus* 3.11]. Концепт права на отпор у древном Риму и његов утицај на касниј правну и политичку мисао је детаљно изучен у романистици [вид. Betti 1963; Guarino 1975; Catalano 1971; Catalano 1977].

Идеја о праву на отпор играла је велику улогу и у Француској револуцији. Она није била јасно изражена у Декларацији из 1789, али јесте у Декларацији из 1793, и то чак у шест чланова, 11, 12, 27 а посебно у члановима 33–35.

Добро је познато да је Робеспјер лично много држао до права на насилни отпор тиранији, и да је имао значајну улогу у креирању горе наведених одредаба. Том приликом ушао је у чувену полемику са жирондинцима, у којој је одлучно супротставио њиховим покушајима да право на отпор ставе у уставне и законске оквире, искључујући тиме право на насилни отпор. Када је Кондорсет на конвенту 22. априла 1793. представио жирондински пројект устава, у којем је у последњем ставу члана 32 стајало да се право на отпор може манифестовати само на уставом предвиђен начин, Робеспјер је бесно интервенисао. Испрва, постигнут је компромис по којем је члан редигован, предвиђајући изричито право на побуну, али само ако правна средства нису довољна за заштиту права. На крају, усвојен је горе цитирани текст који је поднео Барер 29. маја. Робеспјер је расправу у Јакобинском клубу закључио рекавши да се не осећа способним да пропише, како да народ сâм себе спасе [Catalano 1971: 65–68]. Укратко, док су жирондинци желели да праву на отпор дају процедуралну форму, Робеспјер се томе супротстављао.

Робеспјерова расправа са жирондинцима илустративна је као пример сукоба, с једне стране, идеје о праву на отпор лошој власти и њеним прописима, који ако нису правични заправо ни не представљају законе у правом смислу, које укључује и право на насилни отпор, и модерних,

германских и англосаксонских правно-позитивистичких идеја с друге стране, по којима је право све оно што пропише онај који има власт, без обзира на садржину саме норме. Оваква идеологија је у складу с англосаксонским концептом *владавине ӣрава* (rule of law) који је у то време већ увелико постојао, и немачког концепта *ӣравне државе* (Rechtsstaat) који је малопре тога концепцијски засновао Имануел Кант (мада он није и творац самог термина *ӣравна држава*, који ће нешто касније ући у општу употребу). С тим у вези, познато је да је Имануел Кант био противник идеје о праву на отпор, јер је она била супротна идеји *ӣравне државе* коју је заговарао [Vlahos 1962: 526–545; Catalano 1971: 64; Радош 2000: 66].

Да су Грујовићеви ставови били сличнији Робеспјеровим него ставовима жирондинаца показује његова дипломатска преписка. У два писма упућена султану у Цариград и у једној молби припремљеној за руског цара он се позива управо на право и дужност на отпор тиранији да би оправдао Српски устанак: „...најсветији, вечни и непоколебљиви закон јесте бранити и штитити свој живот... и Бог заповеда да се невини животи штите од насиља и напада... [Ристић 1953: 22]"; „Ми волимо сви изгинути него се приклонити под јарам наших мучитеља... Боље је умрети него носити окове ропства без наде да их се икад ослободим [Ристић, 1953: 47]"; „Ми никада нећемо више живети под влашћу оних царских одметника и боље је нама свима изгинути него ... остати у овом ужасном положају [Ристић 1953: 48]."

Очигледно, Грујовић прихвата девизу La Liberté ou la Mort (*Слобода или смрӣ!*), карактеристичну за Француску револуцију а посебно за период владавине јакобинског терора, коју је девизу прихватила и грчка револуција (Ελευθερία ή θάνατος). У *Слову* је она формулисана на следећи начин: „Боље је не живети него у поганом ропству бити [Ристић 1953: 35]."

ИДЕЈЕ БОЖИДАРА ГРУЈОВИЋА ДАНАС

По доминантном мишљењу у савременој литератури, Божидар Грујовић може се сматрати претечом идеје „правне државе" [Радош 2000: 64; Поповић 2004] и либерализма [Продановић 1947: 25; Поповић 2004] у Србији, и првим српским „уставотворцем" [Ђорђевић 2013: 36]. Укратко, по савременим ауторима он је заступао модерну представничку демократију, засновану на парламентаризму, подели власти, владавини права, правној држави, итд. Често се оцењује и да је Грујовић био идеалиста који није добро разумевао прилике у устаничкој Србији [на пример: Шаркић 2014: 774], и да је за његове идеје било прерано.

Мишљења смо да би начин како се данас гледа на Божидара Грујовића требало преиспитати. Како правилно примећује Шаркић, евентуално би се могло говорити о неким зачецима правне државе у Првом српском устанку [Шаркић 2014: 774], односно о институтима који наликују на институте савремене правне државе, али не и о постојању саме идеје. Треба подсетити, свет је у то време изгледао другачије него данас. Сједињене Америчке Државе биле су удаљена, недавно ослобођена ко-

лонија, Велика Британија острвска земља изолована од Европе којом је доминирала Наполеонова Француска, а уједињена Немачка још није постојала. Идеје на којима се заснивао савремени политички систем тек је требао да прокрчи себи пут. Многи од термина који данас нама изгледају толико природно да без њих тешко можемо да се изразимо, попут речи којима се данас означава *држава* у многим језицима, нису још били ушли у употребу, или, попут термина *правна држава*, нису ни постојали.

Изгледа да је Грујовић искрено намеравао да у Србији успостави непосредну демократију по узору на Римску Републику, да Русоове и Робеспјерове идеје претвори у реалност. Она би се добро уклапала у постојећи систем сеоских, кнежинских и нахијских народних самоуправа. У томе је имао и подршку од стране неких утицајних политичких кругова, пре свега појединих старешина које су сматрале да могу лако манипулисати нахијским и кнежинским скупштинама и користити их као средство у борби за ограничење власти Карађорђа. Може се рећи да је Грујовић био идеолог њихове странке, као што су Иван Југовић и Доситеј Обрадовић стали уз Карађорђа. То што на крају није успео у својој намери, не значи да је од почетка био без икакве шансе за успех.

Схватање које сматрамо погрешним, да је Грујовић покушавао да у Србији створи модерну бирократску државу у којој би законодавна власт била у рукама народног представништва, није ново. Постоји бар од Светозара Марковића. Он је Грујовића сматрао претечом либерализма, који је, по Марковићевом мишљењу, уништио шансу да остаци српских народних самоуправа еволуирају у организацију власти по узору на Римску Републику, која би се састојала од изабраних функционера и зборова грађана, без представништва и троделне поделе власти. Тако, у политичком трактату под називом *Народна скупштина* Марковић каже: „Овакав односај између кнеза и скупштине није било ништа особито код нас Срба, што нигде није било код других народа. Тако је било обично код свију патријархалних народа само у разним облицима. Прости људи кад бирају старешину, по обичају који је у народу утврђен, дају му увек неограничену власт 'на бога и душу'. Такве су власти биле код Римљана: конзули, диктатори и трибуни. Сви су они били изабрани од народа за извесно време. За време своје власти владали су неограничено... [Марковић 1965: 85–86]"; „Да не би ко помислио да ми у законодавству хоћемо нешто изванредно, што не постоји ни у најнапреднијим земљама, ми ћемо најпре споменути нека најнапреднија законодавства која су постојала и која сад постоје или се предлажу да се установе. Код Римљана за време републике римски народ је имао такозвану непосредну законодавну власт. За сваки закон који је предлагао конзул или друга која власт требао је да гласа цео народ по извесним окрузима, као што се тада делио римски народ... Ми не велимо да је ова установа била савршена, али треба имати на уму да су Римљани тада били још мање цивилизовани но сад ми. То је у исто време доказ да народ не треба да достигне бог зна какав ступањ образованости, па да појми да је он суверен и да баш сваки грађанин треба да каже сâм своје мишљење о закону који се тиче његове коже, а не да други

за њега говори [Марковић 1965: 76].” За више детаља о рецепцији римских правно-политичких идеја у делу Светозара Марковића упућујемо на рад који смо посветили овој теми [Аличић 2013], као и на реферат који смо изложили на Првом евроазијском колоквијуму римског права, који је, захваљујући великој пажњи коју је изазвао, поред зборника радова са скупа [Aličić 2012], објављен још једном у италијанској верзији у међународном романистичком часопису *Roma e America* [Aličić 2013], а нешто касније и у шпанском преводу у незнатно измењеној верзији [Aličić 2014].

Но, чини нам се да пажљива анализа показује да су Марковићеве и Грујовићеве идеје у ствари припадале истој линији српске правно политичке мисли. И један и други су, по нашем мишљењу, прихватали претежно „романску” концепцију државе као заједнице грађана, а не „модерну” односно „германску” идеју о држави као организацији која има монопол силе и која се поставља изнад грађана односно којој су грађани потчињени. Више о разликама између ове две концепције видети у: [Lobrano 1990].

Ове идеје, преузете углавном посредством Русоа, у 19. веку заступала је Радикална странка. Оне су извршиле скроман утицај на савремени правни и политички систем у Србији. Мислимо ту пре свега на неке трагове идеје непосредне демократије попут збора грађана и референдума у месним заједницама, и института судија-поротника. Међутим, утицале су значајно на социјалистичку уставност и на стварање специфичног југословенског „самоуправног” социјализма.[4] По нашем мишљењу, Грујовић би се могао пре сматрати претечом оваквих идеја, него либералних.

На први поглед, рекло би се да су ове идеје данас изгубиле трку с временом. Наша савремена уставност ближа је идејама које су заступали противници радикала, попут Слободана Јовановића, идејама англоамеричке демократије и немачке правне државе. Будући да су их углавном усвојили студирајући у Француској преко дела Монтескјеа и његових следбеника често се називају, можда помало неодговарајуће, „француски ђаци”.

Међутим, живимо у времену у којем, како изгледа, влада велико незадовољство савременом демократијом по англоамеричком моделу и све су гласнији захтеви за њену реформу. Она се одржава у садашњем облику не толико због вере у њене предности, колико из страха да су јој једина алтернатива диктатура или безвлашће. У том светлу, истраживање различитих уставних модела и политичких идеологија који постоје, или су постојали кроз историју, је важно, јер показује неистинитост овог аргумента. Наиме, могуће је обезбедити демократски систем власти и на начелима потпуно другачијим од оних која важе данас. Пре свега, под тим мислимо на непосредну демократију уместо представничке, и на начело јединства власти, уместо поделе власти на законодавну, извршну и судску.

Грујовићеве идеје указују да је историја Србије бременита разноврсним правним и политичким идеологијама, и да у њој не треба увек и искључиво тражити утицај германских и англоамеричких идеја. У крај-

[4] Наравно, увек када говоримо о југословенској социјалистичкој уставности треба имати на уму да је она великим делом била сведена на пуку форму и да се иза ње крио ауторитарни режим, премда умеренији него у већини осталих социјалистичких земаља.

њој линији, Грујовићеве идеје могле би бити повод за размишљање о нашем савременом политичком систему, и о његовом евентуалном редефинисању у будућности.

ЗАКЉУЧАК

По дефиницији присутној у *Слову* Божидара Грујовића закон има следећа обележја: представља израз народне воље; примењује се једнако на све грађане; има рационални и етички карактер јер наређује да се чини добро и спречава зло.

Овакво схватање закона разликује се од позитивистичког схватања које доминира у нашем савременом праву. Данас се под законом подразумева правни акт који по одређеном поступку доноси надлежни орган државе, по правилу скупштина састављена од изабраних народних представника, али без директног учешћа народа.

Грујовићево схватање закона потиче из антике, или конкретније из римског права. Оно је прихваћено вероватно посредном рецепцијом, преко мислилаца периода рационализма, понајпре Русоа, и идеолога Француске револуције, превасходно Робеспјера. Супротно доминантном мишљењу у литератури, став је аутора овог чланка да непосредни узор за идеје Божидара Грујовића треба тражити не у Декларацији права човека и грађанина из 1789. године, него у јакобинској идеологији, и то превасходно у Монтањарском уставу и Декларацији права човека и грађанина из 1793. године.

Пример израза *закон* показује да треба бити опрезан с употребом савремене терминологије за описивање правне и политичке идеологије Првог српског устанка. И када писци тога времена користе неке термине сличне данашњима, попут *држава*, *устав* или *закон*, не мора да значи да под тим подразумевају исто што и ми данас. Појмови из англосаксонске уставности и модерне немачке теорије као што су *правна држава*, *владавина права*, *заштита грађанских права и слобода*, *подела власти* итд. тешко да су применљиви на период 1804–1813.

Разлог је тај што су идеолози Првог српског устанка, попут Божидара Грујовића и Лазара Војновића, прихватали претежно „романску" концепцију о држави-заједници, а не „модерну" односно „германску" идеју о држави-организацији. Правно-политичка идеологија Српске револуције пре се може сматрати примером рецепције античких државноправних концепата у Срба, него претечом модерних, англосаксонских и немачких идеја.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Аличић, Самир (2013). Рецепција римских правних и политичких идеја у делима Светозара Марковића. *Зборник радова са научног скупа Антика и савремени свет – научници, истраживачи и тумачи*, Београд – Нови Сад – Сремска Митровица: Друштво за античке студије Србије, 83–93.

Арсенијевић, Лазар Баталака (1988). *Историја српског устанка.* Књига I, Београд: Просвета.
Баста, Данило Н. (1989). Француска револуција и правна филозофија. *Анали Правног факултета Универзитета у Београду*, 6: 671–683.
Гавриловић, Андра (2013). *Београдска Велика школа (1808–1813)*, Београд: Правни факултет, Универзитет у Београду.
Марковић, Светозар (1965). *Сабрани списи*, Београд: Култура.
Поповић, Милијан (2004). Божидар Грујовић – Теодор Филиповић као правни филозоф и први српски уставописац, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, XXXVIII, 2: 61–82.
Продановић, Јаша (1947). *Историја политичких странака и струја у Србији*, Београд: Просвета.
Радовић, Вл. Раде (1939). Природно правна теорија монархијског апсолутизма у политичкој филозофији војвођанских Срба. *Архив за правне и друштвене науке*, LVI, 407–425.
Радовић, Вл. Раде (1940), Демократско природно право у политичкој и правној филозофији Боже Грујовића. *Архив за правне и друштвене наук*е, Књига 27, 40–48.
Радош, Јово (2000). *Почеци философије права код Срба*, Нови Сад: Прометеј.
Ристић, Милован (1953). *Устанички законописац Теодор Филиповић (Божидар Грујовић)*, Београд: Просвета.
Ристић, Милован – Попов, Небојша – Ђорђевић, Мирко (2013). *Божа Грујовић: Слово о слободи.* Београд: Мост Арт.
Стојковић, Андрија (1980). *Филозофски погледи Доситеја Обрадовића.* Београд: Универзитетска библиотека Светозар Марковић.
Шаркић, Срђан (2014), Зачеци правне државе у устаничкој Србији, у: *Владавина права и правна држава у региону.* Зборник радова, Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, 771–779.

Acte Constitutionnel du Peuple Français avec le Rapport, la Déclaration des Droits, et les Procés--verbal d'inauguration, A Paris, De l'Imprimerie de Didot Jeune, l'an deuxieme (1793).
Aličić, Samir (2012). Sulla difesa dei diritti civili in Serbia in riferimento ad alcuni concetti giuridici romani: narodni tribuni e potere negativo. *Roma e America. Diritto romano comune*, 33: 19–34
Aličić, Samir (2013). Sulla difesa dei diritti civili in Serbia in riferimento ad alcuni concetti giuridici romani: narodni tribuni e potere negativo. *Primo seminario eurasiatico di Diritto romano – raccolta degli scritti*. Dušanbe: Università di Roma „La Sapienza" – Consiglio nazionale delle ricerche – Corte costituzionale del Tagikistan, 111–126.
Aličić, Samir (2014). La defensa de los derechos civiles en Serbia, *EFOROS. Publicación Semestral del Instituto Latinoamericano del Ombudsman – Defensor del Pueblo – ILO*, 1: 46–62.
Betti, Emilio (1963). La rivoluzione dei tribuni in Roma dal 133 al '88, *Labeo*, 9: 57–88.
Biondi, Biondo (1965). Lex e ius, *RIDA,* 12: 169–202.
Biscardi, Arnaldo (1988). Sul concetto romano di „lex". In: *Estudios J. Iglesias I*, Madrid, 157–166.
Catalano, Pierangelo (1971). *Tribunato e resistenza*. Torino: Paravia.
Catalano, Pierangelo (1977). *A proposito dei concetti di "rivoluzione" nella dottrina romanistica contemporanea (tra rivoluzione della plebe e dittature rivoluzionarie).* Roma : Pontificia Universitas lateranensis
Emberley, Peter (1984). Rousseau and the Domestication of Virtue, Canadian. *Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique*, XVII, 4: 731–753.
Frezza, Paolo (1968). „Lex" e „nomos", *Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano*, 10: 1–29.
Gaudemet, Jean (1950). "Jus" et "Leges", *IVRA,* 1 : 223–252.
Guarino, Antonio (1975). *La rivoluzione della plebe*. Napoli: Liguori.
La Constitution Française, Présentée au Roi le 3 Septembre 1791, et acceptée par Sa Majesté le 14 du même mois (1791). A Paris, de l'Imprimerie Nationale.

Lobrano, Giovanni (1990). *Diritto pubblico romano e costituzionalismi moderni*. Sassari: Università degli studi di Sassari.
Lobrano, Giovanni (1994). Dalla lex publica Populi Romani alla 'loi' della Costituzione del 1793, in: *In memoria di Ginevra Zanetti*, Sassari: Archivio storico e giuridico sardo di Sassari. Studi e memorie, 263–283.
Magdelain, André (1978). *La loi a Rome. Histoire d'un concept*. Paris: Les Belles Lettres.
Mulgan, Richard (1974). *Aristotle's Doctrine That Man Is a Political Animal*. Hermes, CII, 3: 438–445.
Robespierre, Maximilien (1793). *Rapport sur les principes de morale politique qui doivent guider la Convention nationale dans l'administration intérieure de la République, fait au nom du Comité de Salut Public, le 18 Pluviose, l'an 2e de la Republique*. Paris: Imprimé par ordre de la Convention Nationale.
Rousseau, Jean-Jacques (1754). *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, Amsterdam: Chez Marc – Michel Rey.
Rousseau, Jean-Jacques (1762). *Du contract social; ou Principes du droit politique*, Amsterdam: Chez Marc – Michel Rey.
Serrao, Feliciano (1973). Voce «Legge» – Diritto romano. In: *Enciclopedia del diritto XXIII*, Milano, 794–850.
Šarkić, Srđan i Antun Malenica (1994). *Pravne teorije i institucije antike*. Novi Sad: Pravni fakultet u Novom Sadu.
Vlahos, Georges (1962). *La pensée politique de Kant*. Paris: Presses Universitaires de France.
Weber, Max (1919). Politik als Beruf, in: *Gesammelte politische Schrfiten*, Institut für Pädagogik der Universität Potsdam, 396–450.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

THE CONCEPT OF STATUTORY LAW IN THE WORK OF BOŽIDAR GRUJOVIĆ

by

SAMIR ALIČIĆ
State University of Novi Pazar, Department of Law
Vuka Karadžića b.b. Novi Pazar, Serbia
samiralicic1@gmail.com

SUMMARY: In *Slovo*, a speech that Božidar Grujović (Teodor Filipović) prepared for the occasion of the foundation of the Governmental Council of Serbia (*Praviteljstvujušči sovjet srpski*) in 1805, there is a definition of the concept of "statutory law" (*zakon*), according to which it has the following characteristics: it is the expression of the popular will; it applies equally to all citizens; it has rational and ethical characteristics because it requires good deeds and prevents the bad ones. Such a concept of statutory law significantly differs from the positivist conception, dominant in the contemporary Serbian law. In this article, the author analyzes the legal and political ideas of Božidar Grujović with the aim to show that his ideas derive from the Roman law, and that they are received, indirectly, by Rousseau and the ideologues of the French Revolution. Contrary to the dominant theory in today's science, the author believes that the direct model for the ideas of Grujović is not to be sought in the Declaration of the Rights of Man and of the Citizen of 1789, but in the Montagnard Constitution and the Declaration of the Rights of 1793.

KEYWORDS: Božidar Grujović, philosophy of law, political theories, First Serbian Uprising, French Revolution, Roman law

UDC 272-732.4”1962/1965”
DOI: 10.2298/ZMSDN1660831M
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

РАЗВОЈ ТЕОЛОГИЈЕ ПРВЕНСТВА ПОСЛИЈЕ ДРУГОГ ВАТИКАНСКОГ САБОРА (1962–1965)

НЕБОЈША Н. МАЛЕШЕВИЋ
Бањалука, Република Српска
Босна и Херцеговина
nebojsa_bill@live.com

САЖЕТАК: Примарна интенција рада јесте приказ постсаборске теологије по питању теологије првенства/примата код најзначајнијих теолога и у најзначајнијим документима у периоду послије Другог ватиканског сабора. Фундиран у својим документима Сабор је извршио огроман заокрет у еклисиологији Римокатоличке цркве. Међутим, иако у документима Сабора нису дата коначна рјешења, Васељенски сабор је у својим најбитнијим темама остао отворен за даље промишљање и мисаону надоградњу. Сабор је само поставио темеље на којима би такав подухват могао отпочети. Рад се бави управо теологијом првенства/примата која се развила на темељима саборских докумената у периоду послије Другог сабора. Ријеч ће бити о најзначајнијим темама које су имале огроман утицај на Римокатоличку еклисиологију, посебно у односу папа – локални епископ. Аутор ће у раду више рећи о непогрешивости папе, примату Римског епископа, односу папе према осталим епископима и о односу локалне и универзалне цркве у свјетлу постсаборске теологије. Посебну пажњу ћемо обратити на *Нови катихизам*, изјаву Конгрегације за доктрину вјере *Mysterium Ecclesiae* те на диспут кардинала Јозефа Рацингера (Joseph Ratzinger) и Валтера Каспера (Walter Kasper) о односу универзалне и локалне цркве са посебним освртом на писмо Конгрегације за доктрину вјере *Communionis Notia* писану од стране кардинала Рацингера.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: теологија првенства, примат, непогрешивост, папа, Други ватикански сабор, Рацингер, Каспер

УВОД

Ниједан догађај новије црквене историје није као Други ватикански сабор тако снажно одредио и промијенио ситуацију не само Католичке цркве него и цјелокупног хришћанства. Својим током и документима изазвао је заносно одушевљење али неријетко је доводио и до тешких

разочарања [Ikić 2015: 21–116]. Други ватиканум је фундамент на којем су теолози градили ново здање теологије примата 20. вијека. Међутим, у документима Сабора нису дата коначна рјешења. Већина докумената дају само бољи увид у одређене проблеме и даље усмјеравају, мада је, дефинитивних одлука мало у документима Сабора. Коперникански заокрет који се десио Другим ватиканским сабором, није дозволио конкретне формулације. Сабор је у својим документима остао отворен за даље промишљање и мисаону надоградњу, он је само поставио темеље на којима би такав подухват могао отпочети: „Koncilska vizija Crkve doživjela je u pokoncilskom razdoblju stanoviti razvoj: neke su vodeće usporedbe dopunjene, produbljene i obogaćene, kod drugih se dogodila određena redukcija, jer su se tumačili jednostrano[...]. Pojavile su se dvije velikim dijelom suprostavljene struje glede pitanja kako dalje nastaviti koncilsku obnovu. Razlog tome dobrim dijelom što sâm Koncil nije pobliže razjasnio spomenute glavne ekleziološke usporedbe niti je sustavno razvio njihovo značenje" [Ančić 2002: 79]. Политичке околности у другој половини 19. вијека ослободиле су теологију примата политичких утицаја, а друга половина 20. вијека изградила је теолошку платформу за нови полет теологије примата.

Управо због своје отворености, Други ватикански сабор дозволио је огромну теолошку расправу послије свог завршетка. Ми ћемо, наравно, највећу пажњу обратити на питање примата и непогрешивости, а с тим у вези обрадићемо и питање односа универзалне и локалне цркве. Ова тема је била у великом фокусу након Другог сабора, и њом су се бавили једни од најзначајнијих теолога у времену послије Сабора.

ПРИМАТ И НЕПОГРЕШИВОСТ У ПОСТСАБОРСКИМ ДОКУМЕНТИМА

Поглавље које слиједи читаоца ће опширније упутити у проблематику везану за питања о примату и непогрешивости тј. развоју и схватању тих појмова код теолога као и у документима послије Другог ватиканског сабора.

У мисаоном и текстуалном формулисању ове теме значајну пажњу указаћемо дјелу *Нови катехизам* [*Novi katekizam – Poruka vjere za odrasle*, 1970], који је седамдесетих година прошлог вијека узбуркао теолошку средину у различитим предјелима. Ради се о катехизму који је на захтјев холандских епископа направио Катихетски институт из Најмегена (Nijmegen). У фокусу нашег интересовања јесте став о непогрешивости, примату и уопште о папи. Документ полази од тезе да епископ није само управник своје епархије него је један од вођа цијеле опште Цркве, јер епископат Цркве твори врховну власт у Цркви. Та власт се по ријечима Катехизма огледа у епископском Сабору који је чувар Цркве и Христове истине [*Novi katekizam – Poruka vjere za odrasle*, 1970: 430]. Кроз епископски Сабор долази до изражаја непогрешивост Божијег народа којег Христос никада не оставља. Катехизам наглашава да непогрешивост значи да Дух Свети не допушта да Црква погријеши у своме тражењу. У овом

сегменту ослања се на *Lumen Gentium* 12 и 25, у којем Сабор непогрешивост гледа као својство опште Цркве, по Христовој вољи и асистенцији Духа Светог [Bezić 1973: 71]. Појам непогрешивости је испреплетен с три степена непогрешивости. У овом нијансираном тумачењу непогрешивост није искључиво и једино повезана са папом. Обавеза римског епископа да одржи Цркву на окупу у себи показујући јединство исте. Он није изнад осталих епископа, него је први међу њима и њихов руководитељ. Као глава непогрешивог Сабора епископа он у посебној мјери посједује непогрешивост [*Novi katekizam – Poruka vjere za odrasle*, 1970: 433]. Дакле, непогрешивост папе без непогрешивости цијеле Цркве била би бесмислена, каже Каспер (Walter Kasper) и додаје да непогрешивост цијеле Цркве потребује непогрешивост папе, чију улогу сликовито означава као – уста Цркве [Kasper 1978: 82].

Јосеф Потмејер тумачећи догму о непогрешивости Првог ватиканског сабора у свјетлу излагања Другог ватиканског сабора, истиче да се смисао формулисане догме може исказати у три интерпретације. Прво би се односило на схватање већинске групе на Првом сабору тј. одговарало би максималистичком схватању по коме папа даје непогрешивост Цркви, а не обратно. Друга интерпретација се може тумачити као средња и она повезује Цркву и папу, којем су још увијек у потпуности пружена велика овлашћења. Трећа интерпретација је минималистичка, она такође полази од идеје повезаности Цркве и папе, с тим што папски ауторитет у овом случају бива ограничаван Светим писмом, Светим предањем, вјером Цркве итд. [Pottmeyer 1982: 93–95]. У том духу Други ватикански сабор поручује да је непогрешивост својство цијеле Цркве.

Даље ћемо своју пажњу посветити изјави Конгрегације за доктрину вјере под насловом *Mysterium Ecclesiae* [DS 4530–4541] донете 24. јуна 1973. године. Она је дала посебног доприноса у разумијевању непогрешивости у постсаборској рецепцији тог појма. Изјава је усмјерена против идеје непогрешивости еминентног и контроверзног теолога Ханса Кинга (Hans Küng) изнијете у књизи *Die Kirche* [Küng 1967] и књизи *Unfehlbar?: eine Anfrage* [Küng 1970]. У наведеној изјави стоји да је сâм непогрешиви Бог обдарио своју Цркву судјеловањем у својој непогрешивости и таква непогрешивост, према ријечима изјаве, дар је Духа Светога који уводи Цркву у цијелу истину [DS 4531]. Сви Христови вјерници доприносе томе да се у Цркви истински схвати вјера [DS 4532] док само пастири Цркве требају вршити службу учења Христовим ауторитетом [DS 4533]. Изјава Конгрегације за доктрину вјере јасно дефинише јединство Христове Цркве, непогрешивост цијеле Цркве и црквеног учитељства. Папа је дужан, у дефинисању неке истине, да истражи теолошки смисао вјере консултујући савјете и мишљење од епископâ, који ће пак, уважити теолошке ставове релевантних теологâ Цркве. Дефинисане истине, прокламоване *ex cathedra* о вјери и моралу, утемељене на Светом писму и Предању, дужне су да буду поштоване као и дефиниције донете на Сабору [DS 4534–4539].

Катехизам Католичке цркве [*Katekizam Katoličke Crkve*, 2005] из 1994. године такође се тиче наше теме. Он се углавном ослања на документе

Другог ватиканског сабора (овдје нарочито мислимо на: *Lumen Gentium* – Догматска конституција о Цркви, *Unitatis Redintegratio* – Декрету о екуменизму, *Orientalium Ecclesiarum* – Декрету о источним католичким Црквама и *Christus Dominus* – Декрету о пастирској служби епископа).

Нарочито се у њој истиче христоцентричност службе у Цркви. Христос је извор службе, он ју је установио, дао јој власт и послање, усмјерење и сврху [*Katekizam Katoličke Crkve*, 2005: 56]. Христос је установио Дванаесторицу, кога наслеђује епископски Сабор са папом на челу. Служба везивања и одрешивања дата је како Петру, тако и апостолском Сабору, па с тим у вези, врховну власт у Цркви врши Сабор заједно са папом. Дефинисање догми *ex cathedra* папа врши Светим духом увијек у заједници са осталим епископима. Својство непогрешивости је на папи, епископском Сабору и цијелој Цркви [*Katekizam Katoličke Crkve*, 2005: 71–99].

Немогуће је заобићи круто постављене формулације Првог ватиканског сабора и даље погрешне перцепције неких теологâ на основу њих. Први сабор је формулисао суштину и услове примата и непогрешивости. Други ватикански сабор је својим дефиницијама дао нову подлогу на којој се, послије Сабора, на адекватан начин тумаче донете истине. На догматском плану један од пропуста Првог ватиканског сабора налази се управо у томе да је искључиво истицао права римског епископа, док права епископâ није разматрао те их није ни ставио у праву релацију према папи [Ikić 2014: 824–825]. То препознаје Други ватикански сабор који помоћу *communio* еклисиологије даје нове погледе и омогућава промјену перцепције на Сабору, а посебно послије њега. Међутим, Други сабор само је започео тај процес, на чијем учењу су, доцније, утемељена размишљања теологâ.

ОДНОС УНИВЕРЗАЛНЕ И ЛОКАЛНИХ ЦРКАВА У ПЕРИОДУ НАКОН ЗАВРШЕТКА ДРУГОГ ВАТИКАНСКОГ САБОРА

Овде ћемо више пажње обратити питању односа универзалне и локалне Цркве у периоду после Другог ватиканског сабора. Тематика којом ћемо се бавити тиче се саме суштине Цркве и неминовно има практичне консеквенце, не само на нивоу римокатоличке еклисиологије, него је релевантна и на екуменском плану. Други ватикански сабор у својим документима расправљао је о овој теми и велики број теолога сматрао је да је у еклисиологији по питању богословског разумијевања односа између универзалне и локалне Цркве постигнута сагласност [Kehl 2003: 219]. Међутим, било је и теолога који су мислили да је питање односа универзалне и локалне Цркве остало отворено, код неких отаца чак и погрешно схваћено [Ratzinger 1970: 205].

Из Конституције о Цркви – *Lumen Gentium*, Декрета о екуменизму – *Unitatis Redintegratio* и Декрета о пастирској служби епископа – *Christus Dominus* јасно је да се после Другог ватиканског сабора, на основу евхаристијске еклисиологије, локална Црква сматра потпуном Црквом, а не дијелом универзалне Цркве. У складу са овим може се рећи да универ-

зална Црква није неки организам који се састоји од мноштва локалних Цркава тј. у који се окупљају по себи независне помјесне Цркве, али универзална Црква није ни нека „над-Црква", виша од осталих помјесних Цркава. Други ватикански сабор повратио је осећај за локалне Цркве као остварење потпуне и опште Цркве који је по ријечима умировљеног папе Јозефа Рацингера (Joseph Ratzinger), у Цркви другог миленијума, био потпуно заборављен [Ratzinger 1970: 205].

Однос између универзалне и локалне Цркве се проматрао, како је то велики њемачки теолог Карл Ранер (Karl Rahner) препоручио унутар говора о односу епископа и епископског Сабора и папе, као главе тог Сабора, на шта смо у претходном одељку указали. Ова проблематика значајна је и за диспут између Каспера и Рацингера, о којем ће бити ријечи: „Иако су многи учесници Другог ватиканског концила настојали да поставе нове основе за разумијевање примата римског епископа и да тиме редефинишу однос папе и локалног епископа, постконцилско раздобље је показало да такви покушаји нису уродили плодом. Проблематика односа папа – локални епископ значајна је за дебату Рацингер – Каспер јер је она у суштини рефлексија односа између светске и локалне Цркве" [Кисић 2011: 224].

РАСПРАВА КАРДИНАЛА РАЦИНГЕРА И КАСПЕРА О ОДНОСУ ЛОКАЛНЕ И УНИВЕРЗАЛНЕ ЦРКВЕ

Поводом двадесетогодишњице од завршетка Другог ватиканског сабора, папа Јован Павле II, сазвао је 25. јануара 1985. године Ванредни епископски синод у базилици Светог Петра. Ентузијазам који је владао прије 20 година, по мишљењу многих, тада је стагнирао, док су клима и стање у Цркви били промјењени [Ančić 2002: 79–83].

Будући да је питање односа папиног примата и епископског сабора било отворено, не чуди што се на Ванредном синоду о овоме говорило: „Završni dokument pored nekoliko hermeneutskih pravila za tumačenje Sabora i drugih tema vezana uz temeljna pitanja aktualizacije Sabora i perspektive za budućnost govorio o obnovi communio strukture u samoj Crkvi i to na temelju pristiglih prijedloga pojedinih sinodalnih otaca i biskupskih konferencija koje su željele da se progovori o odnosu između opće i partikularnih Crkava, kao i o pitanju rimskoga centralizma" [Tanić 2004: 767]. Документ се завршава већ познатом конзервативном тврдњом, која говори о односу папе и епископског сабора, да исти не може бити носилац врховне власти у Цркви без папе као главе тог Сабора [Jukić 1986: 47–69].

Јозеф Рацингер је тврдио да је после Ванредне синоде одржане 1985. године дошло до погрешног разумијевања појма *communio*: „S obzirom na sužavanje pojma communio, koje se vidljivo zbivalo u vremenu nakon 1985., Kongregacija za nauk vjere je držala prikladnim izraditi Pismo biskupima Katoličke Crkve o nekim vidovima Crkve kao communio [Ratzinger 2006: 140]", и као што видимо из цитираног текста, Конгрегација се, на челу са тадашњим префектом кардиналом Рацингером, огласила тим поводом. По

мишљењу Конгрегације равнотежа између универзалне и локалне Цркве, пажљиво одређена на Другом ватиканском сабору, нарушена је у раздобљу послије Сабора, јер је позивајући се на погрешно схваћену еклисиологију заједнице (*communio*) истицана самодовољност локалне Цркве.

Писмо *Communionis Notio* почиње ријечима да је заједница: „прави израз за саопштавање онога што је циљ тајне Цркве, као и да она свакако може бити кључ за обнову римокатоличке еклисиологије".[5] Писмо даље не пропушта да истакне погрешно схватање овог појма, које је било једнострано и непотпуно, резултат његове лоше интеграције са другим важним појмовима као што су народ Божији и тијело Христово.[6] Документ позива на поновно откривање и озбиљно схваћање Цркве као „тајне" [CN 1-6].

По мишљењу Мекдонела (Kilian McDonnell), Писмо је доста дефанзивно, посебно од параграфа број 8 па надаље.[7] У наставку текста Конгрегација указује да локална Црква није самодовољан субјект, односно универзална Црква није резултат међусобног сакупљања локалних Цркава [CN 8].

Параграф бр. 9 даље појашњава однос универзалне и локалне Цркве када каже да постоји узајамна унутрашња повезаност (*mutual interiority*) између локалне и универзалне Цркве, тако да универзална Црква не може бити „схваћена само као збир појединих Цркава, или као удруживање појединачних Цркава".[8] Овакво разумјевање појма *communio* подржава се позивањем на раније цитирану формулацију из Догматске Конституције о Цркви – *Lumen Gentium*, бр. 23: *„Ecclesia in et ex Ecclesiis"* – Црква у и (састављена) из цркава.

Све до сада речено врхуни у следећој реченици деветог параграфа, која је највише подигла прашине и која је најзаслужнија за критике писма Конгрегације за учење вјере [Ratzinger 2006:141], а која се приписује лично кардиналу Рацингеру коју је другачије формулисану раније употребљавао у неким својим радовима:[9] „Она (универзална – општа Црква) није резултат заједнице (помјесних Цркава), већ је у својој основној тајни реалност која онтолошки и временски претходи свакој појединачној (помјесној) Цркви" [CN 9].[10]

---

[5] *„The concept of communion, which appears with a certain prominence in the texts of the Secon Vatican Council, is very suitable for expressing the core of the Mystery of the Church, and can certainly be a key for the renewal of Catholic ecclesiology"*. Letter to The Bishops of the Catholic Church on some Aspects of the Church understood as Communion 1. Доступно на: [*Letter to The Bishops of the Catholic Church*] (Даље у тексту Communionis Notio, CN).

[6] „However, some approaches to ecclesiology suffer from a clearly inadequate awareness of the Church as amystery of communion, especially insofar as they have not sufficiently integrated the concept of communion with the concepts of People of God and of the Body of Christ" [CN 1].

[7] „But the concern of the document was mostly defensive in that it argues that some present the communion of the particular churches „in such a way as to weaken the concept of the unity of the Church at the visible and institutional level" (no. 8–10)" [McDonnell 2002: 228].

[8] „One must bear in mind above all that the particular Churches[...]have a special relationship of "mutual interiority[...]with the whole, that is, with the universal Church[...]For this reason, the universal Church cannot be conceived as the sum of the particular Churches, or as a federation of particular Churches" [CN 9].

[9] „Ratzinger had already used this formulation in books published in 1989 and 1991, well befor the CDF's 1992 letter. Obviously, this is Ratzinger`s personal formulation" [McDonnell 2002: 228].

[10] "It is not the result of the communion of the Churches, but, in its essential mystery, it is a reality ontologically and temporally prior to every individual particular Church".

Иако је стијена наведеног Писма, управо ова реченица постаће камен спотицања, не само Рацингеру и Касперу, главним протагонистима диспута, него и многим другим теолозима који ће се бавити овом темом [McDonnell 2002: 227–250; Chaput 2001: 17–35; Shaw 2001; Kirk 2001].

Као доказ за ову тврдњу у наставку параграфа бр. 9 даје се објашњење да „Према оцима, онтолошка тајна Цркве, Црква која је једна и јединствена, претходи стварању и рађа појединачне цркве као своје кћерке. Она изражава себе у њима; она је мајка, а не плод појединачних цркава, штавише Црква се показује видљивом временски, као једна и јединствена, на дан Педесетнице".[11] Заиста у светоотачкој мисли постоји теза о претпостојању Тајне Цркве у промислу Божијем, међутим „поистовећивање предвечне Тајне Цркве са једном и јединoм – универзалном – Црквом и тиме аргументовање примата универзалне Цркве у односу на појединачне (локалне) Цркве није сасвим конзеквентно" [Кисић 2011: 228].

Заиста је параграф под бројем 9 епицентар *Communionis Notia*, а кључни део текста у овом поглављу представља следећи одељак: „Из ње, која је универзално постала и откривена, произашле су различите локалне Цркве као дотична конкретна остварења једне и једине Цркве Исуса Христа. Будући да су рођење у и из универзалне Цркве, оне своју црквеност имају у њој и из ње. Због тога је формула Другог ватиканског сабора: „Црква у и из Цркви" (Ecclesia in et ex Ecclesiis) нераскидиво повезана са формулом: „Цркве у и из Цркве" (Ecclesiae in et ex Ecclesia). Очигледан је тајанствени карактер овог односа између универзалне и појединачне Цркве, који се не може поредити са односом између цјелине и дјелова у било којој људској групи или друштву" [CN 9].[12]

Из свега реченог јасно је да је Конгрегација својим писмом имала намјеру додатно да учврсти римски примат тј. примат епископа Рима – папе. Управо због овога ће кардинал Валтер Каспер написати рад „О теологији и пракси епископске службе" [Kasper 1999: 32–48]. Тврдње да универзална Црква представља реалност која онтолошки и временски претходи свакој другој локалној Цркви, као и поистовећење предвјечне Тајне Цркве са универзалном тј. Римском Црквом оправдано изазива утисак да Конгрегација, пажљиво одређен однос између универзалне и локалне Цркве, намјерава да дестабилизује и предност у том односу преда универзалној Цркви, какву је имала прије Другог ватиканског сабора. Таква намјера се примијети и у наставку документа, у коме се разматрају

[11] "Indeed, according to the Fathers, ontologically, the Church-mystery, the Church that is one and unique, precedes creation, and gives birth to the particular Churches as her daughters. She expresses herself in them; she is the mother and not the product of the particular Churches. Furthermore, the Church is manifested, temporally, on the day of Pentecost" [CN 9].

[12] „From the Church, which in its origins and its first manifestation is universal, have arisen the different local Churches, as particular expressions of the one unique Church of Jesus Christ. Arising within and out of the universal Church, they have their ecclesiality in it and from it. Hence the formula of the Second Vatican Council: The Church in and formed out of the Churches (Ecclesia in et ex Ecclesiis) (44), is inseparable from this other formula: The Churches in and formed out of the Church (Ecclesia in et ex Ecclesiis) (45). Clearly the relationship between the universal Church and the particular Churches is a mystery, and cannot be compared to that which exists between the whole and the parts in a purely human group or society."

питања крштења и припадности локалној и универзалној Цркви [CN 10; Мекпартлан 2009: 81–83; Tanić 2004: 769–771]. Даље се то потврђује и у параграфу бр. 13 који, позивајући се директно на дефиницију примата са Првог ватиканског сабора, каже да папски примат подразумијева „истинску епископску власт, која није само велика, пуна и универзална, већ такође непосредна, над свима, било да су пастири или други вјерници" [DS 3064], при чему документ у истом параграфу бр. 13 даље појашњава смисао папске службе: „Служба Петровог наследника као нешто унутрашње за сваку појединачну (помесну) цркву јесте неопходни израз те суштинске међусобне повезаности између универзалне и помесне (појединачне) цркве" [CN 13].[13]

Последња два цитата јасно показују да је цитирани документ у многоме и документ о папском примату као пресудном фактору за јединство Цркве током њене историје. Цитирање и тумачење Првог ватиканског сабора може се наћи и у осталим параграфима *Communionis Notia,* па је намјера Конгрегације да аутентично и исправно понуди тумачење саборске теологије, по многим теолозима било безуспјешно.

Communionis Notia покренула је доста расправа, а као одговор и рјешење свих недоумица, на годишњицу писма Конгрегације, 23. јуна 1993. године у часопису *L`Osservatore Romano,* излази непотписан чланак. Међутим, разрешење и објашњење недоумица свело се на понављање већ реченог, при чему је израз *mutual interioritas* (међусобна унутрашња повезаност) проглашен херменеутичким кључем читања документа. Није се одустало ни од наглашавања временске и онтолошке предности универзалне Цркве [Tanić 2004: 770].

Дуго није било коментара на ово контроверзно писмо Конгрегације за доктрину вјере и чак се чинило да ће у потпуности изостати. Међутим, седам година након писма и шест након „појашњења" објављеног у часопису *L`Osservatore Romano,* тада већ именовани секретар Папског вијећа за унапређење јединства хришћана Валтер Каспер, објављује чланак под називом „О теологији и пракси епископске службе" [Kasper 1999: 32–48], у зборнику посвећеном епископу хилдесхајма Јозефу Хомејеру [McDonnell 2002b: 711].

Овдје је потребно рећи да Каспер наступа као епископ конкретне заједнице (Ротенбург-Штутгарт) што значи да он у свакодневном животу мора да изнесе дијалектику римског примата и конкретних пастирских проблема у својој епархији. Коментар на писмо Конгрегације пише епископ конкретне епархије, и ово је заиста битно, јер управо он „на кожи" осећа проблем односа универзалне и локалне Цркве [Кисић 2011: 229].

На почетку свог рада Каспер поновно проучава шта је Други ватикански сабор рекао на тему односа универзалне и локалне Цркве и закључује да се у потпуности слаже са идејом Конгрегације да ниједна локална Црква није самодовољна, као ни то да универзална Црква није

[13] „The ministry of the Successor of Peter as something interior to each particular Church is a necessary expression of that fundamental mutual interiority between universal Church and particular Church".

настала накнадним удруживањем локалних Цркава [Kasper 1999: 43]. Каспер се слаже чак и са новом формулацијом: „ecclesiae ex et in Ecclesa universalis ukoliko priznaje da su i partikularne Crkve prave Crkve Isusa Krista i ukoliko se pod jednom „Ecclesia" u ovom slučaju misli na Crkvu kako je shvaćena u ispovijesti vjere" [Tanić 2004: 771]. Оно са чим се Каспер не слаже јесте модификација Конгрегације у вези са Педесетницом, у којој да би универзална Црква добила онтолошко и временско првенство над локалном Црквом, писмо Конгрегације износи мисао да на дан Педесетнице није постојала локална, него само универзална Црква [Мекпартлан 2009: 84]. Секретар Папског вијећа, насупрот Конгрегацији, тврди да је на дан Педесетнице била уједно и универзална и локална Црква, док сâм извјештај о Педесетници сматра „Лукином конструкцијом", сматрајући да су поред јерусалимске заједнице вјероватно постојале и друге хришћанске заједнице [Kasper 1999: 43].

Он даље тврди да до проблема долази када се теолошки појам „универзална Црква" повеже и идентификује са емпиријском „Римском црквом", са Римском куријом и папом, који управљају Црквом у цијелом свијету. У том смислу документ Конгрегације не представља помоћ у разјашњавању питања везаних за *communio* еклисиологију, већ својеврсни покушај богословске рестаурације римског централизма, још додаје да је овим документом однос универзалне и локалне Цркве озбиљно избачен из равнотеже [Kasper 1999: 43].

Коментар на Касперов чланак, тј. одговор свима онима који су критиковали писмо Конгрегације за учење вјере дошао је врло брзо у виду предавања које је држао Рацингер 27. фебруара 2000. године у склопу Симпозија о Другом ватиканском сабору, на коме је присутан био и Каспер.[14]

Не изненађује оштар тон који је Рацингер употребио у одбрани *Communionis Notia* 9. Он поново истиче онтолошку и временску предност опште (универзалне) Цркве: „Та онтолошка предност универзалне Цркве, једне Цркве и једног Тијела, једног Женика, у односу на конкретна емпиријска остварења у индивидуалним појединачним црквама мени је толико очита да ми је тешко схватити да неко има приговоре на ову истину."[15] Противљење идеји првенства универзалне Цркве разумљиво је, према Рацингеру, само ако се полази од сумње да они који се залажу за њу потајно покушавају да обнове римокатолички централизам. Он међутим, тврди да у документу Конгрегације нема говора о идентификацији папе и курије са универзалном Црквом, те да је страх од обнове римског централизма неоправдан.[16] То би било једино могуће, каже Рацингер: „да је локална Црква у Јерусалиму већ претходно била поистовијећена са

[14] "The Ecclesiology Of The Constitution On The Church, Vatican II, 'Lumen Gentium'" [Ratzinger 2016].

[15] "The Ecclesiology Of The Constitution On The Church, Vatican II, 'Lumen Gentium'"; Joseph Ratzinger, [Ratzinger 2016: 142].

[16] "It cannot be rightly said that the Letter of the Congregation for the Doctrine of the Faith tacitly identifies the universal Church with the Roman Church, or defacto with the Pope and the Curia". "The Ecclesiology Of The Constitution On The Church, Vatican II, 'Lumen Gentium'" [Ratzinger 2016: 142].

универзалном Црквом тј. ако би се концепт Цркве сузио на заједнице које јој емпиријски припадају и ако би њена теолошка дубина била изгубљена из вида".[17] Међутим, Пол Мекпартлан тврди управо супротно када каже: „да оригинално Писмо Конгрегације за доктрину вере и чланак који је уследио ефектно поистовећују универзалну Цркву са јерусалимском заједницом на дан Педесетнице. То је оно што је изазвало Касперово неизоставно првобитно противљење" [Мекпартлан 2009: 85].

Расправа се наставила у часопису *America*[18] после које се дошло до закључка да постоје одређене теме око којих се кардинали слажу (1. Христос је желио једну Цркву, 2. локална Црква није самодовољна Црква, 3. универзална Црква није само сума локалних Цркава, 4. постоји перихореза универзалне и локалне Цркве) али темељна разлика остаје када је ријеч о историјском и онтолошком примату универзалне над локалном Црквом коју Каспер не може да схвати, па додаје: „Ко може тврдити да када ап. Павле говори о преегзистенцији Цркве он подразумијева само универзалну Цркву а не такође и конкретну Цркву ʹу и изʼ локалних Цркви? Ко ће рећи да та једна Црква, постојећа ʹу и изʼ локалних Цркава, не преегзистира као цјелина? Текст ап. Павла о преегзистенцији Цркве ни у ком случају не подржава тезу о преегзистенцији само универзалне Цркве. Међутим, (текст ап. Павла) подржава тезу, изречену од мене и многих других теолога, о симултаној преегзистенцији универзалне Цркве са локалном Црквом [Каспер 2001].[19]

ЗАКЉУЧАК

Еклисиологија утврђена на Другом ватиканском сабору у многим питањима остала је недоречена. Примат папе, непогрешивост епископа Рима, однос епископа Рима према епископима других епархија, с тим у вези однос универзалне Цркве којој је на челу папа са локалном Црквом која на челу има епископа само је дио питања која на поменутом Сабору до краја нису конкретизована и расветљена. Документи донесени на Другом сабору остали су по неким питањима недоречени, а често и плод компромиса саборских отаца. Овај рад показује управо да су документи

---

[17] If at the start the local Church of Jerusalem and the universal Church had already been identified, that is, if the concept of Church has been reduced to that of the communities that are empirically discernible, and if one has lost sight of its theological depth" [Ratzinger 2016: 142].

[18] На Рацингерово предавање Каспер одговара крајем 2000. године текстом „Однос између универзалне и локалне Цркве. Пријатељско сучељавање са критиком Јозефа кардинала Рацингера" [Kasper 2001], а на тај текст, на молбу уредништва истог часописа, Рацингер пише одговор: „The Local Church and the Universal Church: A Response to Walter Kasper" [Ratzinger 2001].

[19] „Who would assert that when Paul speaks of the pre-existence of the church in God's saving will, he refers only to the universal church and not to the concrete historical church that exists "in and from" the local churches? Who would say that the one historical church, existing "in and from" the local churches, does not pre-exist in its entirety in God's mystery? The Pauline texts about the pre-existence of the church do not at all support the thesis about the pre-existence of the universal church. They do support, however, the doctrine defended by me and many others of the simultaneous pre-existence of the universal church and the particular churches" [Kasper 2001].

донесени на Другом ватиканском сабору подложни различитим интерпретацијама, посебно у послијесаборској теологији на којој су често инсистирали у врху Католичке цркве. Можда је баш то главни разлог амбивалентности у изјавама кардинала Рацингера и Каспера.

Претходно нам потврђује и проучени *Нови катехизам* као и изјава Конгрегације за доктрину вјере под насловом *Mysterium Ecclesiae*. Они су дали посебан допринос у разумијевању непогрешивости и примата папе у постсаборској рецепцији тих појмова.

У раду смо се посебно осврнули на диспут тада кардинала Рацингера, а сада умировљеног папе и кардинала Каспера. Сагледавајући цијели диспут тешко је тј. скоро немогуће рећи да су протагонисти успјели на крају наћи заједнички језик. Наравно, позиције са којих су кардинали наступили били су сасвим различити. Рацингер прилази проблематици односа универзалне и локалне Цркве из правца доктринарне теологије, што се у његовим текстовима које је писао на ову тему дâ јасно ишчитати. Каспер се са друге стране, као епископ конкретне заједнице, укључује у проблематику и посматра је као практично питање. Међутим, сложено и веома деликатно питање односа универзалне и локалне Цркве није ријешено у овој дебати. Ствари су се, узимајући у обзир евхаристијску теологију Другог ватиканског сабора, помакле са мртве тачке али су се још више закомпликовале. Прије Другог сабора однос је донекле био јасан, примат је изричито био на страни универзалне Цркве тј. Римске цркве на челу са папом. Међутим, уплитањем евхаристијске еклисиологији и свега што је дошло заједно са њом, створио се простор за додатна тумачења и сагледавања тог односа.

За различите светоназоре главних актера дебате свакако је заслужно и то што је у вријеме диспута Валтер Каспер био главни секретар Папског вијећа за унапријеђење јединства хришћана па је сходно томе сматрао да универзалистичка еклисиолошка концепција може да нашкоди развоју екуменских односа са Црквама са којима је Римска црква у дијалогу. За напредак међуцрквених односа потребно је правилно тумачити еклисиологију Другог ватиканског сабора, тј. у овом случају правилно дефинисање односа универзалне и локалне Цркве.

Завршетком расправе, као што смо рекли, није све речено него је остало да се, имајући као фундамент овај диспут, на креативан начин осмисли овај важан проблем који директно утиче на живот конкретне литургијске заједнице.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Dekret o ekumenizmu Unitatis Redintegratio (2002), *Dokumenta Drugog vatikanskog koncila*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 205–236

Dekret o istočnim katoličkim crkvama Orientalium Ecclesiarum (2002), *Dokumenta Drugog vatikanskog koncila*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 237–256

Dekret o pastirskoj službi biskupa Christus Dominus (2002), *Dokumenta Drugog vatikanskog koncila*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 257–304
Dogmatska konstitucija o Crkvi Lumen Gentium (2002), *Dokumenta Drugog vatikanskog koncila,* Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 91–204
DS – Denzinger, Heinrich, Hünermann, Peter, *Zbirka sažetaka, vjerovanja, definicija i izjava o vjeri i ćudoređu.* Đakovo: Karitativni fond UPT ''Ne živi čovjek samo o kruhu'', 2002.
Katekizam Katoličke Crkve (2005). Split: Hrvatska biskupska konferencija.
Mysterium Ecclesiae (2002) Izjava Kongregacije za nauk vjere, Denzinger, Heinrich, Hünermann Peter, *Zbirka sažetaka, vjerovanja, definicija i izjava o vjeri i ćudoređu,* Đakovo: Karitativni fond UPT ''Ne živi čovjek samo o kruhu'', 909–913.
Novi katekizam – Poruka vjere za odrasle (1970). Zagreb: Stvarnost.

Литература

Кисић, Раде (2011). Расправа кардинала Рацингера и Каспера о односу локалне и универзалне Цркве, у: *Срӣска ӣеолоӣија данас,* ур. Богољуб Шијаковић, Београд: Институт за теолошка истраживања – Православни богословски факултет Универзитета у Београду, 223–235.
Мекпартлан, Пол (2009). Локална и универзална Црква: Зизулас и Рацингер – Касперова дебата, *Боӣословље*, LXII, 1: 76–90.

Ančić, Nediljko (2002). Ekleziologija u ozračju suvremene demokracije, *Diacovensia,* X, 1: 71–90.
Bezić, Živan (1973). Novi holandski katekizam *De catechismo novo in Holandia*, *Crkva u svijetu*, II, 6: 69–78.
Chaput, Charles (2001). Reflections on Cardinal Kasper`s „On the Church", *America,* 30: 17–35.
Ikić, Niko (2014). Razvoj svijesti papinskog primata II; povijesno-teološki pogled na drugo tisućljeće, *Bogoslovska smotra,* LXXXIV, 4: 305–325.
Ikić, Niko (2015). *Petrovska služba – stijena jedinstva i kamen spoticanja.* Sarajevo: Katolički bogoslovski fakultet, Zagreb: Glas Koncila.
Jukić, Jakov (1986). Dnevnik s Izvanredne sinode, *Crkva u svijetu,* XXI, 1: 47–69.
Kasper, Walter (1978). Dienst an der Einheit und Freiheit der Kirche, y: *Dienst an der Einheit. Zum Wesen und Auftrag des Petrusamts,* ed. Joseph Ratzinger, Düsseldorf: Patmos, 81–116.
Kasper, Walter (1999). Zur Theologie und Praxis des bischöfliche Amtes, y *Auf neue Art Kirche sein. Wirklichkeiten – Herausforderungen – Wandlugen – Festschrift für Dr Josef Homeyer,* ed. W. Shreer, G. Steins, München, 32–48.
Kehl, Medard (2003). Der Disput der Kardinälle, Zum Verhältnis von Universalkirche und Ortskirche, *Stimmen der Zeit,* 221: 219–232.
Küng, Hans (1967) *Die Kirche.* Zürich: Verlag Piper.
Küng, Hans (1970). *Unfehlbar?: eine Anfrage.* Zürich – Ensiedeln – Köln: Benziger.
McDonnell, Kilian (2002a). The Ratzinger/Kasper Debate: The Universal Church and Local Churches, *Theological Studies,* 2: 227–250.
McDonnell, Kilian (2002б). Walter Kasper on the Theology and the Praxis of the Bischop`s Office, *Theological Studies,* 63, 711–729.
Pottmeyer, Hermann Josef (1982). Das Unfehlbarkeitsdogma im Streit der Interpretationen, y: *Das Petrusamt. Geschichtliche Stationen seines Verständnisses und gegenwärtige Positionen,* ed. Karl Lehmann, München–Zürich: Verlag Schnell & Steiner, 89–111.
Ratzinger, Joseph (1970). *Das neue Volk Gottes.* Düsseldorf: Patmos.
Ratzinger, Joseph (2006). *Zajedništvo u Crkvi.* Split: Verbum.

Tanić, Zeljko (2004). Jedna Crkva u i iz mnoštva Crkava – Odnos između opće i partikularnih Crkava u svjetlu rasprave između Josepha Ratzingera i Waltera Kaspera, *Bogoslovska smotra*, LXXIV, 3: 759–780.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Kasper, Walter (2001). On the Church: A Friendly Reply to Cardinal Ratzinger, *America*, 184, број 14. Доступно на: https://web.archive.org/web/20050206035736 /http://www.americamagazine.org/gettext.cfm?articleTypeID=1&textID=1569&issueID=333. Приступљено: 21. 12. 2016.

Kirk, Geoffrey (2001) A Tale of Two Cardinals, *New Directions*. Доступно на: http://trushare.com/74JUL01/JY01WAYL.htm. Приступљено: 21. 12. 2016.

Letter to The Bishops of the Catholic Church on some Aspects of the Church understood as Communion 1 (1992). http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/ cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_28051992_communionis-notio_en.html. Приступљено: 21. 12. 2016.

Ratzinger, Josef (2016). The Ecclesiology Of The Constitution On The Church, Vatican II, 'Lumen Gentium'. Dostupno: http://www.catholicculture.org/culture/library/view.cfm?id=3920&repos=1&subrepos=&searchid=292722. Приступљено: 21. 12. 2016.

Ratzinger, Joseph (2001). The Local Church and the Universal Church: A Response to Walter Kasper*, America*, 185, број 16. Доступно на: https://web.archive.org/web/20050206040418/http://www.americamagazine.org/gette xt.cfm?textID=1250&articleTypeID=1&issueID=351. Приступљено: 21. 12. 2016.

Shaw, Russel (2001). Authority reconsidered: Who`s in charge here?, *Our Sunday Visitor,* број 12. Доступно на: https://web.archive.org/web/2011120610511 6/http://www.angelfire.com/ky/dodone/0814JN.html. Приступљено: 21. 12. 2016.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

THE DEVELOPMENT OF THE THEOLOGY OF PRIMACY AFTER THE SECOND VATICAN COUNCIL (1962–1965)

by

NABOJŠA N. MALEŠEVIĆ
Banjaluka, Republika Srpska
Bosnia and Herzegovina
nebojsa_bill@live.com

SUMMARY: The primary purpose of this paper is to present the post-council theology in terms of theology of primacy of the most important theologians and in the most important documents in the period after the Second Vatican Council. Based in its documents, the Council made a huge turn in the Roman Catholic ecclesiology. However, although the Ecumenical Council did not give any final solutions, documents about the most important issues remain open for further reflection and contemplative upgrading. The Council only laid the foundations on which such an undertaking could begin. The paper focuses on theology of primacy thet evolved from the Council's documents during the period after the Second Council. The focus will be on subjects that had an impact not

only on the Roman Catholic, but in particular on the Orthodox and other churches as well. The author of the paper will say more about the infallibility of the Pope, the primacy of the Roman bishop, about the relation of the Pope with other bishops, and about the relation of local and universal Church in the light of the post-council theology. Particular attention will be paid to the *New catechism,* a statement of the Congregation for the Doctrine of the Faith *Mysterium Ecclesiae,* and the dispute between cardinals Joseph Ratzinger and Walter Kasper about the relation between the universal and local Church, with special reference to the letter from the Congregation for the Doctrine of the Faith *Communionis Notia,* written by Cardinal Ratzinger.

KEYWORDS: theology of primacy, primacy, infallibiity, Pope, Second Vatican Council, Ratzinger, Kasper

UDC 1:929 Đurić M.
UDC 1(497.11)(091)
DOI: 10.2298/ZMSDN1660845K
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ИСХОДИШТА И СМЈЕРНИЦЕ ФИЛОСОФИЈЕ МИХАИЛА ЂУРИЋА: ПОЗНИ ХУМАНИСТА У ДОБА ПОСТХУМАНИЗМА

ЧАСЛАВ Д. КОПРИВИЦА
Универзитет у Београду, Факултет политичких наука
Јове Илића 165, Београд, Србија
caslav.koprivica@fpn.bg.ac.rs

САЖЕТАК: У овом чланку освјетљавамо водећу линију мисли српског философа Михаила Ђурића, коју препознајемо у особеној рецепцији хуманизма – као кључне ријечи и за његову теоријску позицију и укупни свјетоназор. Ђурић, на трагу тзв. Трећег хуманизма, али и главних токова цјелокупног хуманистичког насљеђа, показује дубину кризе савременог човјечанства, али и неопходност његовог консолидовања враћањем на поуздано тло античких узора хуманитета, који треба да нас изнова оријентишу. За Ђурића је философија исходиште грчко-европске културе и духовна снага која треба одлучно да допринесе обнови савремене културе, која се налази на опасној странпутици.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ**:** Михаило Ђурић, српска философија, хуманизам, грчка традиција, Вернер Јегер, културна криза

ЂУРИЋЕВ ПУТ КА ХУМАНИЗМУ

Ако се жели одредити мисаони идентитет Михаила Ђурића, тада с почетка треба истаћи двије ствари: непостојање систематичности и то да су његова дјела настајала као плод мисаоног трагања, тј. кретања за оним што га је лично понајвише заокупљало, и што је сматрао на духовном пољу најважнијим. Оно прво у наше вријеме – а и већ одавно – не би требало никога да изненади, будући да се сматра да је од Хегела (G. W. F. Hegel) вријеме системā неповратно прошло, иако је, свакако, било системских покушаја и послије њега, који, међутим, нијесу успјеле да кардинално

* Овај рад резултат је ауторовог рада на пројекту „Историја српске философије” (мат. бр. 179064) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије за 2016. годину.

измијене епохалну философску ситуацију. Ђурићева несклоност систематичности била је све само не ствар преузимања помодне „налоге" о смрти система. Прије ће бити да је он, у складу са својим увидом и искуствима, осјетио да нема начина да се теоријско мишљења о човјеку и свијету „усистеми". Стварност је, наиме, постала одвећ сложена, а мишљења до те мјере испуњено сумњама, неодлучностима – свакако и због неједном искушеног разочарања обећањима и најавама из ранијих традиција, тако да се, сва је прилика, тзв. Књига свијета више не може уобличити у праву Књигу, или низ, систем књига, који би цјелокупну стварност примјерено обујмили и философски изложили.

Осим тога, мишљење је за Ђурића било ствар одсудно важнога духовнога искуства, тј. онога што се духовно „куса", будући да се он на пут мишљења није отиснуо због достизања високе учености, а камоли због неких још спољашњијих, академско-социјалних разлога, већ стога што је сматрао да нека питања која га лично најдубље дотичу може ријешити само на подручју суштинског мишљења. Мишљење и мисаоно искуство било је за Ђурића само продужетак првобитног, животног искуства. Та тијесна веза код Ђурића никада касније није била прекинута, нити је икада била спорна. Штавише, у вези с овим у његовом случају постоји још једна значајна, лична околност, само наизглед биографска маргиналија, која га је неповратно отправила путем философског мишљења. Како је, наиме, сâм више пута, углавном приватно свједочио, он, који је од раних младићких година био склон лијепим умјетностима, будући потресен искуством зла које је проживио током Другог свјетског рата, ријешио је да покуша да одгонентне тајну људскога пада у бездане нељудскости. Притом, и то је у свему, испоставиће се, било одлучујуће, он је разумио да је философија та која понајвише може помоћи у одгонетању тајне човјека. Извориште за разумијевање човјечности и човјештва, међутим, није могло бити тражено у неко позно повијесно, а нарочито оно смутно вријеме његове младости, већ, напротив, раније, а понајприје на самом почетку европске повијести, будући да се на исходишту ствари најбоље виде. Међутим, у случају Европе, то није био тек било какав почетак, већ судбинско вријеме (а и мјесто) из којега није све напросто потекло, већ се то десило на такав начин да су потоњи Европљани у човјеку и култури древне Хеладе видјели за себе *узор*, од којег су себи саздали *класични идеал*.

Баш то је само језгро онога што се зове хуманистичка традиција, која није једна поред осталих традиција у повијести европског предања, већ, напротив, она која чува успомену на почетак који увијек изнова треба да надахњују европског човјека, уколико он жели да остане вјеран својем европском почетку. Хуманизам утолико није тек оно што је, тобоже некако случајно, зачето у Европи, већ је он, након почетака (макар начелно-потенцијално) суштинска веза сваког европског културног нараштаја с оним што је утемељило духовну Европу. Код хуманизма, дакле, није ријеч само о конструисању извјесног *идеала људскости*, те о његовом потоњем „чувању", већ о томе да он, суштински гледано, представља стварноповијесно оличење повезаности европскога човјека са својим по-

чецима, а на напослијетку – и оваплоћење бриге за своју традицију, а тиме, посредно, и за себе саме.

Испоставља се да се не само у одређеном, дакако вишеструко позном и људском дезоријентисаношћу обиљеженом тренутку, ради поновног оријентисања треба вратити почецима, што је разумљиво, него и да се, наизглед парадоксално, наспрам искуства људскога пада треба вратити времену људског врхунца – управо да би се оно прво могло разумјети. Наравно, из узорне људскости, саме по себи, не може се разумјети људски пад, већ је за то потребно и опсежно историјско знање. Али, опет, ако би се посједовало само потоње, тешко да би се имало поуздано исходиште и мјерило за проницање у тајну човјекових повремених озбиљних повијесних посрнућа. Коначно, овдје није ријеч само о епохалном сазнању него и о рехабилитовању онога ваљано-људскогā, што се, и према Ђурићевом претпостављању, налази на Узоропочетку. Зато се може рећи да је његова наклоност хуманизму не само сазнајно-оријентациона него и вредносно усмјерена, па се стога мирне душе може устврдити да је Михаило Ђурић припадао хуманистичкој традицији, без обзира на то што је она у 20. стољећу, махом изгубивши на вјеродостојности, била увелико бројчано истањена.

Оно што ћемо назвати Ђурићевим *хуманистичким окретом* необично је важно за српску културу и зато што је, скупа с још неколицином пробраних (Аница Савић-Ребац, Ксенија Атанасијевић, Милан Будимир), у њу унио самосвојни, а не тек преузети, глас хеленством инспирисанога новога неохуманизма, који је Шпрангер (Eduard Spranger) својевремено назвао Трећим хуманизмом. Средишња фигура овога повијеснокултурног феномена био је Вернер Јегер (Werner Jaeger), на којег се Ђурић у својим дјелима неједном, и свакако не тек узгредно, позива. Поред њега, значајна, а код Ђурића помињана имена међуратног, махом њемачког, хуманизма, које нијесу нужно била у вези с јегеровским поимањем хуманизма, јесу Штенцел (Julius Stenzel) и Снел (Bruno Snell). За првога је Ђурић чак написао да његова књига *Платон васпитач* представља „можда најдубљу књигу која је о Платону уопште написана" [Ђурић 1997, IV: 387, фн. 3]. О оправданости ове тврдње се, додуше, може разговарати, али је поприлично индикативно да је плакативна, изразито хуманистичка, теза књиге о Платону као васпитачу, и то не само у доба древне старине, завриједила овакву Ђурићеву оцјену. Овдје, међутим, нијесу одлучујући само конкретни утицаји Трећег и уопште међуратног хуманизма на Михаила Ђурића – којих је, наравно, итекако било и који се могу без муке филолошки документовати. Важније је, држимо, то што он, нашавши се у сразмјерно сличној културноепохалној ситуацији као међуратни хуманисти, *понавља исту историјску фигуру* – назад ка хуманизму, да би човјечанство, прошавши најтежа искушења, а и даље се налазећи у веома тешкој ситауцији, уопште имало какве-такве изгледе.

Прије него што представимо главна обиљежја Ђурићевих хуманистичких схватања, упознаћемо се с најтипичнијим цртама Јегеровог хуманистичког поимања старогрчке културе, и то из његовог *magnum opus*-а

Паидеја, једног од ријетких дјела из традиције гркофилног хуманизма у 20. стољећу које је произвело епохални одјек. Кључна ријеч за Јегера, као, уосталом, и за сваки антиком инспирисани *културни идеализам*, јесте појам *идеала*, који се код њега појављује на много мјеста, будући да је репрезентативан за његову системску идеју. За почетак, филозофија за њега води „величанствену борбу [...] за успостављање врховних норми које би требало да чине идеални циљ људскога живота и образовања" [Jaeger 1971, III: VII]. Зато су, према његовом схватању, Платон и Аристотел они ти који „увијек мотре људски живот као цјелину, а идеал исправног живота чине узором који сви људи треба да слиједе" [Jaeger 1971, III: 41]. Стога није ни чудо што је за једнога Сократа „филозофија била идеал" [Jaeger 1971, III: 49]. Филозофија, дакле, свој културноповијесни успон није започела као један облик пасивног знања, већ као живи идеал мишљења – које треба уједно бити идеал мисаоног живљења[1].

Надаље, Јегер каже: „Нова реторика је имала да нађе етички инспирисан идеал који би истовремено могао бити преведен у практично политичко дјеловање. Идеал је био нови морални закон за Грчку", тј. обликовање новог „културног идеала" [Jaeger 1971, III: 53, 59]. Видимо да се идеал помиње и када је ријеч о личном живљењу, и у позивању других да ваљано живе, али и када је ријеч о специфично „етичком" аспекту свакодневног живљења, те о ваљаном животу заједнице као такве. Притом, не само што су ова питања међусобно неодвојива већ је кључно то што су она повезана не само фактички него изнад свега *путем идеализација*, не као приватног призивања пожељногā, већ и стога што су сви ти дијелови човјековога живљења суштински позвани на уподобљење узору, тј. „идеалу". Утолико Платоново *откриће идеализма* представља само указивање на по себи дејствујућу упућеност стварногā, а нарочито људскогā, на узорност. Зато се и поменути моменти човјековог живота, будући скупа подређени јединственој „логици", сустичу у заједничком *идеалном пољу*, које се под различитим аспектима појављује као образовани, појединачноживотни или заједнички узор-идеал, иако је, у суштини, ријеч о посебним пројавама једнога те истога. На концу, идеализовање је све само не мисаона радња или мисаоно држање који човјека наводе да стоји по страни, подаље од живота. Вјероватно је баш та примјена идеје на стварни човјеков живот, а потреба за тиме је вјероватно и била један од најдубљих мотива за учење о идејама[2], Јегера навела да, иако наизглед успут, употреби кључну фразу – „практични идеалисти" [Jaeger 1971, III: 82], која не индикује само сржучења о идејама већ и упућеност на идејнō, као темељну одлику грчкога човјека.

---

[1] Слично на једном од бројних, сродно звучећих мјеста, може да се прочита и код Ђурића: „Да тако кажемо, филозофија је воља за радикалним остварењем ума у људском животу, то је хтење које све интересе живота подређује интересу за животом управљеном према истини" [Ђурић 2009a, V: 42]. Иначе, наспрам ове одсјечне изјаве о радикалној природи философског живота, није неумјесно подсјетити се једне Тукидидове синтагме коју с наглашеном пажњом наводи и Јегер: φιλοσοφεῖν ἄνευ μαλακίας, што он, упркос очигледној „сугестији" прве ријечи, преводи са „културољубље лишено слабости" [Jaeger 1971, III: 81].

[2] Видјети: [Копривица 2005].

ТЕЖИШТЕ ЂУРИЋЕВОГ ХУМАНИЗМА

Постоје три кључне теме, заправо три линије у његовом мишљењу, које се сустичу и преплићу под насловом хуманизма, а то су: *човјек*, *епоха*, *философија*. Ђурићево мишљење је од својих почетака, чак и када прати европску старину, настројено као епохално мишљење, не стога што је то, након избијања кризе европског свијета живота, постало ствар философске моде, већ зато што њега занима судбина човјека, и онога најљудскијега у њему [Ђурић 2009а, V: 42][3], тј. мишљења – у њиховом „природном" окружењу, у епохалном времену. Зато, када, у „метакритичким разматрањима", освјетљава природу, или „биће" саме философије, као и када слиједи повијесне токове философске мисли, али и стварнога свијета, он то никада не чини за вољу потврђивања философске учености, или зато што му је стало до сувопарне историјске рефлексије, већ то увијек чини само због човјека, а то код њега увијек значи уједно и онога садашњега човјека, и вјечно-непролазног идеалног Човјека.

Веза епохалногā и људскогā – што је, онда, и костур схватања хуманизма које и Ђурић слиједи – јесте философија, будући да она није само оно чиме се човјек_бави, нити оно што има неку своју повијест, већ је, напротив, она феномен који чини човјека људским у вишем смислу, тј. „хуманим", као што је она породила и збивање онога што се сматра повијешћу људске културе. Философија, дакле, може имати повијест, тј. бивати као повијесна – зато што је сама кумовала Повијести, као што, на другој страни, она може бити не само могућност/модалитет људскога мишљења (штавише, највиша) него и људскога опстајања – будући да је „она" створила (грчко-европскога) Човјека.

Ђурић то саопштава сентенциозно:

> „Пре би се могло рећи да је филозофија створила Грке него они њу, јер су они тек посредством филозофије постали оно што су доиста били и по чему их као такве данас памтимо [Ђурић 2009Б: XII, 17]."

Да ово није речено тек зарад неке хуманистичке еуфоније види се из неколико деценија раније насталог списа:

> „Таква каква јесте, метафизика дугује свој настанак кретању у самом језгру историјског времена, мада она у исти мах одговара исконској људској потреби за чврстим упориштем за одвајањем битних, нужних, безвремених облика и односа од небитних, случајних, временских [Ђурић 2009а, V: 15]."

Овдје се, наизглед, тврди управо оно супротно малочас наведеној тврдњи, али то је само привидан утисак. Јасно је да је философија могла створити Грке само тако што су они открили њу, обликујући на тај начин један људски – и појединачни и заједнички – *образац*. Метафизика, одно-

[3] „У ствари, филозофија је [...] најљудскији начин живота."

сно философија [Ђурић 2009a, V: 13][4], генерише се у „језгру историјског времена" – као што, обратно, само повијесно вријеме настаје посредством јединственог културног открића на самога себе ослоњенога мишљења, које неминовно порађа и одговарајући начин живота. То што је метафизика/философија уједно и повијесно генеративна и ствар човјекове мисаоно-оријентативне, тзв. метафизичке потребе, указује не само на то да између једне „културне" тековине и епохалности постоји *кружни однос* него да је у њега уплетан и човјек, тачније одређени људски *тип*. Утолико је постало јасно да је за Ђурића, као и, рецимо, за Хајдегера (Martin Heidegger), Финка (Eugen Fink) па и позног Хусерла (Edmund Husserl) неразвржив, кружни однос између философије, људскости и културно-епохалногā.

Философија, разумије се, грчком човјеку није пала с неба, већ је она била ствар древногрчкога открића и заснивања. Зато се мирне душе може рећи да је самосталним открићем философије хеленски човјек постао *човјек*, али не као један од *културних типова* поред осталих, већ *заправо Човјек*, *узорни* Човјек, онај који ће постати примјер за углед не само потоњим нараштајима Хелена након тзв. Класичне епохе него најпослије и иним народима и културама широм Европе, а и читаве Планете. Можда је *непринудно опонашање* старих Грка̄ један од најсигурнијих доказа да су они у својем времену, на сразмјерном тијесном простору, створили тип људскости испуњен изразитим потенцијалом за универзалност, чиме се увелико надишли моћ свагдашњег епохално-просторног релативизовања свега онога што икада настане на некој конкретној културно-епохалној Сада-Овдје-тачци већ и самим протоком повијеснога времена.

Укратко, грчки човјек је у једном тренутку својег трајања у времену обликовао нешто што је упутило најозбиљнији изазов временској пролазности. Тиме је уобличио себе као суштински образ, чије дообликовање, додуше, тек предстоји, а уједно је засновао предајно добро, које увијек надаље има да се прима, преиспитује и прерађује. То значи да хеленски човјек, иако је исковао непролазни духовни образац, није завршио посао – ни за себе, нити за оне који намјеравају да га слиједе. Сваки нови нараштај, по угледу на оно што су Грци створили, али и што је, у сличном духу – мада можда не баш увијек – настајало након њих, треба да чини и оно што су они радили: да се, пошавши од неке случајно затечене садржине људскогā, приближи ономе што је заправо људскō. Не само што су се у догађају тзв. грчкога чуда сустекли фактичкō и узорнō него и увијек послије њиховог времена – и то не стога да би се напросто опонашала једна спољашња форма, која је освјештана као „хуманизам" – сваки фактички повијесни тип човјека треба да се избори за своје уподобљење суштаствено људскомē.

Међутим, један од проблема данашњице јесте то што је „данашњи човек знатно посустао у борби за своје очовечење" [Ђурић 2009a, V: 32]. У вези с тиме, треба рећи да ово није само *differentia specifica* данашње-

[4] „У ствари, метафизика је највиши, најчистији облик у којем се филозофија појављује, њена истина и мерило филозофске истине уопште."

га човјека. Још у антици су забиљежене склоности ка одступању од хуманистичког пута:

> При томе само треба добро запазити да је то њихово деловање (Зенон и Епикур) знатно одступало од оног правца који је Сократ обележио, да се та њихова брига за човека знатно разликује од бриге коју су човеку посветили њихове претходници, да она нема никакве везе с хуманизмом и хуманистичким опредељењем. У питању је пружање утехе и окрепљење, а не *подстицање на културни напор и стварање* (истакао Ч.К.) [Ђурић 2009, II: 387].

Хуманизам, дакле, очигледно није све оно што је у некој вези са човјеком; чак ни ако је ријеч о брижном старању за њега, ради поменутог „окрепљења". Кључна разлика је, видимо, у усмјерености ка „културном напору и стварању", али не ради гомилања културних добара или потврђивања тога да човјек јесте, или треба бити *homo creator*. Напросто је ријеч о о освијешћено-интенционалном напору случајнога човјека да постане суштински човјек.

Условно речено, пратећи производ овог човјековог напрежућег самообликовања од пуке (прет)повијесне контингентности у (над)повијесну суштастеност – додуше, не вјечну и непромјењиву, налик на платоновске идеје – био је настанак *грчке културе*, иако она себе није тако разумијевала нити, наравно, називала туђинским именом. Само је, видимо, *суштински човјек* – или макар онај повијесни тип који је на себе предузео задатак властитог уподобљења суштинској људскости – своје могао да обликује једну узорну Културу [Ђурић 2009B, II: 336][5], док је на другој страни – мада су, заправо, сви ти моменти повезани у јединствени склоп – *про*обликовањем себе и својег свијета, којим се пробило из претповијесно-преткултурне анонимности, уједно „настало" и повијесно-епохално вријеме, са својим „костуром" и својом културноонтолошком димензијом. Укратко, са грчким Почетком уједно су настали, али увијек као двије димензије сложеног јединства, и узор и повијест. Оне проистичу из исте тачке, одређујући тиме трајни задатак коначног измирења изворне дихотомије између повијесно-предајногā, као напросто подобногa за даље преношење, традирање – и онога непролазно важећега.

Самостварање хеленског човјека, до којег је дошло посредством открића философске мисли – обликовањем својег антрополошко-културног обрасца, као и *настанком епохалногā времена*, равно је Догађају почетка, који представља не само почетак грчко-европске културе него и почетак хуманизма, као можда одсудног догађања европске традиције, које различите епохе европске повијести повезује као једна везивна нит, неријетко и с оне стране од повијесно посвједочених изричитих рецепција, изведби и тумачења хуманизма. Другим ријечима, хуманизам, као изричито освијешћени историјски феномен, који се увијек изнова враћао,

---

[5] „Исократов *Свечани ḡовор* је Атину, метрополу грчке културе, прославио као колевку људске културе уопште."

обнављао, дакако и мијењао, током културне повијести Европе, уједно је и наличје, али и свједочанство непрекинутог *догађања хуманизма*, као везивног ткива које рађање различитих епоха повезује у јединствену европску Повијест. Грчко-европска култура је рођена из духа хуманизма, не као *једног* повијесног свјетоназора и *једне* културне оријентације – какве варијација је *хуманизам као традиција* касније попримио – већ као саморођења једног „антрополошког типа" из, у основи, на себе ослоњеног мишљења. Тај филозофски почетак *антропоургијског* значења и значаја може се назвати *Догађајем хуманизма*. Након њега, потоњи нараштаји су увијек изнова стајали пред задатком преузимања, примања смисла тог догађаја и његовог довођења до потпуног испуњења. Дакле, *телос хуманистичког догађаја* морала је бити хуманистичка традиција, која није требала да има смисао – као у *неаутентичној традицији хуманизма* – пукога чувања успомене на старину, као тобоже већ у својем изворном облику достигнути степен ненадмашног узора – јер то није био смисао првопочетнога хуманизма, иако се касније неријетко, не само у тзв. класицизму, вјеровало да је тако. Срж хуманистичког догађаја, као почетка грчке културе, било је испуњење у облику заокруженог културног свијета онога што је започело са хуманистичким Догађајем, једнако као што је и почетни човјек имао задатак да себе обликује, образује до истинске људскости[6]. Ту се крије и структурни разлог зашто је традиција хуманизма морала каснити за открићем, у самоотпочињању догођенога хуманизма. Зато је морало доћи до извјесног временског закашњења које лежи између освјешћења хуманизма као традиције и његовог првобитног случења. А има и нечег поучно-ироничног у томе што су се изричити откриваоци хуманизма нашли не само нешто касније него и другдје, наиме не у Грчкој, већ у Риму.

Зато је у својој суштинској, одавно заборављеној, ако икада и препознатој форми, *повијест хуманизма* требало да буде истрајно настојање да се једном као узор успостављена, али не и коначно уобличена Култура доведе до стварног, повијесног испуњења, да се оно узвишено-суштинскō људске културе дорекне не као „недостижни идеал", већ као поклапање стварногā и узорногā. Постићи то значило би утемељети узор, реалним током културне повијести њу довести до највишег облика. Тако би повијест хуманистичке културе била повијест тражења властитог највишег обличја од стране повијесне културе. Једино истинско чување хуманистичке традиције било би надмашујуће испуњење почетнога догађаја хуманизма.

Хуманизам се, формално, може двојако посматрати: као повијесни низ увијек нових покушаја да се у што чистијем облику досегне, или боље – доврши хеленски узор, тако да повијесни хуманизми, ако се посматрају као дијелови дискретнога рађања, у једном смислу сачињавају компетитивни низ у настојању да се што изворнијим преузимањем хеленског

[6] Свеколико право образовање је хуманистичко – наиме „човјеково образовање до човјека" [Jaeger 1977: 18–32].

узора, који је, као ствар једне, почетне повијесне епохе, свакако морао био недовршен – досегне телос истинског хуманизма. С друге стране, они могу да се посматрају, односно „понашају" као јединствена традиција хуманизма, дакле као континуирани низ епизода, свакако уз одређене „празнине", али тако да нагласак више није на трансповијесном надметању, већ управо на очувању коначне, епохалне форме хуманизма уз свагдашњу промјену, а с обзиром на текуће околности.

СУДБИНА ФИЛОСОФИЈЕ

Као што смо видјели, за Ђурића филозофија има средишњу улогу у настанку, али и увијек касније, у очувању онога драгоцјенога у темељима европске културе. Ипак, Ђурић вели да је „филозофија ... једна изразито несавремена појава у нашем времену" [Ђурић 2009a, V: 9]. Ипак, без обзира на постхуманистичко отуђења мисли, на једној, човјека и епохалног времена, на другој страни, филозофија није изгубила додира с повијесним. Прво, њена савремена ситуација је у вези са читавим током повијести филозофије, тј. релативизовање везе стварне повијести савремености с прошлим епохама није се одразила на повијесност саме филозофије. Друго, филозофија, иако, у најбољем случају, слабо може да утиче на стварну повијест, свакако није престала бити изложена њеним утицајима. Треће, и можда најважније, филозофија је кадра да се издигне изнад повијесних кретања – и својих и епохе – и да, потврђујући своју трансисторичну *потенцију*, која је омогућило и грчкој култури да надиђе условљеност повијесним – иако она као таква, у суштини, није трансисторична – рефлектује о стварној повијести. Она у томе свакако није непогрешива, али тешко је замислити иједну другу дисциплину, укључујући и историју, која може боље да разумије ако не куда иде свијет а оно макар шта се с њиме дешава. О томе сам Ђурић каже сљедеће:

> „Уосталом, тешко је порећи да филозофија и данас настоји да одреди себе и иађе своје место у свету првенствено с обзиром на новонасталу друштвеноисторијску ситуацију, да се најважнија и најодсуднија кретања нашег времена најјасније и најпотпуније огледају баш у њој, да је она жариште епохалне свести. У томе нема ничег необичног. Тако је било одвајкада, тако је сада и тако ће по свој прилици бити и убудуће [Ђурић 2009a, V: 12]."

Ако је заиста тако, у чему је онда уопште криза филозофије? Како је, поред овога, притом у истом тексту, могуће рећи да је „филозофија исцрпла све могућности разумевања и тумачења света" или пак да је она „потрошила сву своју снагу објављујући вечне истине, да она више није кадра да се залаже за истинско ослобођења човека нити да потврђује веру у прави смисао и прави облик живота"? [Ђурић 2009a, V: 10]. Као да Ђурић, када говори о филозофији – и не само о њој, већ и о свему што се појављује у повијести – стално има у виду два смисла: оно што је ствар актуалног појављивања у току епохалног времена, али и оно што, иако остајући

формално везано за услове текуће ситуације, надилази контекст, приближавајући се својем *идеалном лику*, наиме ономе што би оно *тр̄ебало* да буде. Зато је и могуће да Ђурић, малочас „отписаној" философији припише и ово:

> „У сваком случају, неоспорно је да је данашња философија једно од најмеродавнијих и најречитијих сведочанстава о нашем времену, да помоћу данашње философије у великој мери можемо схватити и разумети данашњи свет у оном што је битно за њега, да су његове недоумице слабости и недостаци у много чему само израз, плод или наличје њених недоумица, слабости и недостатака [Ђурић 2009а, V: 12]."

Не само што овдје философија није исцрпела све могућности разумијевања свијета него су чак невоље свијета „постале" израз њених недоумица. Сада се философији приписује не само субјективноумска могућност епохалне синтезе него се чак изражава увјерење у тијесну спрегу објективног и философског духа, чак уз примат потоњега. Испоставља се да философија, носећи у себи, по прилици, неисцрпни – све док уопште јесте као философија – потенцијал за надилажење свагдашње, „нормалне" условљености ситуацијом, свој идеални лик оприсућује на начин који неодољиво подсјећа на повијесне манифестације *мет̄афизичкōг* мишљења. Но без обзира на то што је често, нарочито пратећи токове мисли великих изазивача метафизичке традиције, Ничеа (Friedrich Nietzsche) и Хајдегера, Ђурић знао да покаже, без сумње схватљиво разумијевање за незадовољство метафизичком традицијом у философији, он је, ипак, спреман да каже и ово: „У ствари, метафизика је највиши, најчистији облик у којем се философија појављује, њена истина и мерило философске истине уопште" [Ђурић 2009а, V: 13]. Укратко, чини се да је Ђурићев, да тако кажемо, говор „у два гласа" о истоме, овдје – о философији и метафизици, посљедица исходишног, сложеног, у најмању руку двоструког приступа феноменима из угла повијесно-ситуативне условљености, на једној, и уколико се посматрају под видом онога што би, мимо сваке епохалне детерминисаности, *тр̄ебало* да оличавају. Тако је, уосталом, могло произићи да су метафизика и метафизичкō у повијесној традицији философије заступници – иако свакако не увијек и у сваком погледу беспријекорни – идеала философирања.

Уосталом, непристајање на повијесни „позитивизам", тј. на диктат дана и епохе, јесте нешто што, према Ђурића, из основа одређује философију, коју „не одликује никакво слепо приклањање чињеницама" [Ђурић 2009а, V: 11]. А шта је позадина овога непристајања, односно претпостављања у философији моћи које би могле одговорити Ђурићевом схватању да диктатура фактичкогā, сведена на епохалну чињеничност, не смије бити потоњи видокруг повијесногā већ оно дубинско, истинско у њој, што пребива испод њених површинских токова, види се из сљедећег мјеста:

> [а]ко истина укључује у себе и заблуду и привид, а не само нејасност и неизвесност, онда се разлика између правог, истинског људског

> бивствовања и искривљеног, извитопереног бивања своди на нулу, *онда је оправдано све што се догађа, све што је у стању да се ма и за тренутак пробије и намети* (истакао Ч. К.), онда је у људском свету све могућно, будући да ништа више није обавезно [Ђурић 2009а, V: 38].

Укратко, Требање би морало да има у начелу предност пред бићем – да би све оно чему би ваљало бити, што би требало да постане ствар бића, а не пукога, немоћнога налога – могло да се деси. Ако, међутим, не би било тако, то би напросто било крај хуманума, крај свега због чега би ваљало залагати се и надати се:

> Наиме, ако су добро и зло подједнако вредни и важни, или, што излази на исто, ако се између њих не може начинити никаква разлика, онда је све изгубљено, онда је неизбежна пропаст целокупне људске културе [Ђурић 2009а, V: 38].

Дакле, услов културе јесте могућност истинског и дјелотворног разликовања добра и зла. Тиме није речено да је човјеку, ради сопствене оријентације, важно да може да разликује добро и зло, него и да је то уопште услов саме културе – схваћене, очигледно, у нормативном смислу, који је повезан с питањем људскога добра.

АМАЛГАМИСАЊЕ АНТИЧКОГ И МОДЕРНОГ ХУМАНИЗМА

Тешко је замислити да се системски и истрајно заступају хуманистичка увјерења, а да из тога не проистекне нема, ма колико (неизбјежно) несистемска реинтерпретација онога што се подразумијева под хуманизмом. Какав је ђурићевски хуманизам? Досад су свакако неке од његових препознатљивих црта дошле до изражаја, али у ономе што слиједи покушаћемо да укажемо на специфично амалгамисање различитих повијесних слојева хуманизма. То се види из многих мјеста, рецимо и из једног од бројних гдје Ђурић даје одушка незадовољству савременом филозофијом, која „не потврђује веру у прави смисао и прави облик живота", јер „она више није кадра да се залаже за истинско ослобођење човека" [Ђурић 2009а, V: 10]. За Ђурића је природно да филозофија не треба тек да се стара за, на примјер, сагледавања истине, већ треба бити укључена у побољшавање *conditio humana*-е, штавише у њено довођење до испуњења, у мјери у којој је то њој и човјеку начелно могуће. Ипак, вјера у „прави облик живота" типично је, чак вјероватно ексклузивно, класичноантичка црта, из чијега досезања би проистекло искуство „смисла" и смислености, што је, опет, особено за модерно искуство живота. С друге стране, залагање за „истинско ослобођење човека", што је једна од црвених нити Ђурићевих настојања, типично је модерно. Ипак, тешко би било замислити да би антички људи чак и схватили значење ове синтагме, а камоли да би је могли слиједити као заповијест својем дјелању и понашању. Наиме, пронаћи мјеру, узор, склад за антику и антички хуманизам свакако

није значило ослободити се потпуно и од свега, да би се на основу тога „ослобођења" изнова презасновали читав свијет и све односи, отад почивајући на човјековој „потпуној" слободи.

С друге стране, Ђурић отворено приговара да су „стари грчки филозофи много боље знали и умели да очувају целовитост људског бића него многи њихови модерни тобожње следбеници и настављачи" [Ђурић 2009a, V: 39]. Ипак, настојање на цјеловитости није само питање воље и одлучности него је и ствар условā и могућности које нуди сама епоха, а нема сумње да је у модерности очување тога идеала – у мјери у којој он још уопште важио као идеал – неупоредиво теже, ако је уопште и оствариво. Управо је призивано настојање на истинском, тј. тоталном ослобођењу не само увелико усложило стварност него је и – баш захваљујући томе – толико искомпликована констелација људскогā да идеал цјеловитости напросто дјелује као пусти санак. Велико је, уосталом, питање да ли би хипотетичко остварење цјеловитости ријешило све невоље модерног човјека, увелико увећане баш његовим напорима на цјеловитом ослобођењу, које се изродило у цјеловито потчињавање стварности.

То, међутим, није крај Ђурићевом повезивању разних момената хуманистичког насљеђа. Бавећи се „вјечном" фигуром филозофа, он вели да је то „онај ко [...] у себи налази ослонац за све што чини" [Ђурић 2009a, V: 45]. Зато, „филозоф је онај [...] ко живи из себе, ко у себи налази ослонац за све што чини. То је један од најстаријих филозофских мотива" [Ђурић 2009a, V: 45]. Ово је доста особена тврдња, будући да се овим уопштава искуство модерног, секуларног хуманизма, који се поводи с налогом о човјеку као мјери свих ствари. Насупрот томе, један Платон, који је Ђурићу, као и, рецимо, Јегеру, образац хуманизма, тврди да је „Бог мјера свих ствари" [Platon 2004: 716c]. Ријеч је, наравно, о „противкрилатици" Протагориној, коју је вјероватно сâм Платон претјерано претумачио, и то управо у „модерном" смислу, иако, по свој прилици, нико у антици није озбиљно сматрао да човјек може и треба бити мјерило баш свега под капом небеском. Зато би за платонистички, односно антички хуманизам прије било особено схватање да је филозоф тај ко својим мишљењем увиђа способности, али и ограничености својега ума, ко прво доводи до крајњих могућности, а на друго властоумно и својевољно пристаје.

Вјероватно из оваквог амбициозног одређења надлежности и могућности филозофа проистиче оно што се може назвати Ђурићевим филозофско-хуманистичким максимализмом. Наиме, према њему, „[ф]илозоф је онај ко мисли и дела свом својом душом, ко свим својим бићем стоји иза сваке своје речи, ко живи у складу са својом мишљу, ко узима на себе све последице свих својих схватања и уверења" [Ђурић 2009a, V: 44]. Ипак, овај титанизам је у вези с тиме што човјек треба да живи *само* из себе, типично секуларном апсолутизацијом човјека. Тако нешто је, међутим, било страно античком човјеку, па и античком хуманизму[7].

---

[7] То, наравно, добро зна и сâм Ђурић, о чему свједочи и једно мјесто гдје се позива на већ помињанога Штенцела: „Одатле произлази да људи не могу живети као људи и не могу

Овдје се проблем истинског/потпуног ослобођења жели тијесно повезати с налажењем сигурних мјерила – искључиво у самоме себи и полазећи од себе самога. Без тога, тј. уколико то није остварљиво, и сама философија, према Ђурићу, тешко да је могућа:

> „Морамо се замислити над тим какве још могућности постоје за филозофију у свету у којем нема никаквих апсолутних мерила, у којем нема никаквих универзалних координата, у свету у којем је срушена тиранија божанског средишта... [Ђурић 1997: 387]."

„Истина бића свега бивствујућег", коју треба „потврђивати и прихватати" [Ђурић 1997: 45], дакле, није то потребно апсолутно мјерило. Ако је философ онај ко „у себи налази ослонац за све што чини", а тај ослонац није апсолутан, испада да философије не може бити, јер ако га покуша наћи изван себе, ако то учини на философски начин, то ипак неће бити апсолутно мјерило, а ако учини на нефилософски, рецимо хришћански – то води „тиранији". Испада да је философско-хуманистички став данас *као такав* постао немогућ. И обратно, можда је баш због своје несекуларности хеленски хуманизам имао кудикамо мање проблема да се „утемељи" него овај модерни.

Хуманизам, као повијесна ретроспективна реконструкција идеала ваљаног живљења, био је ствар идеализације условљене *потребама* живота културе у једном времену. Но баш због те чињеничне животне нужде, такве хуманистичке идеализације су понекад одступале од онога што се филолошком ученошћу могло научно потврдити. Зато не треба да изненади што је у традицији хумани(а)ма познато и аисторијско конструисање „класично идеала", уз повремено застрањивање у идеологију [Fleming 2012: 82–104]. Ђурић, иако се брижљиво чувајући од тога, у неку руку иде и корак даље од налога пуке филолошке учености, сумирајући и трансисторијским захватом повезујући разне моменте и дијелове хуманистичког насљеђа не више само у класични, већ у *трансепохални хуманистички идеал*.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Ђурић, Михаило (1997). *Хуманизам као политички идеал: огледи о грчкој култури*. књига IV, Изабрани списи, Београд: Службени лист СРЈ и Терсит.

Ђурић, Михаило (2009Б). *Крхко људско добро*, том 12. Сабрани списи, Београд: Службени гласник и Правни факултет Универзитета у Београду.

Ђурић, Михаило (2009В). *Хуманизам као политички идеали. Оглед о грчкој култури.* том 2, Сабрани списи, Београд: Службени гласник и Правни факултет Универзитета у Београду.

Ђурић, Михаило (2009а). *Стихија савремености: друштвенофилозофска разматрања*, том 5, Сабрани списи. Београд: Службени гласник.

успоставити праву људску заједницу све док не нађу божанско средиште живота, све док се не потчине Богу" [Ђурић 1997: 387].

Копривица, Д. Часлав (2005). *Идеје и начела: истраживање Платонове онтологије*, Нови Сад – Сремски Карловци: ИКЗС.

Fleming, Katie (2012). Heidegger, Jaeger, Plato: The Politics of Humanism, *International Journal of the Classical Tradition*.
Jaeger, Wener (1971). *Paideia: the Ideals of Greek Culture*, том III: *The Conflict of Cultural Ideals in the Age of Plato*, Oxford – New York: Oxford University Press.
Jaeger, Werner (1977). Antike und Humanismus. In: Hans Oppermann (прир.), *Humanismus*, Darmstadt.
Platon (2004). *Zakoni* (sa starogrčkog preveo Albin Vilhar). Beograd: Dereta.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ORIGINS AND GUIDELINES OF PHILOSOPHY OF MIHAILO ĐURIĆ: A LATE HUMANIST IN THE ERA OF POST-HUMANISM

by

ČASLAV D. KOPRIVICA
University of Belgrade, Faculty of Political Sciences
Jove Ilića 165, Belgrade, Serbia
caslav.koprivica@fpn.bg.ac.rs

SUMMARY: This article sheds some light on a leading line of thought of Serbian philosopher Mihailo Đurić (1925–2011), recognized by a specific reception of humanism – as a keyword both for his theoretical position and overall world view. Đurić, following the lead of the so-called Third Humanism, but also the main flow of the entire humanistic heritage, shows the depth of the crisis of modern humanity, but also the necessity of its consolidation by returning to the safe ground of ancient ideals of humanity, which are to reorient us. For Đurić, philosophy is the origin of the Greek-European culture and spiritual strength that should strongly contribute to the renewal of contemporary culture, which is going down a dangerous blind alley.

KEYWORDS: Mihailo Đurić, Serbian philosophy, humanism, Greek tradition, Werner Jaeger, cultural crisis

UDC 364-056.26/.29:342.7
DOI: 10.2298/ZMSDN1660859L
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ПРИСТУПАЧНОСТ АУДИОВИЗУЕЛНОГ САДРЖАЈА ОСОБАМА С ИНВАЛИДИТЕТОМ У КОНТЕКСТУ ЉУДСКИХ ПРАВА

ЗОРАН ЛУТОВАЦ
Институт друштвених наука
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
zoran.lutovac@gmail.com

САЖЕТАК: Приступачност аудиовизуелног садржаја особама с инвалидитетом у најдиректнијој је вези с правом на слободу мишљења и изражавања у контексту једнакости, једнаког третмана свих људи и недискриминације. Уједињене нације, Савет Европе и Европска унија приступачност, па и приступачност информационих и комуникационих технологија, регулишу низом докумената – конвенција, повеља, директива – од којих је за особе с инвалидитетом најважнија Конвенција УН о правима особа с инвалидитетом. Мушевити напредак у области информационих и комуникационих технологија отвара бројне могућности особа с инвалидитетом за несметано приступање аудиовизуелном садржају. Дигитална дистрибуција требала би да омогући да аудиовизуелни садржај буде у потпуности приступачан свима. Правни оквир Србије, који уређује ову област, углавном је усклађен с европским стандардом, али пракса показује да је постотак приступачног медијског садржаја далеко испод прихватљивог у земљама Европске уније. Чвршће обавезивање приватних и јавних емитера у вези с обезбеђивањем приступачних медијских услуга, увођење квота, већа овлашћења регулаторног медијског тела – неке су од идеја које су, примењене у земљама Европске уније, довеле до знатно боље ситуације у аудиовизуелној области за особе са чулним оштећењима и те идеје и њихова успешна примена у пракси могу послужити као инспирација или модел за уређивање ове области у Србији.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: особе с инвалидитетом, приступачност, аудиовизуелни садржај, људска права, једнаки третман

* Рад је настао као део пројекта „Друштвене трансформације у процесу европских интеграција – мултидисциплинарни приступ" који финансира Министарство, просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (број 47010).

УВОД

Разни облици дискриминације, изопштавање и милосрђе све до краја Другог светског рата били су преовлађујући спонтани одговори друштва на феномен инвалидитета [Petrović 2004: 49–76; Rose 2005; Vukasović 2004: 77–99]. Спарта је следила процедуру селекције и из своје ратничке државе уклањала „нерепрезентативне" појединце одмах по рођењу. Атински идеал лепоте, оличен у принципу пропорционалности, утицао је да особе с инвалидитетом буду скрајнуте на друштвену маргину. У средњем веку, захваљујући хришћанским идејама, развио се осећај солидарности – „братске љубави" – и стога је било појединачних милосрдних поступака према особама с инвалидитетом – оне би биле збринуте, заштићене од глади и временских неприлика, али и даље на маргини, ван свих друштвених токова. Ширење просветитељских идеја навешће угледне појединце да, осим базичне бриге и заштите, своје акте милосрђа прошире и на изградњу објеката где ће се особе с инвалидитетом и професионално обучавати и оспособљавати за самостални живот.

Међутим, тек после два светска рата у 20. веку, који су за особом оставили стотине хиљада људи с привременим и трајним оштећењима, државе су одлучиле да системским поступањем делују у збрињавању, лечењу и рехабилитацији особа с инвалидитетом. Овај *медицински модел* у приступу особама с инвалидитетом (ОСИ) и њиховим потребама био је на снази све до недавно. Његова суштинска мањкавост означена је у самом називу – инвалидитет – искључиво се третира као медицински проблем појединца и евентуално његове породице, дакле, као грађански, лични проблем. После лечења и рехабилитације, уколико није, а углавном није, дошло до промене стања појединца с инвалидитетом, нема даљих поступања – по принципу, свет је уређен тако да се особе могу или не уклопити у окружење. Ако не успеју, друштво наставља даље, без њих. Практично, ако неко и после лечења и рехабилитације, не може да приступи музеју који испред улазних врата има степенице, то је његова „лична несрећа", а не грешка урбаниста који су дозволили изградњу јавне установе без адекватног прилаза особама с колицима (или родитељима с дечијим колицима). Инвалидитет се доживљава као проблем и нагласак је на оштећењу и његовом превазилажењу, а не на потребама особе која, уз одговарајући дизајн окружења и одређени степен помоћи, може, без обзира на инвалидитет, да води самосталан живот.

У последње три деценије с медицинског модела поступно се прелази на *социјални модел* који инвалидитет ставља у контекст људских права [Charlton 2000; Urbanc 2006; Priestly 2003]. За разлику од медицинског модела за који је везана позиција да је инвалидитет главни, једини, блокатор друштвеног укључивања, социјални модел инвалидитет смешта у друштвени контекст. Нагласак више није на здравственом проблему, објективним ограничењима, која појединца онемогућавају да учествује равноправно с другима у животу друштвене заједнице, него је реч о томе колико је окружење прилагођено посебним потребама појединаца, коли-

ко је спремно да уклони непотребне физичке баријере, дискриминишуће поступке и ставове, да поступа према начелу једнаких шанси за све, да обезбеди поштовање људског достојанства и гарантује свима уживање и вршење основних људских права и слобода. Ангажман удружења особа с инвалидитетом допринео је пребацивању тежишта интересовања и деловања из здравственог поља и поља „личне несреће" у сферу друштвеног, политичког и правног промишљања и поступања.

ПРИСТУП СОЦИЈАЛНОЈ ИНТЕГРАЦИЈИ ОСОБА С ИНВАЛИДИТЕТОМ И ПОЈМОВИ ДЕФИНИСАНИ У КОНВЕНЦИЈИ УЈЕДИЊЕНИХ НАЦИЈА О ПРАВИМА ОСОБА С ИНВАЛИДИТЕТОМ

Социјална интеграција особа с инвалидитетом и данас представља изазов широм света. Упркос бројним правним инструментима, искљученост ових људи манифестује се на свим нивоима: социјалном, здравственом, образовном, професионалном, културном. Без обзира на универзални принцип да се сви људи рађају слободни и једнаки у достојанству и правима, још увек постоји огроман јаз између начела и стварности. И то је реалност у свим државама света, а нарочито поражавајућа у земљама у развоју. Међутим, реалност је, такође, и да се веома интензивно, нарочито почев од 1981. године, а врхунац је 2008. година, када је ступила на снагу Конвенција УН о правима особа с инвалидитетом, ради на томе да свака друштвена заједница уважава различитост и инвалидитет и препозна их као део људске и разноликости човечанства без предрасуда, стереотипа и искључивања било које врсте.

Одсуство свести о неопходности обезбеђивања приступачног аудиовизуелног садржаја, недовољно поступање или изостанак имплементације договорених мера и испуњавање обавеза – основне су препреке на успостављању целовитог законодавног оквира и респектабилне праксе. Овај рад бави се актуелним стањем ствари на међународном плану у нормативном смислу али и на практичном плану у оквиру система ОУН, ЕУ и појединих земаља чланица ЕУ и посебно у оквиру Србије. Упоредном нормативном анализом и анализом појединих практичних решења у земљама чланицама ЕУ тражиће се предлози за побољшање постојећег законодавног оквира и фактичког стања у Србији. У раду ће се користити појмовни апарат Конвенције о правима особа с инвалидитетом.

Појам *особе с инвалидитетом* односи се на оне који имају „дугорочна физичка, ментална, интелектуална или чулна оштећења која у интеракцији с разним препрекама могу ометати њихово пуно и ефикасно учешће у друштву на једнакој основи с другима".

Комуникација подразумева језике, приказ текста, Брајево писмо, тактилну комуникацију, крупна слова, приступ мултимедијима, као и писане, аудио, усмене, читачке и аугментативне и алтернативне начине, средства и формате комуникације, укључујући приступ информацијама и комуникационој технологији; *Језик* обухвата говорни и језик знакова

и друге облике неговорних језика; *Дискриминација по основу инвалидитета* подразумева сваку разлику, искључивање или ограничење на основу инвалидитета, што има за циљ или ефект нарушења или поништења признавања, уживања или вршења, равноправно с другима, свих људских права и основних слобода у политичкој, економској, друштвеној, културној, цивилној или било којој другој области. Она обухвата и све облике дискриминације, укључујући ускраћивање разумног прилагођавања.

Разумно прилагођавање означава неопходно и адекватно модификовање и усклађивање којим се не намеће несразмерно, односно непотребно оптерећење, тамо где је то у конкретном случају потребно, како би се обезбедило да особе с инвалидитетом уживају, односно остварују равноправно с другима сва људска права и основне слободе; *Универзални дизајн* означава дизајн производа, окружења, програма и услуга које користе сви, у највећој могућој мери, без потребе прилагођавања или специјалног дизајнирања. Универзални дизајн не искључује помоћна средства за одређене групе особа с инвалидитетом тамо где је то потребно.

Приступачност је кључни појам социјалне укључености особа с инвалидитетом и једно од начела на којима почива Конвенција УН о правима ОСИ. Приступачност, у ужем смислу, односи се на једнако учешће ОСИ у друштвеном животу заједнице. У ширем смислу, приступачност се не ограничава на ОСИ, већ укључује и друге друштвене групе, као што су деца, старија лица или особе с привременим оштећењима, насталим као последица болести или несрећног случаја. Тако схваћена приступачност усмерена је ка остваривању универзалног дизајна. Приступачност је предуслов да би се уопште могло говорити о једнаком третману, једнаким шансама свих људи, и, дакле, о условима за самосталан живот ОСИ. Штавише, приступачност је предуслов за суштинско остваривање било којих грађанских, политичких, економских, социјалних и културних права.

ПРАВНИ ОКВИРИ И МЕХАНИЗМИ ОУН, СЕ И ЕУ КОЈЕ СЕ ТИЧУ ОБЕЗБЕЂЕЊА ПРИСТУПАЧНОГ АУДИОВИЗУЕЛНОГ САДРЖАЈА

Приступачност аудиовизуелног садржаја у најдиректнијој је вези с правом на слободу мишљења и изражавања, које уз још неколико других права, по свом карактеру, спада у корпус природних права – неповредивих, виших од свих позитивних норми, права заштићених најразличитијим правним актима – међународним уговорима, конвенцијама и правним прописима националних законодавстава. Разлог томе лежи у чињеници што је слобода мишљења и говора неодвојива од појма демократске државе и представља, на једној страни, слободу грађанина од јавних власти – од интервенције државе – и на другој страни, могућност утицаја на јавну власт. Отуда је у демократским државама недопустиво да било коме, по било којем основу буде онемогућено да ужива и врши ово право.

У међународним документима који се тичу приступачности ОСИ инсистира се на томе да би државе требало да омогуће несметани приступ

информацијама и услугама ОСИ спровођењем мера које обезбеђују једнак третман, али и континуираном борбом против стереотипа подизањем свести кроз образовање и кампање.

Конвенција УН о правима особа с инвалидитетом први је међународни документ који феномену инвалидитета приступа с позиције људских права. Питање приступачности информација и комуникација дефинисано је у члановима 3, 9, 21 и 30. У циљу омогућавања самосталног живота и пуног учешћа особа с инвалидитетом у свим сферама живота, државе уговорнице су обавезне да предузму одговарајуће мере како би особама с инвалидитетом обезбедиле „приступ, равноправно с другима, физичком окружењу, превозу, информацијама и комуникацијама, укључујући информационе и комуникационе технологије и системе, као и другим погодностима и услугама које су отворене односно које стоје на располагању јавности" (члан 9). Те мере подразумевају најпре идентификовање, а затим и уклањање препрека и баријера за приступ, поред поменутим, и електронским услугама и сервисима хитне службе (члан 9, став 1б). Члан 9, такође, налаже државама уговорницама да предузму мере како би приватна правна лица, пружаоци услуга и погодности, које су отворене или стоје на располагању јавности, водила рачуна о свим аспектима њихове приступачности особама с инвалидитетом. Ту се мисли и на нове информационе и телекомуникационе технологије, као што је интернет, али и на њихов благовремени развој и израду по принципу универзалног дизајна и то уз минималне трошкове корисника.

На слободу изражавања и мишљења, „укључујући слободу да траже, примају и преносе информације и идеје, равноправно с другима, посредством свих облика комуникације по властитом избору", односи се члан 21. Државе су особама с инвалидитетом обавезне да обезбеде да добијају информације, које су намењене јавности, у приступачним форматима и технологијама – сходно врсти инвалидитета, и то правовремено и без нових новчаних намета. Уколико је ОСИ због неприступачних формата онемогућено да примају информације од јавног значаја, уколико су им недоступни бројни подаци и различите идеје, које су други људи у позицији да примају, њима је ограничен и процес формирања мишљења, а самим тим и угрожено њихово загарантовано право на слободу мишљења. Како слобода мишљења и слобода изражавања функционишу по принципу спојених судова, тј. слобода изражавања је остварење слободе мишљења, ограничавањем аудиовизуелне области ОСИ угрожена је једна од врховних вредности демократског друштва – право на слободно формирање мњења и његово изражавање.

Равноправним учешћем ОСИ у културном животу односи се члан 30, став 1. Државе уговорнице су обавезне да предузму мере које ОСИ омогућавају несметани приступ материјалима културног садржаја у облицима који су им приступачни, као и телевизијским програмима, филмовима, позоришту и другим културним активностима у приступачним облицима. Како то у пракси изгледа показују примери у неким од земаља ЕУ. На пример, у немачком Новом музеју, посетиоци су у прилици да

прелазе прстима преко бронзаних реплика музејских експоната, као што је, рецимо, биста чувене краљице Нефертити.

Уколико постоје препреке физичком окружењу, превозном систему, објектима и услугама које стоје на располагању јавности, информационим и комуникационим технологијама (ИКТ), онда не постоји једнаки третман. На исти начин на који је угрожено право на слободу кретања ОСИ уколико постоје препреке физичком окружењу и превозним средствима, тако је угрожена и слобода изражавања и информисања, гарантована чланом 19 Универзалне декларације о људским правима и чланом 19, став 2 Међународног пакта о грађанским и политичким правима, уколико постоје препреке у приступу информационим и телекомуникационим технологијама.

Особе с инвалидитетом свакодневно се суочавају с различитим физичким препрекама у објектима који стоје на располагању јавности и информационим системима у неприступачним форматима. *Општи коментар бр. 2 Комитета УН за права ОСИ* (2014), који се тиче приступачности информација и комуникација и појединачних извештаја о спровођењу Конвенције у државама уговорницама – даје корисне смернице законодавним телима држава уговорница, али и приватним и јавним субјектима, у којем правцу би требало да усмере своје деловање како би се стандардизовао универзални дизајн у различитим областима информационо-комуникационих технологија.

На пример, већ је наведено да је приступ информацијама и комуникацијама предуслов за слободу мишљења и изражавања коју гарантује члан 19 *Универзалне декларације о људским правима*, али и члан 19 *Међународног пакта о грађанским и политичким правима*. Ако се томе дода члан 25ц *Пакта*, којим се гарантује право сваког грађанина „да има приступ, под општим условима једнакости, јавним сервисима и услугама у својој земљи", то се може узети „као основ за укључивање права на приступ у основне инструменте о људским правима" [Општи коментар бр 2 Комитета УН за права особа с инвалидитетом 2014].

У Коментару 2 наводи се да су стране уговорнице Конвенције дужне да усвоје, спроводе и врше надзор над поштовањем националних стандарда приступачности. Ревизијом закона и прописа уочили би се евентуални пропусти. Приметно је да „закони о забрани дискриминације на основу инвалидитета уређују питања приступачности у сферама образовања, запошљавања и јавних набавки, а при томе пропуштају да укључе ИКТ у своје дефиниције приступачности „иако оне представљају централну компоненту многих добара и услуга у савременом, информатичком друштву". Препорука Комитета која би могла да унапреди национална законодавства је позивање на члан 12 Међународних телекомуникационих правила (Дубаи, 2012), који предвиђа право особа с инвалидитетом да приступе међународним телекомуникационим услугама, узимајући у обзир релевантне препоруке Међународне уније за телекомуникације (ITU). Као и свакој другој области, и овде је важно да се ревизије и промене прописа врше уз блиске консултације с особама с инвалидитетом и њиховим организацијама.

Приступачност информација и комуникација требало би имати на уму већ у првој фази дизајнирања, израде и производње, јер, како се логично закључује у Коментару, свако накнадно кориговање сајтова и система само увећава трошкове. Кад год се развија неки нови стандард за ИКТ треба се ослонити на већ постојеће правне инструменте, као што су Препоруке Међународне уније за телекомуникације ITU-T о обавезној контролној листи за послове стандардизације (2006) и Смернице о телекомуникацијској приступачности за старије и особе с инвалидитетом (Препорука F 790 ITU-T). То би омогућило уопштавање универзалног дизајна и његово укључивање у развој стандарда.

Став Комитета УН за права ОСИ јесте да је начин изградње система – физичких или информатичких – увек у вези с друштвеним и културним развојем, тј. често је проузрокован пре ниском свешћу и недостатком техничких знања него свесном жељом да се ОСИ искључе из неке области друштвеног живота. Но, све и да је тако, друштво мора да ради на усвајању политика које обезбеђују приступачност – имајући на уму, приликом било које градње, универзални дизајн, приступачност производа или услуге свима, јер питање приступачности треба сагледавати из угла једнакости и недискриминације, али и у контексту улагања у друштво, као саставног дела напора за одрживи развој.

Комитет за права ОСИ у Општем коментару 2, у делу који се односи на праћење примене Конвенције УН о правима ОСИ, позвао је неке државе да активније делују у имплементацији дефинисаних мера. *Аустрија* је, тако, позвана да обезбеди приступачност информација јавног ТВ сервиса кроз титловање. *Аустралија* је, између осталог, позвана да финансира развијање и употребу приступачних формата и метода комуницирања, *Азербејџан* да убрза напоре за обезбеђивање информација кроз приступачне формате и технологије, а *Шведска* да обезбеди приступачност информација на локалном нивоу.

Савет Европе је питање приступачности без препрека, која се односи на несметани приступ ИКТ, и начело једнаког третмана, који се односи на забрану дискриминације, установио у *Европској конвенцији о заштити људских права и основних слобода*, а за ОСИ најважнији су чланови 10 и 14. У члану 10, између осталог се каже да „свако има право на слободу изражавања. Ово право укључује слободу поседовања сопственог мишљења, примања и саопштавања информација и идеја без мешања јавне власти и без обзира на границе." Без несметаног приступа аудиовизуелном садржају у адекватном формату, релевантним информацијама у приступачном облику – свакоме разумљивом, ограничено је и формирање и поседовање мишљења, али и ширење и примање информација. Државе уговорнице обавезне су да обезбеде приступачност информацијама и комуникацијама ОСИ, у супротном одговорне су за кршење члана 10 ове конвенције.

Што се Европске уније тиче, у делу *примарног права*, важно је споменути *Уговор о функционисању ЕУ*, који је укључен у Лисабонски уговор, као и сâм *Лисабонски уговор*. Члан 10 Уговора о функционисању, који је унет у Лисабонски уговор, има за циљ „борбу против дискриминације

по основу пола, расног или етничког порекла, религије, уверења, инвалидности, старости или сексуалног опредељења." Уговор налаже адресатима (органима ЕУ) да се боре против дискриминације подузимањем мера које афирмишу једнаки третман и уклањају било коју форму дисквалификације по било ком основу. Ту је, затим, *Повеља о основним правима Европске уније*, која је ступила на снагу 2009. године и која доноси значајан помак у заштити основних права у Европи. Рецимо, члан 21(1) Повеље садржи забрану дискриминације у погледу извесних личних својстава, као што су генетске карактеристике и инвалидитет, која трајно погађају одређену особу или које особа тешко може променити. Члан 26 Повеље налаже адресатима да примењују мере које ће ОСИ омогућити њихову „аутономију, професионалну и социјалну интеграцију и пуноправно учешће у животу заједнице". Овај члан је изузетно битан јер, укључујући појам „аутономија", наглашава обавезу државе да обезбеди услове за самосталан живот ОСИ.

У погледу *секундарног законодавства*, веома је важна *Директива о аудиовизуелним медијским услугама*. Стране уговорнице, у Рецитативу 46 Директиве увиђају да је право особа с инвалидитетом да учествују у друштвеном и културном животу, као и њихова интеграција, нераскидиво повезано с приступачношћу аудиовизуелних медијских услуга.

Приликом спровођења мера које обезбеђују приступачност, не треба сметнути с ума слободу емитовања програма, која је формулисана у члану 10 Европске конвенције о људским правима и члану 11 Европске повеље. Слобода емитовања програма односи се на слободу пружаоца аудиовизуелних услуга да изабере и испланира своју програмску шему, што би озбиљно било угрожено уколико би државе желеле да врше утицај у тој области. Из тог разлога, Европска унија не може да наметне директну обавезу пружаоцима аудиовизуелних услуга; она може само да упути позив (директно или индиректно) државама чланицама да олакшају приступачност особама с инвалидитетом. У члану 7 Директиве о аудиовизуелним медијским услугама користе се термини који немају обавезујући карактер: „Државе чланице *подстичу* пружаоце медијских услуга које су под њиховом надлежношћу да *поступно* учине своје услуге доступним особама с оштећењем вида или слуха". Тај необавезујући афирмативни приступ, који подразумева стварање друштвено пожељног стандарда уз поступни напредак, узима у обзир финансијски и технолошки момент код пружалаца медијских услуга.

С обзиром на правно необавезујући карактер (меко право) члана 7 Директиве, државе чланице су само делимично примењивале ту одредбу, а због њене недовољно јасне формулације многе су позвале своја регулаторна тела да саставе посебне, прецизније, одредбе.

У *Белгији*[1] је, тако, у марту 2011. године, регулаторно медијско тело француске заједнице усвојило Уредбу о приступачности програма осо-

[1] Више о правним нормама и пракси различитих земаља у области радио-дифузије и приступачности програма ОСИ у: [*Омогућити свакоме приступ медијима* (2015), Београд: ЦДЉПРС и НООИС].

бама с оштећењима чула (вида и слуха). Уредба се односи на пружаоце аудиовизуелних медијских услуга и утврђује њихове обавезе *на основу годишњег прихода*. У *Уједињеном Краљевству*, медијски регулатор обавезе пружалаца медијских услуга дефинише се *на основу удела гледаности.* Британски регулатор казнио је, рецимо, са 120 000 фунти, ЕСПН, 2. јуна 2014. године, пошто спортски ТВ-канал није испунио циљане квоте за емитовање звучног описа у својим програмима. У *Немачкој*, ни Унутардржавни споразум о радиодифузији, ни Закон о ТВ-медијима не дефинишу на обавезујући начин обезбеђивање приступачног програма, али јавни медијски сервиси су на *добровољној основи* донели одлуку о пружању приступачних програма на телевизији и интернету. Обавеза да се особама са чулним оштећењима олакша приступ медијском садржају представља *предуслов* да *португалски* медијски јавни сервиси уопште добију дозволу.

Регулатори на различите начине, углавном, уређују обавезе приватних и јавних емитера. Обавезе јавних медијских сервиса су генерално стриктније, а обим њихових дужности шири, с обзиром да је њихова основна делатност дефинисана тако да је у функцији остваривања јавног интереса. То се, такође, односи и на обавезу државе да обезбеди разноврстан, разумљив и уравнотежен постотак медијских услуга у интересу демократије и слободног приступа информацијама.

Акциони планови Европске уније, који се тичу приступачности ИКТ, дефинисани су различитим документима. У фебруару 2014. године, Европски парламент је подржао Предлог директиве о приступачности веб-сајтова органа јавног сектора, с обзиром на то да је само једна трећина од њих 761.000 сајтова влада и јавних сектора у целини била у потпуности приступачна на крају 2012. године, упркос постојећим техничким решењима. Већ су дефинисане интернационално признате и технички неутралне смернице у овој области – на пример – Критеријуми успеха и захтеви за усаглашавање, Ниво АА, у верзији 2.0 и Смернице за приступачност веб-садржаја (WCAG 2.0), које је израдио World Wide Web Consortium (W3C). Европски стандард, који укључује веб-приступачност, заснован на овим смерницама, тренутно је у изради у оквиру Овлашћења 376 Европске комисије. Осим тога, ваља споменути да је садржај сајта немачке владе, на пример, представљен и на „лаком" немачком, што би требало да следе и друге државе, јер је такав приступ од помоћи не само ОСИ, већ и имигрантима. Приликом конструисања веб-сајтова јавних власти треба имати на уму универзални дизајн, како би сајтови били приступачни свима, нарочито ОСИ и старијим лицима. На тај начин, њима се омогућава да самостално обаве бројне послове (испуњавање формулара, подношење пријава, плаћања и др.).

Европска комисија је 2010. године представила *Европску стратегију о особама с инвалидитетом 2010–2020: Обновљена посвећеност Европи без препрека*, а најавила је и усвајање *Зелене књиге*, насловљене „Припрема за потпуно конверговани аудиовизуелни свет: развој, стварање и вредности" која се тиче регулације аудиовизуелних медијских услуга, с нагласком на кључним вредностима, као што су: слобода говора, медијски

плурализам, промоција културне разноликости и заштита личних података, као и заштита потрошача, укључујући и рањиве групе, попут малолетних лица и особа с инвалидитетом.

ТЕХНОЛОШКЕ МОГУЋНОСТИ ЗА ПРИСТУП АУДИОВИЗУЕЛНОМ САДРЖАЈУ

У Европи су заступљене три главне језичке трансфер-методе за аудиовизуелне радове: *титловање, синхронизација и глас-преко*. Осим њих, ту је и титловање за глуве и наглуве, знаковни језик и звучни опис или аудио-дескрипција. *Титловање* (обично) представља текстуално превођење изговореног дијалога. Титловање за глуве и наглуве представља текст на екрану који транспонује не само говор, већ и звучне ефекте које не могу да чују особе с оштећеним слухом. *Знаковни језик* – тумачење садржаја – представља тумачење изговореног и других збивања на екрану коришћењем ручних гестова, израза лица и говора тела. *Аудио-дескрипција/звучни опис* састоји се од коментара који се ствара око звучног записа да би се објаснила акција на екрану, описима ликова, костима, говора тела или израза лица за побољшање значења и уживања слепих и слабовидих лица [*Омогућити свакоме приступ медијима*, 2015].

Муњевити технолоши напредак у области информационих и комуникационих технологија доноси бројне могућности ОСИ да приступе аудиовизуелном садржају: сет-ап боксови, декодери, хибридни телевизори, хибридни таблети, апликације мобилних телефона „Старкс" и „Грета" за несметано уживање у филму, које аутоматски препознају када треба да почне звучни опис, односно, када на дисплеју мобилног телефона треба да се појаве титлови; двд-рикордер, који се дистрибуира под именом AMMES, посебно осмишљен за слепе особе, поседује уграђени излаз за говор који ишчитава корисничко упутство и остале информације, потребне за коришћење видео-рикордера и уједињује у себи осам уређаја; наочаре за скривене титлове, посебни додаци за слушна помагала и сл. [*Омогућити свакоме приступ медијима*, 2015].

Велики значај за све кориснике, али нарочито за особе с инвалидитетом, доноси прелаз с аналогне на дигиталну дистрибуцију. Дигитална телевизија представља велики помак у погледу квалитета слике и звука, обима доступног садржаја, опција за индивидуално прилагођавање и интерактивних активности. Приликом емитовања телевизијског сигнала у дигиталном облику део спектра је ослобођен. То је тзв. дигитална дивиденда и она се у дигиталном емитовању употребљава за реализацију конвергентних сервиса, односно, сервиса који обједињују радио-дифузију, информационе технологије и телекомуникације.

Нове услуге које нуди дигитална дистрибуција су: 1. комуникационе услуге, тзв. бежичне широкопојасне услуге, као што је пренос мултимедијалних и видео-апликација до покретних, мобилних и фиксних монитора; 2. информационе услуге: богатији програмски садржаји из специјализованих области – политика, историја, дечији програм, спорт; и

3. интерактивне услуге. Интерактивна телевизија представља двосмеран ток информација, тј. она обезбеђује комуникацију гледаоца и емитера, као и низ других дигиталних услуга: електронску трговину, електронско банкарство, интерактивне игре и квизове, информације на захтев, видео на захтев, интернет сервис, читање и слање електронске поште, гласање.

Дигитална телевизија, такође, обезбеђује и побољшани електронски водич кроз програме, много бржи и интерактивнији од обичног телетекста за навигацију кроз целокупну понуду услуга.

Уз дигитални пренос добија се и: 1. већи број канала земаљске телевизије (у односу на аналогну), и то стандардне и високе резолуције (висока резолуција слике подразумева много бољи квалитет слике, односно, већи број пиксела и величину екрана); 2. стерео и високо квалитетни (surround) тон; 3. више тонских канала уз један видео запис; 4. преводи (титлови) на захтев. Дигитална телевизија омогућава да превод буде додатна апликација која се приказује истовремено са сликом, али није њен саставни део; 5. могућност слања више од једног видео садржаја истовремено.

Европска комисија је израдила и пројекат Дигитална телевизија за све – DTV4ALL који идентификује моделе који омогућавају да услуге које обезбеђују приступачност буду, у блиској будућности, доступне у свим земљама чланицама ЕУ: DVB варијанте дизајна титлова, приступачни телетекст, знаковни језик, чист аудио-процес.

ИСКУСТВО СРБИЈЕ У КОНТЕКСТУ МЕЂУНАРОДНОГ НОРМАТИВНОГ ОКВИРА И ПРАКСЕ ЗЕМАЉА ЧЛАНИЦА

Као држава уговорница Конвенције о правима особа с инвалидитетом, Србија је обавезна да ради на унапређењу, заштити и осигуравању пуног и равноправног уживања свих људских права и основних слобода ОСИ, заштити њиховог достојанства и несметаном учешћу у свим сферама друштвеног живота.

НОРМАТИВНИ ОКВИР

Нормативни оквир утврђује Устав, међународни документи чији су предмет права ОСИ, закони и други прописи који уређују остваривање права у свим системима заштите у оквиру нашег правног система (област социјалне заштите, здравствене заштите, породично-правне заштите деце и породице, област васпитања и образовања, запошљавања и радних односа, пензијског и инвалидског осигурања, саобраћаја, области пореско-правног система, становања..), Закон о спречавању дискриминације особа с инвалидитетом из 2006, усвајање Стратегије унапређења положаја особа с инвалидитетом 2007, кровни Закон о забрани дискриминације 2009, усвајање Акционог плана за спровођење Стратегије унапређења положаја особа с инвалидитетом у Републици Србији за период од 2013. до 2015. године.

На основу оваквог нормативног оквира, може се закључити да је на делу мултидисциплинарни и мултисекторски приступ у формулисању политике која се тиче положаја и инклузије ОСИ. Међутим, као и у другим државама, често се дешава да оквир не буде испуњен садржајем, тј. да не долази до његове операционализације путем добрих мера и политика. Питање приступачности аудиовизуелног садржаја у Србији регулише неколико закона: Закон о електронским медијима, Закон о јавним медијским сервисима, Закон о јавном информисању и медијима.

Закон о електронским медијима, чланом 22 дефинише улогу Регулаторног тела за електронске медије (РЕМ), Регулатора, у погледу приступачности медијских услуга ОСИ – на начин да, у оквиру свог делокруга рада, Регулатор подстиче њихову доступност особама с инвалидитетом. Термин „подстиче" указује на то да је деловање Регулатора, ипак, прилично ограничено. РЕМ може да даје препоруке, да позива и охрабрује, али не и да санкционише недовољно чињење или нечињење. У одељку „Заштите права особа с инвалидитетом", члан 52, став 1 и 2, овај закон обавезује пружаоца медијске услуге да, у складу са својим финансијским и техничким могућностима, програм и садржај учини доступним особама са чулним оштећењима. И у оквиру овог члана истакнута је улога Регулатора да подстиче пружаоце медијских услуга да их учине приступачним. Оно што недостаје јесте чвршће и конкретније обавезивање пружалаца медијских услуга у погледу обезбеђивања приступачног програма и садржаја. У другим европским земљама, као што се видело у претходном делу текста, то се чини увођењем квота приступачних програма које је емитер у обавези да задовољи. Квоте се утврђују било на основу удела гледаности, било на основу годишњег прихода. Циљ је да се квоте повећавају из године у годину како би напослетку програмски садржај свима у потпуности био доступан.

У одељку под називом „Јавни интерес који остварује јавни медијски сервис", члан 7, став 1, тачка 5 *Закон о електронским медијима* односи се на обавезу јавног медијског сервиса да задовољи потребе у информисању свих делова друштва без дискриминације, водећи нарочито рачуна о посебно осетљивим групама, као што су, између осталих, особе с инвалидитетом. Члан 8, став 1, тачка 1 истог закона утврђује обавезу јавног емитера о уважавању говорних и језичких стандарда у циљу остваривања јавног интереса, узимајући у обзир и језичке стандарде глувих и наглувих особа.

Закон о медијским јавним сервисима, у одељку „Употреба језика и писма", члан 9, став 1 прописује обавезу медијског јавног сервиса да у својим програмима користи, између осталог, знаковни језик, као облик комуникације глувих и наглувих особа. *Закон о јавном информисању и медијима*, у делу под називом „Остваривање права на информисање особа с инвалидитетом", члан 12 тиче се обавезе РС, аутономне покрајине и јединице локалне самоуправе да предузимају мере којима се особама с инвалидитетом омогућава да несметано примају информације намењене јавности, у примереном облику и применом одговарајуће технологије,

али и мере „којима им се омогућава и обезбеђује део средстава или других услова за рад медија који објављују информације на знаковном језику" или у другом приступачном формату.

Израђено је и Упутство за спровођење активности којима се обезбеђују услови за несметано коришћење садржаја и програма институција културе од стране особа с инвалидитетом. У складу са Стратегијом развоја електронске управе у Републици Србији 2009–2013. године, сугерише се да се електронске јавне услуге пружају на начин који обезбеђује једноставан, разумљив и слободан приступ за све кориснике, укључујући особе с инвалидитетом.

Републички завод за информатику и интернет је почетком децембра 2010. године израдио „Смернице за израду веб презентација органа државне управе в.2.0" које препоручују усклађивање интернет страница органа државне управе с World Wide WebConsortium Web Content Accessibility Guidelines (WCAG) 2.0. Од 2010. године сви органи државне управе су дужни да своје интернет странице ускладе са „Смерницама за израду веб презентација органа државне управе" у року од шест месеци по доношењу закључка.

Национални Портал *еУправа Републике Србије*, који представља јединствени шалтер ка електронским услугама свих државних органа, усклађен је са (WCAG) 2.0. смерницама, а у оквиру унапређења Портала предвиђена је и имплементација говорног софтвера (text-to-speech) за све садржаје Портала, као и оптимизација за прегледање садржаја Портала читачима екрана, односно, оптимизација навигације и сл. Законом о јавним набавкама из 2008. године предвиђена је обавеза подносиоца захтева да у пројектној документацији приложи и доказе о поштовању техничких стандарда приступачности за добра и услуге за особе с инвалидитетом.

ПРАКСА

Што се тиче конкретизације ових обавеза о приступачности програма ОСИ, њиховој заступљености и начину представљања у програмима јавних медијских сервиса РТ Србије и РТ Војводине, односно, комерцијалних емитера, Регулаторно медијско тело за електронске медије израдило је извештај за 2013. годину и општи закључак је да је приступачног садржаја, било да је реч о приватном или јавном емитеру, веома мало или да је уопште нема. Такође, потврђује се раније теза да су особе с инвалидитетом најмање видљива рањива група, јер њих ретко има у телевизијским емисијама, осим у оним ретким, специјализованим, које се баве, очекивано, њиховим проблемима или у тематским прилозима, тј. у оквиру разних хуманитарних акција и апела за помоћ. Ни начин приказивања ОСИ, такође, није у складу с европским стандардом, јер се углавном ради о стереотипном приступу који има за циљ да изазове сажаљење, евентуално, дивљење. Емисије и прилози у којима се говори о ОСИ често су праћени тужном музиком, крупним и успореним кадровима, који управо теже да изазову сажаљење. Дакле, особе с инвалидитетом се углавном

приказују као особе које имају једносмеран однос с друштвеном заједницом, као особе којима је потребна помоћ од друштва, које нису самосталне, а готово никада, као равноправне особе које доприносе развоју свог друштва, али и човечанства, на начин на који су то, на пример, чинили Бетовен, Хелен Келер или Стивен Хокинг.

Јавни сервиси, дакле, испуњавају своју законску обавезу да производе и емитују програме намењене и прилагођене особама с инвалидитетом, али је укупно учешће тих програма веома мало – испод 2%. Програм прилагођен ОСИ које је емитовао јавни медијски сервис обухватао је информативни, дечији, научно-образовни, културно-уметнички и филмски програм. Наравно, осим информативног програма – вести у 16 часова на првом програму РТС-а са знаковним језиком, остале врсте програма нису биле заступљене ни са значајним бројем емисија, нити су оне, ма како малобројне, биле део редовне дугорочне програмске шеме. РТС 2 једини је емитер који је приказивао садржаје прилагођене слепим и слабовидим особама. Емитовао је, такође, филмски програм с аудио-дескрипцијом.

ТВ Прва једини је комерцијални емитер који је имао програм прилагођен особама с инвалидитетом. Учешће тих садржаја је, у укупно емитованом програму, износило 2,5%. Ова телевизија имала је уједно и највеће учешће програма прилагођеног ОСИ. ТВ Прва емитовала је три емисије прилагођене ОСИ – једну научно-образовног жанра и два из жанра ријалитија. Титловану верзију ових програма ОСИ су могле да бирају путем телетекста. Две трећине програма, у оквиру програма прилагођеног ОСИ, чиниле су репризе.

Коришћење титлова и знаковног језика дефинисано је у препоруци РЕМ-а јавним и комерцијалним емитерима у циљу унапређења доступности програмског садржаја. Препорука се односи на слова и знаке који се користе у титловима, њихов изглед, величину и положај на екрану; синхронизованост титлова и емитованих звукова; смисаону форму титлова, број карактера у титловима, позиционирање у два или три реда; синхронизацију и других звукова, осим изговореног дијалога, који су битни за разумевање радње емисије; брзину смењивања титлова на екрану; оспособљеност презентера знаковног језика и позицију презентера на екрану. Пракса, међутим, показује да постоје тек спорадични покушаји да се аудиовизуелни садржаји приближе свима.

ЗАКЉУЧАК

Борба за права особа с инвалидитетом одавно је превазишла чин милосрђа и прешла у сферу остваривања људских права. У целини узев, и поред низа националних правних норми и међународних конвенција чија је уговорница држава Србија, на делу је, ипак, знатно одсуство свести о неопходности обезбеђивања приступачног аудиовизуелног садржаја, недовољно поступање или изостанак спровођења договорених мера и испуњавање обавеза како јавних, тако и приватних емитера.

Србија није чланица Европске аудиовизуелне опсерваторије, за разлику од свих других земаља бивше Југославије (Европска аудиовизуелна опсерваторија броји чланство од 40 земаља чланица, а ЕУ представља Европска комисија. За решавање наведених проблема било би добро да надлежне институције аплицирају за чланство у Опсерваторији, јер би регулатору и законодавцима искуство и помоћ ове институције у свим аспектима који се тичу аудиовизуелне области било од велике користи. Наиме, Европска аудиовизуелна опсерваторија основана је 1992. године и делује у оквиру Савета Европе. Њен задатак јесте да повећа транспарентност у аудиовизуелној области у Европи. То чини прикупљањем, обрадом и објављивањем свежих информација у вези с различитим подухватима у овом пољу.

Европска аудиовизуелна опсерваторија је усвојила прагматичну дефиницију аудиовизуелног сектора у оквиру којег и сама делује. Њена главна поља интересовања су: филм, телевизија, аудиовизуелне медијске услуге на захтев, као и јавна политика у вези с филмом и телевизијом. Опсерваторија прибавља информације правне природе, али и информације из области финансија и тржишта, које су у вези с ових пет области. Што се тиче географског подручја, Европска аудиовизуелна опсерваторија надзире, бележи и анализира помаке у својим државама чланицама. Поред тога, доступни су и подаци из ваневропских земаља када је то потребно. Производи и услуге Опсерваторије подељени су у четири групе: публикације, онлајн информације, базе података и директоријуми, те конференције и радионице.

Прописи у Србији, који се углавном ограничавају на *подстицање* пружалаца медијских услуга да обезбеде програмски садржај који је приступачан свим друштвеним групама производе прилично обесхрабрујуће стање у аудиовизуелној области за особе с инвалидитетом. Без децидније дефинисања обавеза емитера, без већих овлашћења регулатора, која би значила и могућност санкционисања одређених поступања или непоступања јавних и приватних медијских сервиса, на постојећем степену осећања друштвене одговорности и освешћености, пружаоци медијских услуга се увек могу позвати на недостатак техничких или финансијских могућности у образложењу због чега нису обезбедили приступачан садржај у својим програмима. Без системског приступа решењу проблема, у Србији није могуће направити суштински помак у овој области, а пре свега да аудиовизуелни простор у скорије време буде у значајнијој мери ослобођен препрека које спречавају да програм буде доступан свима. Тек када се овај комплексни друштвени проблем буде посматрао као интегрални део корпуса људских права, Србија ће бити на трагу његовог свеобухватног решавања.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Омогућити свакоме приступ медијима /*Permettre à chacun d'accéder aux medias*/ (2015). Београд: Центар за демократију, људска права и регионалну сарадњу; Национална организација особа с инвалидитетом Србије (прев. М. Анђелковић).

Charlton, James (2000). *Nothing about us without us,* Berkley: University of California Press.
Petrović, Ljubomir (2004). Pogled na invalidnost kroz istoriju, *Hereticus*, II, 3: 49–76.
Priestly, Mark (2003). *Disability – A life course approach*, Cambridge: Polity Press.
Urbanc, Kristina (2006). Medicinski, socijalni neomedicinski pristup skrbi osobama sa invaliditetom*, Ljetopis socijalnog rada*, XII, 2.
Vukasović, Predrag (2004). Helada i invalidnost, *Heretikus* II, 3: 77–99.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Конвенција УН о правима особа с инвалидитетом Европски суд за људска права, (2008). Доступно на: http://www.ljudskaprava.gov.rs/index.php/yu/ljudska-prava/konvencije/56-konvencija-un-o-pravima-osoba-sa-invaliditetom/67-konvencija-un-o-pravima-osoba-sa-invaliditetom.

Општи коментар бр. 2 Комитета УН за права особа с инвалидитетом (2014). Комитет за права особа с инвалидитетом. Доступно на: http://www.ljudskaprava.gov.rs/images/pdf/Opsti_komentar_2_pristupacnost_cl_9.pdf

Приступачност програма особама с инвалидитетом, њихова заступљеност и начин представљања (2014). Извештај, Републичке Радиодифузне Агенције (РРА). Доступно на: http://www.rra.org.rs/uploads/useruploads/izvestaji-o-nadzoru/Programi-namenjeni-osobama-sa-invaliditetom.pdf. Digital Agenda for Europe, Consultations on media issues (2010). European Commission, Доступно на: http://ec.europa.eu/digital-agenda/en/consultations-media-issues

Универзална декларација о људским правима (1948). Доступно на: http://www.poverenik.rs/yu/pravni-okvir-pi/međunarodni-dokumenti-pi/146-univerzalna-deklaracija-o-ljudskim-pravima.html

Direktiva o audiovizuelnim medijskim uslugama (2010). Evropski parlament i Savet EU. Доступно на: http://www.ardcg.org/index2.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=323&Itemid=26

Disabilities World Report (2015). World Health Organisation. Доступно на: http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs352/en/

Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda (2010). Доступно на: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_BOS.pdf

Persons With Disabilities (2010). Europen Commission. Доступно на: http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1137&langId=en

Rose, M. Lynn. (2007) *History of Disability: Ancient West. Encyclopedia of Disability* (SAGE Publications). Доступно на: http://www.sageereference.com/disability/Article_n405.html;

World Report On Disability (2011). World Health Organisation. Доступно на: http://www.who.int/disabilities/world_report/2011/report/en/

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

AUDIOVISUAL CONTENT ACCESSIBILITY FOR PERSONS WITH DISABILITIES IN THE HUMAN RIGHTS FRAMEVORK

by

ZORAN LUTOVAC
Institute of Social Sciences
Belgrade, Kraljice Natalije 45
zoran.lutovac@gmail.com

SUMMARY: Accessibility of audiovisual content for people with disabilities is strongly related to the right of freedom of opinion and expression, right to the equal treatment and the right to freedom from discrimination. UN, Council of Europe and the European Union regulate the issue of accessibility, including the accessibility of information and communication technology, ICT, by a number of documents − conventions, charters, directives, etc. However, the most important international instrument stressing this issue in the context of human rights is the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities. Enormous developments in the field of ICT open up a large scope of opportunities for persons with disabilities to have barrier-free access to the audiovisual content. Among other things, digital distribution should make the audiovisual content fully accessible to all.

The legal framework of the Republic of Serbia regulating this issue in general is in line with European standards, however, the percentage of fully accessible audiovisual content is far below acceptable in Europe. Stronger obligations for private and public broadcasters to provide fully accessible media content, the introduction of quotas, giving new and more binding powers to telecom and media regulatory body, etc., are some of the ideas that, applied in Europe, had generated much better situation in the audiovisual area for people with sensory impairments.

Without redefined and more binding obligations of broadcasters, without larger powers of regulatory bodies, which would mean the possibility of introducing sanctions for certain actions or lack of action of both public and private media services, at this level of social responsibility awareness, media service providers can always refer to the lack of technical and financial capacities in their response why they did not provide accessible content in their programs. Hence, only with great optimism it can be expected that audiovisual area in Serbia in the near future will be barrier-free in a more significant extent in order to finally achieve the goal of audiovisual world accessible to all.

KEYWORDS: persons with disabilities, accessibility, audiovisual content, human rights, equal treatment

UDC 323.1(497.115)
UDC 327(497.115)
DOI: 10.2298/ZMSDN1660877C
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ОЧУВАЊЕ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА: ЈЕДНА ОД УЛОГА UNESCO-А

МИОДРАГ ЋУЈИЋ
Центар за основну полицијску обуку
Министарство унутрашњих послова Републике Србије
Железничка 22, Сремска Каменица, Србија
miodragcujic@gmail.com

САЖЕТАК: Културна наслеђа и историјски споменици су неми сведоци друштвеног развоја који заслужују посебно место у светским аналима, како у материјалном, тако и у духовном смислу. У том погледу UNESCO је предузео низ мера којима признаје такве вредности, међутим актуелни међународни догађаји, директно узурпирају културно-историјска обележја међународном политиком која у процесу глобализације доводи у неизвесност особености одређених националних идентитета. Надлежност ове међународне организације компромитује се притисцима водећих међународних субјеката. Дефинисањем њених стратешких циљева одређује се положај државних суверенитета њених чланица. Сходно томе потребно је извести критеријуме и предлоге који ће онемогућити такве тенденције у циљу очувања не само културне баштине једног народа, простора, религијске популације, већ његовог идентитета и његове државности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Косово, међународни односи, UNESCO, Устав

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Векови људске културе нису били довољни да сачувају њене исконске вредности од неразумевања, непромишљености и нерационалности људског разума, који је постао зависан од ниских побуда модерног начина живљења. Вредности традиције, образовања и културе, замењене су квазивредностима које се супротстављају индивидуалним обележјима друштва. Идентитет једног друштва огледа се у способности усклађивања традиције са савременим образовним и научним тенденцијама које јој омогућавају интеракцију с другим друштвеним идентитетима.

Неговање ових вредности надзире се у циљевима Организације Уједињених нација за образовање, науку и културу (United Nations Educational,

Scientific and Cultural Organization). Мишљење о овој међународној организацији, да ли због незнања или недовољне информисаности, ограничавало се на чињеници да је надлежност UNESCO-а представљена као „...програм светске баштине који има за циљ да идентификује и промовише места у свету која су од „изузетне универзалне вредности" [Puleo 2012: 17]. Овакав концепт тумачења улоге међународне организације, као што је UNESCO, превише је уско дефинисан. Она је много шира јер произилази не из једне, већ из више функција чији је домен „...широка област одговорности у образовању, науци, култури и комуникацији" [De Barrin 2009: 11].

Разлог због којег UNESCO заузима посебно место у међународном праву, односно међународно-правним односима, јесте у садржини чл. 2 Устава ове организације по којој је констатовано да њено чланство „повлачи за собом право на чланство у Уједињеним нацијама" [UNESCO Constitution]. То значи да је функционисање ове организације непосредно подређено циљевима Уједињених нација.

Иако наглашена питања надлежности UNESCO-а делују као целина једног класичног формалног акта, она има много озбиљнији карактер, јер дотиче оквире националног идентитета.

Ако одређени субјект има претензије према некој територији (што је противправно Повељи УН), а при томе чак и не поседује све елементе државности, присвајањем одређених културно-историјских наслеђа може довести у заблуду меродавно тело (UNESCO, Економско-социјални савет УН) о битним чињеницама које непосредно указују на стварно-правну природу конкретног предмета. На тај начин, мимо прописаног протокола, спорни субјекат добија директну могућност стицања пуноправног чланства у Уједињеним нацијама, односно обележја својствена државном субјекту. Актима оваквог карактера директно се доводе у питање интегритет и способност деловања једне међународне организације.

Интегритет UNESCO-а почива на његовим циљевима, који му дају велику креативност у постизању општег добра, али исто тако га и ограничавају кроз дискрециона (саветодавна) овлашћења.

Проблем рада UNESCO-а огледа се у недовољној активности на корекцији формално-материјалне и процесуалне природе матичног Устава и неусклађеним пројектима с реалним и актуелним чиниоцима нестабилности. Да би се разумела сложеност овог проблема неопходно је сагледати UNESCO с два аспекта: 1) као независног субјекта (међународне организације), и 2) као саставни део (тело) Уједињених нација.

Одговор на актуелне проблеме UNESCO-а не треба тражити искључиво у његовој надлежности, већ и у мерама које ће имати ефикаснији исход на очувању усклађених међународно-правних односа. У том контексту потребно је указати на оне факторе који урушавају кредибилитет UNESCO-а и дестабилишу суверенитет њених чланица.

ПРАВНА ПРИРОДА И СПЕЦИФИЧНОСТИ UNESCO-А

Правна природа UNESCO-а садржана је у дуалистичком поимању, као независне међународне организације, субјекта међународних односа и субјекта чије је деловање подређено Универзалној Повељи Уједињених нација, тј. чија улога зависи од ставова Уједињених нација. Специфичности, с друге стране, произилазе из правних празнина Устава UNESCO-а.

UNESCO као независна међународна организација

Аутономија ове међународне организације огледа се у чињеници да је њена надлежност везана за сферу заштите оних обележја друштвеног живота који непосредно утичу на развој друштвене свести. Дакле, кроз функцију пласирања културних, научних и комуникацијских атрибута свака друштвена заједница индиректно утиче на имплементацију генералних вредности, бришући границу индивидуалне државности, што неретко доводи у питање одрживост националног интегритета. Да ли оваквo гледиште има позитивну или негативну конотацију улоге UNESCO-а у односу на његове чланице? Можда се поједини аутори не би сложили с тврдњом да вредности једног националног односно државног субјекта као чланице има икакав значај по питању сврсисходности ове међународне организације, јер се она залаже за очување универзалних вредности и добробити целокупног човечанства. С аспекта пацифиста оваква констатација била би реално прихватљива. Међутим, ако се општим интересом ускраћује кредибилитет државности једне од чланица, да ли би то значило да интерес те чланице не заслужује елементарне услове своје егзистенције, односно да ли на тај начин међународна организација испуњава своје обавезе прописане конститутивним актом.

Интерес својих чланица UNESCO штити посредством организационих тела. Формално, надлежност је дерогирана. У оквиру Генералне конференције државе чланице преко својих представника: „уређују политику и главне линије рада... с прописима који се доносе ... о образовању, науци и хуманости... приликом усвајања поднетих предлога...” [UNESCO Constitution, m. 4].

Извршно веће представља егзекутивни орган UNESCO-а чија се функција састоји из:

1. припрема дневног реда за Генералну конференцију,
2. одговорности за извршење програма усвојеног на Конференцији,
3) функције саветника,
3. препорука Генералној конференцији о пријему нових чланова у организацију,
4. доношење свог пословника [UNESCO Constitution, m. 5].

Генерални директор представља део Секретаријата који:

1. формулише предлоге за одговарајућу акцију конференције и Већа,
2. припрема нацрт програма рада за организацију с одговарајућим планом буџета,

3. припрема и доставља државама чланицама периодичне извештаје,
4. именује особље Секретаријата у складу с прописима [UNESCO Constitution, m. 6].

У смислу структурног и функционалног карактера, ова међународна организација задржава својства универзалног и независног тела.

UNESCO као део ОУН

И поред аутономије коју задржава, UNESCO у одређеној мери има додирних тачака с другим међународним организацијама, нарочито када је реч о Уједињеним нацијама. У организационом смислу могла би се направити компарација са структуром Уједињених нација (Генерална скупштина, Савет безбедности, Генерални секретаријат и секретар). Међутим, оно што представља кључну спону ове две међународне организације јесте њихова каузалност. Директна повезаност с Уједињеним нацијама уочава се у чл. 10. Устава UNESCO-а, где се његова улога по чл. 57 Повеље Уједињених нација поистовећује са: „...специјализованим агенцијама установљеним међународним споразумима и са широком међународном одговорношћу... на економским, социјалним, културним, просветним, здравственим и сродним пољима...” (Повеља УН, 1945: 12]. Из тога проистиче да чл. 63 Повеље Уједињених нација UNESCO подређује Економском и социјалном савету који с њом склапа уговор везујући га за Уједињене нације, а чија садржина подлеже одобрењу Генералне скупштине [Повеља УН, 1945: 13]. На овај начин Уједињене нације, креирају један вид формално-правне контроле уговора, која је неопходна, али недовољна када је реч о питањима фактичког карактера (стварне надлежности и економског обезбеђења).

Повезаност UNESCO-а с ОУН, не би заврећивало посебну пажњу да чл. 12 Устава UNESCO-а у контексту Правног статуса организације није нагласио чл. 104 и 105 Повеље УН. У остваривању циљева UNESCO-а није спорно да заступници, тј. национална тела поседују одговарајући имунитет, али је спорно до којег нивоа тај имунитет досеже. Сходно томе, чл. 105 ст. 3 Повеље Уједињених нација констатује да: „Генерална скупштина може давати препоруке у циљу одређивања појединости...или предлагати у ту сврху конвенције члановима Уједињених нација” [Повеља УН, 1945: 19]. Донете конвенције не ограничавају се на једну међународну организацију односно „специјализовану агенцију”, већ се односе и на субјекте који нису њен део. Препоруке у корист таквих субјеката непосредно могу утицати на слабљење организације изнутра. Да би се такве последице избегле потребно је сагледати евентуално постојање правних празнина.

Правне празнине Устава UNESCO-а

Правне празнине Устава огледају се у постојању непотпуно дефинисаних правних одредби и недореченим питањима фактичког карактера.

Непотпуно дефинисана одредба очигледна је у чл. 2, ст. 3 Устава UNESCO-а где је наглашено да право на чланство у овој организацији могу имати „територије или групе територија које нису одговорне за стање својих међународних односа" [УНЕСКО Устав]. Оваквом одредбом оснажују се тежње различитих групација за сегрегацијом и потенцирају радикалне мере за постизање таквог циља. У том домену Генерална конференција не би требала олако да ступа у процес гласања о новим чланицама, без претходно утврђених „критеријума" којима се дефинишу услови за приступање међународној организацији.

Економско обезбеђење као питање фактичког карактера значајно је, јер поред средстава која се обезбеђују у оквиру обавеза њених чланица и средстава која се обезбеђују из споразума с Уједињеним нацијама остаје спорно питање улоге Генералног директора UNESCO-а. Конкретно, у чл. 9, ст. 3 Устава UNESCO-а констатовано је да: „Генерални директор може да прихвати добровољне прилоге, поклоне, завештања и субвенције директно од влада, јавних и приватних институција, удружења и физичких лица..." [УНЕСКО Устав]. На овај начин отвара се могућност „лобирања" одређених питања која се износе пред UNESCO. Аргумент такве тврдње јесте чл. 11, ст. 2 Устава који наглашава да: „...било које друге специјализоване међувладине организације или агенције чија се сврха и функција налазе у надлежности ове организације сматрају да је пожељно да се изврши пренос својих ресурса и активности у овој организацији...може да уђе у узајамно прихватљив аранжман за ту сврху" [УНЕСКО Устав].

Правна питања везана за надлежност тела UNESCO-а разилазе се у чл. 5, ст. 2 Устава по коме „...Извршно веће може затражити саветодавно мишљење од Међународног суда правде о правним питањима која настају у области активности Организације" [УНЕСКО Устав], док у чл. 14, ст. 2 Устава констатује да: „Свако питање или спор у вези с тумачењем овог Устава биће упућени на утврђивање Међународном суду правде или арбитражном суду..." [УНЕСКО Устав]. С оваквог аспекта доводи се у питање да ли ова међународна организација своје несугласице решава у оквиру сопствене надлежности или препушта ту улогу арбитражним, односно судским телима изван њене ингеренције. Уколико је реч о саветодавном мишљењу, оно је као такво необавезујуће. Међутим ако је у питању спор, у том случају изјашњење суда постаје обавезујуће. У овом контексту творац Устава није био доследан аутономији ове организације и направио је велики раскорак између алтернатива које остављају простор за преиспитивање појединих одлука UNESCO-а.

ОДНОС UNESCO-А И РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Поштовање суверенитета државе чланице представља једно од основних постулата сваке међународне организације. Оспоравањем суверенитета једне државе, уступањем примарне улоге делу становништва

које се једностраним актом декларише као независтан, директно се задире у унутрашње питање те државе.

У складу с тим, UNESCO требао би да размотри своју надлежност имајући у виду садржину преамбуле Устава Републике Србије. Исхитреним стављањем на дневни ред питања чланства дела територије једне суверене државе и њеним разматрањем производи се преседан који у будућности може да има знатно веће последице, јер се одражава на сличне спорове који још увек нису решени.

У оквиру свог десетог пленарног заседања Генерална конференција испитала је документ 38 Ц/Плен/ДР.1 под називом „Захтев за пријем Републике Косово у UNESCO" где након гласања, нацрт резолиције није усвојен јер није добио потребну двотрећинску већину присутних чланова [Records of The General Conference, 2016: 57]. Основни проблем функционисања свих међународних организација, укључујући и UNESCO-а, јесте механичко изјашњавање о неком питању потврдним или одречним ставом. Решење проблема не огледа се кроз улажење у његов меритум, већ се огледа у површним мишљењима о тренутним интересима гласачког тела. У томе се и разликује савремена међународна политика од послератне политике. Запоставља се интерес целокупне светске популације. Из те чињенице и произилази бојазан на који начин ће се она одразити не само на међународне односе, већ и на безбедност као последицу непромишљених потеза носиоца међународне политике. Поједине последице већ су уочљиве, али међународни политички кругови још увек нису спремни да их виде.

У контексту очувања националне баштине на Косову и Метохији, потребно је указати на низ елемената који непосредно потврђују статусну функцију Републике Србије као јединог суверена на заштити њених културно-историјских и националних обележја.

Разматрајући стратегијски план UNESCO-а, сходно објекту „Заштита, промоција и пренос наслеђа" неопходно је указати на примену механизама од значаја за заштиту од насиља над културним идентитетом [Medium-Term Strategy 2014: 24]. Постојећи механизми одређени су међународним конвенцијама. Да би се применила било која мера, претходно треба сагледати чињенице и околности које нарушавају интегритет националног добра.

Потребно је дефинисати на који начин су заштићене културно-историјске тековине, како се чувају, ко је формално наведен као заштитник, а ко заиста, непосредно предузима све напоре на њиховом очувању. Праћењем документације о пројектима уложених средстава на реализацији инвестиционих и реконструкцијских планова културно-историјских споменика отклањају се нејасноће о стварном ктитору. Ова чињеница веома је значајна у циљу побијања „формалних" тврдњи да су конкретна добра на адекватан начин обезбеђена и збринута од пропадања и насилног оштећења.

Оштећења која су претрпела заштићена добра упоредити с бројем забележених, расветљених и санкционисаних деликата с елементима

верске, расне и националне нетрпељивости, чиме се директно указује на ниво мера заштите.

У процесу утврђивања релевантних чињеница не треба занемарити један формални предуслов, да ли Република Србија полаже право као пуноправна чланица UNESCO-а на конвенције које је ратификовала у ранијем периоду у својству Југославије. Ако се њен субјективитет идентификује са субјективитетом који данас поседује неће постојати никакве формалноправне кочнице у покретању механизама заштите њених права.

У складу с Конвенцијом о заштити светске културне и природне баштине, могуће је поднети молбу Комитету за светску баштину ради пружања међународне помоћи поводом заштите добара којима располаже држава на територији где се налазе угрожена добра [*Службени лист СФРЈ*, 1974, 56/74: 3]. У овом случају искључује се помоћ финансијског карактера, а иницира правно-техничко питање егзистенције.

Претходно треба указати на потребу проширења листе заштићених добара UNESCO-а, уз детаљно образложење значења и значаја сваког културно-историјског споменика као дела светске баштине. На овај начин питање очувања културних добара подигло би се на један виши, међународни ниво, чиме би се директно преиспитао сваки нови покушај узурпирања истих и спречило анулирање значаја једног народа. У складу с „гарантовањем ефикасне заштите и очувања" прописане у чл. 5 наведене конвенције потребно је инсистирати на: укључивању у програме општег планирања; формирању једне или више служби на заштити, одржавању, ревалоризовању културне и природне баштине; настојати на успостављању националних или регионалних центара за обуку на пољу заштите, одржавања и популаризацији културне и природне баштине [*Службени лист СФРЈ*, 1974, 56/74: 3]. Овим мерама Влада Републике Србије, активније би се укључила у решавање постојећих проблема, интензивирала би тешњу сарадњу с ОУН за просвету, науку и културу; Економско-социјалним саветом УН; као и чланицама UNESCO-а које имају сличне проблеме или представљају потенцијална жаришта за настанак таквих проблема.

Следећи ниво заштите културне и природне баштине потребно је сагледати из угла примене Конвенције о мерама за забрану и спречавање недозвољеног увоза, извоза и преноса својине културних добара. Поред мера које предузимају државе чланице неопходно је укључивање и других субјекта.

У складу са чл. 17, ст. 2 и 3 ове конвенције посредством невладиних организација било би пожељно иницирати ОУН за просвету, науку и културу ради предузимања истраживања и објављивање студија о проблемима недозвољеног циркулисања културних добара (*Службени лист СФРЈ*, 1973, 50/73: 8]. На овај начин могла би се постићи два ефекта:

1. Експертским групама на пољу природњачких и друштвених научних области непосредно би се омогућило да са стручног аспекта изнесу ставове и мишљења који би детаљно и на објективан начин документовали она национална добра која су предмет или потенцијални предмет

недозвољених трансфера и указали на оквире њихове универзалне вредности као дела националне и светске баштине,

2. Постигао би се публицитет не само у међународним формалноправним круговима, већ и у међународној јавности.

Иако су одредбе Међународног пакта о економским, социјалним и културним правима општег карактера и односе се на права појединца у друштвеној заједници, не треба занемарити његову улогу по питањима права на културни развој једног друштва. Разлог овакве тврдње треба сагледати у чл. 15, ст. 4 Пакта по којем: „Државе чланице овог пакта признају користи које треба да буду резултати јачања и развитка међународне сарадње и веза на пољу науке и културе" [Пакт о економским, социјалним и културним правима]. Оваква одредба ствара простор за међународно-правну заштиту културно-историјсих и природних добара.

Творци овог Пакта указали су на могућност постојања правних празнина и сходно томе омогућили су изношења ставова и мишљења у случајевима када дође до одређених пропуста, посредством извештаја кога чланице достављају Генералном секретару УН у контексту мера предузетих за „поштовање права признатих у Пакту" [Пакт о економским, социјалним и културним правима]. Једна од правних празнина овог Пакта јесте непостојање система превентивних мера као вида јемства од злоупотреба заинтересованих страна и политизације у домену културе.

У оквиру наведеног извештаја државе чланице треба „...да изнесу факторе и тешкоће које ометају ове државе да у потпуности изврше своје обавезе предвиђене у овом пакту" [Пакт о економским, социјалним и културним правима, чл. 17]. У разматрању покренутих иницијатива, сходно садржини овог Пакта, Економски и социјални савет може предузети одређене мере на утврђивању стварног чињеничног стања о проблемима које чланица износи. Сходно томе она „...може да закључи споразуме са специјализованим установама ради подношења извештаја у вези с постигнутим напретком у погледу поштовања одредби овог пакта" [Пакт о економским социјалним и културним правима, чл. 18]. Ако би се та улога огледала у активности независног експертског тела (посматрача) које би објединило све елементе очувања културне баштине (наведене у оквиру овог поглавља) добила би се једна објективна слика о разлици у правном и фактичком стању заштићености културних добара.

Иницијатива Економског и социјалног савета, може утицати на активирање улоге других тела УН, нарочито када се постојећи проблеми трансформишу у безбедносне. Потезима Економског и социјалног савета пред Генералном скупштином могуће је суспендовати, па и у потпуности спречити преседан који може да буде повод многим другим субјектима, да захтевају одређене уступке.

ПОТЕНЦИЈАЛНИ МЕЂУНАРОДНИ ПРОБЛЕМИ UNESCO-А

Проблеми у раду међународних организација настају у оном тренутку када се њихова изворна сврсисходност подреди модификованим циље-

вима. Такви циљеви постепено прерастају у нову доктрину чији дискурс утиче на промену њене суштинске улоге. Да би се то избегло органи међународних организација треба да остану доследни примени усвојених аката.

Џејми Торес Бодет (Jaime Torres Bodet) значај међународне организације, илустративно је дефинисао као „...привржености духу универзализма који би UNESCO стимулисала као 'савест човечанства' и ангажовао у 'крсташком рату за истину и толеранцију'..." [Престон 1989: 48]. Истина и толеранција, данас, замењени су компромисима и личним интересима. Већина разлика проистиче из културе, јер је она саздана из традиције, религије и уопште вредности које је издвајају од других народа. На тај начин јача национализам, као негација утемељених вредности UNESCO-a.

Северна Ирска ослањајући се на келтско наслеђе изразила је категоричност: „Културне разлике, као што су језик и религија, нису дефинитивне разлике саме по себи иако је Гелик културни идентитет у обе државе, њене импликације за друштво у целини није обавезно слично" [Craith 2002: 154]. Јачањем тих разлика искључена је припадност једној популацији. Последњи референдум одржан септембра 2014. године у Шкотској настао је као последица дугогодишњих „...артикулација шкотског национализма, позивања на националну традицију, културно наслеђе и историју и језик у дискурсу национализма" [Leith 2011: 75]. Понуђена алтернатива опстанка заједнице с Великом Британијом извесна је, међутим поставља се питање времена када ће промена свести Шкота о потреби истицања својих личних вредности имати другачији исход.

Иницијатива за независност Фландрије Барт Де Вефер (Bart De Wever) потврдила је да су „Језичке разлике, и не увек истоветна историјска искуства белгијских заједница, учиниле процесе дезинтеграције белгијске државе..." [Jovanović 2015: 42].

Проблеми Републике Француске огледају се у дуализму одлука Уставног већа. С једне стране „...одлукама о Корзици којој је одбијено како признавање 'корзиканског народа', чак и као 'обичне компоненте француског народа'..." [Sadran 2003: 167], с друге стране Нова Каледонија, као ранија прекоморска територија, представљена као посебан колективитет који има уникатан статус у нормативној области, укључујући и питање држављанства [Sadran 2003: 167].

Немачки национални идентитет одржао се захваљујући доктрини по којој „...нема (спољашње) етничке или језичке поделе...само 'веровање' или уверење дефинише мањину" [Farnen 2004: 241]. Иако је питање мањина регулисано позитивно-правним актима 1990, дословно нису дефинисана питања њиховог политичког ангажмана на савезном нивоу. Област Шлезвиг Холштајн (Schleswig-Holstein), која је традиционално и историјски везана за Данску, посредством либерално оријентисане партије SSW, заштиту интереса данске мањине спроводи једино на регионалном нивоу, док је у савезном парламенту 1949. године имала право само на једног представника [Фернен 2004: 240].

У процесу стицања независности Италија се сукобила с плурализмом регионалних државица и деловањем сепаратистичких покрета на острвима

Сицилија и Сардинија, као и у пограничним областима: Долина Аосте (Valle d'Aosta), Фурланија-Јулијска крајина (Friuli-Venezia Giulia) и Трентино-Јужни Тирол (Trentino-Alto Adige) [Jovović 2011: 297]. Овај процес ни данас није завршен.

Оваквих проблема у свету има много више и управо због тога UNESCO у оквиру својих одлука треба да размотри последице које стварају преседани. Без обзира колико то изгледало индивидуално, сви међународни проблеми имају универзални карактер.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Стање у којем се UNESCO тренутно налази, може се поистоветити са стањем хибернације. Ако се у наредном периоду не предузму одговарајуће мере, свака одлука коју буде донела негативно ће се манифестовати на међународне односе. Ако се једно унутрашње питање упорно интернационализује имаће за последицу активирање сваког сложенијег унутрашњег питања пред међународним институцијама. На тај начин створиће се обилазни пут за решавање спорних питања националног карактера.

Да би се такав сценарио избегао UNESCO треба детаљније да сагледа пројектовану стратегију за период 2014–2020, кроз разраду оних механизама који би били усклађени с одредбама међународних аката како у домену економско, социјалних и културних права, тако и у области основних људских и политичких права.

Оно што се од овакве организације очекује јесте активније укључивање у процесе анализе потенцијалних феноменолошких и етиолошких чиниоца нестабилности, који као такви треба да послуже у пројектовању али и формулисању нових анекса њеног Устава.

Посебним протоколима потребно је дефинисати одређене процесуалне поступке и допунске мере којима државни субјекти могу заштитити свој национални идентитет од политизације.

Концепт политичког заступања држава чланице, треба заменити ангажовањем експертског кора, сазданог од академика, једино меродавних, да износе чињенично стање, без политичког контекста.

У домену заштите националног идентитета Републике Србије на простору Косова и Метохије, располагајући тренутним правним средствима: указати на правне празнине у Уставу UNESCO-а, конкретизовати поделу надлежности стручног кадра владиног сектора, у оквиру образовних институција експерата на пољу историје, археологије, лингвистике, укључити невладине организације (асоцијације из дијаспоре) које културолошком и историјском грађом могу да поткрепе доказна средства за очување виталних вредности културне заоставштине.

Све изнете чињенице и предлози, како на генералном, тако и на индивидуалном нивоу отварају нова питања о надлежности и стратешким потезима ове међународне организације као једног од кључних субјеката на којима почива први бедем заштите суверенитета држава. Искључивањем

објективних ставова међународне заједнице о актуелним проблемима светска сцена послужиће искључиво као оруђе за поткусуривање великих сила, што ће за исход имати анархију и уништење, не само националне и светске културне баштине, већ и уништење онога што нас разликује од других живих бића.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Конвенција о мерама за забрану и спречавање недозвољеног увоза, извоза и преноса својине културних добара (1973). Међународни уговори, *Службени лист СФРЈ*, 50/73.

Конвенција о заштити светске културне и природне баштине (1974). Међународни уговори, *Службени лист СФРЈ*, 56/74.

Craith, Mairead Nic (2002). *Plural identities singular narratives the case of Northern Ireland*, New York – Oxford: Berghahn Books, 154.

De Barrin, Jacques (2009). *UNESCO: The Seeds Of Peace*, Unesco Publishing, France, 11.

Farnen, F. Russell (2004). Nationalism, ethnicity, and identity: Cross national and comparative perspectives, Transaction Publishers, New Brunswick (USA) and London (U.K.), 240–241.

Jovanović, Miloš (2015). Zapadni Balkan i EU: Obrnuti perspektivu, *Međunarodna politika*, 1158–1159: 42.

Jovović, Radivoje (2011). Uzroci hronične nestabilnosti italijanske izvršne vlasti, *Godišnjak*, Fakultet političkih nauka Beograd, V, 5: 297.

Leith, Murray Steward and Daniel Soule (2011). Political discourse and national identity In Scotland, Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd, 75.

Preston, Jr. William; Edward S. Herman S. Edward, Herbert L. Schiller (1989). *Hope & Folly: The United States and Unesco, 1945–1985*, New York: Institute For Media Analysis, Inc, Media & Society, 48.

Puleo, J. Thomas (2012). *The Valentina and UNESCO: Making a Global Landscape*, Plymouth: Lexington Books, UK, 17.

Records of The General Conference (2016). 38th Session Paris, 3–18 November 2015. (2016). 1, Resolutions, United Nations Educational, Scientific And Cultural Organization, Paris, 57.

Sadran, Pjer (2003). Državna uprava u Francuskoj. U: *Uporedna iskustva državnih uprava*; ur. Mijat Damjanović, Beograd: Magna Agenda, 167.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ:

Medium-Term Strategy (2014). 37 C/4 2014-2021. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, Paris, p. 24.
Доступно на: http://www.unesco.org/new/en/bureau-of-strategic-planning/resources / medium-term-strategy-c4/ и http://unesdoc.unesco.org/images/0022/002278/227860e. pdf. Приступљено: 8. 5. 2016.

The Charter of the United nations And Statute Of The International Court Of Justice. Доступно на: www. treaties.un.org/doc/Publication/CTC/uncharter.pdf. Приступљено: 4. 3. 2016.

UNESCO Constitution (16. November 1945).
Доступно на: http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=15244&URL-DO=DO-TOPIC &URL_SECTION=201.html. Приступљено: 21. 2. 2016.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

PRESERVATION OF NATIONAL IDENTITY AS ONE OF UNESCO'S ROLES

by

MIODRAG ĆUJIĆ
Basic Police Training Centre
The Ministry of Interior Affairs Republic of Serbia
Železnička 22, Sremska Kamenica, Serbia
miodragcujic@gmail.com

SUMMARY: The cultural heritage and historical monuments are silent witnesses of social development and they deserve a special place in the world's annals, both in material and in spiritual sense. In this regard, UNESCO has undertaken a number of measures which recognize such values. However, the current international events directly usurp cultural and historical features using international politics which in the process of globalization puts in an uncertain position the characteristics of certain national identities. The jurisdiction of this international organization is compromised by pressures of leading international subjects. By defining its strategic objectives, the position of the state sovereignty of its member states is determined. Consequently, it is necessary to induce the criteria and proposals to prevent such tendencies in order to preserve not only the cultural heritage of a nation, territory, religious population, but also its identity and its statehood.

KEYWORDS: UNESCO, Constitution, Kosovo, international relations

UDC 061.2(100):323.285
DOI: 10.2298/ZMSDN1660889L
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ОРГАНИЗАЦИЈА УЈЕДИЊЕНИХ НАЦИЈА И БОРБА ПРОТИВ САВРЕМЕНОГ ТЕРОРИЗМА

БОРИША ЛЕЧИЋ
Академија за националну безбедност
Краљице Ане б.б., Београд, Србија
borisalecic@gmail.com

САЖЕТАК: У раду су приказане основне карактеристике савременог транснационалног тероризма, нарочито његових појавних облика после напада Ал Каиде на Сједињене Америчке Државе 11. септембра 2001. године. Указано је и на проблеме који у актуелном периоду оптерећују међународне односе, нарочито у погледу релација најутицајнијих земаља света, и који директно утичу на смањење ефикасности и ограничавају домете антитерористичких активности у глобалним размерама. У централном делу рада презентоване су најзначајније активности Организације уједињених нација, превасходно манифестоване у великом броју резолуција Савета безбедности, у проналажењу механизама, стварању услова и организовању субјеката међународног права у борби против овог прворазредног безбедносног проблема и политичког феномена који и даље представља нерешиву енигму за савремени свет, поједине државе, њихове лидере, надлежне специјалне службе и научну јавност.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: транснационални тероризам, антитерористичка делатност, међународна сарадња, Организација уједињених нације

КАРАКТЕРИСТИКЕ САВРЕМЕНОГ ТЕРОРИЗМА И ПРОТИВРЕЧНОСТИ КОЈЕ УМАЊУЈУ УСПЕШНОСТ АНТИТЕРОРИСТИЧКЕ ДЕЛАТНОСТИ

Једна од основних особености савременог тероризма, у првом реду глобалног џихадизма усмереног на стварање универзалне исламистичке државе, који доживљава експанзију почев од 11. септембра 2001. године и напада Ал Каиде на циљеве у САД, је његов транснационални карактер. Наиме, тероризам нашег доба је из више разлога, између осталог и због широко постављених идеолошких и политичких циљева, коришћења модерних технологија у области комуникација, могућности лаког и брзог

путовања на велике раздаљине, једноставног долажења до ватреног оружја и експлозивних средстава, располагања значајним изворима финансирања и сл., изашао ван граница појединачних држава и постао претња по безбедност у планетарним размерама.

Управо на овој околности темељи се закључак да усамљени напори тих држава да се изборе с активностима терористичких организација, без обзира на њихову економску моћ и професионалне капацитете специјализованих институција или њихових организационих јединица у чијем делокругу рада се налази спровођење антитерористичких мера (обавештајно-безбедносне службе, полиција, војска, правосудни органи, итд.), не могу дати задовољавајуће и трајне резултате, нарочито у дужем периоду [Hoover 1998: 8]. Више је узорка овој појави, а као један од важнијих може се навести комплексност савремених терористичких организација и распростањеност њиховог деловања. Примера рада, терористичка организација, може бити формирана на једном континенту, лидери и идеолози могу да се скривају на другом, њене ћелије могу бити распоређене на трећем, док прикупљање финансијских средстава тече на четвртом, а изабране мете напада да се налазе на петом континенту.

Да овде није реч о пукој теоријској фикцији, доказује већ поменути напад на САД, будући да су терористи Ал Каиде, финансирани из разних крајева света, за припреме користили и територију Немачке, и то тако што су „тројица отмичара живела неколико година у Хамбургу и правила планове за атак, при чему су користили либералну политику према азилантима, слаб надзор надлежних органа власти и снажну заштиту приватности и слободу вероисповести, због чега су припреме за напад вршили у џамијама" [Лечић 2014: 48]. Стога је евидентно да искрена, свеобухватна и динамична сарадња релевантних субјеката међународног права у овој области „нема алтернативу, те је очигледно да ће она, без обзира на све унутрашње противречности, ипак постепено јачати и развијати се" [Горбунов 2008: 252]. Иако се такав закључак чини логичним и исправним, па чак у извесној мери и једноставним због своје очигледности, овај рад ће, између осталог, настојати да укаже на узроке и различите мотиве који, и поред њене неопходности, отежавају, успоравају и умањују ефикасност међународне сарадње у борби против савременог транснационалног тероризма.

Проблеми и ограничења уочавају се већ на научној равни, приликом покушаја да се дође до универзалне дефиниције тероризма, док се у домену практичног супротстављања овом сложеном облику политичког насиља те препреке прогресивно увећавају. При томе треба имати у виду да проналажење теоријског утемељења у квалитетној и целовитој дефиницији тероризма игра веома важну улогу и у антитерористичкој пракси, јер „да бисмо знали против чега се боримо и како да се против нечег боримо, прво морамо знати шта је то" [Simeunović 2009: 17]. Ипак, на том пољу уочавају се многе објективне и субјективне тешкоће, од којих је кључна „двострукост стандарда, а тиме и двострукост морала у међународној политици", будући да „све земље, а нарочито велике силе, бес-

компромисно искорењују ону врсту тероризма која им прети. Међутим, када је у питању тероризам у „туђем дворишту", немали број земаља понаша се крајње себично, а тиме често и супротно међународном праву, идући све до граница отворене подршке неким формама тероризма. Опредељивање за подршку нечијем тероризму је увек и фактичко опредељивање против онога према коме је тај тероризам усмерен. Самим тим је и логично што државе које подржавају нечији тероризам, не називају тај тероризам тероризмом, већ герилом или ослободилачким покретом иако појава не испуњава основне услове да би била тако названа" [Simeunović 2009: 18]. Добар пример за то је однос који је важан и утицајан део међународне заједнице својевремено имао према деловању и циљевима тзв. Ослободилачке војске Косова (ОВК), одбијајући да је, упркос недвосмисленим доказима, суштински означи као терористичку организацију. Чак, супротно од тога, пружао јој је различите видове подршке као субјекту „покрета отпора" заједнице етничких Албанаца у АП Косово и Метохија против централних власти Србије у Београду.

Двоструког стандарда, односно игнорисање или подржавање активности појединих терористичких организација, у већини случајева није резултат спонтаних и непромишљених реакција, плод погрешне процене или недостатка информација о конкретној појави, одраз стварне индолентности или покушај да се остане неутралан, већ, као што се види из претходног разматрања, процене да је такво поступање у интересу државе или савеза држава које штите, помажу или су привидно незаинтересоване за терористичке акте које оне спроводе. Имајући у виду политичку природу тероризма као облика насиља, такви интереси су и сами превасходно политичке провенијенције, с тим да је у њима готово увек присутна и економска димензија, односно интенција да се кроз деловање терористе на непосредан или посредан начин оствари опипљива материјална корист.

Примери за то у савременој политичкој и безбедносној пракси су бројни: помоћ при оснивању, финансирању, наоружавању, вербовању и индоктринацији чланова терористичких организација које делују на страни опозиције усмерене на рушење одређеног режима, чија политика није у складу с интересима државе која помаже терористе; подршка терористима да током дужег периода доприносе нестабилности неке државе, како би јој се озбиљно и трајно ослабиле позиције, и то не само њених власти у односима са страним факторима који стоје иза терористе, већ и урушиле институције као такве; преузимање, уз помоћ терористе, контроле над експлоатацијом природних ресурса једне државе, обично њених енергетских потенцијала, од стране инофактора, итд. [Deutch 1997: 13]. Такво поступање тероризам од инкриминисане делатности преобликује, са становишта остваривања практичне користи, у прихватљиву појаву, а терористе од криминалаца или злочинаца у својеврсне „легитимне" субјекте у међународним односима, при чему се не води рачуна о чињеници да свако „директно или индиректно признавање права на вођење борбе против државе (терористичким методама – прим. аут.) ствара многобројне правне

колизије и политичке потешкоће у остваривању међународне антитерористичке сарадње" [Федоров 2006: 33].

Полазећи од тезе да је политика крајње прагматична делатност, при чему ту прагматичну компоненту неретко треба схватити у њеном негативном значењу, долази се до закључка да ће се неки субјекти међународног права одлучити на борбу против тероризма само ако им то доноси више користи него подршка тероризму, односно ако процене да би даље деловање терориста ишло на штету њихових интереса. Пример за то је однос САД према деловању вође Ал Каиде Осаме Бин Ладена, кога су снажно подржавале у периоду совјетске интервенције у Авганистану, а касније прогониле као највећу опасност по њихову националну безбедност. Већ сама та чињеница релативизује раније изнету констатацију о потреби да сарадња с другим државама на супротстављању тероризму буде искрена, односно без задњих намера и могућности да се, уколико се то процени као утилитарно, од противника постане спонзор и помагач терориста, а све на штету доскорашњих савезника у антитерористичкој коалицији. Ако се пође од ових премиса, може се оценити да међународна сарадња у овој области бива делотворна тек када све стране у томе пронађу важан заједнички интерес, који је у датом тренутку значајнији од њихових партикуларних циљева.

НАПОРИ ОРГАНИЗАЦИЈЕ УЈЕДИЊЕНИХ НАЦИЈА У БОРБИ ПРОТИВ САВРЕМЕНОГ ТЕРОРИЗМА

И поред свих ограничења која стоје на путу овом процесу, велики број терористичких напада радикалних исламиста који се перманентно дешавају безмало у свим деловима света, приморао је већи део међународне заједнице да се подсети постојећих и интензивира рад на стварању нових инструмената за постављање према овом безбедносном феномену, како на глобалном, тако и на регионалном и међудржавном нивоу. Када је реч о сарадњи најширег, условно речено универзалног домета, посебну пажњу треба обратити на напоре најзначајније међународне организације, Уједињених нација (ОУН), и њених специјализованих тела, у првом реду Антитерористичког комитета Савета безбедности (СБ) ОУН.[1] Анализа активности ОУН показује да се за почетак њиховог фокусирања на проблем савременог транснационалног тероризма може узети 1999. године, када је СБ ОУН усвојио Резолуцију 1269, којом је овај форум указао на штетност тероризма, нагласио неопходност усавршавања постојеће правне базе за међународну сарадњу у борби против овог облика политичког насиља, указао на потребу да се извршиоци терористичких напада учине доступним правосудним органима и строго осудио пружање уточишта овој категорији лица [Resolution 1269 (1999) UN SC].

[1] Питању борбе против тероризма су посвећене и Организација међународног цивилног ваздухопловства, Међународна поморска организација, Међународна агенција за атомску енергију, Организација за забрану хемијског оружја, Канцеларија УН за питања дроге и криминала, итд. [Горбунов 2008: 253–254].

Изузетно жива делатност ОУН уследила је после 11. септембра 2001. године, када је СБ усвојио више резолуција којима су осуђени терористички напади Ал Каиде на САД и утврђен пут за вођење војних операција против терориста и држава које их подржавају и скривају [Haaland Kramer and Yetiv 2007: 409–432]. ОУН су Резолуцијом СБ 1368, донетом само један дан после напада Ал Каиде на САД, допринеле и оснивању глобалне антитерористичке коалиције, будући да је СБ дао пуну подршку САД и њеним савезницима за интервенцију против талибана у Авганистану, што је био први случај оваквог организовања борбе против тероризма у историји међународне заједнице [Resolution 1368 (2001) UN SC]. Показало се да би управо ова антитеористичка делатност могла постати једна од области око које би се ујединио највећи број држава, али и полазна основа за „реформу ОУН у складу с новом реалношћу постбиполарног света" [Веселовский 2009: 84].

С друге стране, давање званичне подршке употреби војне силе у регулисању односа на међународној сцени представљало је одступање од темељних начела на којима почива ОУН и, према мишљењу експерата из држава које не гледају благонаклоно на поступке САД према другим субјектима међународног права, отворило простор за евентуалне злоупотребе насилних метода од стране ове државе, нарочито после званичне изјаве Вашингтона у том периоду, да ће у циљу самоодбране морати да примени додатне мере против терориста [UN Security Council Document S/2001/946]. Интересантно је, међутим, да су можда и највећи такмаци САД у глобалној арени, Руска Федерација и Кина, овога пута подржале иницијативу САД, видећи у њој шансу да остваре сопствене интересе. Москва је у таквој ситуацији искористила прилику да, „позивајући се на део Резолуције 1368 о праву сваке државе да се брани од агресије и једностране одговори применом силе против виновника терористичких напада, наредила бомбардовање Панкијског кањона, у коме су се скривали чеченски терористи и њихови савезници из Ал Каиде" [Жељски 2015: 223]. Такође, Кина је проценила да би иста Резолуција могла бити основа за решавање питања Тибета насилним методама [Веселовский 2009: 87]. У контексту теза изнетих у овом раду о двоструким стандардима у међународним односима, може се поставити питање да ли би Руска Федерација и Кина стале на страну САД да то у конкретном случају није било у њиховом интересу, као и да ли би САД у другим околностима прешле преко активности Москве у Грузији и Пекинга на Тибету, нарочито ако се зна да је Вашингтон у више наврата критиковао такве поступке, и то опет више због остварења својих геостратешких циљева, а мање због искрене забринутости за поштовање међународног права и добробити становништва у овим регионима.

Правни темељи међународне сарадње у оквиру ОУН у области супротстављања транснационалном тероризму ојачани су и изузетно важном Резолуцијом СБ ОУН број 1373 из 2001. године. Наиме, њом су потврђене резолуције 1269 и 1368, а на самом почетку текста поновљена је недвосмислена осуда терористичких напада у Њујорку, Вашингтону и

Пенсилванији и изражена одлучност међународне заједнице да се у будућности спрече манифестације међународног тероризма, које су означене као претње миру и безбедности света. Сходно томе, чланице СБ ОУН обавезале су се да ће се уздржавати од организовања, подстицања, помагања или учествовања у терористичким нападима на територији других, али и својих држава, што подразумева и спречавање регрутовања и наоружавања терориста. Посебно је акцентована потреба спречавања и сузбијања свих облика финансирања терористичких аката, укључујући и хитно замрзавање новчаних средстава за које се утврди да имају такву намену. Да би међународна сарадња у борби против тероризма заиста била успешна, потребно је изградити систем за благовремену размену обавештајних података између безбедносних служби [Massari 2005–2006: 6], у првом реду о кретању терориста захваљујући фалсификованим исправама, промету оружја, експлозива и других опасних материја, с нагласком на оружје за масовно уништење, што је такође наглашено у Резолуцији 1373 [Resolution 1373 (2001) UN SC].

Следећи корак било је оснивање Групе за аналитичку подршку и контролу санкција, којој су касније, Резолуцијом СБ ОУН 1526 из 2004. године, поверене функције прикупљања, анализе и оцене информација о ефективности постојећих антитерористичких мера, као и формулисање предлога за њихово побољшање. Када је реч о Резолуцији 1373, контрола њене примене је поверена Антитерористичком комитету при СБ ОУН, замишљеном да буде инструмент за усавршавање антитерористичког законодавства земаља чланица, побољшање координације с међународним, регионалним и субрегионалним организацијама, пружање помоћи чланицама и мониторинг испуњавања преузетих обавеза у борби против тероризма [Горбунов 2008: 266].

У првом периоду рада овог Комитета показали су се и извесни проблеми у координирању активности појединих држава. Између осталог, неке од њих су на специфичан начин тумачиле Резолуцију 1373, на пример, тако што нису правиле разлику између појмова „финансирање тероризма" и „прање новца", што је довело до тога да су само у „опраном" новцу видели средства за финансирање тероризма, иако се у те сврхе често користи новац стечен кроз потпуно легалне и транспарентне активности. Такође, уочено је да поједине чланице ОУН, и поред декларативно изражене спремности, заправо избегавају да, када је то потребно, проследе партнерима информације о својим грађанима који су били укључени у активности терористичких организација у иностранству.

У циљу операционализовања прокламованих циљева у борби против тероризма, ОУН су успоставиле тесне везе с другим међународним организацијама и институцијама, укључујући и Организацију за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС). Тако су већ у децембру 2001. године ОЕБС и Канцеларија ОУН за дрогу и криминал (United Nations Office on Drugs and Crime – UNDOC) на међународној конференцији у Киргистану постигли споразум о усвајању Акционог програма, којим су појачани свеобухватни напори на плану безбедности и борбе против тероризма, посебно

у Централној Азији. Осим тога, у циљу развијања оперативне моћи ОЕБС-а, основана је Јединица за акцију против тероризма (Anti-Terrorist Unit – ATU) која тесно сарађује с Антитерористичким комитетом при СБ ОУН. Задатак АТУ била је помоћ чланицама ОЕБС-а да спроведу све смернице донете од стране ОУН о борби против тероризма [Massari 2005–2006: 7].

После описаних активности из 2001. године, СБ ОУН до сада је усвојио више од двадесет резолуција посвећених терористичким претњама, вођен потребом да се избори с овим проблемом, који је, изузев САД, тешко погађао Руску Федерацију почев од Првог чеченског рата 1994. године па све до данас, затим Шпанију 2004. године, Велику Британију 2005. године, Француску 2015. године, као и многе друге земље. У склопу тих активности, ОУН је препознао и значај проналажења дефиниције тероризма која би била прихватљива на универзалном нивоу. Иако нису у потпуности извршиле тај задатак, у Резолуцији 1566 из 2004. године су покушале да то учине формулисањем једне радне дефиниције, у којој је наведено да „криминални акти, укључујући оне против цивила, почињени с намером да се изазове смрт или озбиљна телесна повреда, или узимање талаца, с циљем да се изазове стање ужаса у широј јавности или у групи особа или код одређених особа, застраши становништво или присили влада или међународна организација да нешто учини или се уздржи од чињења, који чине прекршаје у оквиру спектра и онога што је дефинисано у међународним конвенцијама и протоколима везаним за тероризам, нису ни под којим условима оправдани разлозима политичке, филозофске, расне, етничке, верске или друге сличне природе" [Resolution 1566 (2004) UN SC]. Осим тога, Резолуцијом 1624 из 2005. године СБ ОУН је као један од задатака у међународној сарадњи истакао потребу супротстављања идеологији тероризма, те борбу с пропагандом и глорификацијом ове појаве [Resolution 1624 (2005) UN SC]. Тиме је створена основа да се подстрекивање на тероризам и вербовање извршилаца на различите начине, укључујући и коришћење интернета, на међународном нивоу означе као кривична дела [Горбунов 2008: 267].

Генерална скупштина ОУН је 8. септембра 2006. године усвојила Глобалну антитерористичку стратегију, први документ тога типа у току вишедеценијског постојања ове међународне организације, чиме су ОУН показале иницијативу да заузму једно од водећих места у супротстављању тероризму, као и да се недвосмислено налазе на курсу стварања свеопште атмосфере неприхватања тероризма као метода за вођење политичке борбе, без обзира на мотиве који га изазивају. У документу је нагласак стављен на превентивно деловање, односно на отклањање узрока који погодују ескалацији тероризма, а такође и на модалитете за јачање потенцијала сваке државе у тој области. Међу главне узроке тероризма су убројани различити нерешени конфликти, уплитање страног фактора у унутрашња питања суверених држава, дехуманизација жртава тероризма у свим његовим облицима и манифестацијама, угњетавање, етничка, национална и верска дискриминација и сиромаштво, а као позитивне мере су истакнута залагања за одрживи економски раст и развој, владавина права, добро

управљање, поштовање људских права и верских слобода, побољшање образовних система и веће интеркултурно разумевање. Уочавајући да маргинализовани представници омладине представљају погодне мете за индоктринацију и вербовање за укључивање у терористичке организације, ОУН је указала на потребу њиховог квалитетнијег социјалног укључивања, превасходно путем запошљавања. Логично је закључено да је неке од ових мера могуће остварити у релативно кратком периоду, док друге захтевају стрпљење и дугогодишње напоре како државних органа, тако и невладиних организација и представника цивилног друштва [United Nations A/RES/60/288].

Као и многе сличне иницијативе, и ова је подвукла неопходност међународне сарадње у борби против тероризма, укључујући и стварање међународног антитерористичког центра, као јединог начина да се стане на пут појави која није показивала знаке јењавања, већ је временом добијала нове садржаје и „мутирала" на начин који је инхибирао антитерористичке напоре. Наведено илуструје и иницијатива ОУН да се више пажње посвети координирању активности држава на супротстављању злоупотреби интернета од стране терориста, што подразумева да и те државе интензивније користе ово средство за антитерористичку пропаганду. На више места је указано и на опасност да терористи приликом извршења напада употребе оружје за масовно уништење [United Nations A/RES/60/288].

Све до 2014. године у резолуцијама СБ ОУН о борби против тероризма као главна претња је фигурирала терористичка организација Ал Каида. Почев од Резолуције 2170, нагласак се преноси на активности тзв. Исламске државе Ирака и Леванта (ISIL) и терористичке организације Ал Нусра Фронт, познате и под називом Сиријска Ал Каида на територији Ирака и Сирије [Resolution 2170 (2014) UN SC, Resolution 2178 (2014); UN SC, Resolution 2195 (2014) UN SC]. Последњи документ тог типа је Резолуција 2199 из 2015. године, у којој је истакнута потреба разматрања делотворних средстава за супротстављање ISIL и Ал Нусра Фронту, као и свим појединцима, групама и компанијама повезаним с Ал Каидом, пре свега у области спречавања финансирања тероризма. Имајући у виду да су ове терористичке организације овладале богатим налазиштима нафте, посебно је, и то у више наврата, указано на штетност свих видова директне или индиректне трговине овим енергентом и његовим дериватима, а у којима би се у улози продаваца нашли терористи. СБ ОУН је овог пута, као и у неколико претходних резолуција, похвалила ангажовање организације Арапска лига на плану супротстављања тероризму, нарочито током 2014. године [Resolution 2199 (2015) UN SC].

У овој резолуцији су најоштрије осуђена јавна погубљења талаца, отмице деце и жена, као и њихово злостављање, пре свега силовања и принудно склапање бракова, почињено од стране припадника тих терористичких организација. Наглашавањем да плаћање откупа за отета лица представља важан извор прихода терориста и доприноси развијању њихових оперативних способности у правцу ефикаснијег организовања

и извршења терористичких напада, као и да их подстиче на нова киднаповања, СБ ОУН је свима који размишљају о овом модалитету за ослобађање отетих лица имплицитно поручио да греше. Узимајући у обзир да је једна од особености терористичког деловања Исламске државе Ирака и Леванта (ISIL) и Ал Нусра Фронта уништавање богатог културно-историјског наслеђа у Ираку и Сирији, укључујући и верске објекте, као и бројни случајеви организовања и спровођења пљачки археолошких налазишта, музеја, библиотека и архива, те кријумчарења и продаје артефаката културе, СБ ОУН је позвао чланице да се ангажују на спречавању тих активности [Resolution 2199 (2015) UN SC].

ЗАКЉУЧАК

Иако анализа бројних резолуција и других видова ангажовања ОУН на плану супротстављања савременом тероризму показује да су у њима често понављају исте констатације, ставови, вредносне оцене, савети и препоруке, евидентан је допринос ове организације у поимању, препознавању и указивању на конкретне случајеве овог облика политичког насиља, као и у проналажењу модалитета да се отклоне његови узроци и санирају негативне последице. С друге стране, такође је очигледно да су конкретни резултати на обухватном и трајном сузбијању тероризма скромнији него што треба да буду, нарочито у данашње време, када ова појава све више ескалира, нарастајући до нивоа на коме су терористи ISIL-а дошли у прилику да формирају сопствену квазидржаву. Међутим, погрешно би било преувеличавати одговорност ОУН за очигледно недовољну ефикасност. Пре би се могло закључити да је најзначајнија међународна организација огледало свих несавршености њених чланица, и то пре свега оних најутицајнијих, као и противречности и различитих интереса који оптерећују њихове релације и спречавају их да однесу победу над тероризмом.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Веселовский, Сергей Сергеевич (2009). *Многостороннее сотрудничество в борьбе с транснациональным терроризмом*, Москва: Издательская группа „Navona".

Горбунов, Юрий Сергеевич (2008). *Терроризм и правовое регулирование противодействия ему*, Москва: Молодая гвардия.

Жељски, Реља (2015). Политичко насиље на Северном Кавказу од 1994. до 2009. године (докторска дисертација). Факултет политичких наука, Универзитет у Београду.

Лечић, Бориша (2014). Правне норме које регулишу антитерористичке активности у Немачкој, *Национална безбедност*, Београд: Академија за националну безбедност.

Федоров, Юурий (2006). Противодействие международному терроризму, *Организационно-правовые вопросы борьбы с терроризмом*, Москва: Наука, 27–85.

Deutch, John (1997). Terrorism, *Foreign Policy*, Washington: Washingtonpost. Newsweek Interactive, 108: 10–22.

Haaland Kramer, Hilde and Steve A. Yetiv (2007). The UN Security Council's Response to Terrorism: Before and after September 11, 2001, *Political Science Quarterly*, New York: The Academy of Political Science, 122: 409–432.
Hoover J. Edgar (1998). "International Cooperation", *International Criminal Police Review*, Rockville: National Criminal Justice Reference Service, 469–471: 8.
Massari, Maurizio (2005–2006), Borba protiv terorizma, *Međunarodna politika*, Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1120–1121: 6–7.
Simeunović, Dragan (2009). *Terorizam. Opšti deo,* Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Letter dated 7 October 2001 from the Permanent Representative of the United States of America to the United Nations addressed to the President of the Security Council (UN Security Council Document S/2001/946). Доступно на: http://www.hamamoto.law.kyoto-u.ac.jp/kogi/2005kiko/s-2001-946e.pdf
Resolution 1269 (1999). Adopted by the Security Council at its 4053rd meeting, on 19 October 1999. Доступно на: http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/ N99/303/92/PDF/N9930392.pdf?OpenElement
Resolution 1368 (2001). Adopted by the Security Council at its 4370th meeting, on 12 September 2001. Доступно на: http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/533/82/PDF/N0153382.pdf?OpenElement
Resolution 1373 (2001). Adopted by the Security Council at its 4385th meeting, on 28 September 2001. Доступно на: http://www.un.org/en/sc/ctc/specialmeetings/ 2012/docs/United%20Nations%20 Security%20Council%20Resolution%201373%20(2001).pdf.
Resolution 1566 (2004). Adopted by the Security Council at its 5053rd meeting, on 8 October 2004. Доступно на: http://www.unrol.org/files/n0454282.pdf.
Resolution 1624 (2005). Adopted by the Security Council at its 5261st meeting, on 14 September 2005.
Доступно на: http://www.mofa.go.kr/mofat/htm/issue/policyplann ing/UNSCR_1624.pdf.
Resolution 2170 (2014). Adopted by the Security Council at its 7242nd meeting, on 15 August 2014. Доступно на: http://www.amlc.gov.ph/archive/UNSCR%20No.%202 170%20(2014).pdf
Resolution 2178 (2014). Adopted by the Security Council at its 7272nd meeting, on 24 September 2014. Доступно на: http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/s_res_2178.pdf
Resolution 2195 (2014). Adopted by the Security Council at its 7351st meeting, on 19 December 2014. Доступно на: http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7 B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/s_res_2195.pdf
Resolution 2199 (2015). Adopted by the Security Council at its 7379th meeting, on 12 February 2015. Доступно на: http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65 BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/s_res_2199.pdf
Resolution adopted by the General Assembly [without reference to a Main Committee (A/60/L.62)] 60/288, The United Nations Global Counter-Terrorism Strategy (United Nations A/RES/60/288). Доступно на: http://www.ipu.org/splz-e/unga07/counter.pdf

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

THE UNITED NATIONS AND THE FIGHT AGAINST MODERN TERRORISM

by

BORIŠA LEČIĆ
Academy for National Security
Kraljice Ane b.b., Belgrade, Serbia
borislecic@gmail.com

SUMMARY: This paper presents basic features of modern transnational terrorism, especially its forms evolving in the aftermath of al Qaeda's attack on the US on September 11, 2001. It emphasizes current problems which put the strain on international relations, especially among the most influential countries in the world. These problems directly reduce the efficiency and limit the effects of antiterrorist activities on the global scale. The central part of the paper focuses on the most important activities of the United Nations, primarily manifested in a number of Security Council resolutions, in finding mechanisms, creating and organizing subjects of international law in the struggle against this most prominent security problem and political phenomenon that still poses an enigma for the modern world, individual states, their leaders, relevant specialized agencies and scientific community.

KEYWORDS: transnational terrorism, antiterrorist activities, international cooperation, the United Nations

UDC 341.7/.8:008
DOI: 10.2298/ZMSDN1660901S
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ИЗАЗОВИ КУЛТУРНЕ ДИПЛОМАТИЈЕ

ВАСКО ШУТАРОВ
Културно-информативни центар Републике Македоније
Обориште 7, Софија, Бугарска
vaskoshutarov@yahoo.com

САЖЕТАК: Јавна и културна дипломатија су концепти спољних политика готово свих модерних држава. Као концепт и пракса посебно су долазиле до изражаја за време Хладног рата, иако у дипломатској пракси можемо пронаћи тенденције комуницирања са страном јавношћу и креирања перцепције код страних публика још од самих почетака дипломатије. Због софистицираних начина деловања и несумњивих резултата у стварању трајнијих партнерско-пријатељских веза у страним земљама, овај сегмент дипломатије познатији је као „мека моћ" у дипломатској пракси. Од најпознатијих актера на глобалној политичкој мапи до најпрестижнијих светских универзитета, јавна и културна дипломатија постају атрактиван и изазован предмет интересовања. У нашем региону и поред добрих примера овакве дипломатске праксе, дебате и размена искустава о овим темама веома су ретке.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: јавна дипломатија, културна дипломатија, дигитална дипломатија

КАКО ЈЕ ПОЧЕЛО?
ШТА ЈЕ МОГЛО ПОЉУЉАТИ НЕПРИКОСНОВЕНЕ ПРИНЦИПЕ И ПРАКСЕ ТРАДИЦИОНАЛНЕ ДИПЛОМАТИЈЕ?

Научно откриће двојице произвођача папира, балон браће Монголфје (Joseph et Étienne Montgolfier) надвисио се, 1783 године, изнад Дворца Версај и изазвао узбуђење масе од 300 хиљада људи. За оно доба, овај догађај прворазредне сензације препородио је дотадашњи неприкосновени „природни и свети ред и поредак" јавног спектакла у Француској, зато што никада раније није могло да се види нешто тако спектакуларно, а још да буде изван оквира старог краљевског декора. Издизање балона изнад Версаја представљало је храбро и дрско нарушавање затвореног и строго контролисаног дворског протокола. Дрзнути се и направити такав

догађај значило је дати нову димензију дотадашњим јавним спектаклима. Ово велико научно откриће просто је наложило официјалној Краљевској академији наука да призна и начине креирања јавног спектакла, доступног тако широкој публици. Балон је био визуелно власништво сваког гледаоца из публике. Затворени протокол и кодекс понашања на Двору Луја XVI неповратно је пробијен овим видом друштвеног јавног ритуала у којем више на врховима приоритета није могла да се запази неприкосновена краљевска хијерархија протокола. Непуних 200 година касније, 1962. године с космичког центра у Флориди, Џон Хершел Глен млађи (John Herschel Glenn) креће у своју тродневну мисију око Земљине орбите а спектакл су пратили милиони гледалаца [Димитрова 2016]. Тачно педесет година касније, након спектакуларног путовања у свемир, становници планете, у директном преносу, гледали су спектакуларни скок Феликса Баумгартнера (Felix Baumgartner) с ивице свемира.[1]

Догађај у вези с браћом Монголфје илуструје развој новог типа односа државе и друштва, државе и њених грађана, чија је еманација у пракси више од два века после овог открића неповратно условљена револуцијом у комуникацији. Нове информатичке технологије постале су неодвојиви део и основни инструмент политичара, који данас не би могли да практикују добре политике ако не држе до најважнијег односа за њихов рад – односа с грађанима, публиком – који се исто тако подједнако држе информатичких технологија, чиме имају приступ свим информацијама у реалном времену, како на домаћој тако и на страној политичкој сцени. Демократизација приступу информацијама, претвара грађане све више у независне посматраче, а могућност да истог момента изразе и своје ставове по свим важним глобалним питањима чини их активним учесницима и креаторима међународне политике. С историјског аспекта, појава балона браће Монголфје означава почетак краја старог, езотеричног круга политички предодређених персона, који у данашње време морају да размишљају пре свега како рационално да управљају процесима стварања и култивисања перцепција, које су неретко сублимат и целом спектру одређених емоција, а све са циљем освајања одређених позиција или заштите одређених интереса. Тај начин управљања перцепцијама је нови и све важнији део дипломатских пракси модерних држава и можемо га назвати јавном дипломатијом, познатијом у политичким речницима као *soft power* (мека сила) или борба за стицање што повољнијег јавног мњења, не само пред својом, домаћом, јавношћу већ и пред светском публиком и међународном јавношћу. Термин *мека сила* у политичкој мисли први је увео Џозеф Нај (Joseph Nye) [Мелисен 2009: 28], по многима један од десет најутицајнијих политиколога 20. века и бивши саветник у Клинтоновој администрацији. Данас, не само дипломате од праксе, већ и научна, а и шира јавност све више говоре о великом пробоју јавне и културне дипломатије у оквирима нама добро познате традиционалне, класичне или вестфалске дипломатије. Не постоји ниједан

[1] Видети: [Skok sa ivice svemira, 2012].

познати светски политичар који није препознао предности јавне и културне дипломатије, нити светски значајни универзитетски центар у којем се не изучавају јавна и културна дипломатија као предмет, подједнако изазован и атрактиван, како за професоре тако и за студенте. Што због новог, отвореног, демократскијег, са свих страна привлачнијег приступа дипломатској пракси, јавна и културна дипломатија изазов су који се најтемељитије анализира, пројектује и реализује у министарствима спољних послова, културе, образовања, економије, трговине, спорта – од највећих играча на глобалној политичкој сцени, до мањих и не толико значајних модерних држава.

ЗАШТО БАШ ЈАВНА И КУЛТУРНА ДИПЛОМАТИЈА?

Француска је, без сумње, родно место и јавне и културне дипломатије [Vizomirski i Šnajder 2006: 19]. Изван граница Француске, врхунској школи класичне француске дипломатије, у којој су култура и ерудиција, дискретни шарм владајућег дипломатског француског језика, понестали су начини да задржи и оствари циљеве амбициозне француске политике. Традиционално супарништво с британском империјом, посебно на плану доминације над колонијама широм света и одређени губитак тих позиција, још крајем 19. века натерало ја Французе да осмисле и организују отварање својих културних центара широм света, под форматом Алијанс франсез (Alliance française). Лоцирани свуда где је било француског утицаја а финансирани из Париза, у тим центрима се промовисала француска култура и одржавао и креирао њен имиџ, изучавао француски језик, а тиме и перцепције о Француској као моћној светској сили. Британци нису одмах препознали и одговорили на ово француско улагање у културу, ван њених граница. Тек агресивна немачка нацистичка пропаганда, натерала је Британце 1934. године, да отворе своје *савете* (British Council), где се на најбољи и најлакши начин креирала перцепција о Великој Британији. У Другом светском рату, осим на ратним поприштима, рат се почео пребацивати и на план културе, у виду ратне пропаганде: преко књига, филмова, позоришних представа итд. Рат се водио свим средствима, а масовни медији постали су једно од поља на којем се рат и водио и добијао. Добили су га савезници, који недуго после тога започињу један дуги вишедеценијски рат, за који многи научници кажу да је пре свега био, „Хладни рат" у култури. Непробојни зид „Гвоздене завесе" није се дао пробити најмодернијим средствима наоружања, упркос до тада невиђеној трци у наоружању између светских суперсила тога времена, САД и СССР. Зид је пао због успешности америчке културне дипломатије да привуче и „освоји срца и умове" људи широм света, а тих година посебно у земљама Варшавског пакта. „Глас Америке", филмска и музичка индустрија, мода или начин и стил живота у којем је креирана перцепција о слободи појединца као врховни приоритет, били су инструменти добро пројектоване културне дипломатије која је успешно подрила систем вредности

годинама грађеног и негованог у земљама Источног блока. Гостовања америчких џез-музичара и писаца у СССР на којима је била демонстрирана слобода говора, израза и избора имала су далекосежан и дубок утицај на руске писце, музичаре, уметнике и грађане уопште [Vizomirski i Šnajder 2006: 102]. Америчка јавна и културна дипломатија имале су своје најсјајније тренутке – исплатила су се велика уложена средства а циљеви су били остварени. Неколико деценија касније, на мапи глобалне културне дипломатије, исцртавале су се динамичне промене, које су укорак пратиле промене на светској економској мапи. Поред америчких и руских културних политика и акција, вредно је поменути снажан пробој кинеске, индијске, јапанске или јужнокорејске културне дипломатије, бразилске и турске акције у култури, стабилан скандинавски модел грађења бренда привлачности, спектар разноликих културних понуда у оквирима Европске уније, преко својих институција из области међународне културне сарадње, као што су Британски савет, Алијанс франсез, Гетеов институт, Институт Сервантес, Институт Данте Алигијери. Да су добра културна и јавна дипломатија увек претходница економској промоцији и економској дипломатији, свесне су државе растућих економија прихватајући ову чињеницу као политички аксиом. Илустративан је пример немачких промена у дипломатској пракси. Још 2000. године тадашњи министар спољних послова Јошка Фишер (Joschka Fischer) на проширеном састанку свих тадашњих немачких дипломата представио је нови концепт и дао налоге и упутства према којима сваки немачки дипломата у иностранству треба најпре да буде заступник (адвокат) економских интереса своје земље [Шутаров 2014: 28].

КОЈЕ СУ ДОДИРНЕ ТАЧКЕ И ЛИНИЈЕ СПАЈАЊА И РАЗДВАЈАЊА ЈАВНЕ И КУЛТУРНЕ ДИПЛОМАТИЈЕ

Глобални проблеми, као што су климатске промене, тероризам, масовне миграције, дискриминација, религијска нетрпељивост, национализам и верски фанатизам сигурно се неће решити у краткорочним роковима и једнократним међународним акцијама. Култура је у политици компонента којом могу бити решени проблеми или која може бити део тражених решења. У овом контексту пре свега мисли се на културу као средство, а не циљ сам по себи.

Ако већ некако треба да се разграниче јавна и културна дипломатија, условна линија или маркери разграничења били би у приступу и начину креирања перцепција. Код јавне дипломатије поруке страној официјалној политици и публици често се састоје од скупа једнократних акција: *ми го̄воримо, ви слу̲ша̄те!* Код јавне дипломатије није у толикој мери главни циљ постизање узајамности и поверења на основама бољег упознавања и дијалога. Успешна јавна дипломатија операционалише најчешће с готовим и унапред дефинисаним порукама. Културна дипломатија има специфичнију функцију, да проучава и анализира контекст, конкретне

ситуације, да не буде усмерена само промоцији система вредности и идеја које заступа, већ да буде и ангажована у тражењу заједничког именитеља у расподели система и вредности који је у функцији узајамног препознавања и зближавања – у функцији креирања поверења и узајамности.

Један од најзначајнијих маркера разграничења између јавне и културне дипломатије крије се у временском хоризонту њихове пројекције, акције и евалуације. Ако се за јавну дипломатију може слободно рећи да је реактивна, у смислу управљања информацијама и вестима и везана догађајима актуелног политичког дневног реда, сасвим у другом плану су јој акције и стратегије средњерочног карактера у којем владе и министарства пројектују своје планове промоције пред страним публикама у условима и непредвидивих промена стања у одређеним земљама. Културна дипломатија своје акције пројектује у дугорочнијем временском хоризонту, растерећенија од актуелног политичког дневног реда, али и са способношћу да у том временском распону и сасвим дискретно наметне свој другачији дневни ред.

Културна дипломатија усмерена је ка широј, и не толико хомогеној публици у иностранству, за разлику од оне која је предмет интереса јавне дипломатије. То је чини веома корисним и атрактивним инструментом у временима и околностима када треба поправити и побољшати перцепције пред аудиторијумом у иностранству. Јавна дипломатија усмерена је највише ка одређеним циљним групама у другим државама, она комуницира на нивоу политичких формација, бизнис асоцијација, верских заједница, невладиних грађанских организација, спортских друштава итд. Културна дипломатија се преко својих форми и садржаја, преко књига и публикација, музике или ликовног стваралаштва, моде, позоришта, филма или своје кухиње, рецимо, обраћа широком аудиторијуму. Културној дипломатији јако је важан контекст. Какав приступ ће имати у креирању и реализацији свог брендирања или стварање најповољније перцепције своје државе не може бити само одлука њене културне или политичке елите. Добро информисана и едукована публика у иностранству, од олако пласиране, тенденциозне или униформно-конфекцијске културне понуде може лако препознати њен пропагандни карактер. Добро осмишљена културна дипломатија највише улаже у то да буде допадљива и привлачна, на један дискретан, ненаметљив начин, играјући и на карту провоцирања и еманације емоција код публике. Култура има управо ту моћ, да буде саставни део емоционалног живота појединаца, група или заједница. Систем вредности, идеја и перцепција или стил живота коју она промовише, може пласирати ненаметљиво и дискретно, играјући све време и на карту емпатије. И зато јој је важнији контекст од било које друге области дипломатије. И економској дипломатији изузетно је важан контекст. Али у том контексту фактичке чињенице статистички и математички су тачно мерљиве. У културној дипломатији мерне јединице за анализу успешности комплексније су, евалуација њених резултата траје годинама, често и деценијама.

КАКО ПЛАСИРАТИ СВОЈЕ КУЛТУРНЕ ВРЕДНОСТИ СРЕДИНАМА КОЈИМА ЈЕ ОНА НЕПОЗНАТА И ДАЛЕКА

Пласирање културних вредности није нимало лак посао, нити трпи импровизације. Добре праксе културне дипломатије, темељно и систематски анализирају и пројектују своје акције у културној дипломатији, имајући у виду и нијансе које могу побољшати или угрозити њихове спољнополитичке циљеве. На који начин Гете-институт (Goethe-Institut) да пласира немачке културне вредности у Пекингу, где немачка култура није толико ни блиска ни препознатљива као рецимо у Москви, Токију или Паризу? То су прави изазови сваке професионалне културне дипломатије: истражити максимално контекст, прилагодити своју културну понуду у зависности од потреба публике и уопште јавности у другим државама. Најприхватљивије су оне културне дипломатије које су флексибилне и прилагодљиве ширем корпусу вредности, отворене другим културама, културним појавама и спецификама, културним трендовима и модама. Да би једна национална културна стратегија била успешна на међународном плану она мора имати капацитет и способност да анализира и адаптира тим импулсима и процесима у свакој држави где делује. Оно што пролази у Москви, не мора да прође у Мускату! [Vizomirski i Šnajder 2006: 104]. Културна дипломатија као дипломатска пракса мора бити у функцији помоћи и ефективног усмеравања целог процеса дефинисања спољнополитичких циљева преко њеног базичног деловања у функцији примарног маркетинга у било којој средини: географској, социјалној, политичкој или економској. Другим речима, културна дипломатија постоји онда када се одређеним културним пројектима постиже боља и успешнија реализација конкретних спољнополитичких циљева и задатака. Културна дипломатија може да помогне постизању боље и функционалније синергије међу основним елементима одређеног спољнополитичког циља.

ПРАКТИЧНИ ПРОБЛЕМИ КОЈИ ОТЕЖАВАЈУ ФУНКЦИОНИСАЊЕ КУЛТУРНЕ ДИПЛОМАТИЈЕ

Не увек, и не у свим случајевима, културна дипломатија успева да оствари зацртане циљеве и интегрише свеукупну дипломатску акцију. Најпре, због традиционалних резерви традиционалне дипломатије ка посебној улози културне дипломатије и издвојеног позиционирања културних центара ван седишта званичних мисија у иностранству. Често се дешавало и политички искуснијим дипломатама да у мноштву комплексних друштвенополитичких дешавања у држави домаћину пренебрегну или сасвим потцене неку активност своје културне дипломатије, сматрајући то другостепеним значајем у том моменту. Амбасаде које у склопу својих активности имају и културни програм би цениле и поштовале мукотрпан рад припрема и „освајања терена" за одређену културну активност. Из искусне дипломатске праксе зна се да се културни програми најбоље

реализују ван просторија седишта мисије у иностранству, из доброг познатих разлога дистанце коју грађани и публика у иностранству имају према дипломатско-конзуларним мисијама. Та дистанца је једним делом проузрокована искуствима и негативним перцепцијама из ближих или давнијих времена у коме се на стране мисије гледало као на „тврђаве" у којима се сакупљају информације или креирају ситуације против грађана у тој држави, посебно ако између тих држава постоје традиционални облици неразумевања или сукобљавања. Тешко је очекивати у таквом склопу записа у колективној меморији – поткрепљеним и стварним фактима из отворених и доступних архива или у новије време, провађених дипломатских комуникација преко интернета или мобилне телефоније – да би потенцијална страна публика била опуштенија и отворенија ка неком културном догађају. Државе које имају посебну дипломатску стратегију у културној дипломатији имају и своје културне центре и свој посебан културни програм, који се најчешће одвија или у просторијама културног центра, који је увек и физички одвојен од седишта дипломатске мисије или у неком простору добро познатом на локалној културној мапи. Не случајно, више од стотинак филијала Британског савета или Гете-института увек су у засебним просторијама, позиционирани на бољим и прометнијим местима где се из витрина, с паноа или билборда може забележити њихова културна понуда. Бити видљив, бити присутан и доступан свима, отворених врата за сваког љубитеља културе и увек спреман пружити корисне информације о својој земљи, је основни задатак културно-информативних центара или института. Највећим делом финансирани из државног буџета или фондова, у функцији креирања што непретенциознијег имица, они ће на официјелним сајтовима декларисати да функционишу на бази самофинансирања, приватног или фондацијског финансирања или спонзорства. Тешко је добити пуну и тачну информацију о финансијској кондицији културних центара, агенција, института или савета. Чињеница је да културна дипломатија модерних моћних држава има велике финансијске потребе али је исплатива под условом да је добро осмишљена и реализована у најбољој могућој мери. У данашње време улагати у своје брендирање, стварати најбоље могуће перцепције о себи, прикупљати симпатије, наклоност или своју пријатељску базу у страној земљи, може донети огромне предности у реализацији дипломатских намера у постизању што официјелних, што неофицијелних спољнополитичких циљева. А култура, културне и креативне индустрије саме по себи су економски исплативе. Из досадашње праксе промовисања европских престоница културе, у којој су, сваке године, два града у различитим државама Европе културна средишта, познато је да се на сваки инвестиран евро у културу, враћа седам евра чисте зараде. Да не говоримо о финансијски немерљивим параметрима које култура и културна дипломатија успевају да остваре на свој специфичан и за дипломатију, нетипичан начин.

ПЕРСПЕКТИВЕ И ИЗАЗОВИ НОВИХ ПРАКСИ КУЛТУРНИХ ДИПЛОМАТИЈА У СВЕТЛУ НОВИХ ПРОМЕНА НА ГЛОБАЛНОЈ ПОЛИТИЧКОЈ МАПИ: КУЛТУРНА ДИПЛОМАТИЈА И ОДГОВОРИ НА ГОРУЋА ПИТАЊА И ПРОБЛЕМЕ С КОЈИМА СЕ СВЕТ СУОЧАВА

Путеви културе и културне дипломатије нису увек једноставни. У многим дипломатијама и поред фантастичних резултата, она још увек има статус „симпатичног али непризнатог детета, с улице". Један од највећих изазова је свакако права револуција у информатичко-комуникацијским технологијама, која ниједну сферу живота није оставила ван њених развојних процеса. У том смислу дипломатија је морала брзо да одреагује и одговори на изазове брзе, јефтиније и једноставније комуникације. Из те нове праксе у дипломатској комуникацији, појавила се једна сасвим нова грана у дипломатији, најближа културној дипломатији. Зову је дигиталном, кибер (сајбер) или мејл-дипломатијом. Од билатералних до комплексних мултилатералних дипломатских послова, коришћење интернета и мобилне телефоније омогућавају и без физичког присуства и уз мање финансијске издатке, постизање постављених циљева и задатака. Париз, Женева, Стразбур или Њујорк, центри светске мултилатерале, у амандманским припремама за захтевне састанке, користе максимално предности дигиталне дипломатије. Једино у случајевима немогућег „пеглања" разлика у ставовима, прибегава се састанцима у присуству дипломата. Дигитална дипломатија из корена је променила и форму и садржаје рада амбасадора и других чланова мисије. Наравно, није свака информација која се може добити преко нових форми информатичко-комуникацијских технологија права или потпуна. Амбасаде у другим земљама зато и постоје да располажу и достављају тачне и потпуне информације за шта је директан контакт још увек незаменљив. Посебно у светлу „порозности" најсавременијих начина комуникације када је могућност да та комуникација буде проваљена и још јавно објављена – чињеница је коју свака дипломатија непрестано мора имати у виду. Афере типа „Викиликс", мејл-афера Хилари Клинтон у јеку председничке кампање Сједињених Америчких Држава, поправљања поверења између председника Барака Обаме и канцеларке Ангеле Меркел, констернације официјалног Брисела непримерним коментарима Викторије Нуланд на адресу Европске уније, необично динамична комуникација Путина и Ердогана у данима покушаја армијског пуча у Турској, само су један мали илустративни сет који говори о новим ризицима везаним уз нове технологије. Звучи апсурдно, али „као што сваки метак испаљен у ваздух падне увек на земљу" тако и скоро свака дигитална комуникација може завршити до нечијег уха или дословце уз запис на папиру. Кибер-криминал и кибер-тероризам нове су глобалне форме које и прате, али су и често претеча новина у комуникацијским технологијама. Дипломатија баш из свих ових разлога, мора бити и боља и дискретнија и успешнија, јер пуно од тих проблема на међународном плану не би могли бити решени да нема управо дипло-

матије. Културна дипломатија је и у овом случају била најфлексибилнија и најкориснија у свом том раскошу медија и нових информатичких технологија. Она је прва препознала простор и могућност за своје деловање. И амбасаде и њихови културни центри користе максимално све алатке интернета: од редовног ажурирања својих веб-локација, до коришћења популарних социјалних мрежа, типа Фејсбук или Твитер. Постала је уобичајена пракса да дипломате комуницирају отворено на социјалним мрежама, чак и о деликатним темама. Британски дипломати инструисани су да отворено воде полемике и дебате на отвореним форумима и социјалним мрежама и о најгорљивијим актуелним темама [Riordan 2002: 88]. За време мандата државне секретарке Хилари Клинтон као „првог човека" америчке спољне политике, донесена је нова „smart power strategy" [Nye 2009] која се базира на два основна стуба: култура и информатичке технологије. Све америчке мисије у иностранству убрзо су добиле стручне младе професионалце из сектора информатичко-комуникацијских технологија, који су изванредна и корисна помоћ у побољшању имиџа Сједињених Америчких Држава, посебно у муслиманским земљама. Културна дипломатија у синхронизованом партнерству с дигиталном дипломатијом, има потенцијала да увек буде на висини пројектованих задатака. Готово све форме и сви садржаји културне дипломатије могу се емитовати и путем нових дигиталних технологија, што даје културној дипломатији једну сасвим нову димензију. Рекламно-промотивни материјали, публикације, књиге, музичка дела, дела ликовне уметности, филм, позориште, археологија, културно наслеђе и културне традиције, обичаји и веровања, језик као најважније одредиште културне дипломатије, свој ефикасан начин да допру до што ширег круга интересената налазе у дигиталној промоцији. Из овог аспекта, можемо говорити о следећем великом изазову културне дипломатији у ери свемогуће и свеприсутне глобализације. Моћне државе су прејудицирале процес глобализације, стварајући огромну машинерију огромним државним средствима у што јачем и јаснијем препознавању на глобалној мапи. А процеси налажу преосмишљавање строгог државног менаџерисања културним политикама у међународној сфери. На сцени су се појавили нови глобални играчи и модели, мултинационални и транснационални модели културног дијалога и сарадње. Један од тих модела је Европска унија, у којој државна и национална културна политика уступају место регионалним и локалним културним акцијама, на једном непосреднијем нивоу и уз бројне нове форме и начине финансирања. Јединствена културна политика Европске уније деценијама је била истински отворени проблем, највише због супротстављања одређених чланица уније одузимању силних државних интервенција на том плану. Можда управо то је подстакло једног од утемељитеља Европске уније Жана Монеа (Jean Monnet), да једном приликом изјави да „следећи пут Европска унија ће бити основана на темељима и принципима културе, више него на економским принципима и основама" [Шутаров 2014: 227]. Кључни документ који представља почетак преосмишљавања улоге културе у спољној политици Европске уније и омогућавање културној

дипломатији да буде инструмент спољне политике, усвојен је 2007. године као „Европски програм за културу у свету глобализације" [Димитрова 2016]. Овим документом култура и културна дипломатија постају фактор политичког, социјалног и економског развоја, а култури се дају могућности да буде суштинска у развоју како унутар Европске уније, изграђеној на принципу „једнакост у различитости", тако и у стварању и подржавању овог принципа у односима између Европске уније и осталог света. Овим документом могу се сажети најважнији циљеви којима тежи Унија: а) промоција културне разнообразности и међукултурног дијалога, б) промоција културе као стваралачке покретачке снаге, и в) израженија улога културе као животно важног елемента у међународним односима Европске уније [Димитрова 2016].

Најупечатљивије промене на светској мапи културне дипломатије дешавају се у земљама Азије, посебно у Кини и Вијетнаму, које су интегрисале своје културне дипломатије у стратегијама за потврђивање њихових позиција на међународној сцени. Ништа мање важне су културне дипломатије, на пример, Јапана, Јужне Кореје или Сингапура, које исто тако у својим спољнополитичким активностима дају посебан значај културној дипломатији. Водећа земља је Кина, чије је политичко руководство уз економски бум препознало и водећу улоге културе и културне дипломатије. Институционално тај процес може да се прати преко статистике убрзаног отварања кинеских културних центара и института Конфуције [Bound et al. 2007: 87]. Намере Кине до 2020. године су да има преко хиљаду таквих центара чиме би се изједначила с постојећом мрежом Алијанс франсез. У овом контексту нимало не чуди што се Европска унија 2012. године, по први пут у својој историји заложила за израду посебне стратегије за развитак културних односа с Кином дајући тиме култури и стратешку позицију у спољнополитичким односима с најмногољуднијом земљом света. Осим Кине, Јужна Кореја је у динамичном порасту своје културне дипломатије. Планирани циљеви да се до 2015. године оснује 150 културних центара широм света, остварени су. Индија са својом дугом и препознатљивом културном историјом, културну дипломатију такође користи у својој промоцији, пре свега филмском и музичком продукцијом, која није само претходница економској дипломатији већ и фактор економског раста [Bound et al. 2007: 91]. Турска је, не само на регионалном плану, посебно интересантан пример и на глобалној мапи културне дипломатије с аспекта једне од најдинамичнијих културних дипломатија последњих неколико деценија. Стратешко позиционирање савремене Турске на свим просторима некад доминантне империје може се пратити уз велику подударност принципа и циљева у књизи Ахмета Давутоглуа под називом *Стратегијска дубина: међународни положај Турске* (Београд: Службени гласник, 2014)[2] као и турских културних центара и организација, попут „Тика", која помаже или потпуно финансира бројне активности (и не само културне природе), од Вијетнама, пре-

[2] Књига је објављена на турском још 2001. године. На српски језик преведена је 2014. у издању Службеног гласника.

ко Узбекистана до Босне, Албаније и Македоније. Продор и популарност турских серија и на нашим просторима није нимало случајан. Турску телевизију и филмску продукцију још пре 20 година финансијски снажно субвенционира држава у циљу побољшања позитивне перцепције о Турској као модерне и моћне државе, уз снажну сентименталну ноту за старим традиционалним турским вредностима и обичајима. „Најважнији фактор уједињења сталних и променљивих компоненти државне моћи је култура" [Давутоглу 2014].

Процеси глобализације у култури и културној дипломатији доносе и битне и драматичне промене. Дешавају се, истовремено, два дивергентно различита процеса – процес хомогенизације културе и процес партикуларизације, које није увек лако и једноставно балансирати на глобалном нивоу. Процеси децентрализације, деетатизације и деметрополизације у култури и културним политикама у наредним деценијама биће изазов у управљању ресурсима и акцијама на овом плану, иако се може очекивати још већи и моћнији државни интервенционизам у културној дипломатији, као антипод али и као баланс у управљању процесима у културним дипломатијама.

НОВИ МИГРАЦИОНИ ТОКОВИ: ИЗАЗОВ ЕВРОПСКЕ КУЛТУРНЕ ДИПЛОМАТИЈЕ

Како локална или регионална културна концепција једне европске државе да одговори културној матрици коју са собом носе нови миграциони токови? Може ли културна дипломатија одговорити изазовима новог времена у којем један поред другог егзистирају и делују системи културних вредности неспремних да комуницирају међусобно, још више и добро организованих да се боре свим средствима против других вредносних културних система? Културним политикама и културним дипломатијама највероватније ће бити намењена та важна мисија да буду инструмент у процесу приближавања и препознавања непомирљивих културно-верских матрица.

Европска културна политика и културна дипломатија су у овом моменту на великом тесту. Нема готових формула и решења и поред најдужег искуства у практиковању културне дипломатије. Оно што је било корисно и практично у ранијим периодима креирања партнерства у културном интегрирању може се показати неупотребљивим концептом у новонасталим ситуацијама нетрпељиве коегзистенције капсулираних система културних вредности. Карта на коју ће европска културна дипломатија сигурно заиграти свакако ће бити карта привлачности и допадљивости којом се увек успевало и када се на почетку чинило да је мисија просто немогућа или изгубљена. Примера добре перцепције о својој држави има доста. У том правцу најбоље представљање успевају да креирају скандинавске земље. Пратећи рангирања привлачности, атрактивности и међународног утицаја од 2012. до 2015. године [Monocle 2014/15], Данска, Норвешка, Шведска и Финска увек су међу 13 најбоље рангираних

земаља у свету. Успех ових држава у генерисању „меке силе" у дипломатији, може бити добар пример како се уз кохерентан социообразовни и културни систем на домаћем плану може креирати најбоља могућа позиција на међународној културној мапи, уз рационално коришћење финансијских средства. Бити препознатљив по добром или држећи се пароле да је „понекад могуће да нека држава успева веома добро, у стварању доброг", Норвешка, рецимо, веома мудро игра на карту компаративне предности своје индивидуалне дипломатске мисије у медијаторству мирног решавања међународних спорова и војних конфликата. Шведска већ традиционално постаје препознатљива пред иностраном публиком, својим залагањима и помоћи у заштити права човека, с посебним акцентом на заштити права жена. Данска и Финска свој фокус препознатљивости и привлачности имају преко иновативног и отвореног карактера њихове шире друштвене заједнице, што их чини привлачном дестинацијом како за високотехнолошке стране инвестиције тако и за емигранте са свих страна света. Преко целог спектра „атрактивно-привлачних разлога", поменуте скандинавске земље су успеле да стекну статус не само привлачних дестинација, већ и држава великог поверења и стабилности пред страном публиком, што даје и већу могућност њиховим културним дипломатијама да утичу на важне међународне програме.

ПЕРСПЕКТИВЕ НОВИХ ДИПЛОМАТСКИХ ПРАКСИ

У време глобалних информатичко-комуникацијских технологија, у коме сваки појединац, група, заједница и друштво да би били у игри морају бити конектовани и морају бити он-лајн и део неке мреже, постоји истинска борба у процесима управљања и коришћења информација. Јер, у овом сасвим новом добу постоји један сасвим другачији „апсолут" до кога сви држе. Нови „суверен" свих глобалних процеса и појава је јавно мнење. Као Демијург над свим значајнијим глобалним политичким акцијама, до јавног мнења држе политичари пред својом, домаћом публиком, пред страним партнерима и публикама; привреда и бизнис уопште пред домаћим и страним купцима, пред домаћом и страном конкуренцијом; државе, међународне и транснационалне организације, невладине грађанске организације, од верских до спортских заједница и друштава. Јавно мнење је врховни арбитар свих значајних савремених токова, од питања да ли ће неко куповати ваше производе, да ли ће спроводити вашу политичку одлуку или коју тежину ће имати ваша преговарачка позиција по важним државним питањима, да ли ће се поштовати ваша земља, њена култура, њене традиције, туристичке потенцијале, њени грађани... Јавна и културна дипломатија су на свом домаћем терену када је јавно мнење у питању, у свом базичном медијуму у којем или успевају, стагнирају или бивају осуђени на уступке. Ко има највећи утицај на креирање и управљање комплексног система информација (што је један од основних задатака јавне дипломатије) и ко има доминанти утицај над јавним мнењем (што је у највећој мери задатак културне и дигиталне дипломатије)

има и највећи утицај на сва светска значајна питања и креирање глобалног дневног реда. Управо ови разлози, уз све горе наведене претње за планетарни опстанак и угрожавање постојећег светског поретка, дају нам повода за размишљање да перспективе нових дипломатских пракси, као што је културна дипломатија, неће бити нимало ни лаке ни једноставне. Све анализе и пројекције показују динамику снажног пораста средстава одвојених за функције културне дипломатије. У време светске финансијске кризе од пре неколико година, када је култура обично међу првима на удару рестриктивних финансијских мера, ниједна значајна културна дипломатија није била изложена таквим рестриктивним мерама (изузетак су Грчка фондација за културу, и Пољски културни институт чија је најава да ће привремено затворити део својих филијала наишла на организован отпор како пољске, тако и стране јавности). И не само да средства нису редукована, него су посебним стратешким мерама за побољшање функционисања јавне и културне дипломатије многе земље најавиле нове форме и садржаје, структурне реформе и веће ресурсе. Поред америчке нове стратегије, посебан интерес за ове новије области дипломатије још раније најавили су Владимир Путин и руска дипломатија[3], где се више од једне деценије обраћа посебна пажња народној односно јавној дипломатији, дигиталној форми дипломатије и преко својих центара Росотродничество[4] и културној дипломатији. Немачка, Француска и Велика Британија у годинама избегличке кризе и великог броја миграната које су примиле, концентрисаће све своје ресурсе у правцу ублажавања последица закаснеле реакције њихових дипломатија. Културна дипломатија и образовни програми сигурно ће имати приоритет у њиховим спољнополитичким програмима (поред свих форми економске и социјалне помоћи), посебно у земљама које продукују избегличку кризу. Кина ће уз свој лидерски привредни статус, сигурно наставити с још већим улагањима у своју културну промоцију и приближавање своје културе, система вредности и идеја како своје древне културне традиције, тако и модерне Кине.

Културна дипломатија која још увек звучи помало егзотично и апстрактно је реалност и успешна дипломатска пракса свих модерних држава, атрактивна научна дисциплина свих престижних универзитета света. С обзиром на поуздане показатеље својих остварених циљева, остаје један од најсигурнијих стубова спољне политике у који вреди улагати и вреди му се посветити и у будућности. Перспективе „меке силе" у дипломатији, креирање „win win" позиција у својим најбољим праксама, продуковање добре воље својом снагом привлачности и убедљивости, продуковање партнерства на свим нивоима и у свим друштвеним сферама, даваће још више повода да се о њој размишља, пише и разговара. Коначно, и у нашем региону, дипломатска пракса прати светске и европске тенденције, али су академска и јавна реч о овој теми још увек у својим стидљивим зачецима.

---

[3] President of Russia (2016). Доступно на: [www.en.kremlin.ru].
[4] Россотрудничество (2016). Доступно на: [www.rs.gov.ru].

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Давутоглу, Ахмет (2014). *Стратегијска дубина: међународни положај Турске*. Београд: Службени гласник.
Мелисен, Јан (2009). *Новата јавна дипломатија: мека сила во меѓународните односи*. Скопје: Просветно дело (превод Негослава Гласновиќ).
Шутаров, Васко (2014). *Јавна и културна дипломатија*. Скопје: Панили.

Bound, Kirsten; Rachel Briggs, John Holden, Samuel Jones (2007). *Cultural Diplomacy*. London, UK: Demos.
Riordan, Shaun (2002). *The New diplomacy*. Cambridge: Polity Press Ltd.
Vizomirski, Margaret i Sintija Šnajder (2006). *Kulturna diplomatija*. Beograd: Balkankult fondacija (prevod Katarina Panić).

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

Димитрова Людмила (2016). „Ролята на културната дипломация във външната политика" Доступно на: http://culture-mfa.bg/images/content/2003/презентация-22 03 2016.pdf. Приступљено: 23. 9. 2016.
Россотрудничество (2016). Доступно на: www.rs.gov.ru. Приступљено: 24. 9. 2016.

Monokl (2014/15). Spft Power Survey (2014/15). Доступно на: www.monocle.com/film/affairs/soft-power-survey-2014-15/. Приступљено: 24. 9. 2016.
Nye, Joseph S. Jr. (2009). „Get smart", *Foreign Affairs*. July/August 2009. Доступно на: https://www.foreignaffairs.com/articles/2009-07-01/get-smart. Приступљено: 23. 9. 2016.
President of Russia (2016). Доступно на: www.en.kremlin.ru. Приступљено: 24. 9. 2016.
Skok sa ivice svemira (2012). Felix Baumgartner. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=tHplTCfCIRQ. Приступљено: 25. 11. 2016.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

CHALLENGES OF CULTURAL DIPLOMACY

by

VASKO ŠUTAROV
Cultural and Information Center of the Republic of Macedonia
Oborishte 7, Sofia, Bulgaria
vaskoshutarov@yahoo.com

SUMMARY: Public and cultural diplomacy are concepts of foreign policies of almost all modern states. As concepts and practices they were especially important during the Cold War, albeit in diplomatic practice there have been some tendencies of communication for international relations and creating a foreign public perception, since the very beginning of the diplomacy. Due to the sophisticated modus operandi and unsuspected results in the creation of permanent partnership-friendly relations with foreign countries, this segment of diplomacy is known as a soft power in diplomatic practice. From the most

prominent actors on the global political map to the world's most prestigious universities, public and cultural diplomacy become attractive and challenging objects of interest. In our region, despite the examples of good diplomatic practice, debates and exchange of experiences on these issues are very rare.

KEYWORDS: public diplomacy, cultural diplomacy, digital diplomacy

UDC 316.774:654.1-053.2
DOI: 10.2298/ZMSDN1660917P
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

УТИЦАЈ ТЕЛЕВИЗИЈЕ НА ДЕЦУ И АДОЛЕСЦЕНТЕ: ПРЕГЛЕД ИСТРАЖИВАЊА

АНА ПЕШИКАН
Универзитет у Београду, Филозофски факултет,
Одељење за психологију
Чика Љубина 18–20, Београд, Србија
apesikan@f.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Глобално гледано, медији остварују један од најмоћнијих, а потцењених утицаја на дечји развој и здравље. Телевизија је и даље најпопуларнији медиј код деце и адолесцената. У свету је у последњих 50 година изведено више од хиљаду истраживања и она, углавном, говоре о великом утицају телевизије на децу и адолесценте. Телевизија снажно утиче на поимање стварности код деце и адолесцената и обликује њихове ставове, веровања и понашања. Озбиљности утицаја телевизије нису свесни ни деца ни одрасли, с уверењем да медији утичу на све друге осим на њих саме. Позитивни утицаји телевизије утврђени су код просоцијалног понашања и стицања одређених знања. Међутим, они су знатно ређи и углавном добијени на млађем узрасту (3–5 година). Највећи број студија доследно указује на повезаност дугог гледања телевизије са различитим здравственим проблемима (прекомерном тежином у одраслом добу, слабом физичком активношћу, пушењем, повећаним масноћама у крви, дијабетесом, повећаном притиску) и повећаним ризиком од одређених врста понашања (на пример, лошим дијететским навикама, виолентним понашањем, алкохолизмом, наркоманијом). Резултати истраживања показују да нису реализовани потенцијали телевизије да позитивно утичу на децу и да им користе, да су негативни утицаји много већи и разноврснији, а да се стратегије за редуковање негативних ефеката телевизије не примењују.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: телевизија, утицај телевизије, деца, адолесценти, родитељи, медији

* Овај рад резултат је рада на пројекту бр. 179018 Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ТЕЛЕВИЗИЈА – МОЋНА СИЛА У ДЕЧЈИМ ЖИВОТИМА

Мислим да телевизија делује веома поучно,
кад год неко укључи телевизор
ја одем у другу собу и читам књигу.
Гручо Маркс

Медији, од телевизије до „нових медија" (мобилни телефони, ајпед /Ipad/ и друштвене мреже), представљају „доминантну силу" у дечјим животима [Strasburger et al. 2013][1], и врше један од најмоћнијих, а потцењених утицаја на дечји развој и здравље. И адолесценти и родитељи сматрају да медији утичу на све друге сем на њих саме.[2] Деца која проводе више времена с једном врстом медија више користе и друге медије. Двоструко је вероватније да ће они који много користе компјутер за забаву гледати и телевизију више од пет сати дневно [Van Evra 2004]. Ипак, и поред нарастајуће употребе нових медија, популарност телевизије код деце и адолесцената не опада [Lemiš (Dafna Lemish), 2008; Strasburger et al. 2013]. Телевизија је планетарно распрострањена[3]. Велики део свог будног времена деца проводе у гледању телевизије. Највише студија о времену које деца утроше на гледање телевизије настало је у Сједињеним Америчким Државама. Њихови резултати показују да деца узраста 2–7 година користе медије у просеку 3,5 сата дневно [Van Evra 2004]; и да, од деце узраста 8–13 година, 25% гледа телевизију дуже од пет сати на дан [Christakis et al. 2004; Strasburger et al. 2012]; чак и једногодишња деца гледају телевизију шест сати недељно [Talbot 2003, prema Van Evra 2004], јер је родитељи користе као дадиљу.

Телевизија веома утиче на схватање стварности код деце и адолесцената и обликује њихове ставове, веровања и понашања. Адолесценти користе медије да би добили информације о сексу, насиљу, дроги и људским односима [Gruber and Grube 2000]. Деца, посебно млађа, радо прате програме који су им намењени, а њихову пажњу брзо заокупе садржаји лаки за памћење, живописни ликови и веселе мелодије [Lemiš 2008]. У раним узрастима, деца не разликују стварност од фантазије приказане на телевизији, и у тим периодима степен њихове идентификације и удубљивања у приказане садржаје већи је него у каснијим узрастима. Прихватање телевизијских садржаја веће је уколико су они у сагласју с културом, окружењем, или уверењима које је дете већ стекло у властитом искуству [Lemiš 2008].

Телевизија има потенцијал да утиче на социјални развој деце, посебно када је реч о усвајању образаца понашања везаних за групе којима деца и млади припадају; о конструкцији рода и родних улога, родног идентитета, сексуалности, представа о телу и навика у исхрани; као и

---

[1] Више од 50 година се изучавају медији и постоји на хиљаде студија о утицају коришћења медија на развој деце и адолесцената [Strasburger et al. 2012].

[2] Што је у литератури познато као „ефекат треће особе" [Davison 1983; Perloff 2002].

[3] Још пре десетак година, на пример, у САД једна трећина деце живела је у кући са четири или пет телевизора, а 12% њих у кући је имало пет или више телевизора [Van Evra 2004].

схватања политичке реалности и конфликата [Lemiš 2008]. Ово усвајање великим делом одвија се путем учења по моделу[4], где се, према теорији социјалног учења, учи тако што се нешто ново види код других (на пример, неки образац понашања), па се под одређеним условима понавља и присваја и постаје део нашег репертоара понашања. Постоје четири механизма који омогућавају моделовање понашања посматрањем [Bandura 1977, према Grusec 1992]. Први је обраћање пажње, што је веома важно када је о телевизији реч, јер она успева веома брзо да зароби и задржи пажњу. За обраћање пажње важна је разумљивост онога што се гледа, на пример, понашања одређеног модела. Када се неки садржај примети, мора се задржати, запамтити, тако да је други механизам ретенција кроз вербални или сликовни репрезент. Ретенцији знатно доприноси често излагање одређеном моделу, то јест, велика учесталост појављивања модела[5]. Затим се та репрезентација мора трансформисати у понашање, тако да оно буде што сличније моделу (имитирање модела). Последњи механизам почива на мотивацији и подразумева да особа мора имати довољно подстицаја да се бави имитирањем одређеног модела понашања. Подстицаји могу бити: културна прихваћеност понашања модела; његов социјални углед (моћ, престиж); социјална подршка и награђивање одређеног модела понашања; процена оног ко учи по моделу да ће имати неку добит (награду, социјално прихватање) ако усвоји одређени модел понашања и други [Ивић и др. 2003].

Поред теорије социјалног учења постоје и друге теорије којима се покушава објаснити утицај телевизије на децу и адолесценте, теорија скрипта или схеме и теорија о „надвршњаку" ("Super-peer" theory). По теорији скрипта телевизија представља младима заједничке скриптове (прописани сценарио) како да се понашају у новој или непознатој ситуацији (на пример, у романтичним везама). По Страсбургеровој теорији о „надвршњаку" медији врше прекомеран притисак на децу и адолесценте да се ангажују у ономе што се приказује као нормативно понашање (на пример, сви пију на забави). Притисак вршњака на понашање адолесцената одавно је утврђен, а медији, по овој теорији, функционишу као „надвршњак" с још јачим утицајем [Strasburger et al. 2012].

ПОЗИТИВНИ И НЕГАТИВНИ УТИЦАЈИ ТЕЛЕВИЗИЈЕ

Садржаје које гледају на телевизији деца најчешће некритички прихватају, било зато што је то активност коју родитељи одобравају, било због својих узрасних карактеристика, пре свега, недовољне когнитивне зрелости или недовољно развијене медијске писмености [Mc Cannon 2009]. Када се укрсте време које деца проведу гледајући телевизију и дечје некритичко прихватање презентованих садржаја, јасно се увиђа моћан утицај телевизије. Налази истраживања указују на могуће позитивне и негативне утицаје.

---

[4] Назива се и још опсервационо учење или учење путем посматрања.

[5] Зато се рекламе које претендују да обликују одређено понашање много пута понављају.

Позитиван утицај телевизија може имати на развој просоцијалног понашања и на образовање деце и адолесцената. Лемиш [2008] заступа став да сви телевизијски жанрови могу пружати моделе за просоцијално понашање. На пример, у једној студији у САД утврђена је позитивна корелација између гледања серије која је кроз свакодневне ситуације промовисала позитивне вредности, с једне, и повећане сарадње, емпатичности и већег учешћа деце у креативним играма, с друге стране. У истраживању Калверта и сарадника [Calvert et al. 2001] испитивано је колико деца од другог до шестог разреда науче из образовних програма телевизија ЕјБиСи (ABC), СиБиЕс (CBS), ЕнБиСи (NBC) и Фокс (FOX) у поређењу с телевизијама ПиБиЕс (PBS) и Никлодеон (Nickelodeon). Резултати су показали да деца у току недеље гледају просечно четири различите телевизије, пре свега, Никлодеон (Nickelodeon) и ПиБиЕс (PBS). Према њиховим изјавама, из телевизијског програма добили су више „лекција" које имају социјалну и емоционалну вредност, чињеничких знања и информација, него „лекција" из когнитивних вештина, или физичке добробити. Један број истраживања показује изузетно добар ефекат једне од најпажљивије рађених емисија на свету – *Улица Сезам* (*Sesame Street*), која је прављена као компензаторни програм за предшколце, или добар утицај емисије *Детективи* (*Blue's Clues*) на предшколско решавање проблема. Налази указују да је могуће преко телевизије образовати децу, учити их различитим садржајима, чак и када долазе из породица које су ниског образовног и социо-културног нивоа [Strasburger et al. 2012]. Нажалост, истраживања показују да је много мање позитивних утицаја телевизије и углавном је реч о програмима намењеним млађој деци узраста 3–5 година [Bar-on 2000], док је листа негативних утицаја далеко дужа и разноврснија.

Налази бројних истраживања показују да је гледање телевизије повезано с различитим здравственим проблемима и повећаним ризиком од одређених врста понашања. Наравно, значајније већем ризику изложени су они који проведу доста времена у гледању телевизије. Једна лонгитудинална студија показала је повезаност дугог гледања телевизије у детињству и адолесценцији с негативним индикаторима здравља у одраслом добу [Hancox et al. 2004]. Истраживачи су у регуларним интервалима пратили преко 1.000 испитаника од њихове треће до 26. године и утврдили да повећано гледање телевизије на узрасту 5–15 година има дуготрајне негативне ефекте по здравље: значајно је повезано с прекомерном тежином у одраслом добу, слабом физичком активношћу, пушењем, повећаним холестеролом, подстиче лоше дијететске навике, виолентно понашање, алкохолизам и наркоманију. У овој студији није нађена значајна веза с повећаним крвним притиском. Иако се не може говорити о каузалној вези, аутори ове лонгитудиналне студије сматрају да бројни аспекти њиховог истраживања сугеришу каузалну везу.

У метастудији Страсбургера и сарадника [Strasburger et al. 2012] сумирани су налази истраживања о главним проблемима с којима је повезано дуго гледање телевизије. Време проведено пред телевизијским екраном

има значајну улогу у етиологији гојазности. Готово у свим земљама расте број гојазних, а у САД у задњих 30 година удвостручила се преваленца гојазности и сада има више гојазних и одраслих с претераном телесном масом него с нормалном. Једна тридесетогодишња студија спроведена у Великој Британији [Viner and Cole 2005] утврдила је да дуже просечно време проведено у гледању телевизије предвиђа већу телесну тежину (индекс телесне масе) на узрасту од 30 година и да се са сваким додатним сатом гледања телевизије на узрасту од пет година повећава ризик од гојазности у одраслом добу за 7%. У другим студијама утврђена је повезаност гледања телевизије више од осам сати недељно на узрасту од три године с повећаним ризиком од гојазности на узрасту од седам година [Reilly et al. 2005; Sugimori et al. 2004]. Уколико дете има телевизор у својој спаваћој соби,[6] то значајно погоршава ситуацију: ова деца постижу слабији успех у школи, имају више здравствених проблема с гојазношћу, повећаном масноћом у крви, дијабетесом, отпорношћу на инсулин, метаболичким поремећајем и повећаним крвним притиском, као и знатно неповољније навике у исхрани [Gentile and Walsh 2002; Christakis et al. 2004; Ekelund et al. 2006; Jordan et al. 2008; Adachi-Mejia et al. 2007; Strasburger et al. 2013; Haines et al. 2013; Atkin et al. 2013; Gilbert-Diamond et al. 2014]. Ни истраживачи не знају због чега је тако, али се претпоставља да је због неактивности и мање физичких активности (седења, лежања); рекламирања хране и пића за децу и адолесценте; нездравог понашања током обедовања (уколико се гледа телевизија); и интерференције с нормалним навикама спавања. Истраживања показују да обављање обеда током гледања телевизије потискује осећај ситости што доводи до уношења веће количине хране него што је потребно.

Повећано гледање телевизије је у млађем, средњошколском и студентском узрасту предиктор (предсказивач) лоших дијететских навика (више „грицкалица“, газираних пића и „брзе“ хране) након пет година [Barr-Anderson et al. 2009; Utter et al. 2003]. Каснији одлазак на спавање и мање сна могу бити повезани с ризиком од гојазности. Лонгитудинална студија у Великој Британији показала је да што деца краће спавају на узрасту од 30 месеци може се предвидети њихова већа гојазност на узрасту од седам година [Taheri 2006, prema Strasburger et al. 2012]. Иначе, гледање телевизије три и више сати дневно удвостручује ризик од тешког уласка у сан, у поређењу с гледањем телевизије мање од једног сата [Johnson et al. 2004].

У истраживањима се показало да медији играју кључну улогу у формирању слике о властитом телу, могу бити одговорни за креирање нереалних очекивања, незадовољства властитим телом, па чак и допринети поремећајима у исхрани [Hogan and Strasburger 2008; Field et al. 2008; Hayes et al. 2010; Anschutz et al. 2011]. Илустративан пример јесте истра-

[6] Две трећине деце у САД има телевизор у својој соби [Jordan et al. 2008]. Податке за Србију не поседујемо, мада налаз да је просечан број телевизијских апарата по домаћинству у Србији знатно испод два. Ипсос Стратеџик Маркетинг [Ipsos Strategic Marketing, 2015] говори да знатно мањи процент деце има телевизор у својој соби.

живање које показује да међу адолесценткињама на острву Фиџи (Полинезија) нису постојали проблеми с поремећајима у исхрани док на острву нису увели америчке телевизијске шоу-програме с учесницама – моделима за понашање – које су биле екстремно мршаве. Две године након њиховог увођења, 75% адолесценткиња на Фиџију изјављивало је да су „превелике" или „предебеле", а било је и 523 девојчице с поремећајем исхране [Becker 2002; Hogan and Strasburger 2008].

Истраживања утицаја медија на раним узрастима показују да је дуго време проведено пред телевизијским екраном повезано са заостатком у развоју говора [Nelson 1973; Linebarger and Walker 2005; Tanimura et al. 2007; Zimmerman et al. 2007; Chonchaiya and Pruksananonda 2008], као и да гледање телевизије на узрасту испод две године не убрзава учење [Brown 2011; DeLoache et al. 2010]. Само две студије показале су усвајање нових речи, и то вероватно због утицаја заједничког гледања програма с родитељима [Strasburger et al. 2012]. Неке студије показују да је рано излагање предшколског детета телевизији повезано са проблемима с поремећајем пажње на узрасту од седам година [Hancox et al. 2004].

Поред проучавања конзумеризма[7], то јест, истраживања како реклame делују на децу и адолесценте и обликују њихово понашање као потрошача [Gunter and Furnham 1998; Valkenburg 2000; Sweeting et al. 2012], најбројније су, вероватно, студије које су проучавале повезаност гледања телевизије са повећаним ризиком од одређених врста понашања, пре свега, агресивности, коришћења дрога, дувана, алкохола и утицаја на сексуално понашање тинејџера [Villani 2001; Nelson 2010; Strasburger et al. 2012; Lowell et al. 2014].

Насиље је изразито присутно у телевизијским програмима, и то у разним видовима. Сви анимирани филмови 1937–1999. године приказују насиље; 90% најбоље рангираних филмова у периоду 1999–2000. садрже насиље; текстови популарних песама садрже све више насиља, посебно у реп-музици [Strasburger et al. 2012]. Проблем није само приказивање насиља на телевизији већ и то што се насиље приказује као забавно (цртани филм), оправдано (доминира образац филмова „добри против лоших момака"), реалистично насиље, или насиље без последица. Учестала изложеност насиљу у медијима може водити развоју страха и анксиозности, посебно код млађе деце, прихватању насиља као погодног начина за решавање конфликата, смањеној осетљивости и смањењу алтруизма. Огроман је број студија које су потврдиле повезаност гледања агресивних садржаја на телевизији и агресивног понашања деце и адолесцената [Huesmann and Miller 1994]. Једна од ретких лонгитудиналних студија [Huesmann et al. 2003] која је пратила повезаност гледања телевизијског насиља на узрасту 6–9 година с агресивним понашањем 15 година касније, у одраслом добу, открила је да излагање насиљу у медијима предвиђа агресивно по-

[7] Конзумеризам се односи на неконтролисану потрошњу, или уверење да је роба средство за постизање среће, личне или опште. Овај феномен је истакнут као једно од данашњих „друштвених зâла" [Joseph Rowntree Foundation, 2009] и истраживања показују да је штетан по здравље и добробит особа [Eckersley 2006; 2011].

нашање и мушкараца и жена у одраслој доби, и да та повезаност постоји чак и када се контролишу социо-економски статус породице, интелектуалне способности и агресивност особа у детињству и варијетет фактора који се односе на родитељске стилове понашања (њихове медијске навике, степен агресивности и слично). Повезаност је добијена за физичку агресију код оба пола и за индиректну агресију код жена. Идентификација с агресивним ликовима истог пола и опажање реалистичности телевизијског насиља („живот је такав"), такође, предвиђају касније агресивно понашање, без обзира на то колико је испитаник био агресиван као дете.

На телевизији је велика присутност сексуалних садржаја, посебно у програмима за адолесценте. Истовремено, млади гледаоци веома ретко се упућују и упознају у ризике од сексуалне активности и не подстичу на одговорност (дискусије о контрацепцији, контроли рађања, сигурном сексуалном односу). У односу на све друге медије највећа је изложеност сексуалним садржајима на телевизији (75%) и музици (69%), а много је мања на интернету (16–25%) [Strasburger et al. 2012]. Четрнаест лонгитудиналних студија показују јасан утицај сексуалних садржаја у медијима на ставове адолесцената и њихова веровања о сексу, али и на њихово сексуално понашање, попут ранијег ступања у сексуалне односе [Parkes 2013]. Процењује се да медији доприносе између 10–20% сваком од поменаних специфичних здравствених проблема и ризичних понашања [Comstock and Strasburger 1993; Christakis and Zimmerman 2006; Strasburger et al. 2009].

СМАЊИВАЊЕ НЕГАТИВНОГ УТИЦАЈА ТЕЛЕВИЗИЈЕ

Улога родитеља у посредовању телевизијских садржаја изузетно је важна [Bar-on 2000; Gentile and Walsh 2002; Christakis et al. 2004; Dalton et al. 2006; Strasburger et al. 2012; Strasburger et al. 2013; Haines et al. 2013; Parkes 2013]. Када се од родитеља тражи да процене, они процењују властито познавање дечјег начина коришћења медија. Чини им се да пажљиво прате и познају медијске навике свога детета, а с друге стране, потцењују дужину времена које њихово дете проводи у коришћењу медија. Разликују се родитељска и дечја слика коришћења медија од стране детета. Већина родитеља (65%) изјављује да пажљиво прати дечје коришћење медија, дечје навике, омиљене емисије и сматра да деца мање користе медије него што их реално користе; док мање од 30% деце изјављује да постоје родитељска правила колико дневно могу гледати телевизију [Strasburger et al. 2012; Haines et al. 2013]. Није добро када је у дому константно укључен телевизор, без обзира на то да ли га неко гледа. Међутим, то је веома честа пракса у многим домаћинствима и по правилу идентична је с праксом да родитељи немају никакав надзор над дечјим гледањем телевизијског програма [Valkenburg et al. 1999]. У САД више од 1/3 деце (39%) узраста од осам година и више живи у кућама где је телевизор укључен највећи део дана, без обзира на то да ли га неко гледа [Strasburger et al. 2012]. Налази истраживања указују да деца и адолесценти родитеља с нижим социо-економским

статусом чешће имају телевизор у својој соби, чешће једу гледајући телевизор, ређе гледају програм заједно с родитељима и родитељи мање моделују њихово гледање телевизије у поређењу с вршњацима чији су родитељи вишег социо-економског статуса [Gebremariam et al. 2015]. Није добијена повезаност социо-економског статуса породице с дужином дечјег гледања телевизије.

Истраживачки налази указују да је неопходно да родитељ успостави правила шта дете може гледати на телевизији и колико дете времена може да проведе пред телевизијским екраном [Bar-on 2000; Strasburger et al. 2012]. Потребно је избегавати да деца млађа од две године гледају телевизију или користе друге екранизоване медије, а деци старијој од две године требало би ограничити гледање телевизије највише 1–2 сата дневно. Потребно је уклонити телевизор и електронске медије из дечије собе или собе адолесцента, јер се тако смањује број сати проведених пред екраном, поправља квалитет сна и продужава време спавања, а као што смо већ напоменули, то су све фактори повезани с ризиком повећања телесне тежине код детета или адолесцента. Требало би избегавати узимање хране („грицкалица") и пића у току гледања телевизије, јер то подржава лоше дијететске навике; искључити телевизор у току редовних оброка, јер се тиме повећава свест детета о исхрани и ономе што једе; повећати комуникацију међу члановима породице; и смањити укупно време проведено у гледању телевизије. Родитељи би требало да поставе правило о фокусираном гледању телевизијског програма – да заједно с дететом бирају емисије које ће дете гледати, да чешће с дететом гледају телевизију и дискутују о садржају који су гледали, подучавајући тако дете вештинама критичке рецепције. Родитељско интерпретирање, елаборирање и давање додатних информација о теми коју прате с дететом на телевизији успешна је стратегија за супротстављање негативним или штетним садржајима на овом медију [Bar-on 2000; Strasburger et al. 2012]. Родитељи морају контролисати и властите навике и понашање према медијима, јер је родитељска тешка зависност од медија најјачи предиктор дечје тешке зависности [Strasburger et al. 2012].

Због времена које деца проводе у гледању телевизије и због снаге њеног утицаја, важно је да и телевизијски програми буду квалитетни. Џордан и Вудворд [према: Lemiš 2008] формулисали су захтеве за квалитетну телевизију која би требала да: 1. нуди програме који су наменски осмишљени за децу, који их неће доводити у заблуду, а који су забавни и образовни на менталном, физичком и друштвеном плану; 2. да дозволи деци да у телевизијском програму чују, виде и изразе своје ставове, културу, језик и животна искуства, што афирмише њихов идентитет и место у друштву; 3. да програм подстиче свест детета о поштовању других култура као властите; 4. да нуди мноштво жанрова и садржаја, уместо што се производе програми по провереним формулама успешности; 5. да емитује програме у време када деца могу да их гледају; 6. да препозна разлике између деце које су резултат њиховог когнитивног и емоционалног развоја, њихових талената, интересовања, личних особина, међуљуд-

ских односа и друштвеног окружења у којем живе; 7. да активно штити и подржава програме намењене очувању локалних култура и оне у којима се говори језик мањина; и 8. да се у програму избегава непотребно приказивање насиља и секса.

ЗАКЉУЧАК

Резултати вишедеценијских истраживања показују да нису реализовани потенцијали телевизије да позитивно утиче на децу и да им користи, да су негативни утицаји много већи и разноврснији, а да се стратегије за редуковање негативних ефеката телевизије углавном не примењују. С обзиром на то колико деца и адолесценти користе медије, било би очекивано да одрасли препознају утицај медија на ставове и понашање деце и младих. Ипак се чини да они прилично игноришу овај утицај. Генерално гледано, родитељи, школа, индустрија забаве, педијатри, или влада мало шта чине да би се деца и адолесценти заштитили од штетног утицаја савремених медија и да би се појачали могући просоцијални позитивни утицаји тих медија. Мало се ради на развоју медијске писмености ученика, као једној од неопходних компетенција данашњег грађанина.

Свака акција која жели да буде ефективна мора почети добрим снимком постојећег стања. У Србији, можемо слободно рећи, готово да немамо истраживања медијских навика деце и адолесцената, а још мање има планских и системских мера за суочавање и ношење с утицајем медија, иако је одавно прошло „дванаест". Потребно је да свако од нас, без упирања прста у друге, размисли о властитој улози и свом делу одговорности – да ли ће нам нове генерације своје понашање изграђивати и моделирати према „ријалити" програмима, или ће користити медије на властиту добробит и на добробит своје заједнице.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Ивић, Иван; Ана Пешикан и Слободанка Антић (2003). *Активно учење 2*. Београд: Институт за психологију, Филозофски факултет.

Adachi-Mejia, M. Anna; Meghan R. Longacre, Jennifer J. Gibson, Michael L. Beach, Linda T. Titus-Ernstoff, Madeline A. Dalton (2007). Children with a TV in their bedroom at higher risk for being overweight. *International Journal of Obesity*, 31(4): 644–651.

Anschutz, J. Doeschka; Donna Spruijt-Metz, Tatjana Van Strien, Rutger Engels (2011). The direct effect of thin ideal focused adult television on young girls' body figure. *Body Image*, 8: 26–33.

Atkin, J. Andrew, Kirsten Corder, Esther M. Van Sluijs (2013). Bedroom media, sedentary time and screen-time in children: a longitudinal analysis. *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity*, 10(1): 137.

Bar-on, E. Miriam (2000). The effects of television on child health: implications and recommendations. *Archives of Disease in Childhood*, 83(4): 289–292.

Barr-Anderson, J. Daheia; Nicole I. Larson, Melissa C. Nelson, Dianne Neumark-Sztainer, Mary Story (2009). Does television viewing predict dietary intake five years later in

high school students and young adults?, *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity*, 6: 7.

Becker, E. Anne (2002). Eating behaviours and attitudes following prolonged exposure to television among ethnic Fijian adolescent girls. *The British Journal of Psychiatry*, 180: 509–514.

Brown, Ari (2011). Council on Communications and Media. Infant media use. *Pediatrics*, 128: 1040–1045.

Calvert, L. Sandra; Jennifer A. Kotler, William F. Murray, Edward Gonzales, Kristin Savoye Robida, Phillip L. Hammack, Matthew Hammar, Erin M. Shockey, Meliss Friedman (2001). Children's online reports about educational and informational television programs. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 22(1): 103–117.

Chonchaiya, Weerasak and Chandhita Pruksananonda (2008). Television viewing associates with delayed language development. *Acta Paediatrika,* 97(7): 977–982Christakis, A. Dimitri; Beth E. Ebel, Frederick P. Rivara, Frederick J. Zimmerman (2004). Television, video, and computer game usage in children under 11 years of age. *The Journal of Pediatrics*, 145(5): 652–656.

Christakis, A. Dimitri and Frederick J. Zimmerman (2006). Media as a public health issue. *Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine*, 160: 445–446.

Comstock, George and Victor Strasburger (1993). Media Violence: Q & A., *Adolescent medicine* (Philadelphia, Pa.), 4(3): 495–510.

Dalton, A. Madeline; Anna M. Adachi-Mejia, Meghan R. Longacre, Linda T. Titus-Ernstoff, Jennifer J. Gibson, Susan K. Martin, James D. Sargent and Michael L. Beach (2006). Parental rules and monitoring of children's movie viewing associated with children's risk for smoking and drinking. *Pediatrics*, 118(5): 1932–1942.

Davison, W. Phillips (1983). The third-person effect in communication. *Public opinion quarterly*, 47(1): 1–15.

DeLoache, S. Judy; Synthia Chiong, Kathleen Sherman, Nadia Islam, Mieke Vanderborght, Georgene L. Troseth, Gabrielle A. Strouse, Katherine O'Doherty (2010). Do babies learn from baby media? *Psychological Science*, 21:1570–1574.

Eckersley, Richard (2006). Is modern Western culture a health hazard? *International Journal of epidemiology*, 35: 252–258.

Eckersley, Richard (2011). A new narrative of young people's health and well-being. Journal of Youth Studies, 14: 627–638.

Ekelund, Ulf; Søren Brage, Karsten Froberg, Maarike Harro, Sigmund A. Anderssen, Luis B. Sardinha, Chris Riddoch and Lars Bo Andersen (2006). TV viewing and physical activity are independently associated with metabolic risk in children: the European Youth Heart Study. *PLOS Medicine* 3(12): e488.

Field, E. Alison; Kristin M. Javaras, Parul Aneja, Nicole Kitos, Carlos A. Camargo, Barr C. Taylor, Nan M. Laird (2008). Family, peer, and media predictors of becoming eating disordered. *Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine*, 162(6): 574–579.

Gebremariam, K. Mekdes; Teatske M. Altenburg, Jeroen Lakerveld, Lene F. Andersen, Karien Stronks, Mai J. Chinapaw and Nanna Lien (2015). Associations between socioeconomic position and correlates of sedentary behaviour among youth: a systematic review. *Obesity Reviews*, 16 (11): 988–1000.

Gentile, A. Douglas and David A. Walsh (2002). A normative study of family media habits. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 23(2): 157–178.

Gilbert-Diamond, Diane; Zhigang Li, anna M. Adachi-Mejia, Auden C. McClure and James D. Sargent (2014). Association of a television in the bedroom with increased adiposity gain in a nationally representative sample of children and adolescents. *JAMA Pediatrics*, 168(5): 427–434.

Gruber, L. Enid and Joel W. Grube (2000). Adolescent sexuality and the media: A review of current knowledge and implications. *Western journal of Medicine*, 172, 3: 210–214.

Grusec, E. Joan (1992). Social Learning Theory and Develpomental Psychology: The Legacies of Robert Sears and Albert Bandura. *Developmental Psychology*. Vol 28, No. 5, pp. 776–786.

Gunter, Barrie and Adrian Furnham (1998). *Children as consumers: A psychological analysis of the young people's market*. London: Psychology Press.

Haines, Jess; Ashley O'Brien, Julia McDonald, Roberta E. Goldman, Marie Evans-Schmidt, Sarah Price and Elsie M. Taveras (2013). Television viewing and televisions in bedrooms: Perceptions of racial/ethnic minority parents of young children. *Journal of Child and Family Studies*, 22(6): 749–756.

Hancox, J. Robert; Barry J. Milne and Richie Poulton (2004). Association between child and adolescent television viewing and adult health: a longitudinal birth cohort study. *The Lancet*, 364(9430): 257–262.

Hayes, Sharon and Stacej Tantleff-Dunn (2010). Am I too fat to be a princess? Examining the effects of popular children's media on young girls' body image. *The British Journal of Developmental Psychology*, 28: 413–26.

Hogan, J. Marjorije and Victor C. Strasburger (2008). Body image, eating disorders, and the media. *Adolescent Medicine: State of the Art Reviews*, 19(3): 521–46.

Huesmann, L. Rowell and Laurie S. Miller (1994). Long-term effects of repeated exposure to media violence in childhood. *Aggressive Behavior*, pp. 153–186.

Huesmann, L. Rowel; Jessica Moise-Titus, Cheryil-Lynn Podolski and Leonard D. Eron (2003). Longitudinal relations between children's exposure to TV violence and their aggressive and violent behavior in young adulthood: 1977–1992. *Developmental Psychology*, 39(2): 201–221.

Johnson, G. Jeffrey; Patricia Cohen, Stephanie Kasen, Michael B. First, Judith S. Brook (2004). Association between television and sleep problems during adolescence and early adulthood. Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine, 158(6): 562–568.

Jordan, B. Amy; Emily K. Kramer-Golinkoff and Victor C. Strasburger (2008). Does adolescent media use cause obesity and eating disorders. *Adolescent medicine: state of the art reviews*, 19(3): 431–449.

Joseph Rowntree Foundation (2009). *Contemporary social evils*. Bristol: Policy Press.

Lemiš, Dafna (2008). *Deca i televizija: globalna perspektiva*. Beograd: Clio.

Linebarger, L. Deborah and Dale Walker (2005). Infants' and toddlers' television viewing and language outcomes. *American Behavioral Scientist*, 48(5): 624–625.

Lowell, L. Jennifer; Kyla C. Grymes, Rebecca Hankel, Abigail D. Speer, Cody L. Custis and Robin L. To (2014). Sex, Drugs, and Country Music? A Content Analysis of Substance use, Sex, Violence, and Weapons in Country Music. *Global Journal of Human-Social Science Research*, 14(2).

McCannon, Bob (2009). Media literacy/media education: solution to big media? A review of the literature. In: Victor Strasburger, Barbara Wilson, Amy Jordan /editors/. *Children, adolescents, the media*. 2nd edition. Thousand Oaks (CA): Sage; p. 519–569.

Nelson, P. Jon (2010). What is learned from longitudinal studies of advertising and youth drinking and smoking? *A critical assessment. International Journal of Environmental Research and Public Health*, 7(3): 870–926.

Nelson, Katherine (1973). Structure and strategy in learning to talk. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 38(1–2): 1–135. Serial 149.

Parkes, Alison; Daniel Wight, Kate Hunt, Marion Henderson and James Sargent (2013). Are sexual media exposure, parental restrictions on media use and co-viewing TV and DVDs with parents and friends associated with teenagers' early sexual behaviour? *Journal of Adolescence*, 36(6): 1121–1133.

Perloff, M. Richard (2002). The third-person effect. In: Jennings Bryant, Dolt Zillmann (Eds.) *Media effects: Advances in theory and research*, 2nd edition. London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 489–506.

Reilly, J. John; Julie Armstrong, Ahmad R. Dorosty, Pauline M. Emet, Andy Ness, I. Rogers, Colin Steer and Abdrea Sherriff (2005). Early life risk factors for obesity in childhood: cohort study. *British Medical Journal*, 330(7504): 1357.

Strasburger, C. Victor; Marjorije J. Hogan, Deborah Ann Mulligan, Nusheen Ameenuddin, Dimitri A. Christakis, Corinn Cross and Megan A. Moreno (2013). Children, adolescents, and the media. *Pediatrics*, 132(5): 958–961.

Strasburger, C. Victor; Amy B. Jordan and Ed Donnerstein (2012). Children, Adolescents, and the Media: Health Effects. *Pediatric Clinics of North America*, 59(3): 533–587.

Strasburger, C. Victor; Barbara J. Wilson and Amy B. Jordan /Eds./ (2009). *Children, adolescents, the media*. 2nd edition. Thousand Oaks (CA): Sage.

Sugimori, Hiroki; Katsumi Yoshida, Takashi Izuno, Michiko Miyakawa, Machi Suka, Michikazu Sekine, Takashi Yamagami, Sadanobu Kagamimori (2004). Analysis of factors that influence body mass index from ages 3 to 6 years: a study based on the Toyama cohort study. *Pediatrics International*, 46(3): 302–310.

Sweeting, Helen; Kate Hunt and Abita Bhaskar (2012). Consumerism and well-being in early adolescence. *Journal of Youth Studies*, 15(6): 802–820.

Tanimura, Masako; Kanako Okuma, Kayoko Kyoshima (2007). Television viewing, reduced parental utterance, and delayed speech development in infants and young children. *Archives of pediatrics and adolescent medicine*, 161(6): 618–619.

Utter, Jennifer; Dianne Neumark-Sztainer, Robert Jeffery and Mary Story (2003). Couch potatoes or French fries: Are sedentary behaviors associated with body mass index, physical activity, and dietary behaviors among adolescents? *Journal of the American Dietetic Association,* 103: 1298–305.

Valkenburg, M. Patti (2000). Media and youth consumerism. *Journal of Adolescent Health*, 27(2): 52–56.

Valkenburg, M. Patti; Marina Krcmar, Allerd L. Peeters and Nies M. Marseille (1999). Developing a scale to assess three styles of television mediation: "Instructive mediation," "restrictive mediation," and "social coviewing". *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 43(1): 52–66.

Van Evra, Judit (2004). *Television and child development*. Routledge.

Villani, Susan (2001). Impact of media on children and adolescents: a 10–year review of the research. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 40(4): 392–401.

Viner, M. Russell; Tim J. Cole (2005). Television viewing in early childhood predicts adult body mass index. *Journal of Pediatrics,* 147(4): 429–435.

Zimmerman, J. Frederick; Dimitri A. Christakis, Andrew N. Meltzoff (2007). Associations between media viewing and language development in children under age 2 years. *The Journal of Pediatrics*, 151(4): 364–368.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Ipsos Strategic Marketing (2015). Analiza medijskog tržišta u Srbiji. Ipsos Media CT. Доступно на: http://www.rra.org.rs/uploads/useruploads/PDF/6529–Analiza%20medijskog%20trzista%20u%20Srbiji%20–%20final.pdf. Приступљено: 10. 3. 2016.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

IMPACT OF TELEVISION ON CHILDREN AND ADOLESCENTS: A RESEARCH REVIEW

by

ANA PEŠIKAN
University of Belgrade, Faculty od Philosophy,
Department of Psychology
Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia
apesikan@f.bg.ac.rs

SUMMARY: Media has one of the most important and under-recognized influence on health, development and behavior of children and adolescents. Television is still the most popular form of media among children and adolescents. In the last 50 years, more than a thousand researches have been carried out in the world showing the great impact of television on children and adolescents. Television shapes the attitudes, beliefs and behaviors of children and adolescents and strongly influences their perception of reality. The high impact of television is neither recognized by children nor adults; they estimate that the media affect all others except themselves. Television can positively influence a child's prosocial behavior and acquisition of certain types of knowledge. However, the positive effects have been much less common and usually obtained at a younger age (3–5 years). Most of the studies provide a persistent and robust findings indicating the correlation between exposure to television and a variety of health problems (such as obesity, low physical activity, elevated cholesterol, diabetes, high blood pressure, etc.) and an increased risk of certain types of behavior (like poor dietary habits, less sleep, smoking, violent behavior, alcoholism, drug addiction, etc.). The research results show that the potentials of television with beneficial effects on children have not been realized; the list of negative effects is much longer and much more diverse; and strategies to reduce the negative effects of television do not apply. The documented findings on the impact of television should elicit serious concern, not just from parents and educators but from many others such as physicians, public health advocates, entertainment industry, politicians, and government.

KEYWORDS: impact of television, children, adolescents, parents and media

UDC 371.3:069(497.11)
DOI: 10.2298/ZMSDN1660931P
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

УМЕТНИЧКИ МУЗЕЈИ И ГАЛЕРИЈЕ: ЕДУКАТИВНИ ПРОГРАМИ И РЕСУРСИ ЗА НАСТАВНИКЕ

МАРИЈА ПАВЛОВИЋ
Универзитет у Београду, Учитељски факултет
Краљице Наталије 43, Београд, Србија
marija.pavlovic@uf.bg.ac.rs

САЖЕТАК: У раду се анализирају едукативни програми и наставни ресурси у уметничким музејима и галеријама у свету и Србији. Данас се у духу савремених тенденција у образовању у уметности посвећује значајна пажња развоју едукативних програма у уметничким музејима и галеријама и, уједно, на успостављању сарадње између ових културних институција и наставника. Циљ рада је да се представе одабрани примери музејско-галеријске праксе, односно програми и ресурси за наставнике који се ослањају на приступе и стратегије поучавања помоћу ликовног дела у раду с децом предшколског и основношколског узраста. Такође, у раду је представљено истраживање о различитим аспектима сарадње вртића и школа с институцијама културе у Србији. Резултати истраживања указују на закључак да се у нашој средини овакав вид сарадње не спроводи у довољној мери, те да наставницима треба да се помогне у обезбеђивању развојно подстицајне средине за поучавање у овом контексту, односно да се уз подршку колектива омогуће учесталије сусретање деце с уметничким делима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: уметнички музеји и галерије, едукативни програми, наставни ресурси, сарадња институција културе и наставника

УВОД

Развој историје уметности у 20. веку имао је велики утицај на конципирање програма и приступа у поучавању који су се спроводили у уметничким музејима и галеријама у свету. Већину програма и предавања у музејима и галеријама карактерисао је историјско-уметнички приступ који је углавном нудио посетиоцима прегршт информација о делу, уметнику, уметничким правцима итд. Међутим, 60-тих и 70-тих година прошлог века дошло је до преиспитивања значаја овог приступа, с обзи-

ром да су информације које су историчари уметности саопштавали о неком ликовном делу представљале само један сет чињеница. Почело је да се уважава искуство и мишљење сваког посетиоца, односно искуство њиховог свакодневног живота кроз идентификацију с познатим објектима, референце на оно што читају, на актуелне догађаје у њиховим земљама и тако даље [Burnham and Kai-Kee 2011]. Ипак, ове промене у приступима не значе да истраживање кустоса, историјско-уметничка интерпретација и формалне анализе нису важне за галеријско поучавање, већ да ослушкујући потребе посетиоца „савремени музејски едукатор мора да одреди како ће да користи информацију" [Burnham and Kai-Kee 2011: 115].

Данас се многи уметнички музеји и галерије баве креирањем програма водећи посебно рачуна о узрасним карактеристикама и личностима посматрача и, уједно, о специфичним едукативним циљевима. Осим програма за одрасле посетиоце, постоји све више програма за децу које особље за едукацију уметничких музеја и галерија развија, најчешће уз помоћ психолога, педагога и наставног особља из васпитно-образовних установа с којима су музеји и галерије остварили сарадњу. Истовремено, развијају се едукативни програми за наставнике који обухватају њихово упознавање с различитим приступима у раду с ликовним делима[1] примереним предшколском и школском узрасту, а који имају за циљ да се деца подстакну и охрабре да пажљиво посматрају, мисле и активно стичу нова знања и вештине. Многе студије су потврдиле да поучавање детета помоћу ликовних дела, односно методичко излагање детета различитим видовима ликовне уметности на различите начине примерене узрасту, доприноси развоју критичког мишљења, способности решавања проблема, развијању креативног мишљења итд, као и развоју способности и вештина које не морају нужно бити у директној вези с уметношћу [Moga et al. 2000; Gibson and Larson 2007; Housen 2001–2002, према Павловић 2014].

Ликовно дело може бити изузетно мотивационо и стимулишуће средство у процесу учења, а како би га дете што непосредније доживело, важно је да се поучавање у уметности одвија, осим у вртићима и школама, у уметничким музејима, галеријама, атељеима итд.[2] [Hurwitz and Madeja 1977]. Истраживање Олге Хаберд (Olga Hubard) показало је да деца од 14 година воле да посматрају оригинална уметничка дела више од штампаних и дигиталних репродукција због тактилног доживљаја који им она омогућавају и због веће свести о ликовним материјалима и стваралачком процесу [Hubard 2007]. Студије су показале да се и код млађе деце која истражују уметничке објекте у музејима кроз различите мултисензорне приступе, повећава жеља за учењем и лакше се усвајају

[1] Под појмом ликовна дела подразумевамо дела из свих области визуелних уметности, односно дела традиционалних ликовних уметности (цртања, сликања, вајања, графике), примењених уметности, архитектуре, савремених медија, уметничких заната итд.

[2] Познато је да су чак и велики уметници савладавали своје ликовне вештине и знања у уметничким музејима и галеријама, учећи од својих претходника. Жан Доминик Енгр је чак пред своју смрт копирао слике Ђота како би још више „научио" о сликарству, док су Мане, Дега, Реноар, Моне и многи други често посећивали музеј Лувр, посматрајући и проучавајући дела великих мајстора [Veksler 1960].

информације о делима, као и да се нова сазнања о делу боље памте, јер се на овај начин стварају боље везе између апстрактних и конкретних искустава [Alvarez 2005]. Иако већина стручњака из области образовања у уметности препоручује да се деца, што је могуће чешће, сусрећу с оригиналним ликовним делима, у раду с децом могу се користити и репродукције ликовних дела, реплике скулптура, монографије уметника, филмови о раду и животу уметника и тако даље.

У раду ћемо обухватити иновативну едукативну праксу великих уметничких музеја и галерија у свету и у нашој средини, која се заснива на програмима за наставнике и на развијању сарадње са школама и вртићима. Представићемо Музеј модерне уметности у Њујорку, Музеј азијске уметности у Сан Франциску, Националну галерију уметности у Вашингтону, Гети музеј у Лос Анђелесу, Музеј Изабела Стјуарт Гарднер у Бостону, Музеј Соломон Р. Гугенхајм у Њујорку, Музеј савремене уметности у Београду и Спомен-збирку Павла Бељанског у Новом Саду. Бавићемо се и наставним ресурсима ових музеја и галерија који се могу употребити у раду с децом предшколског и основношколског узраста, и који могу допринети лакшем и учесталијем спровођењу процеса поучавања у којем се користе ликовна дела.

ПРИМЕРИ МУЗЕЈСКО-ПЕДАГОШКЕ ПРАКСЕ У СВЕТУ И У НАШОЈ СРЕДИНИ

Музеј модерне умет̄ностӣ у Њујорку (The Museum of Modern Art – MoMA) креирао је заједно с провајдером Масовног отвореног *on-line* курса (MOOC) удружења Coursera, бесплатни *on-line* курс за професионални развој наставника основних и средњих школа широм света. Први овакав курс Музеја, под називом „Уметност и трагање: Музејске стратегије за наставу у Вашој учионици" (Art & Inquiry: Museum Teaching Strategies for Your Classroom), покренут је у јулу 2013. године и трајао је четири недеље[3]. Био је осмишљен тако да пружи наставницима „алате" за креирање сврсисходних активности учења заснованих на посматрању објеката, а уједно активности које се могу интегрисати у различите наставне планове и програме. Полазници су активно користили и веб-сајт MoMA Learning [MoMALerning], богат ресурсима за наставнике и ученике [Next Practices in Art Museum Education, 2015]. Подељено по недељама, курс је обрађивао следеће садржаје: 1) у првој недељи говорило се о значају ангажовања и истраживања уметности, 2) у другој недељи акценат је био на учењу о пажљивом посматрању и отвореном истраживању уметничких дела, 3) трећа недеља обухватала је различите активности истраживања, и на крају, 4) у четвртој недељи су се правиле везе између свих претходних садржаја, као и везе са школским курикулумом[4]. Наредни *on-line* MoMA курс за наставнике „Уметност и активност: Интер-

[3] Од тада, реализује се више пута годишње.
[4] Доступно на: [Art&Inguiry: Museum...].

активне стратегије за ангажовање с уметношћу" [Art & Activity: Interactive Strategies for Engaging with Art], базирао се на истраживачким приступима уметности и садржајима претходно описаног курса „Уметност и трагање: Музејске стратегије за наставу у Вашој учионици". Овај нови курс, намењен наставницима основних и средњих школа у свим дисциплинама, почео је да се реализује у јуну 2014. године у трајању од четири недеље. Сваке недеље учесници курса учили су о интерактивним стратегијама за истраживање уметничких дела из огромне колекције Музеја које код деце ангажују специфични сет вештина, укључујући пажљиво посматрање, учење с вршњацима, креативно мишљење и решавање проблема. Активности које су биле део садржаја овог курса редовно се спроводе у Музеју модерне уметности у Њујорку, и то су: активности цртања усмерене на анализу, стварање, замишљање и повезивање; активности: слање разгледница и цртање затворених очију; активности покрета и звука усмерене на анализу, стварање, замишљање и повезивање; и активности засноване на игри.[5]

Музеј азијске уметности у Сан Франциску (The Asian Art Museum of San Francisco) обезбеђује наставницима материјал, видео записе прича о делима из збирке музеја и предложени вокабулар који треба да користе у припреми за посету, а уједно и родитељи добијају информације пре посете, као и предлоге стратегија за помоћ деци при разумевању дела. С обзиром, да је пилот-програм овог музеја – *стАРТ приповедање* (stART Storytelling), осмишљен за најмлађе полазнике (узраста од 3 до 5 година) и обједињује приповедање, интерактивне галеријске активности и друга релевантна уметничка искуства у тематски 60-томинутни програм, програми стАРТ су конципирани тако да буду у складу с темама (на пример: животиње, прославе у оквиру заједнице...) које обрађује предшколски наставни план и програм. Током посета, приповедачи музеја дају смернице ученицима користећи гестове, погледе и покрете како би нагласили бројање, облике, боје и називе животиња. Након приповедања, едукатор у музеју који држи наставу води активност рада у материјалу која истиче елементе ликовне културе и кључних појмова [Next Practices in Art Museum Education 2015].

Национална галерија уметности у Вашингтону (National Gallery of Art, Washington, D.C.) нуди наставницима више од 45.000 дигиталних репродукција уметничких дела и бесплатне приручнике који се заснивају на анализи ликовних дела и стицању знања о делима, уметницима и културно-историјском контексту у којем су дела настала на начин који је прилагођен основношколском узрасту, односно стицање знања кроз занимљиве приче у вези с делима. Један од оваквих извора за наставнике, под називом „Уметност у учионици"[6] (Art in the Classroom), бави се делом *Железница* из 1873, француског сликара Едуарда Манеа (Édouard Manet). Ове активности укључују репродукције у виду постера које охрабрују пажљиво посматрање, креативно писање и друге везе унутар ку-

[5] Доступно на: [Art&Inguiry: Interactive...].
[6] Видети на: [National Gallery of art].

рикулума. Галерија обезбеђује едукаторима бесплатне постере великих формата у боји. Информације и активности на полеђини постера могу да подстакну ученике да посматрају уметничко дело, размишљају о њему и интерпретирају га. Активности су флексибилне и погодне за самосталан рад, рад у малим групама или на нивоу целог одељења. Галеријско особље за едукацију верује да свака слика може да исприча много прича – о уметнику, датом тренутку и, истовремено, да представља увид у културне или друштвене прилике.

Музеј Џ. Пол Гети (The J. Paul Getty Museum) у Лос Анђелесу. Гети музеј организује различите радионице и семинаре за професионални развој наставника, као и многе друге програме за децу. Међутим, представљање педагошког рада овог музеја базираћемо превасходно на опису ресурса за наставнике – *on-line* програма и водича за њихово спровођење.[7] „Уметност и наука: програм за наставнике основних и средњих школа" [Art & Science: A Curriculum for K–12 Teachers] истражује збирку Гети музеја како би се пронашле различите тачке укрштања визуелних уметности с научним дисциплинама. Програм су сачинили Гети едукатори у сарадњи с особљем одељења за конверзацију, кустосима и научницима, и групом наставника који су имали саветодавну улогу. Фокусирајући се на научни осврт настанка и конзервације уметничког дела, као и на научне вештине проучавања и експериментисања, овај програм подстиче оспособљавање ученика основних и средњих школа за науку и визуелну уметност, тако што истражује фасцинантну област у којој се преплићу уметност и наука. Ова *on-line* презентација садржи девет од 36 лекција које су обухваћене штампаном публикацијом *Уметност и наука*[8] (Art & Science). Штампана публикација садржи лекције и разматра идеје које су повезане с уметничким делима у свим колекцијама Гети музеја: антиквитети, декоративне уметности, цртежи, списи, сликарство, фотографија и скулптура.

Програм „Партнерство са школама Музеја Изабела Стјуарт Гарднер" (The Isabella Stewart Gardner Museum's School Partnership Program), покренут је 1992. године и за циљ има успостављање сарадње с наставницима, ученицима и административним радницима у школама у Бостону. Циљ овог програма, који обухвата вишеструке посете музеју, јесте да развије вештине посматрања и тумачења уметничких дела кроз редовне, и повезане дискусије о уметничким делима за ученике, како у самом му-

---

[7] Гети музеј је 2012. године спровео истраживање које се бавило испитивањем да ли и на који начин наставници користе *on-line* изворе овог музеја у настави ликовне културе, као што су дела из збирке музеја, преко две стотине припремљених лекција у којима се користе поменута дела и друго. У истраживању је учествовало 374 испитаника од којих се чак 92,6%, изјаснило да често користи *on-line* ресурсе Гети музеја. Како су се наставници изјаснили, позитиван утицај који коришћење *on-line* извора на њихове ученике је велики, с обзиром да се ученици лакше ангажују у том контексту, праве везе између уметности и других области, увећава се њихова способност разумевања историјског контекста и остварују боље личне везе са ликовним делима. Извори Гети музеја су такође утицали на побољшање знања наставника о уметности и на повећавање њихове креативности у раду. Доступно на: [Summary Report of Survey...].

[8] Видети сажетак лекција на: [The J. Paul Gelly Museum].

зеју, тако и у учионици. Истовремено, програм наставницима омогућава професионално усавршавање. У оквиру програма „Партнерство са школама" користи се педагогија заснована на дискусији – „Стратегије визуелног мишљења" (Visual Thinking Strategies – VTS), где се ученицима постављају три питања која треба да их наведу да посматрају дела и образложе своја запажања („шта се дешава на овој слици?; шта видите што вас је навело да то кажете?; и шта још можемо да видимо?"). У оквиру програма „Партнерство са школама" у музеју Гарднер користи се низ слика које су одговарајуће за одређени степен развоја ученика сваког разреда како би помогли ученицима да правилно посматрају дела и развију вештине критичког мишљења. Уз помоћ запослених у музеју који су ангажовани у програму „Гарднер образовање," свакој посети музеју претходи посета учионици како би ученици добили прилику да увежбају потребне вештине. У примерима припрема за час, „час" обухвата и посету учионици и посету музеју[9].

У *Музеју Соломон Р. Гуґенхајм* у Њујорку (The Solomon R. Guggenheim Museum) спроводе се различити програми за школе и едукаторе који користе уметничка дела из збирке Музеја као темеље за учење. Један од њих, „Учење помоћу уметности" (Learning Through Art – LTA) представља програм Музеја Гугенхајм који подразумева боравак уметника у школама и уметничке пројекте који култивишу креативност ученика. Према концепцији програма, уметници који су стручно оспособљени за подучавање, одлазе у државне школе у Њујорку где сарађују с наставницима како би развили и олакшали интеграцију уметничких пројеката у школски курикулум. У току двадесет седмица боравка уметника у школи, ученици који учествују у програму испитују, дискутују и стварају ликовна дела. Такође, организују се посете музеју, како би се код ученика створили нови погледи на уметност и развијала способност критичког мишљења о уметности и идејама уметника. На крају програма, радови ученика излажу се на годишњој изложби која се одржава у Музеју Гугенхајм. Од бројних ресурса за наставнике (планови лекција, дигиталне репродукције...) који су део програма „Учење помоћу уметности", посебно издвајамо *on-line* базу за истраживање уметности у учионици „Посматрање уметности" (Looking at Art), која обухвата и савете за вођење дискусија међу ученицима. Свака активност истраживања уметности садржи основне информације о уметничком делу које се анализирају, као и питања која треба поставити ученицима. Наставницима је понуђено упутство како да спроводе истраживање уметности у учионици, односно како да се припреме за ове активности[10].

Музеј савремене умет̄ности Беоґрад има осмишљен едукативни програм чији је циљ да сопствену музејску колекцију од 8.000 уметничких дела и савремену визуелну продукцију укључи у образовни процес, као и да унапреди сарадњу школа и институција културе у локалној заједници. Педагошка пракса овог музеја, осим „Дечијег клуба" за едукацију

[9] Видети на: [Issabela Stewart Museum].
[10] Видети на: [Guggenheim].

деце узраста 5 до 15 година и „Омладинског клуба" за средњошколце, обухвата и „Наставнички клуб"[11] чији је програм намењен предавачима основних и средњих школа. Бави се испитивањем конкретних модела рада с ученицима који могу да се примене у курикуларној концепцији, као и развијањем нових модела рада са школама. Овај програм под називом „Отворена врата" обезбеђује директну комуникацију музеја и школа, омогућавајући наставницима да свакодневно обаве консултације с кустосом-педагогом око реализација наставних активности у музеју. Такође, музеј организује акредитовни семинар „Коришћење уметничког дела за креирање активне наставе у основном и средњем образовању" за стручно усавршавање наставника, васпитача, стручних сарадника и директора школа.

Спомен-збирка Павла Бељанског у Новом Саду реализује програме за децу узраста од 4 до 9(10) година под називом „Мали велики уметник". Ови програми намењени деци предшколског и школског узраста реализују се у договору с ликовним сарадницима основних школа и Више школе за васпитаче. Након упознавања с делима из сталне поставке музеја, акценат се ставља на истраживање одређених тема (портрет, аутопортрет, мртва природа) или ликовних техника, а затим и на савладавању основе цртања и сликања развијајући на тај начин посебан однос према уметничком делима из Колекције Павла Бељанског. Радионица под називом „Постао сам тинејџер" припремљена је за децу узраста од 10 до 14 година, такође у сарадњи са школским педагогом и другим сарадницима. Циљ ове сарадње је да ученици упознају себе и своју околину, уче о различитостима, и сазнају из сопственог искуства више о уметничкој збирци овог музеја и уопште о музејима као значајним институцијама културе. Кроз сопствено ликовно стваралаштво ученици стичу знања о ликовним техникама (цртачким, сликарским и вајарским) и, уједно, уз помоћ кустоса уче како да посматрају ликовна дела и како да разумеју и вреднују уметност[12].

МЕТОДОЛОГИЈА

Предмет и циљ истраживања

Предмет овог истраживања јесте утврђивање различитих аспеката сарадње уметничких музеја/галерија и предшколских установа/основних школа у Републици Србији и учесталост организованих посета деце овим институцијама културе. Циљеви истраживања су да се испитају ставови васпитача, учитеља и наставника ликовне културе који се односе на: учесталост вођења деце у организоване посете уметничким музејима и галерија, њихову сарадњу с особљем едукативних одељења уметничких музеја и галерија у нашој средини, као и доступност техничке опреме и осталих средстава за поучавање помоћу ликовног дела. Постављене су

[11] Видети на: [Музеј савремене уметности Београд].
[12] Видети на: [Spomen zbirka Pavla Beljanskog].

следеће хипотезе истраживања: да наставници у недовољној мери воде децу у посете уметничким музејима и галеријама, да је сарадња између васпитача, учитеља и наставника ликовне културе и уметничких музеја и галерија слаба или је уопште нема; и да се ресурси музеја недовољно користе у раду с децом због недостатка средстава и техничке опреме у предшколским и основношколским установама.

Узорак и инструмент истраживања

У истраживању је учествовало 450 испитаника, односно 200 васпитача, 200 учитеља и 50 наставника ликовне културе из 60 градова, приградских насеља и села на територији Републике Србије. Око једне петине испитаника је из Београда, док су остали из Вршца, Младеновца, Пожаревца, Смедерева, Ужица, Ивањице, Ваљева, Бора, Пирота, Земуна, Панчева, Борче, Гроцке, Винче, Кикинде, Ковачице, Уба, Јакова, Кладова итд. За потребе овог истраживања састављен је посебан упитник истраживања: „Анкетни упитник за васпитаче, учитеље и наставнике ликовне културе о различитим аспектима сарадње с уметничким музејима и галеријама". Истраживање је реализовано у периоду од маја до септембра 2014. године, док су се питања у упитнику односила на наставну праксу у току школске 2013/14. године. Упитник је био анониман и односио се на процену ставова васпитача, учитеља и наставника ликовне културе у вези са следећим областима: 1) учесталост посета уметничким музејима и галеријама, 2) сарадња између уметничких музеја/галерија и наставника, и 3) употреба различитих извора и доступност одговарајућих средстава у поучавању помоћу ликовних дела.

ПРЕГЛЕД И ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА

Учесталост посета уметничким музејима и галеријама

Посете уметничким музејима и галеријама, као и обиласци споменика у јавном простору и значајних архитектонских здања, могу у знатној мери да помогну наставницима и васпитачима у спровођењу васпитно-образовног процеса у којем се користи ликовно дело. Потребно је утврдити каква је ситуација у нашој средини када је реч о оваквим организованим обиласцима институција културе.

Посматрано у целини, васпитачи и наставници децу најчешће воде једном годишње у посету уметничким музејима и галеријама (32,7% целокупног узорка), док 17% испитаника то чини чешће од једног пута годишње. Обесхрабрује налаз да 34,9% целокупног узорка никада не води децу у музеје и галерије, док се 15,2% испитаника одлучило за одговор „нешто друго'' (Графикон 1). Васпитачи најређе воде децу у посете овог типа. Њих 23,1% то ради једном годишње, 14,6% чешће него једном годишње, док скоро половина (47,2%) то не ради никад (15,1% даје одговор „нешто друго", односно 4,5% васпитача у том одговору даље наводи да само деца из старијих и припремних група иду у посете) ($\chi 2(4)=114,35$;

p<0,001). Учитељи нешто чешће воде децу у посете уметничким музејима или галеријама. Најчешће то чине једном годишње (41,9%), ретко чешће од тога (12,6%). Поражава податак да једна трећина учитеља никада не води децу у посете овог типа (29,8%), а 15,7% бира одговор „нешто друго", то јест 5,5% учитеља изјаснило се да ученике води у посете 2–5 пута годишње или повремено ($\chi 2(5)=153,71$; p<0,001). Очекивано, наставници ликовне културе најчешће воде децу у посете уметничким музејима и галеријама ($\chi 2(5)=25,88$; p<0,001). Једном месечно или чешће то чини 20% наставника, од 5 до 10 пута годишње чак 24% наставника, док једном годишње једна трећина наставника ликовне културе води своје ученике у посете музејима и галеријама (34%). Само 6% наставника ликовне културе не води ученике у посете никада, док се 14,2% испитаника изјаснило с „нешто друго" (6% наставника ликовне културе води децу у уметнички музеј/галерију само када је актуелна изложба која је занимљива ученицима). На основу ових резултата може се закључити да је потврђена постављена хипотеза да наставници у недовољној мери воде децу у посете уметничким музејима и галеријама.

Како би тестирали да ли учесталост посета уметничким музејима и галеријама зависи од величине места у којима испитаници раде, примењене су три једнофакторске анализе варијансе за непоновљена мерења, за сваку групу испитаника по једна (фактор: величина места, зависна варијабла: учесталост посета). Утврђено је да само на подузорку васпитача постоје овакве разлике ($F(2,199)=5,14$; p=0,007). Васпитачи који раде у приградским насељима нешто ређе воде децу у посете музејима и галеријама него што то чине васпитачи из вртића у градовима и селима. Међу наставницима разредне наставе ($F(2,190)=0,27$; p=0,760) и ликовне културе ($F(2,45)=1,11$; p=0,338) нема статистички значајних разлика у погледу ових варијабли (Графикон 2).

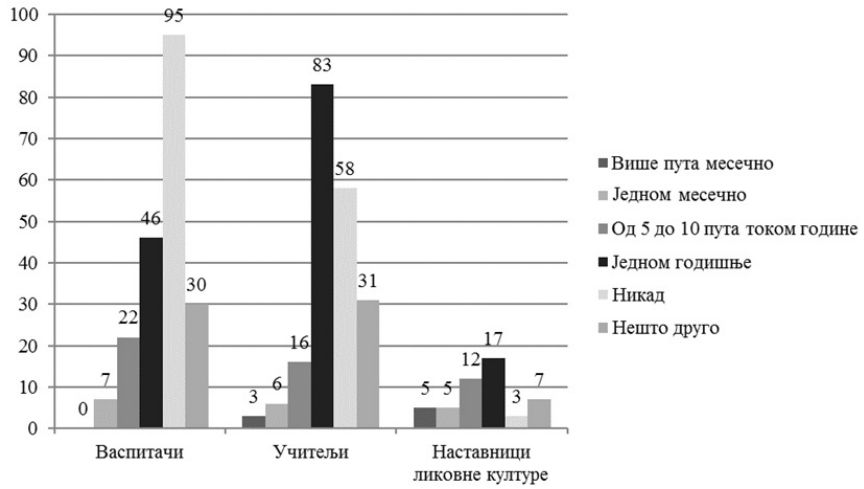

Графикон 1. Учесталост вођења деце у посету уметничким музејима или галеријама

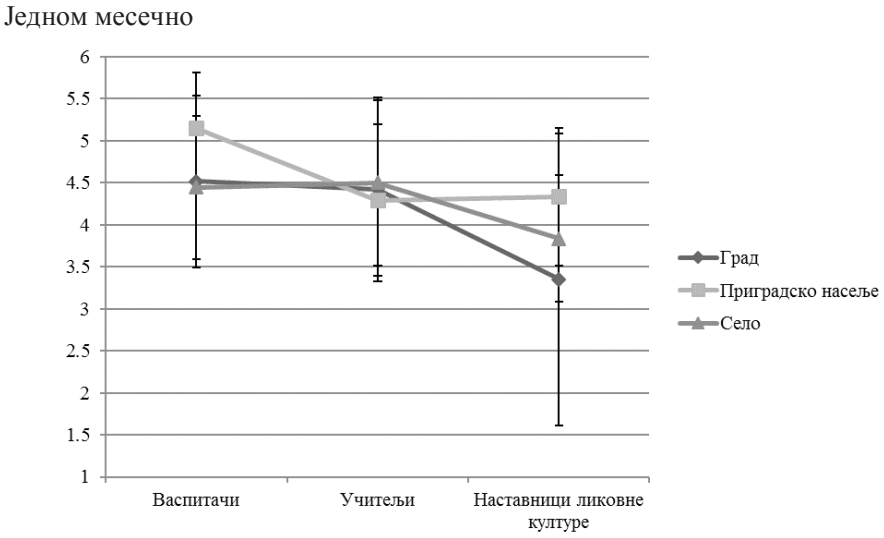

Графикон 2. Учесталост посета уметничким музејима и галеријама у зависности од величине места у којима испитаници раде (1 = више пута месечно, 5 = никад)

Сарадња уметничких музеја/галерија и наставника

Иако у мањем обиму него у свету, у нашој средини постоји ангажовање уметничких музеја и галерија по питању осмишљавања едукативних програма и развијања сарадње с наставницима. Стога, наметнуло се питање да ли, и у којој мери постоји сарадња између наставника и особља ових институција културе у Србији.

Резултати су показали да је међу васпитачима само 32% остварило сарадњу, док 63,4% није било у прилици да сарађује с неком од ових установа. Мали број њих, 4,6%, определио се за одговор „нешто друго" ($\chi 2(2)=101{,}94$; $p<0{,}001$), што се углавном односило на учешће деце на ликовним конкурсима и на локалним културним манифестацијама. Слични су и налази на подузорку учитеља. Њих 27,7% имало је прилику да сарађује с уметничким музејима или галеријама, 69,1% није, док 3,1% одговара с „нешто друго" ($\chi 2(2)=125{,}88$; $p<0{,}001$), односно указује на сарадњу с музејима који нису уметнички. Супротан је тренд међу наставницима ликовне културе ($\chi 2(1)=28{,}88$; $p<0{,}001$). Већина наставника сарађивала је с неким од уметничких музеја или галерија (88%), док 12% није имала ту прилику (Графикон 3).

Од малог броја васпитача и учитеља који су сарађивали с уметничким музејима и галеријама, највећи проценат њих је имао сарадњу с Етнографским музејом у Београду[13] (5,25%), и значајно слабију с Народним

[13] У Етнографском музеју у Београду изложена су дела и предмети народног стваралаштва, рукотворине, умотворине и друга сведочанства о народном животу и култури, те збирка овог музеја спада у домен овог истраживања.

музејом у Београду (1,95%) и Музејом примењене уметности (1%). Такође, испитаници наводе да су сарађивали с више градских музеја и уметничких галерија на територији Србије, од којих се по броју сарадња издваја Галерија Милене Павловић Барили у Пожаревцу (ипак, само 1,5% од укупног броја васпитача и учитеља је остварило сарадњу с овом галеријом). Оно што изненађује је да скоро трећина васпитача и учитеља који су се изјаснили да су имали сарадњу (28,75%) навело је да је остварило сарадњу с музејима који нису уметнички (иако се питање у упитнику односило само на сарадњу с уметничким музејима и галеријама), као што су: Природњачки музеј[14], Музеј науке и технике, Музеј ваздухопловства, Музеј поште итд. Међу наставницима ликовне културе другачији је тренд. Они су сарађивали највише с Народним музејом у Београду (24% испитаника) и с Музејом примењене уметности (8% испитаника), док је с Етнографским музејом сарађивало 4% испитаних наставника ликовне културе. Ови резултати потврђују још једну од постављених хипотеза и врло су обесхрабрујући. С обзиром да нам показују да су васпитачи и учитељи имали веома слабу сарадњу с уметничким музејима/галеријама, намеће нам закључак да у нашој средини само наставници ликовне културе разумеју значај овакве врсте сарадње.

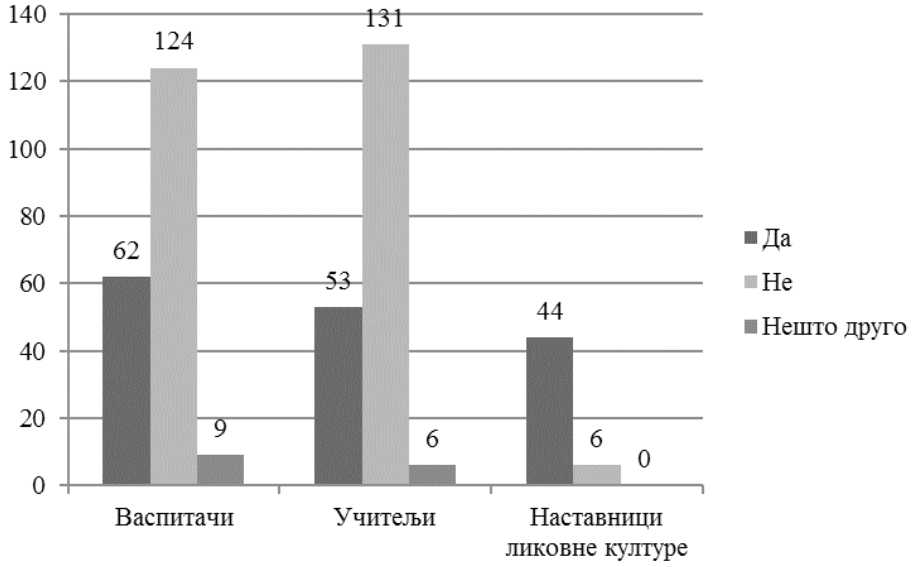

Графикон 3. Учесталост прилика за сарадњу с неким од уметничких музеја или галерија

[14] Природњачки музеј и сви остали наведени музеји налазе се на подручју града Београда.

Доступност техничке опреме и осталих средстава за подучавање помоћу ликовог дела

Свесни смо да, уколико оригинална дела нису доступна, коришћење ликовног дела у раду с децом доста зависи и од фактора као што су доступност потребних средстава (репродукција великог формата, реплика скулптура, монографија уметника…) и техничке опреме (компјутера, видео пројектора, интерактивне табле...), те је потребно испитати каква је опремљеност наших вртића и основних школа.

У Табели 1 приказан је проценат испитаника који су известили да у установи у којој раде поседују наведену техничку опрему и средства која могу да се користе у подучавању помоћу ликовног дела. Већина вртића поседује телевизоре, нешто мањи број вртића поседује компјутере с интернет прикључком, трећина вртића поседује видео-пројекторе и уметничке монографије док су остала средства и опрема у још већој мери недовољно заступљена. Учитељима су на располагању у највећој мери рачунари с интернет прикључком, затим видео-пројектори и телевизори, ређе монографије, а у малим процентима остала средства и опрема. Слична је ситуација и с наставницима ликовне културе, с тим да они нешто чешће него остали испитаници имају приступ уметничким монографијама, репродукцијама ликовних дела великих формата, као и репликама скулптура. Од укупног броја испитаника 2,6% је известило да у вртиће/школе доносе сопствене уметничке монографије, репродукције, часописе с репродукцијама, па чак и опрему као што су компјутер и пројектор (ове њихове изјаве спадају под одговор „нешто друго").

Табела 1. Доступност техничке опреме и осталих средстава у предшколским установама/основним школама (у процентима)

	Васпитачи	Учитељи	Наставници ликовне културе
а) Компјутер	64,5	82,2	74,0
б) Видео-пројектор	34,0	64,0	50,0
в) Телевизор	81,0	52,3	30,0
г) Интерактивна табла	16,0	19,8	20,0
д) Интернет	43,5	65,5	54,0
ђ) Репродукције ликовних дела великих формата	11,5	10,0	38,0
е) Реплике скулптура	3,5	4,0	20,0
ж) Различите уметничке монографије (извори из библиотеке)	29,5	31,5	60,0
з) Ништа од наведеног	6,5	6,1	2,0
а) Нешто друго	4,5	3,0	12,0

Испоставило се да су вртићи и школе ипак у довољној мери опремљени техничком опремом и средствима за рад с ликовним делима у

васпитно-образовном процесу. Велики број вртића и основних школа опремљен је компјутерима и више од 50% укупног узорка има приступ интернету у институцији у којој ради, те би било најсврсисходније да се наставницима омогући упознавање с разноврсним *on-line* ресурсима уметничких музеја и галерија из свих делова света.

ЗАКЉУЧАК

Резултати истраживања показали су да, с изузетком наставника ликовне културе, остали испитаници нису водили често децу/ученике у посете уметничким музејима и галеријама, као и да већи број васпитача и учитеља није било у прилици да сарађује с овим институцијама културе. Сматрамо да резултати који се односе на сарадњу нису у потпуности релевантни (верујемо да је степен сарадње још мањи), с обзиром да је значајан број испитаника наводио да је остварио сарадњу с музејима који нису уметнички. Међутим, показало се да је велики број вртића и основних школа опремљен компјутерима и да више од половине узорка има у институцији у којој ради приступ интернету, те да постоји велика могућност коришћења он-лајн ресурса великих уметничких музеја и галерија.

Сусретањем с ликовним делима и уметничким наслеђем од најранијег узраста као део културног наслеђа, значајна уметничка дела и идеје великих уметника постају део нас. Зато је неопходно да се наставницима помогне у обезбеђивању развојно подстицајне средине за поучавање у овом контексту, као и да се омогуће учесталије посете деце/ученика уметничким музејима и галеријама, атељеима уметника, обиласци споменика у јавном простору и важних архитектонских здања у нашој средини итд. Значајну улогу у спровођењу различитих едукативних активности ван вртића и школа има подршка колектива, али и особље за едукацију уметничких музеја с којима је потребно остварити сарадњу у већој размери. Многи уметнички музеји у свету уложили су велики труд и финансијска средства да постану део васпитно-образовног рада. Код нас постоје музеји и галерије који имају ову врсту иницијативе, али како показује наше истраживање – не у довољној мери. Сматрамо да би се уз развијање нових едукативних програма, попут семинара, курсева и радионица у музејима, доста допринело распрострањенијој сарадњи с уметничким музејима, чешћем коришћењу ликовних дела у раду с децом и већој потражњи од стране наставника адекватних извора и средстава за рад с ликовним делима, као што су: репродукције великог формата, реплике скулптура доступне вртићима и школама, припремљени *on-line* извори и наставне лекције с делима који су део музејских збирки, приручници за наставнике и различити радни материјали за децу који би могли да се користе у току обилазака музеја и галерија и, уједно, у вртићима и школама.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Павловић, Марија (2014). Позитивни ефекти учења помоћу ликовног дела. *Иновације у настави*. Београд: Учитељски факултет, 27(4): 55–62.

Alvarez, Andrew (2005). Please Touch: The Use of Tactile Learning in Art Exhibits. Presented at the J. Paul Getty Museum Symposium, *From Content to Play: Family-Oriented Interactive Spaces in Art and History Museums*. LA: California.

Burnham, Rika and Elliott Kai-Kee (2011). *Teaching in the Art Museum: Interpretation as Experience*. Los Angeles: The J. Paul Getty Museum.

Hubard, Olga (2007). Originals and Reproductions: The Influence of Presentation Format in Adolescents' Responses to a Renaissance Painting. *Studies in Art Education*, 48(3): 247–264.

Hurwitz, Al and Stanley S. Madeja (1977). *The Joyous Vision (A source Book for Elementary Art Appreciation)*, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice –Hall.

Veksler, J. Herman (1960). *Od Engra do Pikasa*. Beograd: Savremena škola.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Art & Inquiry: Museum Teaching Strategies For Your Classroom. Доступно на: https://www.coursera.org/learn/artinquiry. Приступљено: 4. 10. 2016.

Art & Activity: Interactive Strategies for Engaging with Art. Доступно на: https://www.coursera.org/learn/art-activity. Приступљено: 4. 10. 2016.

Issabela Stewart Gardner Museum. Доступно на: http://www.gardnermuseum.org/education/school_partnerships. Приступљено: 4. 10. 2016.

Guggenheim. Доступно на: http://www.guggenheim.org/new-york/education/school-educator-programs/learning-through-art/for-educators/find-lessons. Приступљено: 2. 3. 2015.

MoMALerning. Доступно на: http://www.moma.org/learn/moma_learning. Приступљено: 4. 10. 2016.

Muzej savremene umetnosti Beograd. Nastavnički klub. Доступно на: http://www.msub.org.rs/nastavnicki-klub. Приступљено: 4. 10. 2016.

National Gallery of Art. Доступно на: http://www.nga.gov/content/ngaweb/education.html. Приступљено: 4. 10. 2016.

Next Practices in Art Museum Education, Association of Art Mueum Directors. https://aamd.org/sites/default/files/document/AAMD%20Next%20Practices%20in%20Art%20Museum%20Education.pdf. Retrieved February 03, 2015. Приступљено: 4. 10. 2016.

The J. Paul Getty Museum. Доступно на: http://www.getty.edu/education/teachers/classroom_resources/curricula/index.html. Приступљено: 4. 10. 2016.

Summary Report of Survey Findings J. Paul Getty Museum Teacher Programs: Assessing the Getty Museum's Online Resources for K–12 Teachers (2012). Доступно на: http://www.getty.edu/education/museum_educators/downloads/getty_online_survey_report.pdf. Приступљено: 4. 10. 2016.

Spomen zbirka Pavla Beljanskog. Доступно на: http://www.pavle-beljanski.museum/zasto-volim.php. Приступљено: 4. 10. 2016.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

ART MUSEUMS AND GALLERIES: EDUCATIONAL PROGRAMS AND RESOURCES FOR TEACHERS

by

MARIJA PAVLOVIĆ
University of Belgrade, Teacher Education Faculty
Kraljice Natalije 43, Belgrade, Serbia
marija.pavlovic@uf.bg.ac.rs

SUMMARY: This paper gives the analysis of educational programs and resources for teachers in art museums and galleries in the world and in Serbia. Nowadays, in attempt to follow contemporary tendencies in art education, a significant attention is payed to development of educational programs in art museums and galleries. There is also a strong pursuit to build connections between these cultural institutions and teachers. The goal of this paper is to present selected examples of practices in museums and galleries, programs and resources for teachers, based on preschool and primary school approaches and strategies of teaching using works of art. Research on different aspects of collaboration between kindergartens and schools with institutions of culture is also presented in this paper. Research results indicate that there is no satisfactory collaboration among these institutions in our environment. Schools and kindergartens should support teachers by providing developmentally encouraging environment for maintaining collaboration, so children should get a chance to study works of art more frequently.

KEYWORDS: art museum and galleries, educational programs, teaching resources, collaboration between cultural institutions and teachers

UDC 334.73(497.1)(091)
DOI: 10.2298/ZMSDN1660947A
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ДРУШТВЕНИ ЗНАЧАЈ ЗАДРУЖНИХ ДОМОВА У ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКОМ КОНТЕКСТУ

МИЛОШ АРАНЂЕЛОВИЋ
mls.arandjelovic@gmail.com

АЛЕКСАНДАР ВИДЕНОВИЋ
videnovic.a@gmail.com

Универзитет у Београду, Архитектонски факултет
Булевар краља Александра 73/II, Београд, Србија

САЖЕТАК: Масовна изградња задружних домова крајем Другог светског рата, на простору бивше Југославије, представљала је први корак у општем социјалистичком преображају села. Као носиоци друштвеног и културног живота на селу, задружни домови заузимали су централне позиције у насељу. Чинећи у суштини прве вишенаменске грађевине, одраз њихове архитектуре репрезентовао је вредности социјалистичке идеологије коју је требало следити у наредном периоду. Касније превазилажење социјалистичких вредности допринело је схватању да треба одбацити принципе социјалистичког модела планског уређења сеоских насеља чиме је наслеђе ове епохе, без обзира на његов допринос, препуштено пропадању. Задружни домови представљали су окосницу планског уређења сеоских насеља, припадајући пракси стихијске урбанизације села. Велики број изграђених домова широм некадашњих југословенских република данас представља својеврстан изазов у смислу њиховог стављања у функцију. Истраживање из тог разлога има за циљ испитивање могућности њихове евентуалне пренамене и укључивање у савремене токове друштва.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: задружни домови, задругарство, социјалистичко село, ревитализација, рурални туризам

УВОД

Урушавањем социјалистичког друштвеног уређења у бившој Југославији улога задружних домова на селу све више је губила на значају. Период транзиције у Србији након 2000. године иницирао је лавину про-

мена у домену друштвених односа. Материјалне и нематеријалне социјалистичке вредности и елементи некадашњег друштвеног система безусловно и некритички су одбацивани као декадентно наслеђе социјализма.

Синоним идеолошко-политичког деловања Комунистичке партије Југославије на селу, у домену архитектуре, представљали су задружни домови. Социјалистички преображај села достигао је своју крајњу тачку, а задружни домови као грађевине које су биле у функцији тог преображаја данас су руине, напуштене и препуштене пропадању. Таквој ситуацији свакако иде у прилог и пропадање земљорадничких сеоских задруга које су паралелно с дезинтеграцијом југословенске идеологије свесно препуштане пропадању, иако данас у свету, што се види на примеру развијенијих земаља, још увек представљају идеалну организациону форму рада на селу. Усклађену, наравно, са савременим потребама и начином живота.

Предмет истраживања представља могућност пренамене задружних домова у складу са савременим потребама друштва и локалног контекста, полазећи од претпоставке да ове грађевине могу и данас заузимати важну улогу у свакодневном животу на селу, с тим што она не мора бити више у тој мери везана за пољопривредну делатност. Изузев комерцијалних садржаја важну улогу могу одиграти у развоју сеоског туризма или као неки облик установе образовног карактера. Пренаменом задружних домова може се индиректно утицати на побољшање услова живота на селу, која се може кретати у оквиру културног или неког другог развоја.

Истраживање није дефинисано у циљу репрезентовања конкретних начина заштите и ревитализације. Оно се односи првенствено на указивање да велики број ових грађевина пропада, иако још увек као грађевине могу бити од значаја за село. Идеја рада је указивање на феномен ових грађевина у савременом друштву.

Друштвено-културна улога задружних домова данас је „ослобођена" идеолошких претензија и као таква може попримити обрисе другачије програмске структуре. У прилог провери тезе једним делом ће се анализирати улога задружних домова у изворном, социјалистичком, контексту чиме би се сагледао њихов значај у развоју села у датом периоду. Релевантност студије детерминисана је чињеницом да домови културе широм некадашњих југословенских република доживљавају исту или сличну судбину, чиме се заправо указује на проблем одржавања ових објеката.

Методологију рада представља анализа садржаја научне и стручне литературе везане за изградњу задружних домова и социјалистички преображај сеоских насеља у послератном периоду. Испитивање могућности интегрисања нових садржаја и пренамене простора спроведено је студијом случаја која доприноси откривању реалних параметара и начина који могу оправдати тако нешто.

Циљ рада је указивање на капацитете које поседују ове грађевине, а које се не морају кретати у оквиру њихове основне намене. Нови програмски захтеви проистичу из тренутних потреба савременог начина живота, чиме се репрезентује широк дијапазон могућности реконструисања. Истраживањем се не решава питање одржавања ових грађевина у

буквалном смислу, него се указује на неке нове моделе развоја друштвених и економских чинилаца, директно се односећи на квалитет живота у сеоским насељима.

СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ПРЕОБРАЖАЈ СЕЛА У ОКВИРУ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ КУЛТУРНОГ ПРОСТОРА

Југословенски културни простор представљао је територијално замишљен концепт, који је дефинисао заједничке оквире развоја југословенске уметности и архитектуре [Denegri 1991]. Вишенационална и мултикултурна југословенска заједница захваљујући јединственом изразу развијала се тако да се наслеђе једног народа не учини доминантнијим у односу на остале. Напротив, регионалне културне и друге карактеристике биле су пожељне, али само у функцији развоја заједничке југословенске идеологије руковођене социјалистичком доктрином.

Социјалистички преображај села у Федеративној Народној Републици Југославији после Другог светског рата следио је совјетски модел развоја и започео је аграрном реформом и формирањем земљорадничких сељачких задруга. Закон о аграрној реформи и колонизацији између осталог предвиђао је конфисковање имовине богатим појединцима с циљем равномерне прерасподеле обрадивих површина широким народним масама.

Присилно одузимана земља додељивана је сиромашнијим сељацима и беземљашима што је допринело масовним демографским померањима и колонизацији села. У настојањима овакве политике социјалистичког преображаја села Комунистичка партија Југославије проширивала је свој утицај на рурална подручја. Сиромашни и средњи редови сеоског становништва, који су били најбројнији, задовољни чињеницом што су добили земљу, постају поборници јачања социјалистичке политике на селу.

Социјалистички привредни развој заснивао се, према мишљењу Бориса Кидрича, управо на конфисковању имовине. Сматрало се да унапређење пољопривреде и економско-културни преображај села нису могући докле год постоје велика газдинства. Она су сматрана елементима монополиста и наслеђем капиталистичких односа који у начелу представљају сушту супротност социјалистичким вредностима [Kidrič 1948].

Резолуцијом Другог пленума ЦК КПЈ установљен је значај задруга у погледу остваривања жељеног социјалистичког преображаја села. Ширење задругарства испуњавало је на тај начин задатке Партије која је поред економског спроводила и културно-политички преображај села. Задругарство је у том смислу чинило идеалан оквир за промовисање нових друштвених вредности.

Земљорадничке сеоске задруге стицајем околности добиле су улогу централних институција на селу, обједињавајући разноврсне садржаје. Као широко распрострањена привредно-организациона форма дозвољавала је контролисан привредни развој и политичко образовање сељака. Револуционарни, у смислу пласирања социјалистичке идеологије на селу, с разлогом су названи носиоци социјалистичког преображаја села.

Развој земљорадничких задруга, с друге стране, ишао је у прилог економском уједињавању уситњених поседа, што је имало за циљ подизање нивоа пољопривредног развоја [Kojić 1950]. Обједињавање сеоских домаћинстава допринело је релативном побољшању животних услова на селу. Разменом пољопривредних производа у оквиру задруга била је доступна индустријска и роба широке потрошње. Таква пракса, с данашњег становишта, може се оценити позитивном.

Развој задругарства био је и последица интензивне индустријализације. Пети конгрес КПЈ је успостављајући оквире нове социјалистичке културе био усмерен управо на развој задругарства и изградњу задружног села. Иронично, али је требало обезбедити довољне количине хране за радничку класу која је долазила са села.

Индустријализација је у начелу представљана као начин подизања пољопривреде на виши технички ниво. Непостојање адекватног алата за рад и машина онемогућавало је било какав напредак пољопривредне производње. Механизација пољопривреде спровођена је оснивањем тракторских и машинских станица, које су имале за циљ да великом броју сељачких радних задруга дају на располагање пољопривредне машине које ће се рационално користити.

Формирање земљорадничких задруга иницирало је изградњу задружних домова. Задружно село није поседовало архитектонско наслеђе чиме се створила могућност успостављања нове праксе по питању изградње – праксе која је требала изнедрити грађевине које ће репрезентовати препород села и прихватање социјалистичке идеологије. Захваљујући својој позицији у насељу те грађевине су касније постале реперне тачке у будућем развоју и уређењу сеоских насеља [Kojić i Simonović 1975].

Велики допринос ширењу социјалистичке идеологије на селу Партија је дуговала управо задругама. Партијске организације, које су имале своје канцеларије у новоизграђеним задружним домовима, непрестано су агитовале за политику КПЈ. Њихово ординирање стварало је утисак веће важности успостављања правилне политичке оријентације него развоја пољопривреде.

Изградња задружних домова имала је важну улогу у социјалистичком преображају села који је подразумевао измену дотадашњих економско-културних образаца. Настојања политике КПЈ у том смислу су била приближена сеоском становништву. Конкретна изградња домова утицала је на стварање привида непосредне изградње социјализма у Југославији. Подизани су добровољним радом сељака, а као „златно доба" њихове изградње Шљукић и Јанковић истичу педесете и шездесете године 20. века [Шљукић и Јанковић 2015:197].

ЗАДРУЖНИ ДОМОВИ КАО НАСЛЕЂЕ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ КУЛТУРЕ

Културни преображај села у ФНРЈ и Србији после рата ишао је у прилог успостављању социјалистичких вредности међу сеоским станов-

ништвом. Такав однос најочигледнији је био у области архитектуре. У својим настојањима ослањао се на елементе наслеђа у оној мери колико је то одговарало идеолошко-политичком апарату.

Фредерик Џејмисон је истицао да се архитектура и уметност у оквиру тоталитарних друштвених ситема преводе у једну врсту политичке праксе. Такав принцип у суштини развија свест код народа у правцу који одговара систему, успостављајући нове оквире друштвених вредности [Jameson 1985]. Дефинисање нових постулата увођењем традиција које се на тај начин формирају заправо доводи до темељних структурних промена друштва.

Архитектура као одраз друштвено-културног развоја пратила је развојне токове успостављања социјалистичког друштвеног уређења Југославије. Поседујући материјални оквир представљала је средство путем којег треба репрезентовати нове културне вредности. Као део општег културног развоја кретала се у домену општег привредног, културног и политичког развоја у ФНРЈ, чиме је политичка доктрина имала улогу координатора њеног развоја.

Домови културе, односно задружни домови, представљају грађевине које су после рата имале улогу носиоца друштвеног, економског и културног развоја на селу. Грађени према узору на совјетске колхоз-домове представљали су прве вишенаменске објекте на селу. Повезаност са Совјетским Савезом на друштвено-политичком и културном нивоу иницирала је развој југословенске архитектуре у том периоду националне по форми, социјалистичке по садржини [Bilikin 1947].

Структуру домова дефинисале су две целине. Прва је припадала садржајима привредног карактера који су ишли у прилог развоју задруге, док је друга била у функцији просветно-културног уздизања. Задружни карактер објеката утицао је на чињеницу да у својој дефиницији генеришу назив задружни. Синергија свих садржаја доприносила је стварању нове традиције по питању изградње на селу.

Типологија задружних домова вршена је на основу величине и економске снаге насеља за која су планирани. У односу на те одреднице били су дефинисани садржаји и њихов капацитет [Macura 1948]. Првенствено се то тицало универзалне сале која је имала кључну улогу у даљој артикулацији садржаја. У складу с тим постојало је осам типова домова, заснованих на типолошкој подели сеоских насеља, где су поред осталог постојали и такозвани супертипови предвиђени за већа насеља.

Социјалистичка садржина ових грађевина посебно је наглашавана. Главни разлог била је тенденција масовног културно-политичког образовања сеоског становништва. У том тренутку било је неопходно приказати и приближити вредности и способност социјалистичког друштва да се заузме за проблеме решавања животних питања на селу. Начела социјалистичке идеологије у потпуности су чинила нераздвојиви део архитектонске праксе.

Композиција задружних домова била је разнолика. Постојали су различити типови основа [Krunić 1949]. Такође у зависности од позиције

коју су заузимали у насељу планирани су као објекти на углу, у низу или слободно стојећи. Такав приступ имао је за циљ да се за сваку могућу ситуацију предвиди специфичан тип грађевине како би се сузио простор произвољног деловања.

Треба напоменути да нису сви типови ових грађевина подједнако извођени. Одабир пројеката није вршен према објективним архитектонским вредностима него на основу индивидуалне допадљивости представницима задружних организација и партије.

Недефинисање јасних критеријума за одабир пројекта често је водило у другу крајност. То се највише види у извођењу, на примеру техничких предиспозиција где поједини објекти нису били примерени конкретним локацијама. У таквој констелацији односа често су грађени задружни домови чији је капацитет био предимензионисан. Можда је и то један од разлога њиховог пропадања данас. Изградња предимензионисаних домова у односу на величину насеља подразумевали су пропадање једног по једног дела, што је касније резултовало генералним руинирањем комплетних грађевина које није имао ко да користи.

Узимајући у обзир читав процес од планирања до изградње, задружни домови представљају позитиван пример у смислу планског уређења сеоских насеља. Недостатак материјалних средстава, у периоду у којем су грађени, није представљао проблем јер је Централни одбор Народног фронта донео закључак да народ треба сопственим средствима и на добровољној бази допринети реализацији ове замисли. Организовање масовних радних акција подстицало је, с друге стране, такмичарски дух међу сеоским становништвом доприносећи да се села међу собом такмиче које ће најбрже изградити дом.

ПРЕНАМЕНА КАО НАЧИН РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ

Задружни домови су, као што је већ речено, имали значајну улогу у погледу културно-политичког деловања на селу, што представља један од разлога њиховог пропадања у каснијем периоду. Организовањем различитих културних манифестација, приредби, предавања и томе слично доприносили су успостављању вредности социјалистичке културе међу сеоским становништвом. Упркос тим чињеницама не треба занемарити њихову улогу у образовању становништва после рата.

Напуштањем социјалистичке идеологије улога задружних домова је постала обезвређена. Данас представљају искључиво споменичко наслеђе социјалистичке културе. Велики број ових грађевина данас пропада и представља руине које се налазе у центрима насеља, што нарушава безбедност простора око њих, али и визуелно-естетску слику насеља (Слика 1). Мали број њих адаптиран је с неком сврхом, иако поседују одређене могућности за тако нешто.

Слика 1. Задружни дом у Теочину (Општина Горњи Милановац)
Извор: [Марјановић 2008]

Пропадање задружних домова такође треба посматрати с аспекта пропадања пољопривреде и задруга. То се углавном односи на политику која се спроводила на селу. Иако је и у периоду интензивног социјалистичког развоја и индустријализације пољопривреда стагнирала, касније је та тенденција посредством новонасталих друштвено-економских дешавања узела много веће размере.

Тешка економска и привредна ситуација 90-их година у Србији је практично онемогућавала развој пољопривреде. Задружни домови врло често давани су земљорадничким задругама на коришћење или великим пољопривредним комбинатима да се о њима старају. Тако је, на пример, задружни дом у Теочину у Општини Горњи Милановац дат на коришћење ПИК „Таково" као магацин за складиштење пољопривредних производа [Marjanović 2008]. Немогућност улагања у одржавање зграде допринело је чињеници да она представља руину у насељу данас, која осликава и стање у осталим сеоским насељима уже Србије.

Након приватизације ПИК „Таково" велики број задружних домова је враћен селима [Todorović 2011]. Међутим, они се налазе у веома лошем стању и захтевају велика финансијска улагања. Локалне самоуправе као корисници домова, који су у власништву државе, нису материјално способне да се укључе у проблем обнове ових објеката, чиме се из године у годину наставља негативан тренд по питању њиховог пропадања (Слика 2 и 2а).

Слика 2. Задружни дом у Прањанима (Општина Горњи Милановац)
Извор: [Todorović 2011]

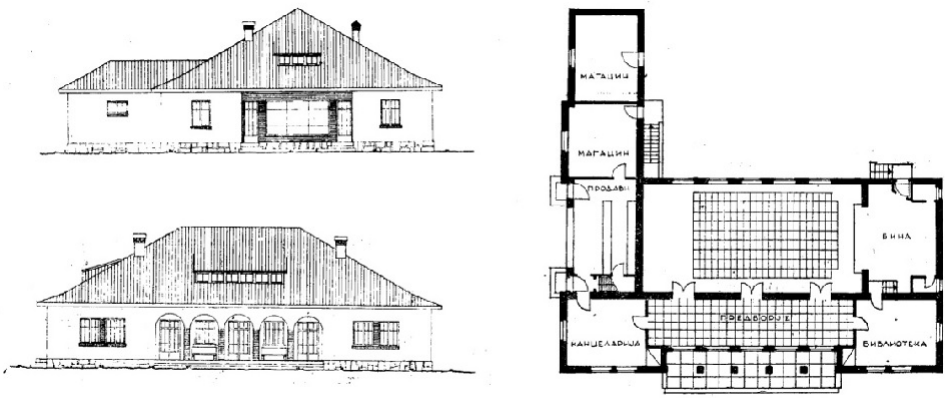

Слика 2а. Задружни дом – тип 1, архитекте Димитрија Маринковића
[Крунић 1948]

Инсистирање на развоју руралног туризма као генератора развоја руралних подручја, с друге стране, последњих година представља императив регионалног развоја. У економском погледу у новије време на селу се развијају другачији системи развоја. Један од њих свакако представља развој и унапређење сеоског туризма [Митровић 2015].

Осамдесетих година прошлог века долази до појаве новог тренда. У свету се прихвата идеја да се од објеката културе у руралним подручјима може значајно приходовати [Шљукић и Јанковић 2015]. Нарочито развојем неког облика руралног туризма који омогућава развој различитих врста активности у руралним подручјима.

Задружни домови у том смислу могу представљати реперну тачку будућег развоја насеља. Пример задружног дома у селу Доња Бела Река у Златиборском округу сведочи о могућности пренамене ових грађевина

у циљу бављења туризмом. Адаптирањем постојећег објекта и делимичном надградњом заокружена је понуда корисницима који поред смештаја добијају могућност здраве исхране у оквиру ресторана домаће кухиње. Задружни дом у конкретно овом случају, представља једну смештајну целину, прилагођену садржајима и капацитетима понуди локалног контекста.

Добијањем нове улоге у савременом контексту поред објективног спречавања њиховог даљег пропадања, ствара се могућност успостављања нове економске основе. Подређеност туризму више не представља

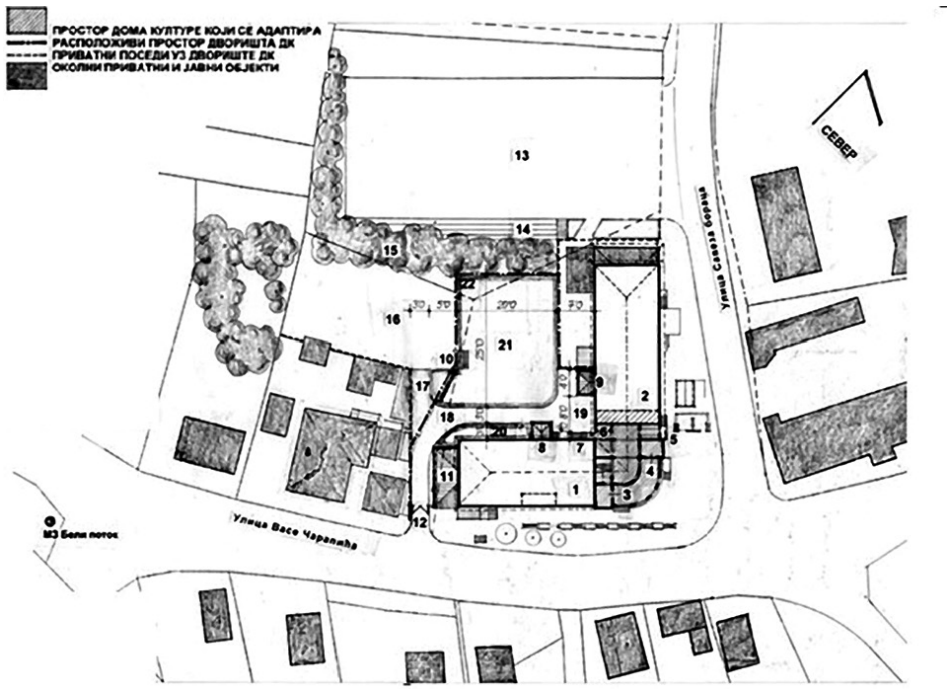

Слика 3. Ситуација задружног дома у Белом Потоку (Београд)
Идејно решење архитекте Александра Виденовића

ЛЕГЕНДА: 1) Пословно-трговачко крило Дома културе; 2) Велика сала Дома културе – сада магацин; 3) Улаз у вртић – група на спрату; 4) Улаз у вртић – група у приземљу; 5) Економски улаз у прихватну кухињу вртића; 6) Излаз у двориште из приземља вртића; 7) Постојеће АБ степениште (силаз из вртића у двориште); 8) Постојећи АБ плато – чуварска кућица; 9) Постојећи АБ плато – улаз у велику салу; 10) Постојећи баштенски објекат; 11) Постојећи отворени продајни простор; 12) Поставља се капија на економском прилазу дворишту; 13) Простор за обнову спортских терена (није предмет пројекта); 14) Трибине се обнављају у претходној дужини (није предмет пројекта); 15) Постојећи појас зеленила (предлаже се сађење нових садница); 16) Слободне површине на располагању МЗ; 17) Могућ приступ слободном простору (под 16); 18) Колски интерни економски приступ; 19) Манипулативни простор – окретница; 20) Појас зеленила са клупама уз објекат; 21) Простор за игру деце са мобилијаром; 22) Монтажно – демонтажна дрвена ограда.

покушај да се подручја уведу у савремене токове већ се у оквиру њега може остварити значајна материјална сигурност становништва које насељава рурална подручја. Улога реципијента у процесу унапређења и репрезентовања туристичких потенцијала у том смислу није нимало занемарљива.

У погледу бављења руралним туризмом задружни домови не морају поседовати карактер смештајних целина. Напротив, у добром делу могу задржати изворну улогу која се тиче задруге, допуњујући остале садржаје информационим јединицама које могу пружати различита обавештења посетиоцима. Домови би тиме добили улогу визиторско-информационих целина које служе усмеравању туриста у одређеним правцима.

Ширина појма бављења различитим видовима туризма заправо иницира преглед различитих могућности пренамене задружних домова. С друге стране, то би на неки начин умањило негативне последице изградње различитих објеката који су у функцији промовисања села и традиционалних вредности, а да при томе својим обликовним и естетским карактеристикама, употребом грађевинског материјала одударају од карактеристика подручја на којем су грађени.

Злоупотребом префикса „етно" такви објекти у суштини штете и нарушавају традиционални пејзаж сеоских насеља. Наставак такве праксе убудуће значило би потпуно деградирање наслеђа сеоске културе, које није да нема шта да покаже. У том смислу треба максимално искористити постојеће капацитете.

Пренамена простора задружних домова може на неки начин и задржати културно-образовни карактер. Просторно-функционална организација ових грађевина, ако се изузму комерцијални садржаји, иде у прилог увођењу и других врста садржаја од друштвеног значаја. Просторна

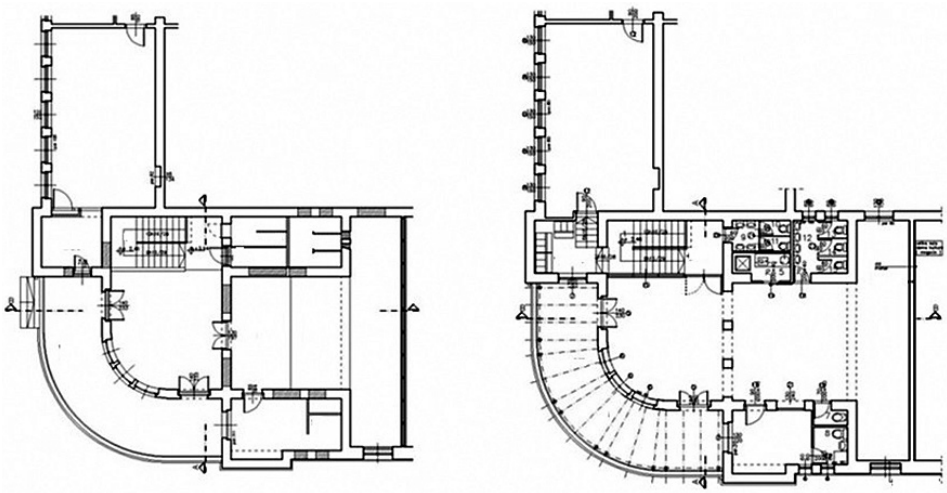

Слика 4. Постојеће и новопројектовано стање задружног дома у Белом Потоку (Београд) (с лева на десно)
Идејно решење архитекте Александра Виденовића

уређеност својим пропорцијама омогућава интегрисање дивергентних функција минималним редуковањем постојећих просторних елемената. Таква пракса нарочито је могућа у већим сеоским насељима или онима која данас припадају градским целинама, представљајући периферије које поседују одређене потенцијале и предности у погледу квалитета живота. Дом културе у МЗ Бели Поток у Београду, који припада наслеђу подавалских села, представља солидан пример реконструкције и пренамене простора (Слике 3–5).

Идејним решењем извршена је адаптација простора дома у дечији вртић. Предшколска деца смештена су у две групе, у приземљу и на спрату, где су простори за игру и боравак деце (дневни боравак) позиционирани у некадашњем централном холу објекта. Остали садржаји попут соба за спавање с креветима, канцеларија, мање кухиње, санитарног чвора и других сервисних целина планирани су по ободу зграде, чиме је пројектант настојао да задовољи одређене захтеве у погледу безбедности и испуњења хигијенско-санитарних услова. У овом случају диспозиција објекта на углу одговара идеји пренамене дома у дечији вртић јер композиција постојећег објекта дефинише унутрашње двориште као посебан амбијент. У оквиру дворишта је тим поводом предвиђен простор за игру деце и боравак на отвореном.

Слика 5. Задружни дом у Белом Потоку (Београд, 2011)
Идејно решење архитекте Александра Виденовића

Истраживање нема за циљ индивидуалну оцену пројектантских способности, нити померање граница архитектонско-обликовних параметара, већ искључиво указује на флексибилност структуре ових грађевина. У односу на своју позицију, капацитет и програмске садржаје приказано је да домови културе и задружни домови на селу могу лоцирати своју позицију у савременом контексту. Уколико је то неопходно могу се предвидети доградње неких делова постојећих објеката, с тим да се узме у обзир да као такви не наруше постојећи изглед. Такође не треба искључити могућност враћања примарне намене која се односила на пољопривреду.

Тренд опште дигитализације и напретка различитих видова технологије, омогућава да задружни домови на селу могу преузети на себе улогу културно-едукативних целина за младе. Питање живота млађе популације на селу у смислу културног уздизања и адекватног коришћења слободног времена представља изазов у савременом друштву.

У Холандији постоји тренд изградње монтажних објеката који су намењени управо млађој популацији. Аутори једног истраживања су сматрали да коришћење слободног времена игра главну улогу у формирању идентитета младог човека. С обзиром на то да у сеоским срединама Холандије не постоје адекватна места окупљања за младе једно од решења била је изградња привремених и монтажних објеката. Томе у прилог иде и строга законска регулатива која онемогућава једноставну изградњу у руралним срединама [Haartsen and Strijker 2011].

На основу холандског искуства, примера ради, задружни домови у Србији и другим некадашњим југословенским републикама могу постати едукативне целине и простори намењени управо млађој популацији на селу. У оквиру одређених комерцијалних садржаја могу се интегрисати интернет центри или мање медијатеке које би на неки начин задржале праксу културног образовања, само у данашње време без идеолошких претензија.

Развијеност и доступност различитих друштвених институција важан је показатељ степена друштвеног развоја одређеног насеља [Стевановић 2008]. Постојање одређених друштвених институција на селу у суштини доприноси повезивању сеоских насеља са савременим потребама друштва. Одређена померања у глобалном привредном и културном погледу треба искористити у циљу уравнотеженог развоја, а првенствено задовољавања друштвених, културних и привредних потреба локалног становништва.

ЗАКЉУЧАК

Организовање изградње задружних домова, њихова вишегодишња употреба и положај који данас заузимају указују на последице идеолошких претензија које су више ишле у прилог остваривању тадашњих политичких циљева КП, него што су реално утицали на економски препород села. Економска стагнација као последица дезинтеграције југословенске идеологије и увођења у процес транзиције утицала је, између осталог, на урушавање пољопривреде и задруга чиме је додатно обесмишљена улога ових грађевина.

Релевантност задружних домова, посматрано са савремене историјско-политичке дистанце, остала је трајно детерминисана у свом изворном контексту. Организовање радних акција омладине и локалног сеоског становништва доприносило је подизању свести код народа о значају заједничке борбе и изградње социјалистичког друштва. Масовна изградња ових грађевина у оквиру радних акција имала је већи значај него касније коришћење њених садржаја.

Велики број задружних домова који поседује већина сеоских насеља у Србији и другим југословенским републикама указује на позицију који могу заузети о савременом развоју села, првенствено у економском погледу. Занемаривање те чињенице би у супротном водило ка новим и већим материјалним улагањима која као таква остају недостижна локалним заједницама. Нови развојни услови сеоских подручја требају, колико је то могуће, користити постојеће потенцијале у смислу изграђених објеката јер поред одређених идеолошких одредница они поседују квалитетно оформљене просторне целине и амбијенте које не треба тек тако препустити пропадању.

Генерисање различитих могућности њихове пренамене заправо је последица потреба интегрисања бројних функција у сеоска насеља. Непостојање тих функција значи заостајање села у смислу задовољења основних друштвено-културних потреба, што имплицира миграционе процесе који трајно или делимично мењају демографску структуру насеља. У том смислу приликом увођења нових садржаја у насеља, домове треба посматрати као потенцијалне вишенаменске просторе који могу одговорити различитим наменама.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Крунић, Јован /уредник/ (1948). *Задружни домови: Збирка пројеката масовне изградње на територији Уже Србије, Аутономне Покрајине Војводине и Аутономне Покрајине Косово Метохијске области у 1948. години,* Београд: Задружна књига.

Митровић, Милован (2015). *Села у Србији, промене структуре и проблеми одрживог развоја*. Београд: РЗС.

Стевановић, Ђура (2008). *Индустријализација пољопривреде и будућност села*. Београд: Завод за проучавање села.

Шљукић Срђан и Дејан Јанковић (2015). *Село у социолошком огледалу.* Нови Сад: Mediterran Publishing.

Denegri, Jerko (2011). *Ideologija postavke Muzeja savremene umetnosti: jugoslovenski umetnički prostor.* Beograd: J. Denegri.

Haartsen Tialda and Strijker Dirk (2011). Rural youth culture: Keten in the Netherlands, *Journal of Rural Studies,* 26: 163–172.

Jameson, Frederic (1985). Architecture and the Critique of Ideology, In: Joan Ockman (ed.), *Architecture Criticism Ideology*. Princeton: Architectural Press: 51–87.

Kidrič, Boris (1948). *O izgradnji socijalističke ekonomike FNRJ*, Архив Југославије, 507, ЦК СКЈ, V конгрес КПЈ, I/V – К.2/15.

Kojić, Branislav (1950). Uloga arhitekata u izgradnji zadružnog sela, *Urbanizam-arhitektura*, 5–6: 65–72.

Kojić, Branislav i Đorđe Simonović (1975). *Seoska naselja Srbije*. Beograd: ICS.

Krunić, Jovan (1949). Učešće sekcije arhitekata DIT-a Beograda u akciji izgradnje zadružnih domova, *Tehnika*, 2–3: 98–99.

Macura, Milorad (1948). Zadružni domovi na teritoriji NR Srbije, *Arhitektura,* 11–12: 17–31.

Marjanović, Zoran (2008). Spomenik „dobrovoljnom" komunističkom kuluku. *Глас јавности,* 4. 8. 2008.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Todorović, V. (2011). Selima vraćeni zadružni domovi. *Press Online*, 4. 6. 2011. Доступно на: http://www.pressonline.rs/svet/balkan/163665/selima-vraceni-zadruzni-domovi.html. Приступљено: 19. 12. 2016.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

SOCIAL SIGNIFICANCE OF COOPERATIVE HOMES IN THE POST-SOCIALIST CONTEXT

by

MILOŠ ARANĐELOVIĆ
mls.arandjelovic@gmail.com

ALEKSANDAR VIDENOVIĆ
videnovic.a@gmail.com

University of Belgrade, Faculty of Architecture
Bulevar kralja Aleksandra 73/II, Belgrade, Serbia

SUMMARY: Mass construction of cooperative homes in the territory of ex-Yugoslavia at the end of the WWII represented a first step in the general socialist transformation of villages. As the engines of social and cultural life in rural regions, these facilities were situated in central locations in settlements. These were the first multi-purpose buildings, and their architecture reflected the values of socialist ideology that was supposed to be adopted in the following period. Later, when these values became obsolete, it was considered that all principles of the socialist model of planned organization of rural settlements should be rejected, thus letting the heritage of this period of time, regardless of its contribution, fall into disrepair. Cooperative homes represented the linchpin of the planned organization of rural settlements, belonging to the practice of fast and reckless urbanization of villages. A large number of these buildings built throughout ex-Yugoslav republics today represent a specific challenge from the aspect of their repurposing. This research paper, hence, aims to review the options for their potential redeployment and inclusion in modern social trends.

KEYWORDS: cooperative homes, cooperative action, socialist village, transformation of agriculture, revitalization, rural tourism

UDC 728.6:398(497.11 Povlen)
DOI: 10.2298/ZMSDN1660961K
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ВАЈАТИ У СЕЛИМА НА ЈУЖНИМ ПАДИНАМА ПЛАНИНЕ ПОВЛЕН

ДУШКО КУЗОВИЋ
Универзитет Источни Медитеран, Архитектонски факултет
Фамагуста, Кипар
dkuzovic@gmail.com

САЖЕТАК: Вајати су објекти на окућници сеоског домаћинства. То су правоугаони и једнопросторни објекти, с улазом на углу и без прозора. У њима су становали млади брачни парови, а иста форма објекта коришћена је као просторија за чување производа од млека или као привремени станови на планини. Према конструкцији корпуса објекта могу се груписати на: 1) вајате код којих је испуна и носећа конструкција идентична, и 2) вајате с испуном код којих скелет има конструктивну улогу. Друга наведена група даље се може разврстати према начину испуне на а) вајате с испуном: „на унизу", „на унизу и на шашовце", „на шашовце". Према начину ослањања могу груписати у три групе: а) вајати ослоњени на угаоне каменове самце, б) вајати ослоњени на тракасте темеље, и в) вајати с просторијом на месту подрума. Овај рад презентује грађу прикупљену током личног истраживања спроведеног од 1996. до 2000. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: вајати, сеоске зграде, тесарске везе, народно грађитељство, планина Повлен

УВОД

Вајати, или „зграде", како се зову у већини села на јужним падинама планине Повлен, имали су велику улогу у животу сеоског домаћинства током 19. и 20. века. Вајати су једнопросторни објекти, правоугаоне основе, с улазом на углу и без прозорских отвора. Израђени су од дрвета коришћењем неколико конструктивних решења. Покривени су шиндром, каменим плочама или керамичким црепом. У савременом животу немају више посебну улогу те губећи функцију губе и потребу за одржавањем због чега свакодневно нестају. У раду се излаже прикупљена грађа о вајатима на наведеном подручју који су снимљени током истраживања спроведеног од 1996. до 2000. године.

Простор који овај рад анализира обухвата села на јужним падинама планине Повлен. Административно обухвата северне делове општина Косјерић, Бајина Башта и јужне делове Општине Ваљево.

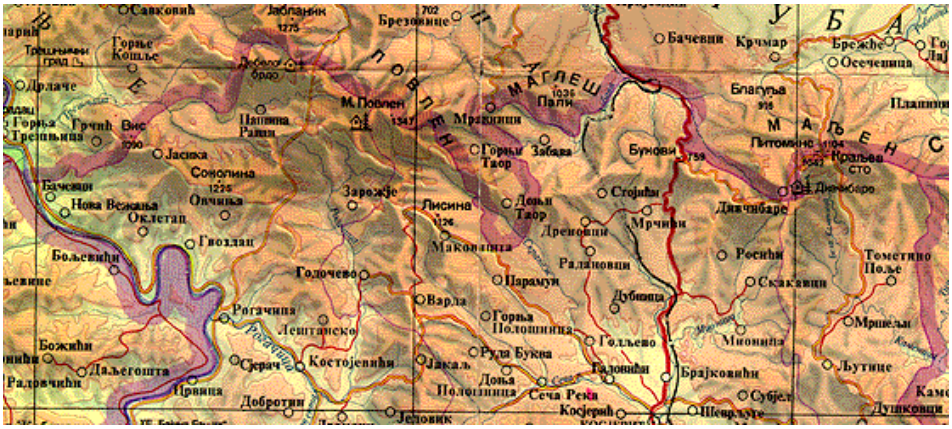

Прилог 1. Карта с положајем летњих станова на планини Повлен

ДОКУМЕНТАЦИЈА

Историјски извори

Простор Ужичке Црне Горе и Соколске нахије обрађен је у радовима Љубе Павловића [Павловић 1925] и Јована Цвијића [Цвијић 1966]. Посебна истраживања су спроводили Ранко Финдрик [Финдрик 1995; 1998; 1999], Бранислав Којић [Којић 1941; 1949а; 1949б; 1973], Александар Дероко [Дероко 1964; 1968], Доброслав Павловић [Павловић 1962], Јован Крунић [Крунић 1983; 1994; 1996], Ђорђе Петровић [Петровић 1955], Божидар Крстановић [Крстановић 2000; Крстановић и др. 2002; 2009] и Душко Кузовић [Kuzović 1996; 1996/1997; 2012а; 2012б; 2012в; 2013а; 2013б; 2013в; 2013г] итд.

Анализу народног градитељства и конструкције на простору Босне и Херцеговине, који се граничи с анализираним подручјем обрадили су Милан Карановић [Карановић 1927], Хамдија Крешевљаковић [Крешевљаковић 1957], Мухамед Кадић [Кадић 1967], Шпиро Солдо [Солдо 1932] и Астрида Бугарски [Бугарски 1967].

ФУНКЦИЈА ВАЈАТА И КАРАКТЕРИСТИЧНА КОНСТРУКТИВНА РЕШЕЊА

Вајати су објекти који својом формом и материјализацијом задовољавају више функција у оквиру сеоског домаћинства. Срећу се као просторије у којима су живели ожењени синови у породичној задрузи, затим као млекари (оставе у којима се чува млеко и млечни производи), и као оставе а у неким срединама, након престанка потребе на окућници, пре-

мештају се на планинске закосе и служе за становање током летњих месеци. У свим ситуацијама само се мења функција док конструктивно решење остаје идентично. Посматрајући конструктивно решење корпуса објекта издваја се неколико типичних група које се заснивају на примењеном примарном и секундарном конструктивном систему:

1) вајати од талпи повезаних на угловима „на ћерт”,
2) вајати са скелетом и испуном од талпи „на унизу”,
3) вајати са скелетом и испуном од хоризонталних талпи и шашоваца,
4) вајати са скелетом и испуном од вертикалних шашоваца.

Према начину ослањања вајати се могу сврстати у три групе:

1) вајати ослоњени на угаоне каменове,
2) вајати ослоњени на тракасте темеље,
3) вајати ослоњени „на ћелицу”.

Вајати су у савременом животу изгубили функцију „зграде” за становање младих брачних парова, функцију „млекара” не обављају јер се користе зидани простори а као простор у планинским закосима све мање има свакодневну потребу.

ВАЈАТИ С КОРПУСОМ ОД БРВАНА ПОВЕЗАНИХ „НА ЋЕРТ”

Димензије објекта дале су главни ослонац за избор оваквог конструктивног решења. То су објекти малих димензија (до 2,5 x 3,0 m). Овако дефинисане странице волумена дозвољавају да се у непосредној близини грађења нађу дрвени елементи који имају задовољавајући квалитет и најпре задовољавајућу дужину. С повећањем дужине страница објекта смањује се обим расположиве грађе. Друга битна особина овог начина грађења је немогућност настављања елемената. Наставити талпу у пољу, између два угла односно две везе практично је немогуће а да се сачувају конструктивне особине елемента.

Израда корпуса објекта од талпи повезаних „на ћерт” вероватно је најједноставнији начин конструисања вајата. Састоји се од израде доњег појаса којим се корпус ослања на темеље. Доњи појас се израђује од гредa правоугаоног попречног пресека које се на угловима повезују „на ћерт” с препустом. На њега се поставља средишњи део корпуса објекта који се израђује од талпи које су на угловима међусобно повезане идентично као и доњи појас – „на ћерт”.

Улаз у објекат по правилу је на углу основе. Да би се обезбедила стабилност корпуса с обе стране врата постављају се ступци који служе као довратници. Уједно се у њих утискује жлеб у који се нижу талпе везом „на унизу” (које су на угловима повезане „на ћерт”). Веза између талпи и доњег појаса постиже се можданицима а додатну везу дају ступци који се налазе с обе стране улазних врата. Корпус се завршава горњим појасем који је идентичан доњим и састоји се од греда које су повезане

на угловима. Горњи појас је уједно и ослонац за кровну конструкцију вајата. На оваквим објектима веома ретко има отвора за дневну светлост за шта углавном служе врата. Ако се просецају додатни отвори они морају бити ограничене величине да не би угрозили стабилност талпи те су увек малих димензија. Врата се израђују од талпи постављених вертикално које су повезане с унутрашње стране хоризонталним штафнама.

На објекту нема пуно металних делова. Осим шарки на вратима (које се такође могу израђивати од дрвета) не постоји ни једно место у конструктивном решењу које захтева употребу метала. Места у корпусу која би захтевала на пример ексере с успехом могу да се учврсте с дрвеним можданицима од тврдог дрвета. Тиме оваква конструкција показује да је непретенциозна и у потпуности окренута ка својој околини.

Варијације основне концепције су ретке. Углавном се огледају у минималним изменама односно у промени обликовања надвратника (тако што се он исеца у форми плитког лука чија је стрела ограничена с висином расположивог материјала) (Прилози 2–8).

Прилог 2. Вајат од талпи повезаних „на ћерт”

Прилоґ 3. Вајат од талпи повезаних „на ћерт”

Прилоґ 4. Вајат од талпи повезаних „на ћерт”

Прилог 5. Вајат од талпи повезаних „на ћерт”

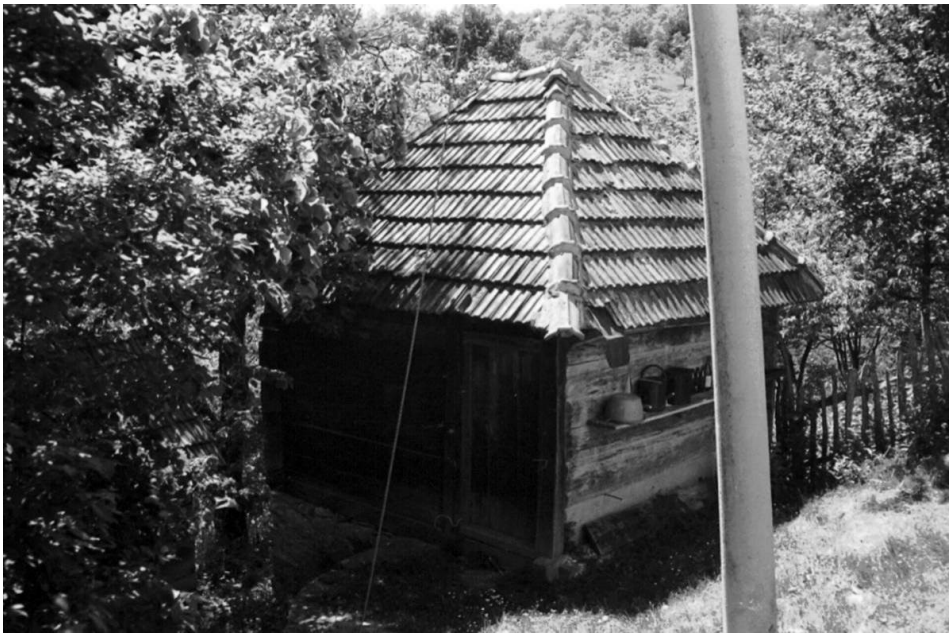

Прилог 6. Вајат од талпи повезаних „на ћерт”

Прилоī 7. Вајат од талпи повезаних „на ћерт”

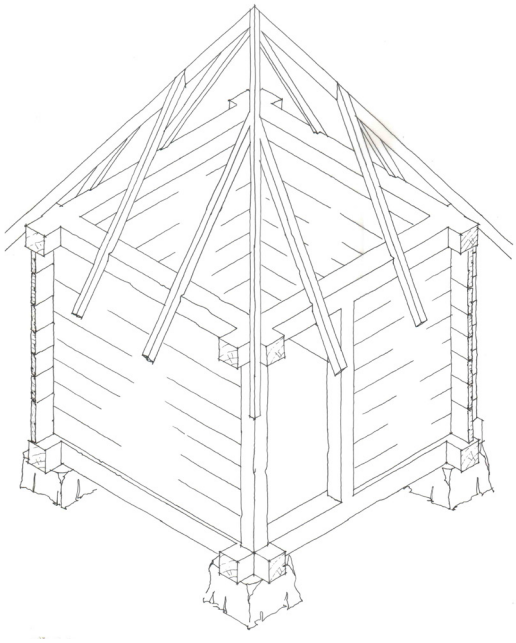

Прилоī 8. Просторни склоп вајата од талпи повезаних „на ћерт”

ВАЈАТИ С КОРПУСОМ ОД БРВАНА ПОВЕЗАНИХ „НА УНИЗУ”

Вајати код којих се корпус објекта састоји од скелета начињеног од дрвених греда и испуне од талпи које су са скелетом повезане везом „на унизу” представљају веома бројну групу. Овакво конструктивно решење мање је захтевно у погледу дужина и дебљине грађе (које је крајем 19. века, када је већина шума посечена, било све мање). Поља која настају између вертикалних стубаца и која се испуњавају с талпама могу да се формирају према расположивој грађи. Тиме се значајно овладава процесом грађења. Друга битна особина оваквог решења је у томе што омогућава да се елементи настављају и тиме повећају димензије објекта. Више дужина и ширина нису ограничене само дужинама расположиве грађе већ могу да се повећавају у складу с другим захтевима сеоског домаћинства.

Конструктивно решење заснива се на изради скелета од греда правоугаоног попречног пресека. Скелет се састоји од доњег и горњег хоризонталног појаса и вертикалних стубаца постављених на угловима и по потреби у распону између углова објекта. Димензије греда доњег и горњег појаса веће су од димензија стубаца. Најпре се гради доњи појас у облику правоугаоника а греде се на угловима повезују „на ћерт”. На овако формирану основу постављају се вертикални ступци. Они се с основном повезују везом „на чеп”. Ступци су обавезни на угловима објекта док се у пољу, између углова, постављају према дужини странице објекта и према расположивој грађи за испуну. Скелет се завршава с горњим појасом који је према облику и начину везивања идентичан доњем. Попречни пресеци греда могу бити мањи него у доњем појасу. Горњи појас је уједно и ослонац за кровну конструкцију.

Испуна овако формираних поља врши се са хоризонтално постављеним талпама које се ослањају лево и десно у уторе (жљебове) формиране у вертикалним елементима костура. Талпе не морају бити уједначене дебљине а ширина утора је мања од дебљине талпе и она се на месту које се поставља у утор притесује на потребну дебљину. На средини дужине талпе поставља се можданик који повезује две талпе једну испод друге. Код већих дужина талпи поставља се и више можданика.

Укрућење од хоризонталних сила врши се на неколико начина. Један је постављање појаса на половини висине стубаца који се зарезује и чепом повезује са ступцима. Други начин је постављање косника који се накивају са спољашње стране скелета под углом од приближно 45°. Уколико су талпе и греде које чине скелет веће дебљине него што је уобичајено веома често се не поставља спрег за укрућење (Прилози 9–16).

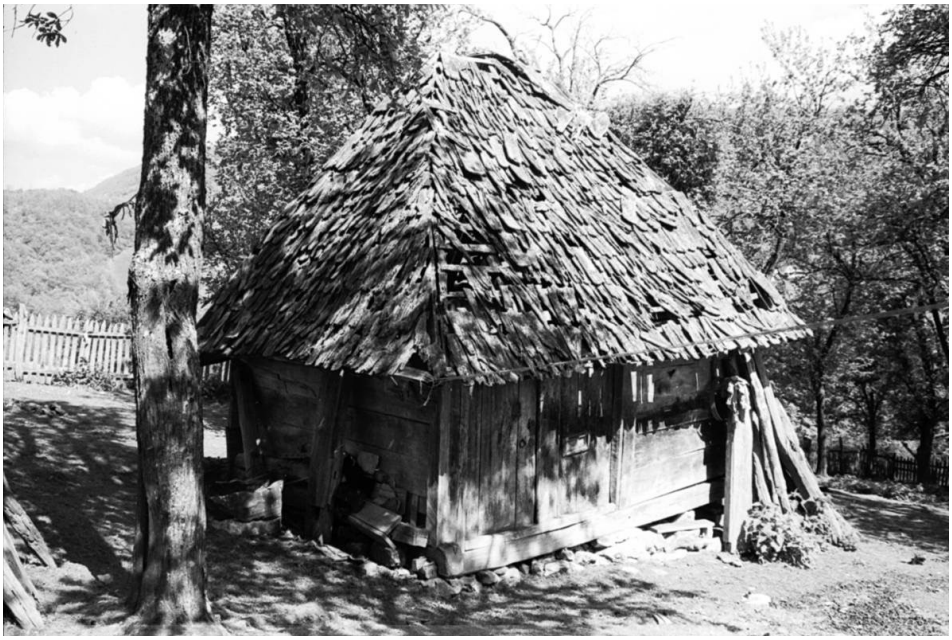

Прилоī 9. Вајат са скелетом и испуном од талпи повезаних „на унизу”

Прилоī 10. Вајат са скелетом и испуном од талпи повезаних „на унизу”

Прилоī 11. Вајат са скелетом и испуном од талпи повезаних „на унизу”

Прилоī 12. Вајат са скелетом и испуном од талпи повезаних „на унизу”

Прилоӯ 13. Вајат са скелетом и испуном од талпи повезаних „на унизу”

Прилоӯ 14. Вајат са скелетом и испуном од талпи повезаних „на унизу”

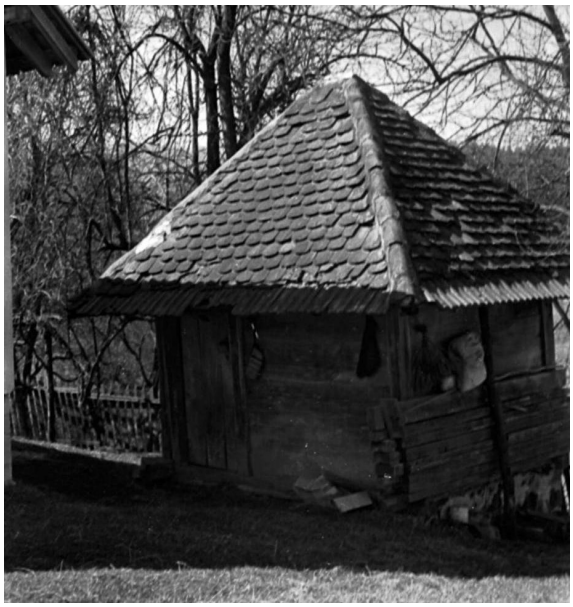

Прилоī 15. Вајат са скелетом и испуном од талпи повезаних „на унизу”

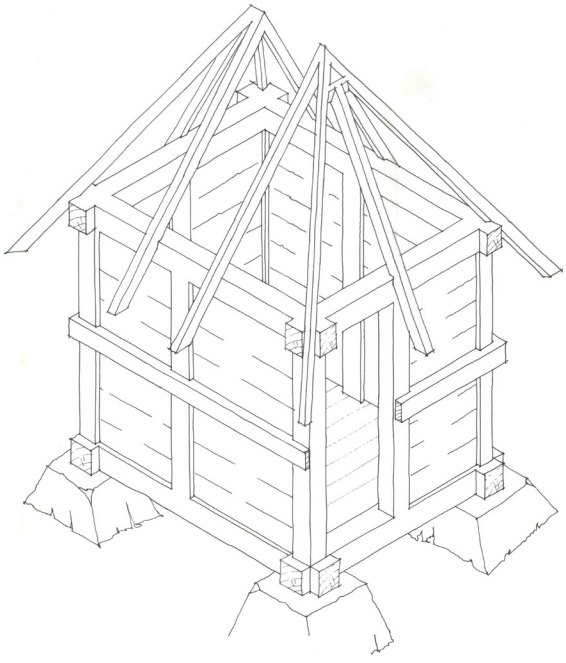

Прилоī 16. Просторни склоп вајата са скелетом
и испуном од талпи повезаних „на унизу”

ВАЈАТИ С КОРПУСОМ ОД БРВАНА С ИСПУНОМ „НА УНИЗУ” И „НА ШАШОВЦЕ”

Вајати са скелетом и испуном од хоризонтално постављених талпи и вертикално постављених шашоваца представља реткост у анализираном подручју. Једини примерак који је евидентиран налази се у селу Варда, заселак Боровац. На који начин је конструктивно решење дошло у овај простор тешко је претпоставити осим што је породица која поседује овај објект имала своје земљишне поседе у Мачви. Како је кроз истраживања забележено овакво решење користи се у доњем току реке Дрине па се претпоставља да је пут доласка решења био на такав начин [Финдрик 1999]. Конструкција објекта у основи се заснива на изради скелета од греда правоугаоног попречног пресека. Поља која настају након формирања скелета испуњавају се комбинацијом талпи и шашоваца. Најпре се израђује доњи појас од греда повезаних на угловима „на ћерт”. На њих се постављају вертикални ступци на угловима објекта а с обе стране врата се постављају додатни ступци који имају улогу довратника. На овако формиран скелет поставља се горњи појас који је идентичан доњем. Скелет се укрућује косницима постављеним на доњи појас и на угаоне ступце веома близу горњег појаса односно венчанице. Пре постављања горњег појаса постављају се хоризонталне талпе. Оне се постављају у жлебове направљене у левом и десном ступцу. Талпе се притесују на крајевима како би се увукле у уторе који су мало уже него што је дебљина талпе. Обично се постављају две до три талпе у висину. Завршна талпа се обрађује тако да по врху има жлеб. Идентично се обрађује с доње стране и греда у горњем појасу водећи рачуна да су жлебови паралелни и вертикално један изнад другог. У њих се утискују дашчице обрађене као шашовци и постављају с десна на лево. Шашовци се постављају након постављања горњег појаса како би имали жлебове на оба краја. Поред врата се налазе удвојени ступци. Врата су израђена од вертикалних талпи повезаних попречном гредицом. У супротстављеним правцима елемената испуне и у начину обраде шашовца ствара се секундарна сенка на фасадној равни. Једноставна и ненамерна декорација (Прилози 17–18).

Прилоī 17. Вајат са скелетом и испуном „на унизу” и „на шашовце”

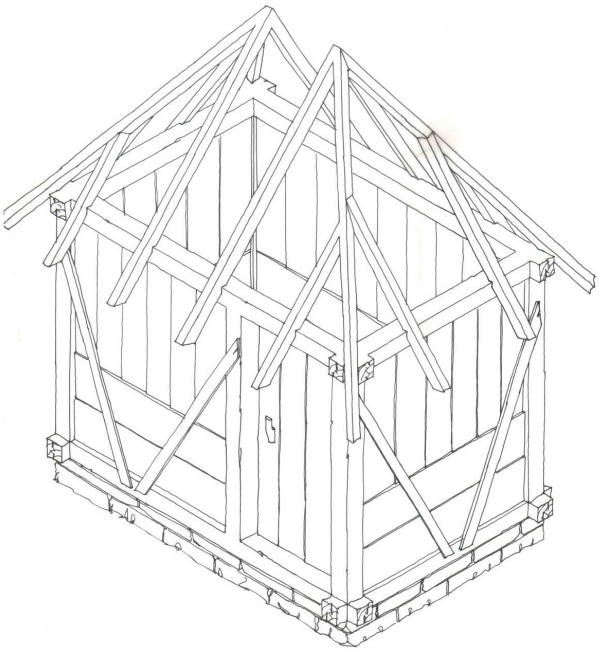

Прилоī 18. Просторни склоп вајата са скелетом
и испуном „на унизу” и „на шашовце”

ВАЈАТИ С КОРПУСОМ ОД БРВАНА ПОВЕЗАНИХ „НА ШАШОВЦЕ”

Вајати израђени од скелета с испуном поља шашовцима евидентирани су само у селу Годечево. Слично конструктивно решење може се срести на Златибору, у селу Жељине и на чардаку у селу Брезна код Горњег Милановца [Финдрик 1999]. Конструктивно решење заснива се на изради скелета од греда и попуњавању поља између елемената скелета помоћу шашоваца. Најпре се израђује доњи појас од греда правоугаоног пресека и по његовој мери се израђује и горњи појас. Између ова два појаса постављају се ступци који су с појасевима повезани везом „на чеп”. На половини висине стубаца постављају се хоризонталне греде. На горњој страни греда доњег појаса и на доњој страни греда горњег појаса као и на обе стране греда средњег појаса израђују се жљебови. Приликом израде води се рачуна да се жљебови поклапају по висини тако да елементи испуне буду вертикални а не под углом. У неким примерима постоје утори и на вертикалним бочним ступцима. Након склапања скелета утискују се елементи шашовца почевши од доњих поља ка горњим. Решење нема велике захтеве у погледу дужине грађе којом се гради – насупрот томе тражи више веште радне снаге него решења с испуном „на ћерт” или „на унизу” а елементи који се примењују услед дотрајалости могу се једноставно и лако заменити (Прилози 19–20).

Прилог 19. Вајат са скелетом и испуном „на шашовце”

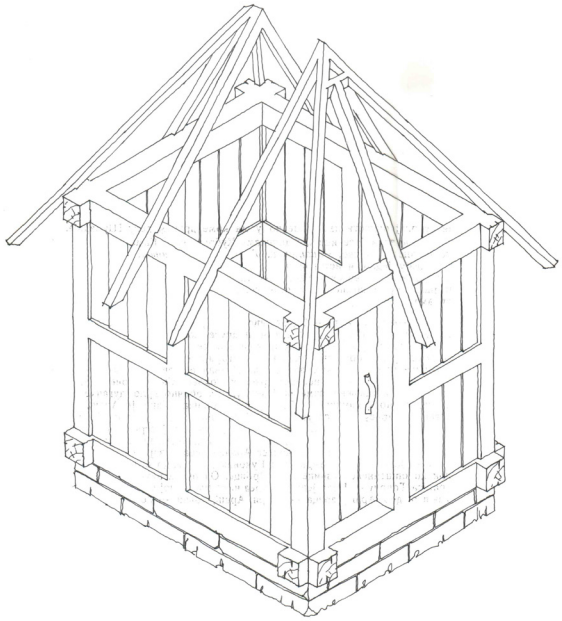

Прилоī 20. Просторни склоп вајата са скелетом и испуном „на шашовце”

ВАЈАТИ „НА ЋЕЛИЦИ”

Вајати „на ћелици” су објекти са до сада описаним конструктивним решењима корпуса објекта али који нису постављени на угаоне каменове или темеље, већ испод објекта садрже просторију. Највећи број евидентираних примера има корпус објекта саграђен у скелету с испуном „на унизу”. Постамент објекта може бити израђен од дрвета или камена. Постамент израђен од дрвета може се срести само у највишим селима испод Малог Повлена (1.346 м нв). Конструкција се састоји од дрвених стубаца који се налазе на угловима објекта и они прихватају главни терет конструкције објекта који се налази изнад. Поља између угаоних стубова испуњавају се вертикалним ступцима пратећи ритам стубаца на зидном платну које се налази изнад. Простор између стубаца се испуњава хоризонтално постављеним талпама повезаним с конструкцијом везом „на унизу”. Подна конструкција вајата изнад прихвата се хоризонталним гредама које су учвршћене засеком с удвојеном хоризонталном гредом доњег појаса вајата. Ослањање стубаца у зони ћелице врши се преко темеља самаца израђеним од тесаних каменова а веома ретко тракастим темељима.

Конструкција ћелице израђује се од камена који је притесан и који је зидан у кречном малтеру. Како је камен веома мало обрађен потребна је велика количина малтера што утиче и на завршни изглед фасадног зида. Зид се темељи на плитко закопаној темељној јами. У зиду ћелице

постоји најчешће само један отвор – за врата. Она су на средини ширине фасадне равни и по правилу с најниже стране објекта. Ту падавине најмање наносе земљани материјал а висина је највећа. Надвратник се решава на два начина: 1) постављањем дрвене греде која је учвршћена у масу зида до 50 цм а неколико греда је сложено целом ширином зида; 2) надвратник зида у форми лука чиме се избегава употреба дрвета.

Вајати „на ћелици" су употребљавани у периоду када је дошло до стабилизације политичких и економских прилика у земљи и тамо где је терен то дозвољавао. Нису заузимали целу ширину основе већ само њен део, попут остава испод стамбених објеката. У простору који је настао на овакав начин чували су се производи сеоског домаћинства попут ракије или повртарских производа због уједначене влажности и температуре (Прилози 21–24).

Прилог 21. Вајат са скелетом и испуном „на унизу" који се налази „на зиданој ћелици"

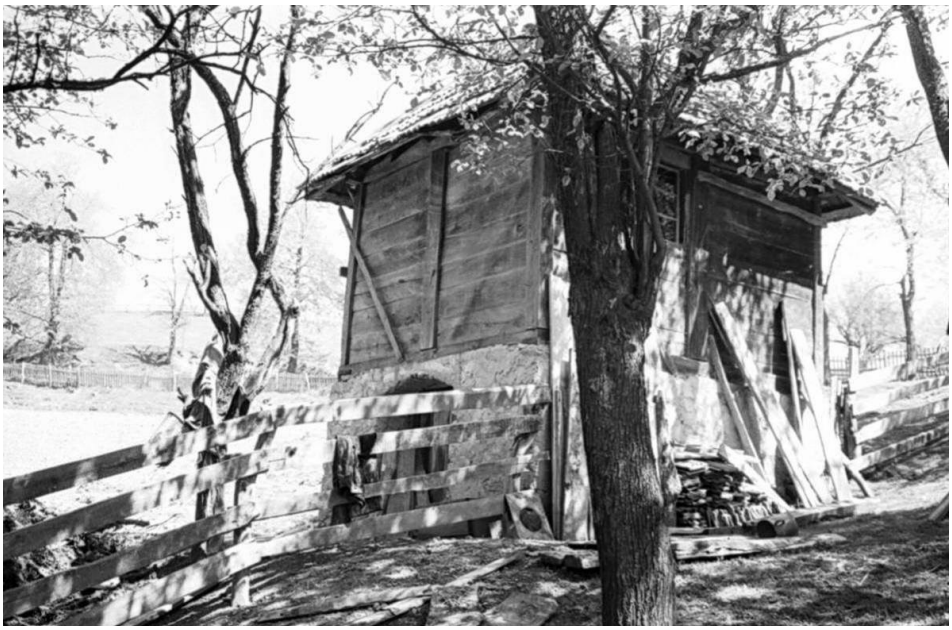

Прилоī 22. Вајат са скелетом и испуном „на унизу” који се налази „на зиданој ћелици”

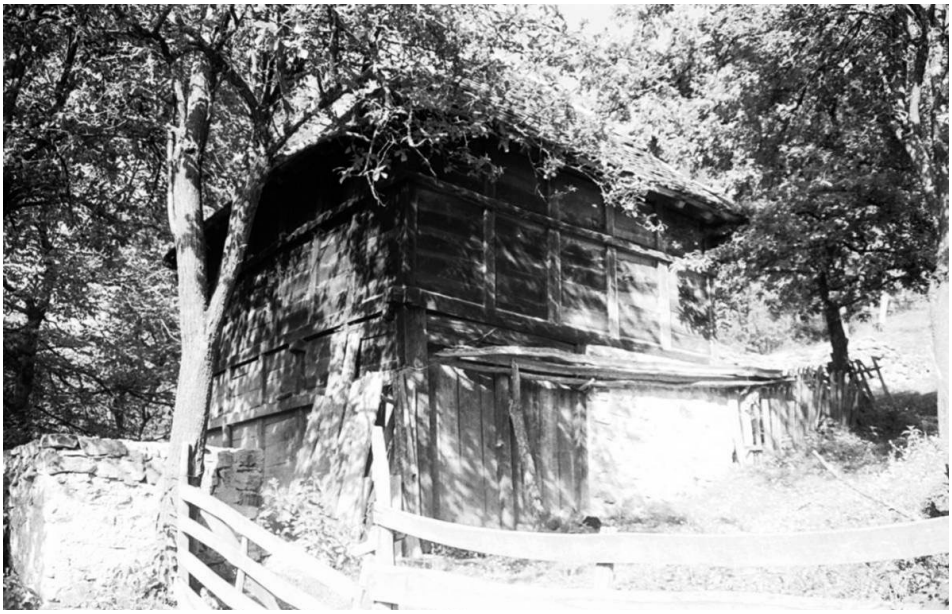

Прилоī 23. Вајат са скелетом и испуном „на унизу” који се налази „на дрвеној ћелици”

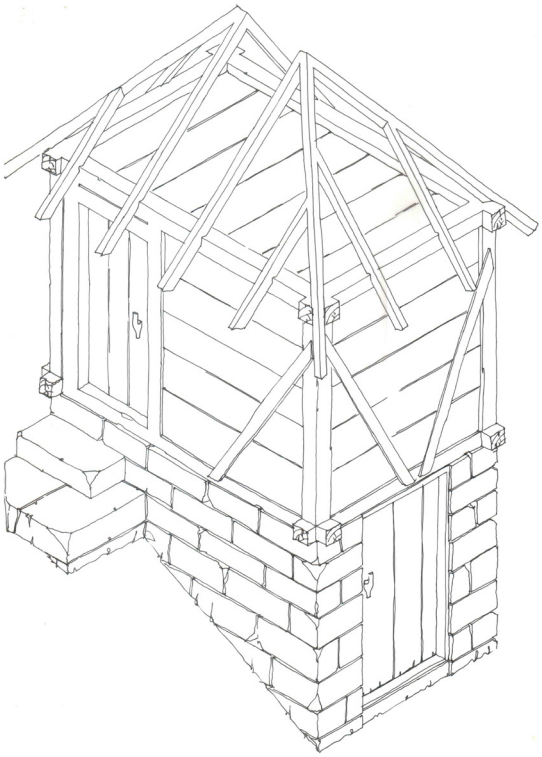

Прилоī 24. Просторни склоп вајата са скелетом и испуном „на унизу” који се налази „на дрвеној ћелици”

ЗАКЉУЧАК

Вајати су у 19. и 20. веку помоћни објекти на окућници сеоског домаћинства. То су правоугаони, једнопросторни, објекти с улазом на углу и без прозора. Имали су неколико функција у оквиру домаћинства: у њима су становали млади брачни парови, коришћени су као просторије за чување производа од млека, као оставе за алат или као привремени станови на планини. Функција је уједначена на целом простору западне Србије. Могу се груписати према начину конструисања корпуса објекта и према начину ослањања на терен. Према конструкцији корпуса објекта могу се сврстати у две основне групе: вајати начињени само од талпи и вајати начињени у скелету с испуном. Друга група (вајати у скелету с испуном) даље се може разврстати према начину испуне на вајате с испуном: „на унизу”, „на унизу и на шашовце” и „на шашовце”. Према начину ослањања могу се груписати у три групе: вајати ослоњени на угаоне каменове самце, вајати ослоњени на тракасте темеље и вајати с просторијом на месту подрума.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Бугарски, Астрида (1967). Скелетни систем градње у босанском сеоском градитељству, *Гласник земаљског музеја БиХ*, нова серија, 39: 101–112.

Дероко, Александар (1964). *Народна архитектура 2: Фолклорна архитектура у Југославији*, Београд: Народна књига.

Дероко, Александар (1968). *Народно неимарство 1 и 2,* Београд: САНУ.

Карановић, Милан (1927). О типовима кућа у Босни, *Гласник земљског музеја БиХ*, 39: 207–217.

Којић, Бранислав Ђ. (1941). *Архитектура српског села: развој од XVIII века до данас: Шумадија и Поморавље*, Београд: Технички факултет.

Којић, Бранислав Ђ. (1949а). *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*, Београд: Просвета.

Којић, Бранислав Ђ. (1949б). Кућа кнеза Милоша у селу Горњем Црнућу, *Музеји* 2: 143–144.

Којић, Бранислав Ђ. (1973). *Сеоска архитектура и руризам: теорија и елементи*. Београд: Грађевинска књига.

Крстановић, Божидар (2000). „Динарска дводелна кућа" у области источне Србије: прилог за типологију народног градитељства Србије, *Гласник Етнографског института САН*, 49: 207–216.

Крстановић, Божидар (2009). Народно градитељство општине Нови Пазар – карактеристике и резултати теренског истраживања, *Новопазарски зборник*, 32: 109–118.

Крстановић, Божидар и Сања Кесић-Ристић (2002). Култна целина у Доњој Јабланици, *Саопштења*, 34: 337–337.

Крунић, Јован (1983). Динарска дводелна кућа – њен значај и развој, *Ужички зборник*, 12: 354.

Крунић, Јован (1996). *Баштина градова средњег Балкана*, Београд: Завет и Републички завод за заштиту споменика културе.

Кузовић, Душко (1996/1997). Народно градитељство на простору општине Косјерић, *Ужички зборник*, 25–26: 365–380 +14 табли.

Кузовић, Душко (2012б). Конструктивна решења корпуса привредних објеката народног градитељства, *Гласник Етнографског музеја*, 76: 193–212.

Кузовић, Душко (2012в). Народно градитељство – амбари у селима на јужним падинама планине Повлен, *Гласник* – Историјски архив Ваљево, 46: 108–117.

Кузовић, Душко (2013а). Народно градитељство – кошеви у селима на јужним падинама планине Повлен, *Гласник* – Историјски архив Ваљево, 47: 83–98.

Кузовић, Душко (2013б). Магазе и качаре у селима на јужним падинама планине Повлен, *Гласник Етнографског музеја*, 77: 121–148.

Кузовић, Душко (2013в). Архитектура сеоске куће Ваљевске Колубаре и Подгорине од почетка 19. до половине 20. века, *Гласник Етнографског музеја*, 77: 85–119.

Кузовић, Душко (2013г). Сеоска кућа на јужним падинама планине Повлен, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 143: 321–354.

Мићић, Љубомир (1925). Златибор: антропогеографска испитивања, *Српски етнографски зборник*, 34: 399–479.

Ненадовић, Слободан (2002). *Илустровани речник израза у народној архитектури*, Београд: Просвета.

Павловић, Доброслав (1962). *Цркве брвнаре у Србији*, Београд: Републички Завод за заштиту споменика културе.

Павловић, Љуба (1925). *Насеља и порекло становништва: Ужичка Црна Гора*, Београд: СКА.

Павловић, Љуба (1930). Соколска нахија. у: *Насеља и порекло становништва*, Београд: СКА.

Петровић, Ђорђе (1955). *Народна архитектура: доксати и чардаци*, Београд: Грађевинска књига.

Пешић, Благота (1988). Традиционална сеоска кућа општине Рашка. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 12: 112–113.
Пешић, Благота (1991). О пропорцијама динарске куће. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 15: 109–112.
Солдо, Шпиро (1932). *Типови кућа и зграда у прећашњој Босни и Херцеговини,* Београд: Географско друштво.
Финдрик, Ранко (1995). *Народно неимарство,* Сирогојно: Музеј „Старо село".
Финдрик, Ранко (1998). *Динарска брвнара,* Сирогојно: Музеј „Старо село".
Финдрик, Ранко (1999). *Вајати знамење младости,* Сирогојно: Музеј „Старо село".
Цвијић, Јован (1966). *Балканско полуострво и јужнословенске земље: основи антропогеографије*, Београд: Завод за издавање уџбеника СР Србије.

Kadić, Muhamed (1967). *Starinska seoska kuća u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Veselin Masleša.
Kreševljaković, Hamdija (1957). *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine.
Krunić, Jovan (1994). *Kuća i varoši u oblasti Stare Raške*, Beograd: Zavet i Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
Kuzović, Duško (1996). Folk architecture in Kosjerić, *Architecture – Urbanism at the Turn of the III Millennium:* proceedings of the International Conference "Architecture and Urbanism at the Turn of the III Millennium", Arhitektonski fakultet, Beograd, 1: 589–595.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Kuzović, Duško (2012a). Constructive solutions of cabins on southern slopes of Povlen mountain, Међународна конференција "*Science and higher education in function of sustainable development – SED 2012*", Ужице. Доступно на: http://vpts.edu.rs/sed12/civil-engineering.html. Приступљено: 26. 11. 2016.

ПОРЕКЛО ИЛУСТРАЦИЈА

Прилог 1. Војногеографски институт Београд.
Прилози 2–24. аутор.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

VAJATS IN THE VILLAGES ON THE SOUTHERN SLOPES OF THE POVLEN MOUNTAIN

by

DUŠKO KUZOVIĆ
Eastern Mediterranean University, Faculty of Architecture
Famagusta, Cyprus
dkuzovic@gmail.com

SUMMARY: Vajats are buildings in the croft of rural households. These objects are rectangular, with corner entrance and without windows. At the beginning, young married couples lived there. The same building form was used for the storage of milk. According to the building structure they can be divided into two groups. According to the infill technique they can be classified into three groups. According to the method of suspension they can be grouped into three categories. This paper presents the material collected during an individual study conducted from 1996 to 2000.

KEYWORDS: Vajat, rural building, carpentry connections, vernacular architecture, mountain Povlen

UDC 392.51(497.5 Makarska)
DOI: 10.2298/ZMSDN1660983D
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

ДРВЕНИЧКЕ БУКЛИЈЕ: ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ СВАДБЕНИХ ОБИЧАЈА МАКАРСКОГ ПРИМОРЈА

БОГДАН Л. ДРАЖЕТА
Музеј руске уметности
Улица Гранд 80, Џерзи Сити, САД
drazetab@gmail.com

ЛАЗАР ДРАЖЕТА
Универзитет Сингидунум
Данијелова 32, Београд, Србија
ldrazeta@singidunum.ac.rs

САЖЕТАК: У раду је описан обичај *буклија* који се и данас празнује у далматинском селу Дрвеник током свадбеног весеља. Испитује се терминологија и распрострањеност овог обичаја путем релевантне литературе и исказа испитаника, који су интервјуисани у септембру 2014. године. Контекстуализација овог обичаја представља допринос етнолошком и антрополошком проучавању свадбених обичаја на простору Макарског приморја.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: буклије, свадбени обичаји, Дрвеник, Макарско приморје

УВОД[1]

Далматинско село Дрвеник смештено је на обали Јадранског мора, у подножју планине Биоково. Обалски простор на коме се налази назива се Горње макарско приморје [Marinović и др. 2010: 22][2]. Припада Општини

[1] Овом приликом изражавамо неизмерну захвалност породици Ивичевић која нам је указала гостопримство и без које овај рад не би био написан. Такође, желимо да се захвалимо Туристичкој заједници места Дрвеник на техничкој помоћи и свим својим испитаницима који су одвојили време да би учествовали у овом истраживању. На крају, желимо да се захвалим професору др Душану Дрљачи на корисним саветима и помоћи у изради овог рада.

[2] Доње макарско приморје простире се од Брела до Живогошће, а Горње од Дрвеника до Бањине [Marinović i dr. 2010: 29].

Градац (Сплитско-далматинска жупанија) и броји око 500 становника [Državni zavod za statistiku RH, 2011].

Дрвеник се први пут помиње средином 13. века у недатираној хрисовуљи српског краља Уроша I [Marinović i dr. 2010: 48], али и касније, у разним изворима. Постоје разне приче о пореклу назива места. Неке приче ослањају се на легенду која говори да је тада цео простор између морске обале и Биокова у толикој мери обрастао шумом, да се могло ићи с дрвета на дрво целим потезом [Cvitanović Dankić 2003: 29][3]. Други пак верују да је назив места потекао од старословенске речи *дриво*, што значи дрво, тј. дрво за бродове које су људи градили, те тако *Дривеник*, временом због губљења самогласника постаје *Дрвеник* [Cvitanović Dankić 2003: 29].

Пре земљотреса 1962, већина Дрвеничана живела је у засеоцима који су смештени на јужним падинама планине Биоково. Иако се наводи да их има мање од десет [Marinović i dr, 2010: 47],[4] мештани указују на већи број истих. То су: Срида Села, Габрићи, Јагн(м)ићи, Градина, Косовићи, Дивићи, Антуновићи, Грубиши, Дубрава (Петровићи), Шпањићи, Асани, Лисице, Чмиље, Горња Вала и Доња Вала.[5] Месна црква, смештена поред гробља, посвећена је Светом Јурју и потиче из 18. века [Cvitanović Dankić 2003: 31]. Изграђена је на темељима старије средњовековне цркве која сеже пре 15. века [Marinović i dr. 2010: 75]. Остаци куле некадашње тврђаве на брду Градина која се спомиње крајем 15. века [Tomasović 2010: 17], указују на бурну прошлост места које је дуго одолевало турским нападима [Marinović i dr. 2010: 53].[6] Становништво данашњег Макарског приморја углавном је досељено из Босне и Херцеговине током 15. века, док је претходно отишло на острва пре, али и након што ће Турци освојити ове просторе 1499. године [Равлић 1934: 25–26]. Након Кандијског рата (1645/69) који је вођен између Млетачке Републике и Османског царства, простор Макарског приморја пада под Венецијанце [Marinović i dr. 2010: 51].

Ово сеоско место с дугом и богатом историјом успело је да се развије током великог узлета туризма шездесетих година 20. века. Томе је претходио земљотрес из 1962. године[7] који је потпуно разорио 97 и оштетио 117 кућа, што је условило велики премештај становништва с

---

[3] То потврђује и наш испитаник: „Дрвеник је добија име по дрвету, од мора до наврх планине било је дрво, већином храст или дуб како га ми кажемо."

[4] Распоред од запада према истоку: Вуинци, Дивићи-Шпањићи, Петровићи, Габрићи, Село, Градина и Косиришће. Ова насеља ничу за време босанског краљевства и Османског царства због непосредне опасности од непријатеља, близу извора воде [Marinović i dr. 2010: 47].

[5] Распоред којим наводимо називе засеока преузет је од испитаника. Последња три засеока су једина изграђена поред морске обале, због тзв. *магазина* или *коноба*. То су „просторије с бачвама вина, ракије и уља" Видети у: [Костанић 2011].

[6] О томе сведочи прича о дрвеничким женама које су браниле кулу од налета Турака. Међутим, турска упорност довела је до заузимања куле 15. априла 1687. године [Marinović i dr. 2010: 53].

[7] Земљотрес се догодио 7. јануара 1962. У периоду до 22. јануара десила су се још 52 накнадна потреса. Најјачи потрес износио је 5,9 степени Рихтерове скале [Foto vremeplov: Vedran Vidučić].

брда на обалу [Podgorelec i Klempić Bogadi 2012: 106].[8] Изградњом Јадранске магистрале 1964/5. [Podgorelec i Klempić Bogadi 2012: 110], убрзано почиње да се развија туризам.[9]

Данас, то је главна привредна грана која уноси дубоке промене код становништва због прилагођавања захтевима туристичког пословања.[10] Познато је да културни контакти одувек носе са собом обостране позајмице двеју група које у њима учествују, па туризам тако можемо да посматрамо као једну неумитну силу која умногоме мења начин живота мештана који се њиме баве [Rihtman-Auguštin 1970: 43]. Може се рећи да локални становници и туристи поседују властите идентитете којих су свесни, али да је резултат њиховог сусрета потенцијално стварање нових идентитета, обнављање „везе с традицијским коренима", али и увођење знања о другим културама као израз модернитета [Jelinčić 2006: 161].

Међутим, иако се традиције мењају то не значи да се оне губе. У овом раду представићемо један од традиционалних обичаја – *буклије* – које се празнују током свадбе (*ūпира*), а које су увелико изгубиле своју некадашњу распрострањеност на подручју Макарског приморја. Циљ нам је да опишемо и контекстуализујемо *буклије* како би указали на један свадбени обичај који може допринети разматрању и испитивању традиционалне културе Макарског приморја.

Теренско истраживање спроведено је у самом месту Дрвеник током септембра 2014. године. Наши испитаници били су мештани старије и млађе старосне доби који су с овим обичајем имали директни контакт током многобројних свадбених весеља. Од њих једанаест, само два испитаника нису била из Дрвеника. Један је из суседног места Живогошћа а други из Пераста у Боки которској. Још неколико додатних разговора с два кључна испитаника обављено је накнадно ради допуне целине података до којих се дошло. Сви наши испитаници имали су великог разумевања за оно што радимо те су максимално издвојили своје време како би помогли у истраживању. Поред тога, наши домаћини су нам из своје кућне библиотеке уступили неколико књига и других библиографских јединица како бисмо се боље упознали с историјом и културним наслеђем овог краја. Исто су учинили и челници из Туристичке заједнице Дрвеник који су нам и поклонили неколико књига.

---

[8] Наш испитаник сећа се тог догађаја: „Шездесет друге је бија земљотрес доста јак, ја се сјећам сваке трешње, сваког тог подрхтавања тла, читаво брдо би било у прашини колико је то од те стине."

[9] Статистички подаци о развоју туризма у Макарској веома су битни у контексту посматрања друштвених и географских промена на Макарском приморју [Podgorelec i Klempić Bogadi 2012: 101–120]; Опсежан и сликовит развојни пут ове привредне гране у овом подручју такође је битан за тему којом се бавимо [Marinović i dr. 2010: 92–117].

[10] Прилог у томе иде исказ нашег испитаника који каже следеће: „Туризам је пореметио доста људима, доста нашу, 'ајмо ону неписану баш традицију, дакле не правила и законе који су били писани него неписана правила, јер ми што смо год хтели бит' љубазнији, у том погледу према туристу, без обзира одакле је он доша, ми смо губили свој, своје називе, па чак и тај говор икавски, хтели смо да нас гост чује, разуми, али можда смо правили, можда се радило криво, наравно не можемо замјерити људима у то доба шездесетих година који су баш оно хтили изричито бит' љубазни, гостопримљиви и тако."

О ПОЈМУ БУКЛИЈА

На почетку, издвојили бисмо један цитат из друге половине 19. века који описује како изгледа свадбено весеље на путу од младине до младожењине куће у макарском крају:

> „Барјактаре, дижи барјак! Првенче, носи бурађу! викне стари сват. Првенац се заметне бурађом, барјактар за њим, посучу се сви редом и полазе с дјевојком; све одушице пуца, разлиежу се брда и долови, свати дозивљу домаћина, а домаћин се својим одзивље пуцајући. Овако се дозивљу: 'О стари свате!' Одзив: 'Што велите?' 'Ево ти јабука ако хтила буде, да спомени се, не касни, врати ми за једну дви'; пукне. И тако све редом, док се могу чути и видјети. По улицах, куд свати пролазе, тко има бољег и љепшег вина, носи буклију и нутка пити [Kačić Peko 2003: 29]".

Овај навод послужиће као илустрација обичаја који испитујемо. Поред тога, у овом делу рада бавићемо се етнографијом и терминолошком распрострањеношћу појма *буклија*. Занимљиво је да та реч означава како дрвену посуду за испијање пића, тако и сâмо обредно испијање током свадбе, укључујући и неколико сличних назива који се појављују у различитим областима Јадранског приморја и његовог залеђа.

Предмет нашег рада јесте управо то обредно испијање, обичај *буклија* који се упражњава током свадбеног весеља у далматинском селу Дрвенику.[11] Наиме, сватови на путу од општине или цркве ка месту славља врше опход читавим местом и стају испред сваке куће да би попили пиће и наздравили (Слика 1 и 2). То носи назив *буклије*, и обично се наздравља вином, ракијом или прошеком. Дрвеник има близу две стотине кућа, од чега можда „сто учествује активно у овом свадбеном весељу."[12] На тај начин можемо да се сложимо с тврдњом да „нигде више здравица и напијања не буде и више се пића не потроши но о свадбеним свечаностима" [Knežević 1978: 116]. На овом месту навешћемо два исказа наших испитаника у вези с овим обичајем:

> „Свака кућа је износила, и зато се и дан данас зову *буклије*, пошто није било посуда него биле дрвене букаре, и није било ништа него вина и ракије, и прошека, и онда се сви сватови кад иду по мисту испред сваке куће се изнесе какви стол или нешто, или она антијера, тацна како би ви то рекли, то би се изнило и глидало се свакоме уставит' и то пробат мало, неко може пит' више, неко мало мање, неко ко не сми или, али он мора то мало окусит', мало чаша или чокаја."

---

[11] Сличан обред који нема свој посебан назив, налазимо у Ливањском пољу. Тада младин отац по изласку из његове куће сватовима нуди „путничку" ракију и вино [Kajmaković 1961: 207].

[12] Овај податак етнолог-антрополог добио је од своје пријатељице која наводи како није могла „издржат' цилу свадбу зато што је после двадесете куће била пијана ... мислила сам да сваку буклију треба попит' на искап, али сам тек посли схватила да сви отпију мало како би могли да издрже цили опход."

> „Сватови би ишли по мијесту свака би кућа изнијела *буклију*, то је прошек, већином прошек, тада је то било и једино екстра практички пиће које се могло код нас у овим нашим крајевима, осим ракије, ракија се овде мало пила... Обичај *буклије* је и данас остао у Дрвенику, можда на целому Макарском приморју то је прије било али данас се једино задржао у Дрвенику, још је то оста обичај да свака кућа изнесе буклију."

Поред обредног испијања, сâм појам *буклија* означава дрвену посуду из које се некада наздрављало и пило у Дрвенику. У литератури наилазимо и на податке из других крајева у којима се јавља *буклија*. Код далматинских Загораца, она је „сватовски пехарник, како у путу, тако и за столом" [Kulišić 1958: 89].[13] Њиме се наздрављало у току саме свадбе, а за то је био задужен буклијаш. Такву улогу могло је да врши и више лица у зависности од броја сватова [Kulišić 1958: 89]. Иста је ситуација и у Боки которској.[14]

По једном тумачењу, *буклија* је „дрвена или керамичка посуда за ракију, вино, ређе за воду." Како се даље наводи, „кружног је облика, са стопама за ослањање с доње стране и отвором на врху... Има посебан значај у свадбеним обичајима", њоме момци позивају на свадбу уз обавезне „жеље за здравље и срећу" ономе који бива позван, а „он отпија мало вина или ракије, чиме се симболички обележава прихватање позива." На крају, „позвана кућа „дарује *буклију*", односно на њу ставља дарове као што су кошуља, пешкир, чарапе, марама и слично" [Матић 2011: 649]. Други назив за *буклију* којом се позива на свадбу у неким крајевима је *чӯтӯра* или *карта̄* [Манојловић 1935: 64].

У литератури се сусрећемо и с изразом *букара*.[15] У Буковици[16] је то широки дрвени пехар који кружи међу сватовима ради здравице [Lulić Štorić 1983: 4].[17] Домаћин је најчешће тај који иницира ово обредно испијање [Kulišić 1958: 89]. Овај израз налазимо и у Дрвенику, што је обја-

---

[13] Реч *буклија* иначе потиче од грчког *βαυχαλιον*, што значи плоска [Kulišić 1958: 89].

[14] Како наводи испитаник из Пераста, „*буклија* је дрвена чутурица којом је на свадбама у Боки которској наздрављао буклијаш, у *буклију* се сипало вино из плетеног боцуна који би био окићен тракама у боји државне заставе, то важи за читаво подручје Боке, значи Котор, Херцег Нови и Тиват."

[15] Силвио Браица наводи да букара (букалета) означава бокал, пастирску чашу, док *буклија* представља чутуру, плоску [Braica 1999: 18]. Невен Костанић наводи да је букара „дрвена посуда направљена од смрича за пити вино." *Буклије* не помиње, али као што ћемо видети касније у исказу нашег испитаника, то су у овом крају синоними. Видети на: [Kostanić 2011].

[16] Буковица је микрорегија која се простире у „већем дијелу сјевернодалматинске загоре у површини од 853 км^2...смјештена између јужних падина Велебита и Равних котара, Каринског мора и ријеке Зрмање, те средњег тока ријеке Крке." У прошлости је била називана Bukovizza, Bucovitza и др., највероватније због великих букових шума које су се ту некада налазиле." Овај крај био је у прошлости тампон зона између Млетачке Републике и Османског царства [Kos 1987: 65–66].

[17] Букара је „посуда за пиће од смрековог дрвета." На основу записа Владимира Ардалића увиђамо да се она користи приликом различитих свечаности и свакодневних обредних наздрављања. За опширније податке, видети на: [Ардалић 1994/а; Исто 1994/б].

шњено тиме да „буклија потјече од букаре", јер „нису људи имали чаше кад би дочекивали сватове па би изнили букара и сви би пили из једне".[18]

Према наводима из Макарског приморја, наилазимо на још један израз а то је *бураћа* која представља „суд ушивен од коже, у кому се носи вино за пити" [Kačić Peko 2003: 42]. На основу исказа можемо да закључимо да је то исто што и *буклија* код далматинских Загораца: „На свадби обично буклијаш носи буклију, док у Макарском приморју бураћу носи првенац", приликом опхода сватова од младине до младожењине куће [Kačić Peko 2003: 42]. Међутим, фра Петар Качић Пеко помиње такође *буклију* осим *бураће*, тако да она није у вези само с далматинским залеђем [Kačić Peko 2003: 29], нити с Макарским приморјем. На простору далматинске Загоре, чауш (чајо), особа задужена да на свадби протекне све у најбољем реду, у току кретања поворке нуди људе вином из *бураће* или *буклије* [Lulić Storić 1983: 4].

У дубровачком крају (село Обод крај Цавтата) јављају се још два слична израза током свадбеног обреда, *бо̄тлија* и *бокара* [Bogdan 1914: 36]. Сватови би се на путу од младине до младожењине куће зауставили поред врата сваке куће, где би их дочекала здравица, обично *бо̄тлија* вина, а раније вероватно *букара* у Конавлима и Жупи Дубровачкој [Bogdan 1914: 36]. На основу овог записа, можемо да претпоставимо да је постојало обредно испијање које се обавља током померања поворке с једног места на друго, слично данашњем дрвеничком случају.

Извесно је, да су сви поменути изрази (*буклија*, *букара*, *бураћа*, *бо̄тлија*, *бокара*) слични, те да њихова употреба зависи од краја до краја. Због тога је неопходно споменуту терминологију разјаснити путем графичког приказа (Табела 1).

Локација	Обредна посуда	Обредно испијање
Тучепи / Макарско приморје	бураћа, буклија	Не постоји специфичан назив
Далматинска Загора, Буковица	бураћа, букара, буклија	Не постоји специфичан назив
Дрвеник	буклија, букара	Буклија/е
Околина Дубровника	ботлија, бокара	Не постоји специфичан назив
Бока которска	буклија	Не постоји специфичан назив

Табела 1: Терминологија свадбених обредних посуда и обредног испијања

Суштина остаје иста – у обредном испијању учествује заједница окупљених људи, чиме се оправдава став да су „сви важнији обреди везани за употребу алкохола" [Knežević 1978: 114]. Терминологија коју смо изнели пружа увид у то колико се различитих назива користи за обредно наздрављање и отпијање ради здравља, благостања и заштите младенаца. Наиме, сматра се да двоје младих људи треба да имају успешан брак

[18] Наш испитаник такође је указао на сличност јужне и северне Далмације у свом исказу. Оно што уочавамо је истоветан принцип обредног наздрављања из једне посуде која кружи од једног до другог припадника заједнице. Такође, у том смислу битно је напоменути да сама коноба коју држи породица нашег испитаника носи назив *Букара* и представља један од незаобилазних угоститељских објеката у том делу Јадрана.

и благостање, с једне, и да буду заштићени у току саме свадбе, с друге стране. С тим у вези, верује се да је свадба прожета специфичном опасношћу („зле очи и духови, завидни погледи") којој су изложени младенци као оличење „младалачке снаге и лепоте" [Шневајс 1927: 21]. Као такви, младенци могу посредно угрозити и саме сватове који се такође чувају од њих [Sinani 2010: 68].

КОНТЕКСТУАЛИЗАЦИЈА ОБИЧАЈА

После ових описа, обичај је потребно сместити у шири културни и друштвени оквир. Његови елементи сасвим су сигурно остатак некадашњег обредног наздрављања из дрвених букара. Сâм податак да у околним местима нема празновања овог обичаја може да указује на причу о процвату туризма, почев од шездесетих година 20. века, који успева да измени културну и друштвену слику овог краја.

У уводном делу текста говорили смо о потенцијалном стварању нових идентитета код локалних становника и туриста, као резултат њиховог контакта [Rihtman-Auguštin 1970: 43], док су наши испитаници исказали њихов угао гледања у вези с тим:

> „Почеја је туризам, почело је све, пуно више људи, ако је онда било петсто становника у обе вале, било је, ајмо рећ' да је било 'иљаду, још петсто гостију у почетку, а све више, више, да би данас било, шта ја знам, до скора пет 'иљада гостију... Почео је туризам, људи су од изнајмљене једне собе, ако је уступија ту собу да муж и жена оду спават' негде тамо иза у појати, ајмо је назват', онда је зарадија тај новац није га трошио на луксуз, на облачење, него је трошија у цименат, жало, инсталацију, купатило и ово да би евентуално проширија то дига кат и направија већи капацитет."
>
> „Не би то могао знат', вриме је учинило своје, туризам је пуно липи' ствари ставио у запећак, људи су некако се отуђили и од обичаја и од свега, мислим, драго ми је да се људи жену, млађе генерације које долазу обичаја све мање и мање, штују и поштују те обичаје, ето тако је."

Међутим, Дрвеничани су успели да очувају културну традицију која се тицала обредног свадбеног испијања, у складу с појединим назнакама заједнице која је постојала некада на тим просторима:

> „Обичај ко обичај, пријатељство, дружење, помагање једним другима, то је било, наравно, на високом нивоу, јако хумано, поготову у старија времена... Данас је, можда мало заказива ту где је она људскост, где је она хуманост, мада они у посебним ситуацијама, дође до изражаја али сигурно не онако како је то било у старија времена."

Дакле, према речима наших испитаника када говоримо о Макарском приморју, *буклије* се већински празнују још само у Дрвенику, али је за-

нимљиво да је исти обичај мање приступан у Живогошћу, месту које се налази одмах поред Дрвеника:

„Што је у Дрвенику већином обичај, видиш у Живогошћу, слабије."

Заједница је наставила да празнује *буклије* зато што је некадашње патријархално уређење у Дрвенику налагало поштовање обичаја и норми прописаних правилима сеоске заједнице [Šuvar 1970: 122]. Зато сеоска средина непрекидно настоји да уреди међуљудске односе кроз јасно дефинисане оквире [Šuvar 1973: 25; и даље, према: Bandić 2008: 246], будући да су ти односи у сталној опасности од поремећаја система [Bandić 2008: 247].

Можемо претпоставити да су остали мештани, који нису учествовали у свадбеној поворци, сватове нудили пићем како би „здравицама, лепим речима и магичним формулама поспешили уобичајени ток ствари" [Knežević 1978: 119], штитећи тиме младенце од поменуте специфичне опасности („зле очи и духови, завидни погледи"), али и сватове који су угрожени посредно преко младенаца. По томе видимо да је овај свадбени обичај магијско-религијског карактера, тј. тежи да обезбеди успешан брак и благостање „у будућем животу младенаца" [Sinani 2010: 67–68].

У данашње време, потпуно је неодређено како ће се *буклије* износити пред куће мештана. Битно је да поворка на свом путу наиђе и наздрави вином, ракијом или прошеком. Дрвеничани умеју често да се нашале како су постали „страшно издржљиви" на алкохол због тога што су у стању толико да попију.

На основу исказа да су се људи у месту „отуђили и од обичаја и од свега" не можемо да уочимо да ли се то односи на све или поједине делове традиције али смо итекако сигурни да то с *буклијама* није случај. Оне су данас добиле само нови савременији изглед те су уместо дрвених букара у употреби пластичне или стаклене чашице. Задржавајући пића која су се користила раније („...и није било ништа него вина и ракије, и прошека..."), Дрвеничани потврђују тезу да „остала пића, као што су пиво, вотка и вињак, нису нашла своју примену у обреду" [Knežević 1978: 120].

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Описујући и контекстуализујући обичај *буклија*, увидели смо да се он, према речима испитаника, вероватно свео на једно село Горњег макарског приморја. На основу биографије фра Петра Качића Пеке, сазнајемо да је овај научни радник проводио слободно време истражујући прилике у околини Макарске, те да је списе о обичајима написао за време свог жупниковања у Тучепима [Kačić Peko 2003: 8–9]. Ово место налази се одмах поред Макарске, а удаљено је двадесетак километара северозападно од Дрвеника. Међутим, Качић Пеко није прецизирао у којем месту је забележио и описао овај свадбени обичај, већ наводи следеће: „Вјенчање

овако се овршује у нашем котару" [Kačić Peko 2003: 27]. На основу тога, можемо да закључимо како је овај обичај био некада широко распрострањен по околини Макарске али да је данас присутан само у Дрвенику.

Огромне промене које је донела електрификација 1962. године, изградња Јадранске магистрале 1964/65. и изградња водовода 1975/78. [Marinović i dr. 2010: 183], довеле су до наглог развоја туризма. Једна од опасности оваквог развоја јесте „губитак идентитета локалних заједница" [Podgorelec i Klempić Bogadi 2010: 113], што се у случају Дрвеника није драстично променило у вези с овим обичајем. Млади све више „штују и поштују" *буклије* као обичај у оквиру *ūира*, уводећи неке нове елементе као што су паљење бакљи након што младенци крену у опход.[19]

Уколико претпоставимо да је сваки културни феномен одређен „својим функцијама, тј. да постоји зато што функционише" [Lič 1983: 5; према Bandić 2008: 241], онда можемо да кажемо да се овај обичај одржао зато што има „сврху у животу људи", те тако „служи одређеним потребама колектива" [Bandić 2008: 241]. На манифестном нивоу, некадашње родовско уређење Дрвеника налагало је поштовање обичаја и норми, те су због тога *буклије* биле саставни део свадбеног весеља. Потреба заједнице да остане јединствена у савременом добу, може да објасни данашње празновање *буклија* у овом сеоском месту. Оно што је сасвим извесно, јесте да обичаји могу опстајати кроз време, мењајући притом своју форму, али не и садржину.

Било да се пије из пластике или дрвета, или да се иде ка кући или хотелу (па чак и ако се замене обредна пића), суштина остаје иста – обредним наздрављањем заједница настоји да одржи обичај који представља њихову потребу за „чврстом интеграцијом свих делова система" [Ковачевић 2001: 79], што представља манифестни ниво проучавања овог обичаја. Обичај *буклија* уклапа се у тезу да „сељачка култура не може умријети у том смислу да би све њене драгоцјене тековине биле напуштене" [Šuvar 1970: 129].

Сматрамо да овај рад представља прилог проучавању свадбених обичаја на подручју Макарског приморја у ужем и Јадранског приморја са залеђем у ширем смислу. Пре свега, будући да исти термин налазимо у различитим динарским срединама (Макарско приморје, далматинска Загора, Буковица, околина Дубровника, Бока которска), можемо рећи да он није религијски и национално обојен. Због тога би даља истраживања требала да утврде да ли се можда у још неким местима у околини празнује сличан обичај, након чега би могла да буде извршена компаративна анализа којом би се потпуније разумео феномен свадбе на овим просторима.

[19] Овај податак добили смо од два испитаника који су изразили радост што се *буклије* и даље одржавају.

Слика 1. Обичај буклија за време свадбеног весеља
(Дрвеник, 2004; фото: М. Гласновић)

Слика 2. Буклије још једном на делу
(Дрвеник, 2004; фото М. Гласновић).

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Ардалић, Владимир (1994). Буковица: Народни живот и обичаји. *Бенковачки магазин*, 2.

Ковачевић, Иван (2001). *Семиологија мита и ритуала I*. Београд: Етнолошка библиотека.

Манојловић, Коста (1935). Свадбени обичаји у Дебру и Жупи, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, 10: 62–77.

Матић, Милош (2011). Буклија, у: *Српска енциклопедија*, Нови Сад – Београд: Матица српска, САНУ и Завод за уџбенике, I, 2: 649.

Равлић, Јакша (1934). *Макарска и њено приморје*. Сплит: Поморска библиотека Јадранске страже.

Шневајс, Едмунд (1927). Апотропејски елементи у свадбеним обичајима Срба и Хрвата, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, 2: 21–27.

Bandić, Dušan (2008). *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Bogdan, Pavlina (1914). Pučki običaji. *Koledar Pokrajinskog muzeja za narodni obrt i umjetnost u Splitu*, 2: 34–36.

Braica, Silvio (1999). Pojmovnik hrvatske etnografije i etnologije. *Ethnologica Dalmatica*, VIII, 1: 5–119.

Cvitanović Dankić, fra Anđeo (2003). *Sakralni turistički hrvatski rasadnici Gornjega makarskoga primorja*. Zaostrog: Franjevački samostan Zaostrog.

Jelinčić, Daniela Angelina (2006). Turizam vs. identitet – Globalizacija i tradicija, *Etnološka istraživanja*, 11: 161–183.

Kačić Peko, Fra Petar (2003). *Poviest okružja makarskoga u Dalmaciji*. Zaostrog: Matica Hrvatska – Ogranak Imotski i Franjevački samostan Zaostrog.

Kajmaković, Radmila (1961). Ženidbeni običaji, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnologija*, nova serija, sveska XV–XVI: 203–219.

Knežević, Srebrica (1978). Alkoholna pića i obredna praksa, *Etnološke sveske*, I(1): 114–122 (Organ Etnološkog društva Srbije).

Kos, Lucijan (1987). Bukovica i Ravni kotari – Historijsko-geografsko, ekonomsko-prometno i političko-upravno značenje, u: Medini, Julijan; Ivo Petricioli i Milenko Pekić (prir.), *Benkovački kraj kroz vjekove*, zbornik, Zadar: RO „Narodni list", 1: 65–82.

Kulišić, Špiro (1958). Iz putopisa Alberta Fortisa, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Etnologija*, nova serija, sveska XIII: 77–97.

Lulić Štorić, Jasenka (1983). *Svadbeni običaji*. Zadar: Narodni muzej Zadar – Etnografski odjel.

Marinović, Ivo; Igor Lasić, Mladen Martić, Baldo Šutić, Miroslav Ujdurović i Feđa Vukić (2010). *Stoljeće turizma u općini Gradac*. Gradac: Turistička zajednica Općine Gradac i Općina Gradac.

Podgorelec Sonja i Klempić Bogadi Sanja (2012). Socio-geografske promjene u naseljima Makarskog primorja, u: Mustapić, Marko i Ivan Hrstić (prir.), *Makarsko primorje danas*, Zagreb: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar", 101–120.

Rihtman-Auguštin, Dunja (1970). Etnologija i turizam, *Etnološka tribina*, 1: 43–53.

Sinani, Danijel (2010). *Narodna religija: odabrana poglavlja*. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Šuvar, Stipe (1970). Kulturne promjene u selima Jugoslavije, *Sociologija sela*, VIII, 29/30: 117–129.

Tomasović, Marinko (2010). *Povijesno-arheološki ocrt Makarskog primorja i zaleđa*. Makarska: Matica Hrvatska: Ogranak Makarska.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Ардалић, Владимир (1994). *Буковица – Народни живоӣ и обичаји*. Пројекат Растко. Доступно на: https://www.rastko.rs/antropologija/ardalic_bukovica/index_c.html. Приступљено: 17. 12. 2016.

Državni zavod za statistiku, Republika Hrvatska (2011). *Popis stanovništva, kućanstva i stanova*. Доступно на: http://www.dzs.hr/. Приступљено 17. 12. 2016.

Foto vremeplov (Vedran Vidučić) (2016). Доступно на: http://www.mega-media.hr/foto-vremeplov-1962-godine-od-7-do-22-sijecnja-makarsku-pogada-58-razornih-potresa/. Приступљено: 17. 12. 2016.

Kostanić, Neven (2011). *Stare drveničke riči*. 2011. Доступно на: http://sr.scribd.com/doc/81926158/Stare-rije%C4%8Di-Gornjeg-Primorja. Приступљено: 17. 12. 2016.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

BUKLIJE OF DRVENIK: CONTRIBUTION TO THE RESEARCH OF WEDDING CUSTOMS IN THE MAKARSKA LITTORAL

by

BOGDAN L. DRAŽETA
Museum of Russian Art (MoRa),
80 Grand Street, Jersey City, USA
drazetab@gmail.com

and

LAZAR DRAŽETA
Singidunum University
Danijelova 32, Belgrade, Serbia
ldrazeta@singidunum.ac.rs

SUMMARY: This paper describes the custom *buklija* which is still used in the Dalmatian village of Drvenik during the wedding celebration. The terminology and distribution of this custom is also examined through the relevant literature and series of semi-structured interviews conducted in September 2014. This paper can be a contribution to the research of wedding customs in the region of Makarska littoral in a narrow sense and on the coast of the Adriatic Sea in its hinterland in a broader sense.

KEYWORDS: *buklije*, wedding customs, Drvenik, Makarska littoral

UDC 930.85(=411.16)(497.11 Niš)
UDC 323.12(=411.16)(497.11 Niš)
DOI: 10.2298/ZMSDN1660995V
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

СЕФАРДСКА ЗАЈЕДНИЦА У НИШУ

МИЛЕНА ВИДОСАВЉЕВИЋ
Београд, Србија
mika_vido_88@yahoo.com

САЖЕТАК: Сефардско становништво протерано је из Шпаније и Португалије 1492. године и отада је кренула велика миграција која их је присилила да траже сигурна уточишта у другим земљама. Једно од тих уточишта био је и град Ниш. Дошавши у град на Нишави, Сефарди су у 17. веку отпочели нову етапу свог живота, где су постепено градили своје друштво, пажљиво бринући о култури, језику, обичајима, традицији, вери, једном речју, етничком идентитету. Циљ овог рада је да се укаже на постојање и значај малобројне заједнице Сефарда у граду Нишу и њиховом виталном и борбеном функционисању од времена под Турцима до почетка Другог светског рата. Делајући активно у овом граду, сефардска заједница је успевала да изнедри одличне трговце, банкаре, занатлије, да поштује религију и слави празнике, омогући да њени чланови учествују у ослободилачким ратовима и тиме пруже помоћ локалном становништву. Желећи да опстане у свим јавним сферама, колико је била у могућности, ова заједница је улагала и у образовање омладине и стварању јеврејских друштава, чија је улога била да пружају помоћ свим члановима заједнице. Жеља за опстанком и стварањем била је непоколебљива. Међутим, нехумани догађај из 1941. године, када је велики број нишких Јевреја страдао, зауставио је сефардску заједницу у својој намери и нанео тежак ударац овом народу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Сефарди, Ниш, сефардска заједница, етнички идентитет

УВОД

Након прогона из Шпаније и Португалије у 15. веку, сефардско становништво је било приморано да пронађе нова уточишта где би градило нове друштвене заједнице, како би опстало и наставило да изнова преживљава. Многобројне миграције утицале су на то да се овај народ у сваком моменту бори у циљу очувања свог етничког идентитета.

Неретко непожељно прихваћени од стране локалног становништва, Сефарди су мукотрпно радили на томе да формирају друштво, заједнице,

верске објекте, побољшају образовање омладине, очувају језик, културу и традицију. У својој намери Сефарди су били истрајни. Иако удаљени од свог дома и порекла, успевали су да преживљавају и боре се са свим животним недаћама. Међутим, непланирано изгнанство и непријатан осећај да нису пожељни међу другим народима, стварало је одређену тескобу, нарочито, када су се суочавали с неправдом коју им је често наносило локално становништво.

Период адаптације на нова места и људе трајао је дуже време, јер су се њихове миграције ширили по различитим земљама. Тако су и ови шпански Јевреји пронашли уточиште и у градовима Србије, међу којима је био и Ниш. Дошавши у град на Нишави, за време Турака, Сефарди су с Ашкеназима основали заједничку јеврејску заједницу, која ће до почетка Другог светског рата функционисати и развијати се ради очувања њихове културе и традиције.

Вођени жељом да опстану и изграде свој дом у туђој земљи, Сефарди у Нишу успевали су, у складу с могућностима, да негује своје обичаје и допринесу развитку јеврејске заједнице. Стога је и циљ овог рада да се укаже на постојање и функционисање сефардске заједнице у Нишу, где се најпре ставља нагласак на њихово изгнанство, затим на долазак у Ниш и организовање њиховог друштва, на опис њиховог свакодневног живота после ослобођења од Турака и културно-образовног аспекта заједнице, као и на немилосрдне и нехумане ситуације у којој су се нашли за време Другог светског рата.

ПРОГОНСТВО СЕФАРДА

Први трагови јеврејског присуства, према документима, на територији Иберијског полуострва налазе се још у 3. веку нове ере. Значајна јеврејска заједница живела је на територији данашње Шпаније и Португалије која је названа Сефарад. Од ње и потиче „име гране данашњих Јевреја Сефарда (los sefarditas) који, између осталог, имају свој језик *el ladino*, једну варијанту архаичног кастиљанског". Иако су чинили знатан део становништва Полуострва, ретко се у литератури може пронаћи нешто више о такозваној јеврејској Шпанији, поред познате хришћанске или маварске Шпаније, како је ова земља била позната међу историчарама. Оно што је свакако познато јесте да су живели на територији Шпаније до последњих година 15. века, у Толеду, Кордоби, Севиљи, Палма де Мајорци и Херони [Солдатић и Донић 2011: 80].

Многе друштвене околности, као и инквизиција, утицале су на то да 15. век за шпанске Јевреје буде неповољан за њихов живот у тој земљи. Иако је пријатељство с Јеврејима доносило економску корист краљевима тог периода, процес протеривање креће од доласка Изабеле I од Кастиље (Isabel I de Castilla) на престо, која је била под јаким утицајем цркве. У том периоду њен супруг Фернандо од Арагона (Fernando II de Aragón y V de Castilla), заузет приликом ослобођења Гранаде, суспендовао је одлуку о протеривању Сефарда. Међутим, након пада Гранаде, католички

краљеви донели су декрет о дефинитивном протеривању Јевреја уз оштру и изричиту забрану изношења новца и драгоцених метала [Солдатић и Дониħ 2011: 84]. Године 1492. започело је протеривање Јевреја који су одбили да пређу у католичанство. Њих око 100.000 напустило је тада Шпанију и кренуло да оснива сефардске заједнице на другим територијама [Baho Alvares i Hil Pećaroman 2003: 103].

Од тог времена из године у годину живот и судбина Сефарда знатно су се мењали. Након прогона, сефардско становништво кренуло је да се насељава широм Средоземља – јужна Француска, земље северне Африке, Италија, Отоманско царство и Холандија. Већи део Сефарда кретао се ка Истоку и захваљујући султану Бајазиту II (владао 1481–1512), населио се у Цариграду, Солуну и градовима Мале Азије [Вучина Симовић и Филиповић 2009: 41].

Ток насељавања Сефарда наставио се у другим крајевима, тако су и за време владавине Сулејмана Величанственог (1520–1566) стигли и на подручју Балкана, најпре у Македонију, а касније и у Бугарску, Србију, Румунију и Босну [Видаковић Петров 2001: 10–14; Незировић 1992: 17–20; Асан 1995: 118–120 преузето од Вучина Симовић и Филиповић 2009: 41]. У већем броју шпански Јевреји населили су се у Сарајеву, Београду, Битољу, Скопљу и у мањем броју у неколико других вароши Јужне Србије [Stanojević 1926: 131]. Пронашавши уточиште у наведеним градовима, овај народ је такође отпочео свој живот и у граду Нишу.

ДОЛАЗАК СЕФАРДА У НИШ

Ниш је од свог постанка, захваљујући свом географском положају, представљао важну војну базу и главну раскрсницу, спајајући запад с истоком. Тако су се и шпански Јевреји, након прогона 1492. године, насељавајући одређена места Балкана, упутили ка овом граду на Нишави и населили се у њему.

Према првим подацима из хебрејских извора, први писани документ о Јеврејима је из 1651, а други из 1671. године када се истиче поједини случај убиства Јеврејина, сакупљача харача у нишким селима. Међутим, јаче и видљиво присуство Јевреја у Нишу и околини осећа се од 1695. године. Тада, у великом броју долазе и насељавају се Сефарди, протерани из Шпаније и Португалије [Ђурбабић 2011: 55–56].

У Нишу је заједница Јевреја била заједничка и у њој су већином преовладавали Сефарди. Мањи број били су Ашкенази, тј. немачки Јевреји. „Сефарди су се од Ашкеназа разликовали по традиционалном језику ладину и очувању вавилонских уместо палестинских јеврејских ритуалних традиција" [*Енциклопедија Британика* 2005: 73]. Од доласка Сефарда у Ниш, животи јеврејског становништа преплићу се у чему се огледа и снага, прогресивни дух стварања заједница како би се брже и боље адаптирали месту, али и сачували своју традицију, културу, језик, једном речју, свој идентитет, који „зависи од индивидуалних, регионалних и других околности/фактора у којима појединци одрастају и формирају друштвени

идентитет" [Filipović 2009: 21]. Вођени покретачком снагом за очувањем етничког идентитета, Јевреји крећу с изградњом и уређењем своје друштвене заједнице у граду на Нишави.

ОРГАНИЗАЦИЈА СЕФАРДСКОГ СТАНОВНИШТВА

Од 1695. године, односно већ од средине па до краја 17. века стекли су се услови да се на левој обали Нишаве, близу моста који је повезивао Тврђаву с градским делом, изгради синагога. У том периоду Јеврејска општина подигла је прву синагогу [*Ни̲шки лексикон* 2011: 212]. Задатак општине био је да се брине о верским потребама својих чланова, као и да унапређује потребе установе. Сваки Јеврејӥн, који је живео на подручју вероисповедне општине, морао је бити њен члан. На основу статута, поменутом општином управљало је Председништво, Веће и Одбор [*Водич Ис̄торијског̄ архива Ни̲ш* 1996: 455].

Синагога је представљала јавну институцију која је била главно стециште Јевреја, међу којима су се по бројности највише истицали Сефарди. Ова зграда је означавала како привредну, тако и организациону снагу Јевреја Ниша и омогућила им бржи развој јеврејске махале, јеврејске заједнице у овом граду чиме је подстакла јачање духовног живота овог народа [Ozimić 2001: 14–15].

У првој половини 17. века у варошком делу тадашњег Ниша, на левој обали реке Нишаве, на простору између тврђавског моста, данашњег Трга краља Милана, Давидове улице и Нишаве током турске владавине основана је јеврејска четврт (махала), такозвана Чивут-махала. Део Чивут-махале, ближи Нишави, био је познат под именом Табакхана, што је указивало на радионице које су се бавиле прерадом коже [*Ни̲шки лексикон* 2011: 212]. Јеврејска махала је имала зграду Јеврејског дома, синагогу, рабинову кућу, Јешиву – јеврејску школу, обредно купатило и много приземних кућа [Галерија Синагога, 2016].

Тадашњи Јеврејски дом обухватао је заједничке просторије у приземљу и на спрату. Овај дом је у првој половини 18. века изграђен уз помоћ Османа-паше на простору данашње Балканске улице [*Ни̲шки лексикон* 2011: 212].

Међу пронађеним подацима о наведеној синагоги у махали може се и уочити да, поред свих намета које је турска власт наметнула Сефардима, њихова јака жеља да направе још једну синагогу и тиме подмире своје потребе пружила им је позитивне резултате.

Наиме, 1800. године подигнута је нова синагога уз помоћ и подршку Рабинског суда у Нишу на чијем су се челу налазили: Шимон Мордехај, Рахамим Хајим, Рафаел Барух, Хаим Нисим, Шломо Јаков и Јехуда Моше Ели. Изградњом нове синагоге у Чивут-махали (Чивутани), за време службовања рабина Рахамим Нафтали Гедеља, започело се с најосновнијим верским образовањем свих Јевреја, док су наставу *хедера*[1] водили

[1] *Хедер* представља јеврејску школу у којој се стиче први степен традиционалног јеврејског образовања. Назив је добила по хебрејској речи „хедер" (соба) јер је настава одр-

Насим Ели и Езраел Алкалај [Ozimić 2001: 15–16]. Крајем 19. века у Нишу су постојале две синагоге, од којих је прва била велика синагога под називом Ел Кал Гранде, а друга мала синагога под именом Ел Кал Чико, у Давидовој улици [Галерија Синагога, 2016].

Међутим, 15. августа 1879. године избио је велики пожар, који је захватио и зграду тадашње Јеврејске махале, где су такође и изгореле куће и дућани на западном делу Таш-ћуприје Мале и Ат-пазара, данашњи Трг краља Милана [*Ни̲шки лексикон*, 2011: 212]. Поред ових здања, у пожару је у целости страдала и зграда синагоге унутар махале [Галерија Синагога, 2016].

Након одређеног периода јеврејска махала је обновљена, док је 1925. године на месту изгореле и уништене синагоге у Давидовој улици изграђена нова, садашња синагога [*Ни̲шки лексикон*, 2011: 212]. На основу података из Историјског архива Ниш, у књизи *Ре̄гулациона линија ̄града Ни̲ша од 1921. до 1924. ̄године* забележено је да „српско-јеврејска општина зида синагогу у Давидовој 2. од 15. априла 1924. године", што ће касније резултирати завршетком радова у пролеће 1925. године. Иако недостају архивски подаци о пројектанту синагоге, на основу бележака и разговора са старијим нишким архитектама сматра се да је пројектант био архитекта Милан Капетановић, заједно с Виктором Азриелом, који су били заслужни и за изградњу Београдске синагоге из 1908. године. Захваљући архитектонским и историјским вредностима, синагога је 1986. године стављена под заштиту државе [Андрејевић 2001: 133].

Синагога у Нишу била је у функцији све до Другог светског рата, али дуго након завршетка рата није била коришћена. Након реновирања, које је започело 2001. године, свечано је отворена 2009. године и данас представља место бројних изложби, концерата и других културних дешавања [Николић 2012: 171].

Упркос чињеници да се протеривањем из Шпаније мућевито мењао живот Сефарда, они су, скоро у сваком моменту, тежили да изграде нове заједнице у местима где су се настанили. Дошавши на Балкан, пронашли су уточиште и на југу Србије, тачније у Нишу, где креће стварање нових јеврејских институција, које ће се надаље бринути о свом народу, о култури, очувању традиције и образовању јеврејске омладине. Иако је мањи број Сефарда боравио у Нишу, у односу на Београд, о чему и сведоче пронађени подаци, документација и пописи становништва, њихово присуство у граду се и те како осећало. Сходно томе, локално становништво није било равнодушно према њима, изражавало је и позитивне и негативне коментаре, али све то није обесхрабрило Сефарде да се и даље боре за изградњу егзистенције и активно учествују у свакодневном животу града Ниша.

жавана у соби учитеља и његове породице. Настава у хедеру је трајала читав дан, од раног јутра до осам–девет сати увече. Три месеца су дечаци учили Хебрејско писмо, док су четвртог почињали да читају Хумаш (Тору), Мишну и Талмуд. Напреднији ученици који су завршавали хедер настављали су школовање у јешиви, где су стицали основна знања из Талмуда и рабинске књижевности [Danon 1996: 218].

ЖИВОТ СЕФАРДА У НИШУ НАКОН ОСЛОБОЂЕЊА ОД ТУРАКА

Према подацима *Годишњака града Ниша* из 1938. године, после ослобођења од Турака Ниш је бројао 12.817 становника, од којих је било 900 Јевреја, што значи да су чинили 7, 02% становништва. Активније учествовање Сефарда у Нишу може се уочити и у наведеном примеру: „Од тог доба почели су нишки Јевреји да учествују с више полета у расправљању проблема и етике своје вере, те је тако било међу њима и неколико истакнутих. У извесно време Ниш је за Јевреје био доста значајан, када се историјски спомиње да га је, после Цариградског конгреса, посетио и генијални Мајмонидес[2] [*Годишњак града Ниша*, 1938: 16–17]."

Након ослобођења од Турака, Сефарди у Нишу сматрали су да ће живот под српском влашћу бити много лакши. Међутим, у Србији у том периоду и даље су били на снази закони који су ограничавали Јевреје, одузимане су им некретнине, захтевало се да јеврејска заједница плати 1.600 цекина (око 6.000 рубаља), отимали су се трговци који нису били ослобођени. Осим тога, српске власти су донели наредбе, на штету овог народа, којима су пазарне дане пребацили у суботу и тиме им онемогућили да бораве у синагоги. Нишки Јевреји били су принуђени да затварају радње недељом и за време српских празника што је повећало њихове материјалне губитке [Извештај Alliansce Israellite Universelle, Лебл 2000; преузето од Ћурбабић 2011: 56–57].

Живот наведеног становништва није био лак у граду Нишу јер су често били предмет исмејавања због шохета.[3] Оно није било у могућности да иде у кланицу и припрема месо на традиционални начин. Постојали су и одређени случајеви скрнављења гробова, која су Јевреји пријављивали властима. Неодговарајућа реакција на овакве појаве указивало је да у датом тренутку није било подршке [Извештај Alliansce Israellite Universelle, Лебл 2000; преузето од Ћурбабић 2011: 56–57]. Велико незадовољство код јеврејског становништва такође је изазвала одлука власти да поруше одређене споменике на нишком Јеврејском гробљу како би се проширили градске улице [Ozimić 2001: 26].

Суседски односи између Сефарда и тадашњих Нишлија били су мање-више пољуљани. Међутим, када је дошло до пожара 15. августа 1879. године, и када је страдала скоро цела јеврејска махала, уследили су многобројни балови и игранке грађанског Ниша на којима се прикупљала новчана помоћ за Јеврејску црквеношколску општину [Ozimić 2001: 26].

---

[2] Moses Maimonides (1138–1204) заузимао је посебно место у јеврејској историји. Осим што је успешно обављао рабинску службу и предводио заједницу, такође је био познат као средњовековни филозоф и доктор [Gesundheit анд Hadad 2005: 547].

[3] *Шохет* или *шахтер* (хебр.) је „вјерски и ветеринарски обучена особа, која по прописима кашрута коље живину и стоку, али је и прегледа да ли је кошер – кашер, дакле обредно подобна за јело" [Вербер 1988б: 340; преузето од Вучина Симовић и Филиповић 2009: 84].

ДОМЕН ПРОФЕСИЈЕ

Свакодневни живот Сефарда итекако се огледао и у нишкој трговини. Познати као трговци, нишки Јевреји били су „активни у свим областима привредног живота и посебно су се истицали као житарски трговци, кожарски трговци и банкари" [Ћурбабић 2011: 60]. Улажући опрезно свој новац, чланови сефардске заједнице почели су да отварају трговачке радње у Нишу. Процват нишке трговине десио се отварањем пруге Београд–Ниш 1884. године чиме се борба за купца повећала и била очигледнија. Сходно томе, јеврејски трговци су међу првима започели с оглашавањем својих услуга у новинама. „Шпански Јевреји се никада нису плашили дугог пута од Ниша, Софије и Пловдива и за разлику од Турака, они су били много активнији у нуђењу и хваљењу своје робе" [Каниц 2007: 212].

Поред наведених извора зараде, Сефарди су улагали капитал и у штампарију (Прва нишка електрична штампарија Ђорђа Ј. Мунца и М. Карића) и изградњу Јеврејске штедионице 1884. године. Исте године су основали Задругу јеврејске нишке омладине, док су 1889. године проширили задругу и променили име у Српско-јеврејска трговачка задруга. Осим оглашавања робе у новинама, Сефарди су постајали још присније с купцима тако што су кренули да учествују у свим друштвеним окупљањима, приредбама и хуманитарним акцијама и на тај начин желели да разбију предрасуде које су постојале о њима међу нишким становништвом [Ozimić 2001: 37–41].

Као пример се може издвојити и прилог Српско-јеврејске трговачке задруге за помоћ за оснивање добровољачке легије „Синђелић" која је „похитала прва од свих новчаних завода у Нишу, те је нишком Одбору за Народну одбрану дала 500 динара" [*Синђелић*, 1909: 2].

Такође је забележено да су се Сефарди у Нишу бавили и другим разноврсним пословима и занатима. Они су били и кожари, опанчари, надничари, тенекеџије (калајџије), дуванџије, пиљари, кундурџије (обућари), млекари, житари, месари [Daniti 1939: 9].

Трговина је, свакако, домет у којима су нишки Јевреји највише доминирали и били успешни у овом послу. Сходно томе су се и издвојиле породице Нисим, Алкалај, Русо, Нахмијас, Мандил које ће бити познате и цењене по трговинској делатности у граду Нишу [Ћурбабић 2011: 60].

ВЕРСКИ ЖИВОТ

Још од самог доласка у Ниш, Сефарди су тежили да испоштују верски живот, своје празнике и традиционалне обичаје, који су им били веома важни како би очували свој идентитет и тиме успорили етничку асимилацију и интеграцију у српско становништво. Сходно томе „побожни Сефарди су много времена проводили у јешивама читајући побожне књиге и слушајући приповеди" [Daniti 1939: 9].

Верски ритуали и остали аспекти живота Сефарда углавном су се спроводили према одредбама религијско-социјалног карактера које су

биле производ многих генерација јеврејских учењака [Урбах 1927: 71; преузето од Вучина Симовић и Филиповић 2009: 77].

Навикнути на животну борбу и свакодневно суочавање са суровом реалношћу, сефардско становништво ипак је успевало да издржава све препреке и очува свој етнички идентитет и културну традицију. У складу с тим, млади нараштаји су се васпитавали у традиционалном духу, поштујући своје празнике и обичаје. Међу јеврејским празницима најважнији су били Пасха (Ускрс),[4] Шивот (Духови), Рош-ашана (Нова година)[5] и Јом Кипур (Судњи дан)[6] [*Ништки лексикон*, 2011: 212].

Колико су се јеврејски празници поштовали, сведоче и многобројни случајеви ослобађања обавеза ученика и војника. У фонду Црквено-школска Јеврејска општина Ниш (1996) у Историјском архиву Ниш могу се наћи документа: „Молба" (24. март 1910. године) управе Јеврејске општине упућена команданту 16. пешадијског пука којом се тражи ослобађање војника мојсијеве вере за празник Пасху (ЈОП-51), затим „Захтев" (25. мај 1910. године) упућен, такође, команданту 16. пука да се војници ослободе војне службе у време празника Шивот (Духови) (ЈОП-73), као и „Захтев" (17. септембар 1910. године) којим се тражи да се ослободе војници за време празника Рош-ашана и Јом Кипур (ЈОП-136) и „Одобрење" за ослобађање од наставе ђака основне школе и гимназије за време истоимених празника (ЈОП-140).

УЧЕШЋЕ НИШКИХ ЈЕВРЕЈА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Међутим, ново доба доносило је нова историјска дешавања. Осећала се и опасност од рата. Сефарди су остали у Нишу и делили судбину са српским становништвом. Поштујући државу у којој су живели, Сефарди су служили војни рок и активно учествовали у борбама све до краја Првог светског рата.

За време Првог светског рата, када су Бугари упали у Ниш, тражио се списак чланова тадашње заједнице од председника Јеврејске општине. Поменути списак је приложен са 125 војно способних лица који су били различитих професија. Већина Сефарда и Ашкеназа је у том периоду интернирано у Бугарску где су остали, од којих су неки основали и по-

---

[4] „*Пасха* пада по лунарном календару увек 14 Нисана (концем Марта или почетком Априла). То је стародревна и чудновата светковина, којој је циљ, да подсети Јевреје на бегство из Мисира, када су усплахирени и у хитњи понели тесто за хлеб, пре но што је ускисло. Зато се овај празник зове пасха тј. празник бесквасних хлебова и њихово обнародовање датира још од времена Мојсијева и гласи: Четрнаестог дана првога месеца у вече, ви ћете јести бесквасни хлеб, све до 21 истога месеца у вече. За време од седам дана, не сме бити квасца у вашим кућама [Davičo 2000: 21]".

[5] „*Рош-ашана* је назив за јеврејску Нову годину, која се слави првог и другог дана седмог месеца тишрија [Danon 1996: 20]".

[6] *Јом Кипур* или *Јом акипурим* је празник помирења, покајања и праштања. Празнује се десетог дана седмог месеца тишрија, а проводи се у храму, у молитви и посту. Тог дана сваки верник носи у себи законе Торе, милосрђе и узвишено осећање заједништва са људима. Јом акипурим је врхунац и завршетак десетодневног раздобља покајања које почиње на Рош-ашана [Danon 1996: 26].

родице. О томе сведочи и писмо упућено бугарском начелнику Моравске војне инспекционе области где се тражило њихово ослобађање и повратак из интернације. Међутим, одговор на ово писмо нишки Јевреји никада нису ни добили [Ћурбабић 2011: 60–61]. Породице интернираних Јевреја живеле су тешко и на рубу егзистенције од помоћи нишке јеврејске заједнице што се види у документу фонда Црквено-школска Јеврејска општина Ниш [1996: ЈОП 716] „међу њима има и таквих бедних породица овде, лишених средстава за живот, која је општина принуђена да издржава".

Неминовно је да је српски народ за време рата имао значајну помоћ и подршку војника Јевреја. Такође је и однос овог народа према владарима Србије био пун поштовања о чему сведоче преписи рођенданских честитки краљу Петру I и престолонаследнику Александру Карађорђевићу, међу којима је и честитка Исака И. Берахе, председника општине од 4. децембра 1910. године. Она је следеће садржине: „Дан рођења Вашег Краљевског Височанства дан је радости нишке јеврејске црквено школске општине која у Вашем Краљевском Височанству види јемство за срећну будућност Србије и нас мојсијеваца верних поданика Његовог Величанства Краља. Племенитом Престолонаследнику Србије милостиви Бог подарио је опоравка после тешког Србијиног искушења, а нама поклоницима Вашег Краљевског Височанства дао је могућност да омиљеног Престолонаследника у толико радосније поздравимо на дан по Србију значајног и срећног рођења Вашег Височанства" [Ozimić 2001: 56–57].

Учешћем у рату, нишки Јевреји помогли су локалном становништво и у част њиховог херојства 1929. године, поред Нишке Бање, подигнут је споменик палим борцима у Првом светском рату, где се налазе и имена осамнаест нишких Јевреја: Моша Аврамовић, Рафаел Аврамовић, Мордехај Бора Алкалај, Јосиф Бонвенисти, Биња Данаити, Мика П. Гедаља, Рахамахим Сасон Капон, Јаков Марио Карић, Ашер М. Леви, Аврам Рахамим Мандич, Јосиф Б. Меир, Данило Меворах, Гершон Меворах, Здравко И. Нисим, Аврам Пелософ, Нисим Пелософ, Бењамин Рафаел и Моша С. Русо [Ћурбабић 2011: 61].

СЕФАРДСКА ЗАЈЕДНИЦА НАКОН РАТА

Након рата у Нишу је остало само 537 Јевреја. Узрок овакве ситуације била је чињеница да су Сефарди желели квалитетније васпитање и образовање за своју омладину па су у потрази за тим одлазили из Ниша. Такође се као други разлог издвајала и немогућност удаје девојака јер тада најближа јеврејска заједница из Прокупља није водила рачуна о очувању традиције. С обзиром на малобројност, прокупачки Јевреји су врло брзо били асимиловани у српско становништво што патријархално васпитаним Сефардима у Нишу није одговарало [Озимић 2001: 60]. „Бројније јеврејске породице из Ниша кренуле су у Београд или у јужне градове где је постојала јеврејска заједница јер у Нишу није било довољно момака за склапање бракова, али се и као разлог истицала чињеница да су већи градови пружали веће могућности за живот и рад" [Ћурбабић 2011: 61–62].

Остали нишки Јевреји који су остали у граду, за разлику од ранијих периода, имали су много боље односе с локалним становништвом. Након Првог рата атмосфера у граду била је мирна, дошло је до интензивнијег међусобних дружења, док национална и верска подела није била изражена. Сефардска омладина је у том периоду, до Другог светског рата, лакше прихватала локална правила, налик радним суботама, девојке су почеле да се облаче на европски начин, а чак су забележена и прва „бекства" девојака Сефарткиња за српске момке. Такође се у јеврејским кућама све учесталије почео користити српски језик при чему се ла́дино постепено губио [Озимић 2001: 61–67]. „Јеврејско-шпански се као језик групне комуникације све више повлачио пред српским, нарочито међу млађим генерацијама. Међу младима је интензивније било и губљење усмене традиције. Школовани на званичном језику земље, они су се много лакше удаљавали од традиционалне сефардске културе и језика. Старије генерације су, уз јеврејско-шпански језик, успеле да до Другог светског рата очувају и усмену традицију" [Вучина Симовић и Филиповић 2009: 159].

Свакодневни живот Сефарда у Нишу није било лак након ослобођења од Турака, али је постепеним прилагођавањем постао подношљивији. Активним учешћем у јавним сферама, нарочито у трговини и војсци, као и сарадња с локалним становништвом, становништво Ниша Сефарде је постепено прихватало, што се највише може приметити у периоду након Првог светског рата, када је атмосфера била мирна а суседски односи нормализовани. Таква клима погодовала је очувању друштвеног идентитета и вере чиме је подстакла јеврејску заједницу да настави с оснивањем разноврсних друштвених заједница како би се спречила нагла асимилација од стране српске већине.

КУЛТУРНО-ОБРАЗОВНИ АСПЕКТ ЖИВОТА НИШКИХ СЕФАРДА

Након вишегодишњег формирања друштвених организација и уређења живота тадашњих нишких Јевреја, тј. Сефарда и Ашкеназа, кренуло се с реализацијом образовног и културног домена овог народа. Образовање младих људи било је неопходно, док је и стварање друштвених организација представљало, такође, једно од приоритета.

ЈЕВРЕЈСКО ШКОЛСТВО

Још од 1878. године јеврејско становништво у граду на Нишави имало је васпитаче за децу предшколског узраста, који су давали основно предзнање деци и за то су били плаћени. Деца овог узраста била су смештена у забавишту названо „A la Mestra", које је водила старија жена под именом Бука. Такође се у документима спомињу учитељи Аврахам Ели и Јехошуа Туви који су радили у школи Талмуд–Тора [Озимић 2001: 29].

Од ослобођења од Турака 1878. године, Јеврејска основна школа, приватног карактера, кренула је да ради у двоспратној згради Јеврејске

црквене општине по интерном плану и програму. У том периоду радили су учитељи Јаков Меварах, Менахари Леви и Давид Ели. Јаков Меварах је водио 44 ученика првог разреда, Менахари Леви 34 ученика другог разреда, док је Давид Ели био учитељ 20 ученика трећег разреда [Озимић 2001: 29].

У овој приватној школи, 1885. уписано је 117 ученика. У њој се настава изводила на јеврејском језику. Из извештаја из 1888. године сазнаје се начин рада ове четвороразредне јеврејске школе. У првом разреду ученици су учили Азбуку и читање на слогове. Буквар који је коришћен на часовима, штампан је у Бечу и био је састављен од молитви. У другом разреду ученици су изучавали Теофила, који је обухватао јутарње, предвечерње и вечерње молитве. Трећи разред је био предвиђен за учење псалтира, библије и рачуна, док су у четвртом разреду главни предмети били Библија и Талмуд[7] [Миловановић 1975: 172].

Наставни садржаји су обухватали читање и писање на јеврејском и српском језику, рачунање, француски језик и певање религијских песама на јеврејском и српском језику. Српски језик су предавали учитељи Димитрије Петковић и Михаило Ристић [*Нишки лексикон*, 2011: 212].

Међутим, иако су постојали услови за рад школе, њен рад ипак није био адекватно регулисан и квалитет наставе је био на нижем нивоу. Из ових разлога, нишке просветне власти тог периода, тачније школске 1895/96. године писали су Министарству просвете ради решења статуса јеврејске школе. Било је неопходно да се одлучи да ли ће школа и даље остати приватна или је треба претворити у државну, тј. преместити јеврејске ученике по осталим српским школама у граду. Министарство просвете је 12. јануара 1896. године донело одлуку о укидању школе и сви ученици су били распоређеним по другим градским школама [Миловановић 1975: 173].

У том периоду, владало је мишљење да су услови за квалитетније школовање били бољи у српским школама. Ученици који су распоређени по српским школама у граду били су ослобођени наставе суботом, недељом и током јеврејских празника [*Нишки лексикон*, 2011: 212].

Верску наставу су наставили да воде јеврејски учитељи, у згради, у центру града, и плаћала их је Јеврејска општина у Нишу. Нишки Јевреји нису били задовољни новонасталом ситуацијом и донетим решењем. Сходно томе, жалили су се на нетолеранцију градског школског одбора и тражили поново отварање јеврејске школе у посебној згради [Миловановић 1975: 173].

Када је основана Нишка гимназија, сефардски ученици су настављали своје образовање заједно са српском децом док је једини услов био завршена основна школа. О томе сведоче и многи спискови ученика јеврејског порекла који се могу наћи у Фонду ЈОП (ЈОП-338) Историјског архива у Нишу.

---

[7] *Талмуд* означава хебрејско учење, подучавање и науку. Представља заједнички назив за Мишну и Гемару. Мишна је зборник закона и прописа обичајног права где се објашњавају и употпуњују писани закони *Библије*, док је Гемара детаљни коментар Мишне [Danon 1996: 160].

Нема података како је омладина реаговала на истоимену ситуацију али је свакако од тог периода и кренула интеграција младих нишких Јевреја у школски систем Србије, што је и вероватно утицало на њихово брже адаптирање и усвајање нових културних модела и језика водеће друштвене српске заједнице.

Могло би се закључити да су тадашње образовање и школа заправо били пример водеће језичке образовне политике, где се као и у осталим мањинским заједницама, почело спроводити усвајање већинског – српског језика. „Оног тренутка када чланови одређене говорне заједнице свој језик више не сагледавају као користан, тј. онда када већински језик образовно, економски, политички постане вредносни ресурс за опстанак и унапређење социо-економског статуса и задобијање престижа у оквиру шире заједнице, процес замене језика неумитно почиње, а мањински језик се чува на нивоу сентименталне вредности етничког језика" [Вучина Симовић и Филиповић 2009: 166].

ДРУШТВЕНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Желећи да ојачају друштвену заједницу и допринесу њеном квалитету, Сефарди су основали и различита друштва која су се бавила ционизмом,[8] певањем, спортом и питањима јеврејских жена у Нишу тога времена. У том смислу, већ првих година 20. века основала су се следећа удружења: Ционистичко удружење „Цион", српско-јеврејско певачко друштво „Давид", спортско друштво „Цион", женска друштва „Дебора" и WIZO.[9]

Дугогодишњи председник удружења „Цион" у Нишу био је др Боривоје Бераха. Познато је да је ово удружење одржало неколико локалних и покрајинских конференција, у периоду до 1936. године. Постојала су средњошколска и студенска ционистичка друштва чији је главни мото био окупљање јеврејске омладине око идеје ционизма. Међу овим омладинским удружењима истицала су се Макс Нордау, Трумпелдор, Хашахар, Жаботински и Хашомер Хацаир [Озимић 2001: 33].

Када говоримо о културно-забавном аспекту живота нишких Сефарда, неизоставно је поменути и певачко друштво „Давид" које је било омиљено међу становништвом. Ово друштво је наступало на свадбама и другим народним весељима, приређивало је концерте, док је суботом и празницима гостовало у Синагоги. Сматра се да је формирано у првим годинама 20. века, тј. од 1909. године. Као председници овог друштва су се истакли Бора Алкалај и Давид Алкалај. Поменуто певачко друштво није било активно од 1918. до 1922. и сматра се да је престало с радом почетком Другог светског рата [Озимић 2001: 33–34].

---

[8] Јеврејска омладина у Југославији прихватила је ционистичке идеје. Оснивала је многа ционистичка друштва као што су „Иврија", „Хашомер хацаир", WIZO (Women's International Zionist Organization), „Кадим" итд. [Viličić i dr. 2014: 15].

[9] Women's International Zionist Organization

Поред културних, образовних и забавних активности, Сефарди су, упркос великом броју одласка из Ниша, успешно деловали и у спортским догађајима.

Јеврејска црквена општина, на чијем се челу налазио др Боривоје Бераха, формирала је спортско друштво под називом „Цион". Према неким подацима, друштво је основано 1929, а према другима три године касније тј. 1932. године. Иако се не зна прецизна година оснивања, важно је нагласити да је спортско друштво имало велики успех и поред слабог интересовања јеврејске омладине за ову врсту спорта, када је 1937. године успело да буде сврстано у другу групу уз познате тимове тадашњег Ниша: „Чегар", „Гајрет", „Графичар", „Јединство," „НСК", „Конкордија" и „Јадран". Друштво је престало с радом почетком Другог светског рата 1941. године у Југославији [Озимић 2001: 35].

Осим наведених активности и организација, сефардско друштво у Нишу такође је омогућило да се женски део становништва истакне у јавној сфери њихове друштвене заједнице. За разлику од мушкараца, жене у јеврејској заједници дуже времена нису могле да буду активне и да дају одређени допринос друштву. Имајући у виду да су мушкарци водили главну улогу у функционисању политике, економије и истицали друштвену моћ, женама се улога углавном сводила на кућу и домаћинство, и одржавање јеврејске породице. С друге стране, изолација сефардског друштва омогућила је да се боље сачувају корени, религија и традиционални обичаји [Вучина Симовић и Филиповић 2009: 262].

Међутим, временом је и та ситуација почела да се мења: „кренула су да се оснивају јеврејска женска друштва, која су била хуманог и филантропског карактера". Прво јеврејско женско друштво је основано у Београду 1874. године и главни задаци су били да се ради на образовању сиромашних девојака, да се материјално помаже сиромашним старијим људима и неспособним лицима [Stanojević 1926: 131].

У Нишу је било познато женско друштво под именом „Дебора", које је предводила 1936. године Ребека Мандил. Друштво је били хуманитарног карактера, као и остала јеврејска женска друштва. Њихов задатак био је да помогну сиромашним појединцима, породиљама и другима којима је помоћ била неопходна. С обзиром на то да су чланице „Деборе" биле ванинституционално оријентисане, дуже време су се противиле спајању с другим ционистичким друштвом „WIZO". Након извесног времена када је чланицама друштва објашњено да могу остати у свом друштву „Дебора" и да уједно буду чланице и друштва „WIZO", нестао је неспоразум који је до тада постојао. Познато је да је председница друштва „WIZO" била Рахела Бела Бераха, супруга доктора Боривоја Берахе, који је био и председник Нишке јеврејске општине [Озимић 2001: 36].

Сефардска заједница у Нишу свакако је била повезана и са заједницом у Београду. Сарадња је постојала и у виду одржавања традиције и културе, али и помагању члановима који су желели да се усавршавају у одређеним сферама.

Тако је и хуманитарно друштво „Потпора" из Београда пружало подршку члановима из Ниша. Према подацима из Фонда Црквено-школска Јеврејска општина [1996: ЈОП 217] Историјског архива Ниш наведено друштво упутило је позив за чланство Јеврејској општини у Нишу 24. јула 1911. године, где је истакло важност друштва и апеловало да се повећа број чланова. У позиву је истакнуто да друштво „Потпора" „постоји већ 12 година у Београду с веома хуманитарним циљем, који ће се моћи остварити у пуној мери ако се буду и остали сународници из свих крајева Србије придружили као чланови тог друштва". Такође је указано на то да је друштво помогло многим јеврејским грађанима, лекарима, инжењерима, апотекарима и занатлијама, великом броју питомаца, који су желели да се усавршавају у наукама и разним занатима, ђацима Гимназије и Трговачке школе, као и дечацима који нису могли наставити са школом, пруживши им могућност за изучавање заната. У закључку позива истиче се да је неопходно да поменуто друштво повећа број чланова уз помоћ свих јеврејских општина на територији Србије како би се помогло свим члановима заједнице, а понајвише омладини. Наведено „добротворно друштво основано је 1897, са задатком да потпомаже јеврејску омладину, школовање и усавршавање својих питомаца у науци и занатима. Након Првог светског рата друштво је своју делатност проширило и на снабдевање и васпитавање јеврејске ратне сирочади" [Шланг 2006].

Тежећи да изграде квалитетнији живот заједнице уз многобројне активности, Сефарди су уједно оставили трага и у уметности града Ниша. Међу главним уметницима сефардског порекла истакао се Моша Шоамовић чија је улога у нишкој култури прве половине 20. века веома значајана како у уметности, тако и у просвети.

Као дугогодишњи гимназијски професор, Шоамовић је упамћен као вредан педагог и методичар истакавши се и као активан у друштвеном животу школе [Дрча 1985: 91]. С друге стране у овом периоду Ниш је имао развијен ликовни живот, па је појава Шоамовића и његова улога као уметника и ликовног педагога, као и његов тридесетогодишњи рад значајан за историју града Ниша [Макарић 2014: 24].

НИШКА СЕФАРДСКА ЗАЈЕДНИЦА ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Све до почетка Другог светског рата, сефардско становништво је успевало да оснажи своју заједницу, да унапреди образовни и културни аспект народа. Оснивањем друштвених огранизација и школа, као и постепеним преласком на српско образовање, овај народ је омогућио својим члановима да се усавршавају и напредују колико је то било могуће с обзиром на околности које су их задесиле. Међутим, историјски догађај из 1941. зауставило је јеврејско становништво у намери да слободно живи, ради и јача свој идентитет.

Две године пре почетка Другог светског рата, 1939. године, Драгиша Цветковић, тадашњи председник Владе и министар унутрашњих послова,

покушао је да упозори јеврејску заједницу, на чијем су челу били рабин Аврам Данити, Моша Бераха и председник Јеврејске општине др Боривоје Бераха, на тешка времена која им долазе и посаветовао их је да напусте Ниш и уз његову помоћ крену према Турској. Чланови нишке јеврејске заједнице нису прихватили упозорење, сматрајући да је реч о политичкој смицалици. Ово неповерење, након две године, проузроковало је лоше последице по ову заједницу [Озимић 2001: 82].

Године 1941. немачке трупе ушле су у Ниш и затекле 562 Јевреја, што је тада чинило 1% укупног становништва града [Милентијевић 1978]. Од тада је кренуло планско истребљивање јеврејског становништва, при чему су им укинута скоро сва права, док се њихова имовина немилосрдно уништавала и пљачкала [Ћурбабић 2011: 56–57].

Ухапшени и одведени у логор Црвени крст, судбина Сефарда у Нишу остала је у рукама Немаца: „Након пробоја логора на Црвеном крсту 1942. године када је око стотину логораша побегло, неки део јеврејског становништва погинуо, а други део одведен у логор 'Сајмиште', десио се и Холокауст где су готово сви нишки Јевреји страдали" [Viličić i dr. 2014: 27–28]."

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Након миграција које су годинама трајале, почевши од 1492. године, Сефарди су одлучили да своје место пронађу и у градовима балканских држава. Пронашавши уточиште у Нишу крајем 17. века, мањи део јеврејског становништва је створио базу за пристојан живот, где су постојале могућности и услови да се сачувају традиционални обичаји и верски живот, као срж њиховог постојања. Изградњом синагога и Јеврејске махале, Сефарди су отпочели активан живот у Нишу, у којем су се касније и прославили као добри трговци, банкари, занатлије али и учесници у ратовима.

Улажући у образовање своје омладине, нишки Јевреји су, поред основног образовања, амбициозно стварали друштва, најчешће ционистичког карактера, која су се бавила певањем, спортом и питањима тадашњих јеврејских жена у Нишу. Трудили су се да помажу млађим генерацијама, дајући им подршку путем организованих хуманитарних друштава која су материјално помогала сиромашним, али и члановима који су желели да наставе образовање у иностранству.

Поштујући религију, свете књиге и верске ритуале, Сефарди су се трудили да испоштују све празнике, тражећи допуштење из војске и школе у сваком тренутку. Иако је њихова намера била да очувају свој етнички идентитет, неизбежна асимилација од стране српског становништва била је све интензивнија како је јеврејска омладина ушла у српски образовни систем и тиме постепено доприносила да се њихов језик *ладино* полако губи и одржава једино унутар породица.

Живот након ослобођења од Турака није им донео лакши живот у граду, али је након Првог светског рата кренуо набоље. Дошло је и до

прихватања од стране локалног становништва које је било видљиво при чему су се међуљудски односи побољшали и потрајали једно време.

Међутим, уравнотежену атмосферу међу јеврејским и српским становништвом у Нишу зауставио је Други светски рат, немилосрдни догађај, који је однео многе животе Сефарда и Ашкеназа у логорима чиме је уништено све што је годинама стварано. Трагични догађај је био смртоносан за већи број нишких Јевреја, који су после четири месеца стрељани на Бубњу.

Данашња Јеврејска општина и даље је активна, али је број чланова много мањи него пре Другог светског рата, када је борба за очување традиције, културе, етничког идентитета и стварањем богате друштвене заједнице, у којој су сви активно учествовали, била најјача за сефардско становништво у граду на Нишави.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Андрејевић, Борислав (2001). *Споменици Ниша: заштићена културна добра од изузетног и великог значаја*, Ниш: Просвета.

Бахо Алварес, Фе и Хулио Хил Пеђароман (2003). *Историја Шпаније*, Београд: Clio (превела са шпанског Б. Буквић).

Водич кроз архивску грађу Србије. Водич историјског архива Ниш (1996). Фонд – Црквено-школска јеврејска општина ЈОП Ниш 1695–1941, Ниш: Историјски архив Ниш.

Вучина Симовић, Ивана и Јелена Филиповић (2009). *Етнички идентитет и замена језика у сефардској заједници у Београду*, Београд: Завод за уџбенике.

Годишњак града Ниша (1938). 16–17.

Дрча, Наташа (1985). Моша Шоамовић – ликовни педагог и сликар, *Зборник: Народни музеј Ниш*, 1: 90–91.

Енциклопедија Британика (2005). Књига 8. Београд: Народна књига и Политика.

Каниц, Феликс Филип (2007). *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*. Београд: Логос Арт (прев. Г. Ерњаковић).

Макарић, Мара (2014). *Јевреји у логору на Црвеном Крсту: Незавршена прича о Моши Шоамовићу*. Београд: Народни музеј Ниш, 23–32.

Милентијевић, Зоран (1978). *Јевреји заточеници логора Црвени крст,* Ниш: Народни музеј.

Миловановић, Мирослав М. (1975). *Основно школство Ниша и околине у XIX и почетком XX века*, Ниш: Градина.

Николић, Славица (2012). Синагога, нови презентациони простор музеја, *Зборник: Народни музеј Ниш*, 21: 171–183.

Нишки лексикон (2011). Београд: ЈП Службени гласник и Град Ниш.

Синђелић (1909). Орган нишког одбора Народне одбране (власник нишки одбор Народне одбране; одговорни уредник Лаза Бугарчић), 4.

Солдатић, Далибор и Жељко Донић (2011). *Свет хиспанистике: увод у студије*. Београд: Завод за уџбенике.

Ћурбабић, Светомир (2011). Живот и трагедија нишких Јевреја 1941–1942. *Пешчаник,* 9: 55–71. Историјски архив Ниш.

Шланг, Игњат (2006). *Јевреји у Београду*, Нови Сад: Hicad.

Danon, Cadik (1996). *Zbirka pojmova iz judaizma*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije.

Davičo, Hajim S. (2000). *Priče sa Jalije,* Beograd: Centar za stvaralaštvo mladih (*priredio Vasa Pavković*).

Filipović, Jelena (2009). *Moć reči: Ogledi iz kritičke sociolingvistike*. Beograd: Zadužbina Andejević.
Gesundheit, Benjamin and Eli Hadad (2005): Maimonides (1138–1204): Rabbi, Physician and Philosopher. *IMAJ* (*The Israel Medical Association Journal*), 7: 547–553.
Ozimić, Nebojša (2001). Jevreji Niša, *Humanitas*, 1-4: 14–124.
Stanojević, Stanoje (1926). *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*. Zagreb: Bibliografski zavod.
Viličić, Sonja; Dragana Stojanović, Đenka Mihajlović, Vera Mevorah i Nikola Filipović (2014). *Portreti i sećanja jevrejske zajednice u Srbiji pre Holokausta: priručnik za nastavnike i nastavnice*. Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Галерија Синагога. Историја Синагоге у Нишу (2016). Доступно на: http://narodnimuzejnis.rs/o-muzeju/objekti/galerija-sinagoga/. Приступљено: 14. 12. 2016.

Daniti, Avram (1939). *O niškoj jevrejskoj zajednici, napisao rabin Avram Daniti,* Nisan 5659, br. 5, 9, Доступно на: http://elmundosefarad.wikidot.com/o-niskoj-jevrejskoj-zajednici-napisao-rabin-avram-daniti. Приступљено: 20. 9. 2016.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

THE SEPHARDIC JEWISH COMMUNITY OF NIŠ

by

MILENA VIDOSAVLJEVIĆ
Belgrade, Serbia
mika_vido_88@yahoo.com

SUMMARY: In 1492, Sephardic population was expelled from Spain, which spurred a great migration and caused them to seek refuge in other countries. One of these places of refuge was the city of Niš. Having arrived in the city on the Nišava River, a new phase of life for Sephardim began in the 17th century. They slowly built their society, taking a good care of their culture, language, customs, traditions, religion, in a word, of their ethnic identity. In this regard, the objective of this paper is to point to the existence and importance of a small community of Sephardic Jews in the city of Niš and its vital existence from the Turkish time until the beginning of World War II. This community was very active in the city, and it spawned great merchants, bankers, craftsmen, and individuals who participated in wars and thus helped local Serbian population. This community also invested in education of the youth and the creation of Jewish societies, whose role was to provide assistance to all members of the community. The desire for survival and creation was unshakeable, but inhumane events in 1941, when a large number of Jews were killed, stopped the Sephardic community in its intents and dealt a severe blow to this nation.

KEYWORDS: Sephardic Jews, Niš, Sephardic community, ethnic identity

UDC 070THE NEW YORK TIMES"1998/2007"
DOI: 10.2298/ZMSDN1660013N
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

БАЛКАН И ЈУГОИСТОЧНА ЕВРОПА У *ЊУЈОРК ТАЈМСУ* ОД 1998. ДО 2007.

САЊА НАСЕВСКИ
Београдска отворена школа
Масарикова 5/16, Београд, Србија
sanja.nasevski@bos.rs

САЖЕТАК: У овом раду се истражују текстови у њујоршком дневном листу *Њујорк тајмс,* који су изишли у десетогодишњем периоду, од 1998. до 2007. године, у којима се говори о Балкану или Југоисточној Европи. Биће анализирани текстови у оквиру рубрике Editorials и Opinion, који најбоље осликавају ставове о одређеној теми. Посебан нагласак у истраживању биће стављен на контекст у којем је осликаван регион, кључне речи које су коришћене и разлику у терминологији, односно термину „Балкан" и „Југоисточна Европа". Најпре ћемо представити лист *Њујорк тајмс* како би се остварио увид у контекст у којем се налази наш узорак, а након тога ћемо представити истраживање – поставку, уопштене резултате, појединачне категорије и варијабле и најважније закључке.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Балкан, Југоисточна Европа, Југославија, Косово, рат, *Њујорк тајмс*, медији

УВОД

Значај ове теме проналазимо у веома важној улози медија и медијског утицаја у свакодневном животу. Медији „мапирају" реалност, граде слике о ономе што је „добро", „лоше", слику о „нама" и слику о „њима". Посебно кључну улогу медији имају када се извештава о осетљивим темама, као што су рат, глад, угроженост здравља, природне катастрофе и друге сличне кризе већих размера. У таквим временима, публика посеже за медијским садржајима и у одређеној мери гради мишљење на основу њих.

У средишту наше анализе су медијски садржаји у оквиру рубрике Editorials и Opinion у дневном листу *Њујорк тајмс,* у којима се помињу термини *Балкан* и *Југоисточна Европа.* Анализираће се дискурс у којима се помињу ови термини, у потрази за сликом коју је овај дневни лист градио о овом региону у периоду од 1998. до 2007. године. Наведени пе-

риод је изабран из разлога што су тих десет година значајне с аспекта америчког утицаја на Балкану. У том периоду НАТО (на челу са Сједињеним Америчким Државама) 1999. године извршио је напад на СР Југославију. После ове агресије појачали су се напори САД да дође до политичких промена у СР Југославији што је остварено октобра 2000. године. Од 1999. САД су и војно присутне на Западном Балкану преко базе на Косову и Метохији. Од 1995. војно су присутне и у Босни и Херцеговини. Самим тим постоји појачано занимање за регион.

Анализа ће обухватити оба термина којима се означава овај регион, како бисмо извршили поређење у употреби термина, у контексту негативног и позитивног осликавања региона. Истраживање ћемо приказати кроз осам варијабли, од којих је најзначајнија валенца узорка. Најзад, извешћемо и закључке на основу резултата истраживања о томе какву је слику стварао *Њујорк тајмс* и његови најпознатији аутори, међу којима се налазе и Томас Фридман, Миша Глени, Тина Росенберг и други.

ЊУЈОРК ТАЈМС И ТЕКСТОВИ О БАЛКАНУ/ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ

Њујорк тајмс је лист с дугом традицијом. Настале су 1851. године у Њујорку, под називом *Њујорк дејли тајмс* [The New York Company, 2016]. Ово је један од најзначајнијих листова, не само у САД-у, већ и у свету. До данас, *Њујорк тајмс* се може похвалити са 117 Пулицерових награда, више од било које друге новинске куће [Pulitzer Prizes].

Да би уопште могли да анализирамо текстове објављене у *Њујорк тајмсу*, морамо да знамо о каквом се листу ради, о позицији ових новина, о публици која их чита и вредностима на којима оне почивају. Ноам Чомски сврстава *Њујорк тајмс* у елитне медије, у истом скупу са CBS-ом. „Njihova publika su većinom povlašteni ljudi, ljudi koji čitaju *Njujork tajms* – ljudi koji su bogati ili dio onoga što se ponekad naziva političkom klasom. Oni su konstantno uključeni u politički sustav. To su najčešće menadžeri. Politički menadžeri, poslovni menadžeri (šefovi korporacija, na primjer), znanstveni menadžeri (sveučilišni profesori) ili novinari uključeni u organizaciju načina na koji razmišljaju i vide stvari" [Čomski 2003: 13]. Дакле, *Њујорк тајмс* се обраћа углавном елити, што је веома важан податак за анализу наших текстова. Иако је важно придобити обичан народ за одређене ставове, много је важније придобити и убедити елиту, која представља мозак државе. У случају новина које са собом носе ауторитет, обраћање оваквој публици добија још више на значају. А како тврди Мартин Крисберг, *Њујорк тајмс* су новине с изузетним ауторитетом и сматра се да представља најбољи пример доброг новинског извештавања у САД [Kriesberg, 1946: 541]. За новине с таквим ауторитетом и репутацијом много је лакше да утичу на јавно мњење и развијају правац размишљања о одређеним вредностима унутар једног друштва. С Крисбергом су сагласни и Ауербах и Блок-Елкон, који сматрају да *Њујорк тајмс*, уз *Вашингтон пост* (Washington Post), има важну улогу у формулисању политике у САД. Ови

аутори сматрају да моћ *Њујорк тајмса* долази с њиховим критичким ставом и чињеницом да су веома независни од других утицаја [Diamond 1994: 85]. Много је лакше градити ауторитет када не постоје притисци и утицаји са стране. Листови који имају добру репутацију и квалитетно извештавање, могу веома лако утицати на отварање дебата у друштву, постављање норми понашања и вршити притисак у кључним ситуацијама.

Листови као што су *Њујорк тајмс* итекако су свесни своје позиције. Чомски их назива кустосом службене историје. Чомски наводи пример изјаве Јасера Арафата и понашање овог листа у вези с тим. Арафат је позвао Израел на мировне преговоре, и на „међусобно признање две државе" – Израела и Палестине. Чомски примећује да је извештавање медија у Америци по том питању било веома занимљиво. У *Њујорк тајмсу* о томе тада није могло ништа да се прочита. На питање једног читаоца зашто нису објавили Арафатову изјаву, с обзиром на то да су му раније давали доста простора и објављивали његове изјаве о непризнавању Израела, Варен Хог, уредник спољне политике му је одговорио да су упоредили ову његову изјаву с ранијим изјавама и да ту нема ништа ново, те би самим тим било погрешно објавити ту информацију као вест [Čomski 2003: 53]. И управо овако *Њујорк тајмс* гради историју по свом нахођењу. „Budući povjesničari će se okrenuti arhivima New York Timesa da 'odrede' šta je povijest, a ne arhivima San Francisco Examinera (ako uopće postoje)" [Čomski 2003: 54]. Да су је у питању неки лист који има лошу репутацију и који не ужива поверење грађана, онда би било потпуно неважно што се одређена информација није појавила у таквом листу. С обзиром на то да је у питању *Њујорк тајмс*, он постаје селектор истине, тј. званичне истине и самим тим је много важније када нешто бива изостављено из тог листа.

Њујорк тајмс се сматра конзервативним листом, који у извештавању даје предност вестима у вези с безбедности и глобалним проблемима, а мање се бави социјално-хуманитарним темама [Diamond 1994: 85]. Посебно је значајно знати позицију од којих полази лист, те посматрати све текстове у складу с тим ставовима. Видећемо колико се конзервативан став појављује у текстовима који представљају узорак нашег истраживања, односно колико је он заступљен и да ли је универзалан. Од листа се свакако очекује атмосфера у којој постоји дебата и простор за дискусију. Ипак, Чомски тврди да није увек баш тако. У његовој анализи овог листа, бави се писањем *Њујорк тајмса* о сандинистима,[1] у време када је изгласана помоћ терористичкој војсци која је радила на рушењу никарагванског режима Анастасија Сомозе, и када је влада желела да промени одлуку Конгреса. Чомски је анализирао ауторске чланке и колумне *Њујорк тајмса* и *Вашингтон поста* – укупно њих 85. Сви су писали негативно о сандинистима, сходно службеној политици. Такође, он напомиње да је један од аутора писао другачије у другим новинама [Čomski 2003: 65]. Можемо, дакле, очекивати да ће *Њујорк тајмс* пратити званичну политику. У то

[1] Сандинистички фронт националног ослобођења (Frente Sandinista de Liberación Nacional, FSLN) била је политичка партија социјалистичке оријентације у Никарагви.

време када је Чомски радио ову анализу (1986) председник државе био је Роналд Реган, а већину у Конгресу имале су демократе. Дакле, *Њујорк тајмс* је пратио званичну политику републиканаца, у линији са својим конзервативним ставовима.

Ипак, када је реч о политичкој оријентацији овог листа, постоје различита тумачења и мишљења. У званичној историји која се налази на сајту Њујорк тајмс компаније може се прочитати податак да је овај лист напустио репутацију републиканских новина 1884. године када је подржао кандидата демократа за председника. Према Расмусен (Rasmussen) истраживачком извештају из 2007. године већина Американаца сматра да *Њујорк тајмс*, *Вашингтон пост* и њихови локални листови подржавају левичарски став. Заправо, Американци *Њујорк тајмс* позиционирају најдаље лево на лествици. Чак 40% испитаника сматра да је *Њујорк тајмс* пристрасан када су у питању либерали. Чак и сами либерали видели су ту пристрасност (25%), док је 17% оценило да постоји пристрасност у односу на конзервативце [Media Bias 101, 2014]. Сличне резултате налазимо и код извештаја Пју истраживачког центра (Pew Research Center), односно податак да се читаоци с либералним ставовима између осталог, окрећу и *Њујорк тајмсу* [Mitchell et al. 2014]. Дакле, не можемо с прецизношћу утврдити да ли постоји јасан политички став овог листа нити о каквом је ставу реч.

ПОСТАВКЕ ИСТРАЖИВАЊА

Предмет истраживања је медијска употреба термина „Балкан" и „Југоисточна Европа" и дискурси у којима се ова два термина помињу. Циљ нашег истраживања био је да утврдимо да ли постоји договорени шаблон по којем је у листу *Њујорк тајмс* писало о овом региону у десетогодишњем периоду, у којој мери се употребљава термин Југоисточна Европа а у којој мери термин Балкан, и да ли се писање новинара овог листа вредносно разликује у случају одабира једног односно другог термина. Хипотеза коју желимо да потврдимо или оповргнемо јесте да се термин Балкан користи у контексту негативног писања о овом географском региону, а термин Југоисточна Европа у неутралном или позитивном контексту. Затим ћемо урадити анализу контекста у којем се пише о овом региону, анализу терминологије и учесталости одређених термина и актера.

Узорак нашег истраживања били су текстови у листу *Њујорк тајмс* односно његовом дигиталном издању, из рубрика ауторских текстова Opinion и Editorials. Ове две рубрике изабране су из разлога што се ту највише очитава став самог медија и начин на који се извештава и пише о одређеној теми. Период који ово истраживање обухвата је десет година, од 1. јануара 1998. до 31. децембра 2007. године. Наведени период одабран из разлога што је у том периоду изведено бомбардовање Савезне Републике Југославије (СРЈ) и овај догађај је значајан маркер у извештавању америчких медија о овом подручју. Затим, значајно је било пратити период након бомбардовања како би се утврдило осликавање региона након овог догађаја у дужем протоку времена.

Истраживачке методе које су коришћене су квалитативне методе – супстанцијална и структурна анализа садржаја, компаративни метод, дискурзивна анализа, семиолошка анализа, уз испуњење основних епистемолошких принципа као што су објективност, систематичност, општост, прецизност, поузданост и проверљивост. Узорак који је пронађен у наведеном периоду је 250 текстова, односно 138 текстова из рубрике Opinion и 112 текстова из рубрике Editorials. Обухваћени су сви текстови пронађени у оквиру наведеног периода. У оквиру узорка постоји укупно 16 текстова где се овај регион обележава искључиво термином Southeast Europe или Southeastern Europe (Југоисточна Европа), затим 26 текстова где се употребљавају оба термина, односно и Balkan или Balkans и Southeastern Europe или Southeast Europe, и најзад чак 208 текстова где се употребљава изричито термин Balkan или Balkans. Дакле, већ у старту је приметно да је термин „Балкан" далеко више употребљаван у односу на термин „Југоисточна Европа". Самим тим, мањак текстова у категорији „Југоисточна Европа" представља једно од ограничења у методологији при компарацији текстова који користе ова два термина. Ипак, валидан закључак се и даље може извести, будући да сâм број текстова у којима се употребљава термин Балкан не мења вредносни контекст самих текстова. Представљање резултата истраживања и закључака почињемо с генералном сликом и општим бројкама, док ћемо касније анализирати појединости и различите карактеристичне случајеве.

УОПШТЕНА СЛИКА О УЗОРКУ И РЕЗУЛТАТИМА

Читајући текстове из *Њујорк тајмса*, ствара се веома јасна слика о начину на који је осликан Балкан и начину на који су осликани догађаји у то време на овим просторима. Не постоје никаква одступања а генерално има веома мало текстова који се уопште не баве темом рата на овим просторима. Изузетак је шест таквих текстова. Постоје свакако текстови који се баве другом темом, али помињу Балкан у контексту рата. Дакле, од старта је јасно да истраживање обрађује писање о теми рата на Балкану, обухватајући припрему бомбардовања СРЈ до послератних дешавања као што су крај владавине Слободана Милошевића, и дугорочно решавање питања Аутономне Покрајине Косово и Метохија.

На први поглед, кроз велики број текстова провлачи се оправданост НАТО интервенције и бомбардовања, као и америчке улоге у њима. За ауторе ових текстова било је веома важно да читалац ни у једном тренутку не посумња у то да је бомбардовање СРЈ, било оправдано и важно за спољнополитичке циљеве САД. У великом броју текстова Балкан се помиње само у једној или две реченице, али се увек помиње у контексту удаљеног региона, где САД имају задатак да уведу демократске вредности и одбране људска права која се масовно крше. Балкан се стављао у групу проблематичних подручја, која захтевају хитну интервенцију и моментално решење. У немалом броју текстова такође се појављује дебата о томе како и зашто се дешава рат на Косову и који је извор посто-

јећих сукоба. Ту се појављују супротстављена мишљења, која су веома поједностављена, имајући на уму тему о којој аутор говори. Тако, једно мишљење је да су сукоби настали услед историјских несугласица између Срба и Албанаца које још увек постоје на овим просторима и које се никада неће решити, док је друго мишљење да су сукоби настали манипулацијом емоцијама народа од стране политичке елите а уз помоћ медијске пропаганде. Дакле, у старту видимо да постоји поједностављена слика једног веома важног сегмента приче, а то је разлог због којег се уопште ратовало на Балкану у том периоду. Касније ћемо проћи кроз конкретне текстове у којима се ово поједностављивање помиње и пружити детаљнији увид у сваки од њих.

Када се говори о Балкану и земљама на овим просторима, врло често се говори о томе како му треба вратити „право место у Европи" или о рођацима с Истока, последњим вратима Европе. Дакле, приметно је да се Балкан не посматра као стандардни део Европе, регион који по свим могућим географским мерилима већ припада Европи, већ као део који штрчи, који је отишао на маргину и налази се на излазу или периферији.

Затим, наилазимо на различите предрасуде о Балкану, које оправдавају интервенцију, објашњавају рат и поједностављују опис ситуације. Тако, на Балкану постоји „култура оружја", Балкан је „свет нереда", док су Европа и САД „свет реда", Балкан је „зла сила у свету", на Балкану се јавља људска агресија наслеђена од животињских предака, Балкан је регион древних, испреплетених, непомирљивих завада, на Балкану се насиље подразумева, на Балкану влада отровна политичка култура, непрекидни циклуси убистава и освете, Балкан је негативна парадигма у међународним односима и друге сличне одреднице које дефинишу Балкан. Постоји свакако и неколико текстова који критикују овакав начин писања о региону, а детаљније о њиховој критици и садржају текстова говорићемо касније.

Текстови су сортирани према следећим категоријама и варијаблама:

1) Валенца – може бити позитивна, негативна, неутрална и неутрално-негативна,

2) Земља/територија која се помиње односно више територија које се помињу – овде су посматране само појаве земаља које се сврставају у ужу дефиницију Балкана, а то су: Хрватска, Босна и Херцеговина (Босна), Србија, Црна Гора, Косово, Бивша Југословенска Република Македонија (Македонија) и Албанија,

3) Кључне речи којима се описују дешавања,

4) Главни догађај који текст покрива (уколико се исти може дефинисати),

5) Кључни актери у тексту (узимајући у обзир све актере који се помињу у тексту, па тако и историјске личности),

6) Година објаве текста,

7) Ауторство над текстом,

8) Место из којег је дописник/дописница.

Ови подаци су, дакле, бележени за сваки текст, а дате су појединачне напомене о одређеним карактеристикама. Сада ћемо проћи кроз прве резултате када је у питању обрада података према горе представљеним варијаблама.

Када говоримо о валенци текстова, највећи део узорка налази се у категорији неутралних текстова, следећу целину чине текстови у граничним вредностима, и најзад потпуно позитивних односно потпуно негативних текстова има једнако мало (видети Графикон 1). Као неутрални су оцењени они текстови где није забележен нарочито изражен негативан или позитиван став према Балкану и дешавањима на њему. Као искључиво негативни обележени су они текстови где постоји јасан негативан став аутора према Балкану и овдашњим дешавањима, без јасних назнака непристрасног и аналитичког приступа писању текста. Као позитивни су оцењени они текстови где се о Балкану или неком његовом делу прича у позитивном и похвалном контексту или у ванратном контексту. Најзад, они текстови где није било могуће јасно дефинисати да ли су неутрални или негативни, односно где постоји блага примеса негативног контекста, оцењени су као неутрално-негативни текстови.

Графикон 1. Валенца текстова (позитивна, негативна, неутрална, неутрално-негативна)

Оваква распоређеност узорка донекле је очекивана, будући да говоримо о новинарским текстовима, који подлежу одређеним етичким и професионалним стандардима. Зато је и очекивано да највећи број текстова са собом носи неутралну вредност. Наравно, будући да није реч о класичним вестима, већ о уредничким и дописничким текстовима, свакако да је одређени став присутан у сваком тексту. Текстови који су оцењени негативно говоре о Балкану древне мржње, циклусима убијања и освете, балканизацији као метафори за непредвидљивост и поделе, демонској

увреди принципима цивилизованог друштва, клању, силовању и сличним темама. Тако, на пример, у тексту „Balkan Ghosts" [Balkan Ghosts, 1999], чији аутор није именован, говори се о конфликту који потиче из древне мржње које су произвеле циклусе убијања и освете. Текст „Balkan Echoes in Today's Middle East", ауторке Илане Бет Ел (Ilana Bet-El) започиње објашњавањем термина Balkanized, који представља скраћено за – бити непредвидљив и подељен – потписати уговор, а онда га неприметно газити наредног дана; увући много спољних посматрача, онда их окренути једне против других; понашати се дрско, онда бранити понашање једнако дрско дугим говорима о историји и виктимизацији. Изнад свега, за ову ауторку, Balkanized представља вештину да се било које питање, укључујући национални конфликт, претвори у крвави лов на моралну/етичку предност [Bet-El 2001]. Затим, у једном тексту непознати аутор наводи како већ тада није било рано закључити да је бомбардовање било „праведно", иако рат чека даљи развој догађаја на Балкану и рад будућих историчара. Аутор наставља да су дешавања на Косову* демонска увреда принципима цивилизованог друштва [Lesson of the Balkan War, 1999].

Дакле, оно што је заједничко свим овим текстовима који су оцењени негативно јесте да се ситуација углавном посматра црно-бело, што представља велику грешку у текстовима који се баве овако комплексним питањем као што је рат на просторима где живи више народа.

Један од текстова који су оцењени као позитивни је написан од стране Мартија Ахтисарија, који је у то време био специјални изасланик ОУН за статус Косова и Метохије. Ахтисари пише да земље ЕУ издају своје идеале ако не отворе своја врата осталим земљама Европе које се налазе на Балкану, узимајући у обзир званичне правце политике пет земаља Балкана које су изразиле мишљење да своју будућност виде у Европској унији. Затим, говори о патњама народа на Балкану, о визном режиму који отежава кретање кроз Европску унију и сличним темама [Ahtisari 2003]. Затим, у категорији позитивно оцењених текстова постоји један текст у којем се аутор обраћа аутору Стивену Вајсману (Steven R. Weisman), и наводи да је дебата међу интелектуалцима, историчарима и доносиоцима одлука, о томе да ли су конфликти на Балкану плод „древних мржњи" или „модерних манипулација", површног карактера. Он овде наводи и другу страну приче, односно да су потези САД и савезника помогли покретање конфликта и погоршали га [Rubin 1999]. Такође, још један текст који представља одговор на текст аутора Томаса Фридмана (Thomas L. Friedman) узима у обзир и другу страну приче и критикује исхитрене одлуке америчких власти као и неразмишљање о последицама које са собом носе одређене одлуке [Weber 1999].

Дакле, као позитивни су оцењени они текстови који су узимали у обзир и другу страну приче и остале чињенице које постоје у оквиру веома сложене ситуације којом се текстови баве. Најзад, неутрални текстови су сви остали који, иако су одраз одређеног ауторског става, не иду превише у крајности, а у случају да постоји одређени процент текста који се може тумачити као негативан, такав текст сврстан је у текстове с гра-

ничном вредношћу, односно оцењен је као неутрално-негативан текст. Пример оваквог текста је текст аутора Питера Маса (Peter Maass), у којем говори о томе како се држава Србија односи према својој кривици за оно што се догодило на Косову. Кроз текст се провлачи како Срби не желе да прихвате своју кривицу, те да им треба морална верзија шок-терапије, суочавање с оним што је урађено у њихово име и остале тврдње сличног карактера, које нису подржане ваљаним аргументима [Maass 2000].

Следећа варијабла према којој су текстови сортирани јесте број помињања одређене територије/земље на Балкану у текстовима. Овде је свакако јасно да период који смо узели као период посматрања и анализе са собом намеће и одговор на питање која ће територија највише да се помиње. Наравно, то је Косово, будући да се већина текстова бави питањем Косова и Метохије и ратним дешавањима на том простору (видети Графикон 2). Затим, иако бисмо можда очекивали да следећа по броју помињања буде Србија, ипак је то Југославија, иако се број не разликује много. Разлог томе свакако јесте чињеница да је званичан назив државе још увек био Савезна Република Југославија, коју су чиниле Србија и Црна Гора.

Графикон 2. Број помињања територија/држава на Балкану у текстовима

Наравно, већина текстова помиње више различитих територија, врло ретко се бавећи само једном од балканских држава. Такви случајеви се појављују на пример када се говори о рату у Босни почетком 90-их, када се углавном помиње Босна, или када је текст о неком другом геостратешком питању, када се помиње Косово, као једна од територија где САД има интерес да штити људска права/демократију и слично. Има такође текстова где се уопште не помиње ниједна од држава, већ само Балкан/Југоисточна Европа генерално. Занимљива је затим корелација с

категоријом вредности, где на пример имамо случај да се Хрватска помиње у свега четири текста која су оцењена као негативни или неутрално-негативни, што заједно чини чак 16% текстова. Дакле, будући да се Хрватска помиње 31 пут – 12,9% је то у текстовима с негативном вредношћу. У случају Србије, овај процент износи 25,9%, односно од 81 пут колико се помиње, 21 пут је у текстовима с негативном оценом. Притом, будући да укупно има 39 текстова који су оцењени као негативни, Србија се помиње у више од 50% таквих текстова. Када је реч о Косову, тај процент је нешто мањи, будући да се помиње 29 пута, што чини 20,7% у односу на 140 пута колико се укупно помиње. Ипак, у односу на 39 текстова у категорији негативних и неутрално-негативних текстова, то је 74,3% у којима се помиње Косово (видети Графикон 3).

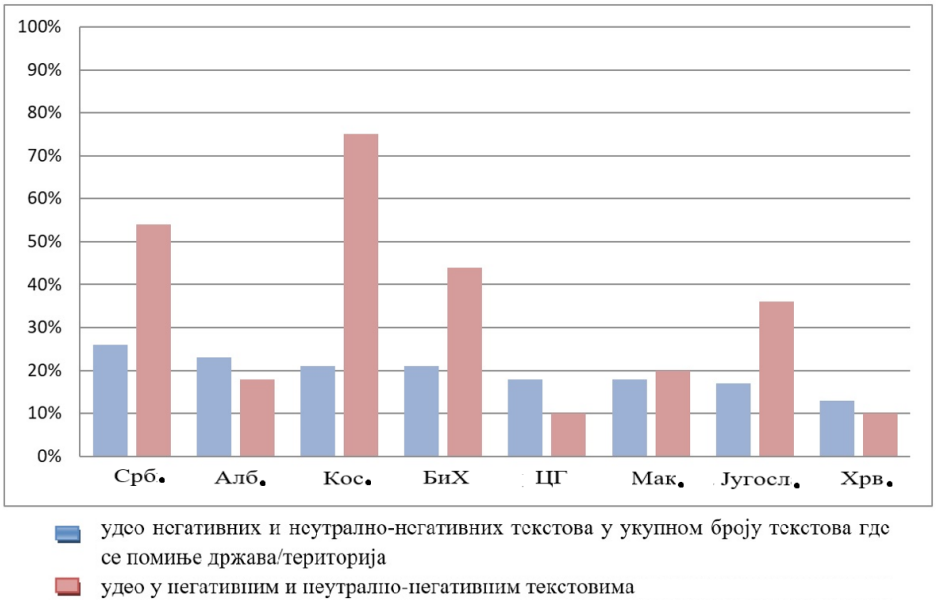

Графикон 3. Помињање земаља/територија у негативним и неутрално-негативним текстовима

Ако погледамо Графикон 3 видимо да се Хрватска и Црна Гора најмање помињу у негативном контексту, док се Косово и Србија најчешће помињу у негативном контексту. Оваква расподела иде у корак и с реалном политичком ситуацијом, поготово када говоримо о Хрватској и Србији. Хрватска је чланица ЕУ од 2011. године, док Србија треба или би требала да постане чланица ЕУ. Иако то није једини индикатор прогреса одређене државе, свакако јесте показатељ како Запад гледа на државе Балкана и третира их у складу с тим. Свакако, јасно је зашто се Косово помиње у великом броју случајева, и зашто се помиње најчешће када је

реч о негативним текстовима. Ипак, у жижи америчке јавности било је бомбардовање Србије због рата на Косову и даље решавање питања ове територије. Оно што може бити чудно јесте мали број спомињања Албаније, будући да је ова држава умешана у дешавања око Косова. Ипак, најчешће се помињу Албанци с Косова, док Албанија не. Југославија се врло често помињала и након распада, у контексту бивше државе, и то понекад у текстовима који немају везе с ратом. Тако се, на пример, Југославија помиње у тексту који говори о Евровизији, музичком такмичењу које обухвата европске земље, где се наглашава блоковско гласање земаља бивше Југославије и међусобна додела великог броја поена [Watts 2007]. Такође, треба имати на уму да када се помиње Југославија, углавном се мисли на Србију и догађања везана за Србију, док се Црна Гора помиње изричито када се мисли на територију ове државе. У овом истраживању нисмо посматрали колико се често помињу народи на Балкану, где би можда распоред био мало другачији у односу на то колико се помињу државе/територије. Свакако, тај број би се повећао у случају Албанаца, Срба и у мањој мери Хрвата. Ово делимично има везе и с тим што су ови народи чинили конститутивне народе својих држава, али и мањине у суседним државама, и то понекад више од једног свог суседа.

Следећа варијабла према којој смо посматрали и анализирали текстове јесу кључне речи које су коришћене за опис ситуације и главног догађаја у тексту. У овом делу рада биће дата само генерална запажања у вези с овом варијаблом, док ћемо детаље и појединачне текстове разматрати касније у раду.

Када говоримо о кључним речима, најчешће су то речи које са собом носе негативну конотацију, углавном синоними или потпуно идентичне речи у текстовима различитих аутора. Када будемо представили посебно текстове одређених аутора, видећемо колико исти дописници користе исте речи. Иако није претерано потребно објашњавати зашто је баш одабир речи важан за сâм текст, пођимо од тога да постоји велика разлика када кажемо „убиство" и „крвопролиће", а да не помињемо речи чије је значење препознато и строго дефинисано у међународном праву, као што је реч „геноцид". Олако коришћење те речи доводи до погрешних закључака јавности и ширење неистине путем медија. Истина је, изнад свега, водиља професионалног новинарства, било да говоримо о вестима или уредничким и дописничким текстовима. Дакле, сâм одабир речи за собом носи снажне емоције, поготово када говоримо о рату и сличним темама, које се јављају у нашем узорку. Оне појачавају утисак читаоца и утичу у великој мери на суд читаоца о одређеном догађају.

Када је реч о нашем узорку, јављају се различите синтагме и комбинације. Најчешће су коришћене речи: bloodletting; ethnic cleansing; genocidal murder; violence; killing; bloodshed; atrocities – (пуштање крви; етничко чишћење; геноцидно убијање; убијање; крвопролиће; зверства) (видети Графикон 4). Ове речи су такође коришћене у комбинацији с другим речима, а у истом значењу. Тако се појављују још и следеће речи: shame; cruel joke; ancient hatreds; revenge; quagmire; bloody chase; brutality; mass killing; human

cruelty; violence; brutal march; murder; rape; pillage; force exodus; swamp; eviction; slaughter; war; barbarism; weak and tribalized states; genocide, massacre; savage assault; mass murder; ethnic bullying; arson; brutal crackdown; bloody crackdown; blatant violations; ethnic killings; ethnic violence; calculated tyranny; mass deportation; genocidal campaign; genocidal assault; homicidal ethnic hatred; murderous assault; humanitarion nightmare; genocidal war; murderous forces; ethnic rampage; demonic assault; campaign of terror; persecution; aggression; abuse; ethnic conflict; ethnic slaughter; economic catastrophe; political slum; purge; murderous intent… (срамота; окрутна шала; древне мржње; освета; блато; крвави лов; бруталност; масовно убиство; људска окрутност; насиље; брутални марш; убиство; силовање; пљачка; присиљен одлазак; мочвара; исељење; клање; рат; варваризам; слабе и племенске државе; геноцид; масакр; дивљи напад; масовно убиство; етничко злостављање; подметање пожара; брутални обрачун; крвави обрачун; очигледно насиље; убијање на етничкој основи; насиље на етничкој основи; смишљено угњетавање; масовна депортација; геноцидна кампања; геноцидни напад; етничка мржња с циљем убијања; напади које воде убиству; хуманитарна ноћна мора; геноцидни рат; убилачке силе; дивљање засновано на етничкој мржњи; демонски напад; кампања терора; прогон; агресија; злоупотреба; етнички конфликт; етнички покољ; економска катастрофа; политичко блато; чистка; убилачка намера…).

Графикон 4. Најчешће коришћене речи у опису догађаја у текстовима

Када сагледамо ове речи, све су веома негативне. Готово и без контекста помислили би да се ради о опису Холокауста. Можда је најпроблематичнија употреба термина „геноцид" и сличних изведеница и атри-

бута „геноцидни". Наиме, геноцид је у међународном праву дефинисан у УН Конвенцији о спречавању и кажњавању геноцида [Convention on the Prevention and Punishment..., UN, 1948] као кажњиво дело чија је намера потпуно или делимично уништавање националних, етничких, расних и религијских група. Дакле, будући да је дефинисана у међународном праву, пресуду о томе да ли је одређена држава починила овај злочин доноси Међународни суд правде. У време када су писани ови текстови, још није била донета пресуда у случају Босне и Херцеговине против Србије и Црне Горе, где је БиХ за геноцид поднела тужбу против СРЈ. Дакле, употреба термина „геноцид" и сличних изведеница, поготово у контексту дешавања на Косову, нема никакво правно утемељење и самим тим је веома опасна и погрешна у медијским текстовима. Пођимо поново од медијског утицаја и слике коју медији стварају код јавног мњења. Ако бисмо упоредили ово с индивидуалном ситуацијом, то би било као да медиј напише да је оптужени крив за убиство пре него што суд донесе пресуду. Јавност тада на њега гледа као на починиоца, иако особа може бити невина.

Све ове речи стављају Балкан у веома лош контекст. Наравно, подразумева се да се ситуације требају називати својим правим именом, али већ је на први поглед јасно које су стандардне речи у опису рата, а које су речи које бисмо користили када бисмо причали филмску хорор причу. Овде посебно имамо групу речи која смешта Балкан у нижи, потчињени назадни положај у односу на Запад. Наиме, аутори употребљавају термине клање, варваризам, слабе и племенске државе, дивљи напад. Ови термини треба да укажу да је ту реч о назадним народима, који нису цивилизацијски напредовали. Они не познају правила лепог понашања, не поштују принципе модерне демократије и не поштују људска права. Овим речима се управо у јавности западних земаља оправдава бомбардовање Србије и учешће САД у рату. Свакој власти која себе назива демократска власт, потребна је подршка свог народа, како за унутрашњу, тако и за спољну политику. Поготово је та подршка потребна када говоримо о трошењу великих износа националног буџета и слању војних сила негде тамо – на Балкан. Пошто на први поглед не постоји јасан амерички интерес на овим просторима, онда медији морају не само да укажу на интерес, већ и да појачају емпатију народа, покажу да је ту реч о менторисању балканских народа и учењу принципа слободе и правде, те самим тим о апсолутној потреби за интервенцијом.

Затим, занимљиво је да се у 250 текстова понављају исти описи, па чак и исте синтагме. Аутори преузимају једни од других, везују догађаје за описе, земље за кључне речи, народе за чинове. Постоји још једна реч која се веома често појављује а то је peacekeeping (одржавање мира). Ова реч се појављује као главно послање НАТО интервенције. Управо та реч ствара перманентну потребу за подршком – кроз интервенцију, кроз присуство страних војних сила, кроз дипломатске преговоре итд. Сличне овој речи су и: easing tensions, balanced approach (смиривање тензија, балансирани приступ) итд. Такође, постоји и честа појава додавања придева „српски" уз наведене речи. Тако на пример добијамо „српска увреда",

„српско зверство", „српска агресија", „брутална српска владавина", „српска бруталност" итд.

Све ове речи спадају у групу моћних речи у оквиру једног контекста. Реч може да промени расположење читаоца, може да мотивише читаоца на различита дела. Не само да повезујемо речи с емоцијама, већ речи повезујемо и са сликама и звуком. Већина ових речи истовремено су и визуелне по својој природи, као на пример „крвопролиће". Наравно, готово је непотребно поменути да преувеличавање конфликта продаје причу и обезбеђује неопходна финансијска средства за рад медијске куће – реч „рат" не продаје причу, реч „зверство" можда, реч „масакр" сигурно. Дакле, одабир оваквих речи никако није случајан нити неважан.

Следећа варијабла према којој смо анализирали текстове јесте главни догађај којим се текст бави. Нажалост, ово често није било могуће дефинисати, пошто су теме углавном веома комплексне, обухватају више нивоа, више различитих актера, земаља, те самим тим и врло често више догађаја чију приоритетност није могуће одредити и издвојити један догађај као главни.

Догађаје је било могуће јасно дефинисати у случају када је реч о нечему ванредном, као, на пример, пуцњава у средњој школи у америчкој држави Колорадо, маја 1999; убиство Зорана Ђинђића, премијера Србије, марта 2003; хапшење Слободана Милошевића, бившег председника СРЈ, јануара 2001. и његова смрт марта 2006; или бомбардовање Амбасаде Народне Републике Кине у Србији, маја 1999.

Дакле, аутори углавном нису писали своје текстове везано за одређени догађај, већ су давали генерална мишљења о ситуацији. Чак и када је постојао одређени догађај за који можемо везати текст, он је скрајнут, о њему се не пише, он служи само да покрене причу а даљи ток може да оде у потпуно другом правцу. Као што је на пример већ поменути текст о пуцњави у средњој школи у Колораду. Овде се та пуцњава помиње у контексту рата и онога што окупира пажњу америчке јавности. Дакле, текст говори о Косову и томе како Дом представника у Конгресу није дао подршку ваздушном нападу на Југославију а то је заправо одраз стања нације, чија је пажња усмерена на поменуту пуцњаву [Friedman 1999].

Наравно, будући да не говоримо о вестима, већ уредничким и дописничким текстовима, оваква поставка је потпуно очекивана. Догађаји су централни у вестима, а у овим текстовима они су ту да покрену дебату. Самим тим, ова варијабла није толико важна за нашу анализу и истраживање.

Следећа варијабла су кључни актери о којима аутори пишу. Овде је значајно поменути да су као актери узимани сви актери који се помињу, без обзира да ли су имали неко чињење у ситуацији или се помињу успутно, у одређеном контексту. Свакако, за наше истраживање, најважнији су актери који се помињу у контексту одређеног де́ла, и актери који су имали важну улогу у тадашњим политичким дешавањима. Важно је такође напоменути да нисмо збрајали више помињања одређеног актера у оквиру једног текста, већ смо рачунали колико се текстова бави одређеним актером/актерима.

Актери који се помињу можемо поделити у три групе: балкански актери, западни актери и источни актери. Наравно, као и у свакој доброј серији, највише се помиње негативац (the bad guy). Тако се, без конкуренције, текстови који чине наш узорак, највише баве Слободаном Милошевићем, бившим председником СРЈ (видети Графикон 5). О детаљима овог писања касније ћемо више говорити, али за сада је врло значајно приметити разлику између њега и следећег актера, Била Клинтона (William Jefferson Bill Clinton), бившег председника САД. Слободан Милошевић се помиње у 115 текстова, а Бил Клинтон у 76. Дакле, Милошевићем се бави скоро 50% више текстова. Остали актери, чија је улога постала значајна након НАТО интервенције, као што је на пример Џорџ В. Буш, или Војислав Коштуница, нису били толико заступљени у узорку. Такође, ни председници других балканских земаља нису толико помињани. У текстовима се помињу и другу актери као што су Кондолиза Рајс, Садам Хусеин, Ал Гор, Џон Мекејн, Жак Ширак, Николае Чаушеску, Строб Талбот, Колин Пауел, Хавијер Солана, Марти Ахтисари, Кофи Анан, Џон Кери, Осама Бин Ладен, Зоран Ђинђић, Војислав Шешељ, Мило Ђукановић, Рамуш Харадинај, Ибрахим Ругова, Виктор Черномирдин, итд.

Графикон 5. Кључни актери на основу заступљености у текстовима

Како је Слободан Милошевић актер који се најчешће појављује, пружићемо увид у појединости писања о њему. За поједине ауторе *Њујорк тајмса* и њихове дописнике, Слободан Милошевић је био зликовац који се проналази у „Дизнијевим цртаћима", онај којег не волимо у филму, којег на крају побеђује херој приче. Од њега све почиње и с њим се све

завршава. Наиме, највећи проблем који је у то време стајао на путу напретку Балкана и ширењу демократије на Балкану јесте нико други до Слободан Милошевић. Неретко се Слободан Милошевић помињао раме уз раме уз Садама Хусеина, Осаму Бин Ладена – америчких непријатеља на првој линији. На пример, у тексту "Foreign Affairs; I Love the E.U." [Friedman 2001], аутор говори о односима САД и ЕУ. Он овде истиче да САД и ЕУ имају много тачака сарадње, од којих је једна: *how to organize society and whether to fight the really bad guys like Slobo and Saddam* („како организовати друштво и да ли се борити против негативаца као што су Слоба и Садам"). Затим, у тексту који говори о тајним војним судовима које Џорџ Буш жели да искористи за суђење терористима, аутор каже да би Савет безбедности УН требало да успостави међународни суд као што је онај који се бави ратним злочинима почињеним на Балкану [A Travesty of Justice, *NYT*, 2001]. Аутор наставља: *If Slobodan Milosevic can be brought to trial before such a court, so can Osama bin Laden* („Ако Слободану Милошевићу може бити суђено пред таквим судом, може и Осами Бин Ладену"). У тексту "A Plan without a Goal in Kosovo", аутор назива Слободана Милошевића злом силом на свету исто као што је Садам Хусеин [Rieff 1998]. У текстовима се врло често спомиње његова кривица, чињеница да напад никако није усмерен на Србе него на Слободана Милошевића. Када се говори о одлукама САД углавном се помиње израз Clinton Administration, док је то у Србији један човек – Слободан Милошевић. Он одлучује о томе ко ће када бити протеран, убијен или киднапован. На пример, у тексту под насловом "To prevent a Wider War in Kosovo", аутор пише *If Western nations cannot muster a clear and unified message to Mr. Milosevic to restrain his army, he will unleash a new round of ethnic killing in the Balkans* („Ако западне нације не могу да формирају јасну и јединствену поруку господину Милошевићу да зауздa своју војску, он ће отпочети нову рунду етничког убијања на Балкану") [To prevent a wider…, *NYT*, 1998]. Дакле, Милошевић је та индивидуа која одлучује када почиње нова рунда етничког убијања. Аутори су изградили његову личност попут бесног детета с којим треба пажљиво како не би опет урадило нешто безобразно. Дете за које они, родитељи, увек имају адекватну казну док дете не одлучи да ће да послуша наредбе. Називају га политичким фосилом [The Kremlin Looks West, *NYT*, 1999] и политичким анахронизмом [Russia, Captive of History, *NYT*, 1998].

Дакле, не само да су изградили у потпуности његову личност као најгорег негативца балканске приче, већ су такође испратили сваки корак у његовој политици, затварајући поглавље с његовим хапшењем и смрћу. Грађење његове личности и приближавање његове негативности читалачкој публици у САД и шире је значајно из угла добијања подршке за ваздушни напад и генерално америчко присуство на Косову. Сваки лош догађај и свака лоша прича мора да има свог негативца. Мора постојати неко кога ће публика мрзети због оног што се догодило. У случају Балкана, тај неко је Слободан Милошевић. Сама чињеница да се ставља у исти ранг са

Садамом Хусеином и Осамом Бин Ладеном, врло је јасна порука за америчку јавност. То је фиока „светски негативци" против којих се САД бори и ослобађа свет њихове пошасти.

За разлику од Милошевића, остали политичари с ових простора помињу се знатно мање. Тако, на пример, Мило Ђукановић, тадашњи председник Црне Горе, а садашњи премијер, који се помиње свега три пута. Мило Ђукановић је описан као прозападни, демократски лидер [The next Balkan Crisis, *NYT*, 2000]. Остали актери нису осликавани у толикој мери. Бил Клинтон и Џорџ Буш су помињани и у текстовима који покривају националне теме а Балкан се само успутно помиње. Генерално посматрано, Бил Клинтон је описиван као човек који је знао шта ради на Балкану. У једном тексту, аутор наводи да се Клинтон извинио јер је мислио да је рат плод древних мржњи на Балкану [Weisman 1999]. Сада зна да је све то због Слободана Милошевића. Клинтон је осликан као онај који штити права косовских Албанаца, доброчинитељ, неко ко шири демократске вредности и тиме јача и америчку демократију и стабилност у свету. Текстови су ишли у правцу обезбеђивања подршке Клинтону, поготово јер није имао подршку Конгреса.

Следећа варијабла према којој смо анализирали текстове јесте година када је текст објављен. Наш узорак је распоређен у периоду од десет година, почев од 1998. закључно с 2007. Покрива неколико значајних догађаја историје Балкана и односа САД и Запада с Балканом. Тако, полази од припреме НАТО бомбардовања Србије, прати дешавања након бомбардовања, Милошевићево хапшење, смрт, долазак Војислава Коштунице на власт, убиство председника Владе Зорана Ђинђића, захтеве косовских Албанаца за решавање косовског питања, успостављање и рад Хашког трибунала, и поједине догађаје у том периоду у остатку света. За исто то време, прати смену власти у САД и у Русији. У САД Џорџ В. Буш наслеђује Била Клинтона, а у Русији Владимир Путин наслеђује Бориса Јељцина. Такође, прати и смену власти у Хрватској, где након Туђмана на власт долази Стипе Месић. Највећи део нашег узорка, потпуно очекивано, настао је 1999. године, када се десило НАТО бомбардовање Србије (видети Графикон 6). Затим, велики део узорка је настао у две године након што се бомбардовање десило. Како је време од бомбардовања одмицало, било је све мање текстова који су били посвећени Балкану/Југоисточној Европи.

Оваква расподела узорка је потпуно очекивана. Као што смо већ неколико пута нагласили, конфликти су ти који продају новинарски текст. Дакле, најзанимљивији период је свакако онај око бомбардовања. Дипломатска дешавања, преговори након бомбардовања, стабилизација овог региона – све то није толико занимљиво у односу на сам конфликт. Више од половине текстова написано је у две године – 1999. и 2000 (55%). Од укупног узорка (250 текстова), скоро једна четвртина је написана у периоду од 78 дана, 1999. године, колико је трајало бомбардовање (од 24. марта до 10. јуна).

Графикон 6. Објава текстова по годинама

Табела 1. Текстови који су настали током бомбардовања 1999. године

Текстови који су настали током 78 дана бомбардовања 1999. године				
Месец	Март	Април	Мај	Јун
Број текстова	2	37	18	4
Укупно	61			
Проценат у односу на укупан узорак	24,4%			

Наравно, није једини разлог томе чињеница да конфликти продају медијске текстове, већ и чињеница да је овај догађај био предмет дебате, не само међу сталним ауторима *Њујорк тајмса*, већ и међу дописницима и читалачком публиком која је слала коментаре на текстове и дописе настале у том периоду.

Затим, ако опет направимо корелацију с варијаблом вредности, јасно је уочљиво да је већина негативних текстова настала током 1999. године. Од 39 текстова који су оцењени као негативни или неутрално-негативни, чак 16 је настало током 1999. године.

Најзад, долазимо до претпоследње варијабле нашег истраживања, а то је ауторство над текстом. Наш узорак чине текстови сталних аутора *Њујорк тајмса*, али и дописнички текстови. Када је реч о овој варијабли, није било могуће утврдити ауторство за сваки текст, будући да то није било наведено у електронском издању *Њујорк тајмса*. Самим тим, овде ћемо се бавити само оним делом узорка, где смо могли да дођемо до података о аутору односно ауторки текста.

Издвојићемо свакако најзанимљивије: Џефри Хејман, Мелита Габрић, Марти Ахтисари, Миша Глени, Томас Фридман, Филип Корвин, Гејл Колинс,

Илана Бет Ел, Ричард Холбрук, Роберт Д. Каплан, Дејвид Брукс, Мајкл Гленон, Паул Кругман, Курт Кембел, Шејла Бенхабиб, Жан-Мари Гуехењо, Хавијер Солана, Мило Ђукановић, Зоран Ђинђић, Јозеф Јофе, Дејвид Шефер, Џозеф Нај, Тина Розенберг, Вилијам Сафир, Питер Мас, Боб Херберт, Мајкл Игнатиеф, Џими Картер, Дејвид Риф, Филип Таубман, Дадли Клендинен, Марк Томпсон, Николас Брнс, Брус Кларк, Иво Далдер, Волфганг Петрич, Бодо Хомбах, Џозеф Бајден, Том Галагер, Бил Клинтон, Флора Луис, Стјепан Месић, Борис Трајковски, Зоран Живковић, Фатос Нано, Медлин Олбрајт, Масимо Д'Алема, Романо Проди, Јоргос Папандреу итд. На овом подужем списку налазе се како политичари, тако и новинари, аналитичари, експерти у области међународних односа и историје. Један број аутора се понавља више пута (видети Графикон 7).

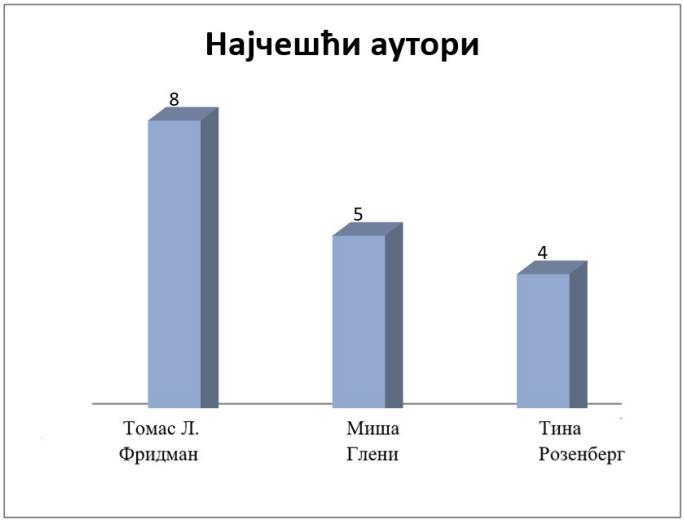

Графикон 7. Најчешћи аутори/ауторке и број текстова

Највише текстова у нашем узорку написао је Томас Фридман, новинар из САД који је редован сарадник *Њујорк тајмса*. Фридман је добио Пулицерову награду три пута и аутор је шест књига. Маја 1981. године понуђен му је посао у *Њујорк тајмсу*. Од тада је пратио значајне теме и догађаје као што су дешавања у Бејруту 1982. (опсада и повлачење Палестинске ослободилачке организације из Бејрута, убиства Палестинаца у избегличким камповима и пратеће догађаје). Током четири године пратио је Џејмса Бекера, државног секретара САД и крај Хладног рата. Годину дана, почетком мандата Била Клинтона, радио је као главни дописник за *Њујорк тајмс* из Беле куће. Од 1995. преузео је рубрику „Спољна политика" у *Њујорк тајмсу* [Thomas L. Friedman, 2016].

Анализирајући текстове Томаса Фридмана, приметно је да је један од текстова привукао највише пажње читалачке јавности. У тексту под

насловом Foreign Affairs; Stop the Music, Фридман пише: *Like it or not, we are at war with the Serbian nation (the Serbs certainly think so), and the stakes have to be very clear: Every week you ravage Kosovo is another decade we will set your country back by pulverizing you. You want 1950? We can do 1950. You want 1389? We can do 1389 too.* Организација Fairness and Accuracy in Reporting (FAIR) оптужила је да су Фридманове опаске ратнохушкаче и узбуркавају баналну расну мржњу и ратне злочине [Fairness and Accuracy in Reporting, 2000]. Заиста, оваква опаска иде помало у екстреме новинарског писања о рату. И у нашем истраживању, овај текст је оцењен као текст с негативном вредношћу. У самом узорку постоји пет текстова који су одговор на Фридманов текст. Један од ових текстова смо већ поменули, чији је аутор Еуген Вебер, у делу који се бави варијаблом вредности. Занимљив је такође одговор који је врло сличан оптужби организације FAIR, у тексту NATO Ground War: A Balkan Quagmire? Наиме, аутор пише да Фридман оваквим опаскама прети српском народу и да је веома занимљиво да није убацио и камено доба у свој пасус, као што је то урадио генерал Куртис Лимеј, када је предлагао бомбардовање Вијетнама и разбијање у парампарчад [Dalrymple, *NYT*, 1999]. Фридман је у својим текстовима користио такође различите синтагме које описују његов поглед на Балкан и рат. На пример, у једном тексту говори о подели која више не влада по принципу Исток–Запад, већ Свет реда – Свет нереда, а НАТО је главно оружје да се савладају претње које долазе из Света нереда [Friedman 2003]. Дакле, Фридман је аутор који је писао доста негативно о Балкану, истовремено остављајући снажан утицај на публику, услед позиције и утицаја који ужива у својој професији.

Најзад, следећи познати аутор, Миша Глени из Велике Британије специјализовао је теме Југоисточне Европе и Балкана, и аутор је неколико књига, између осталог *The Rise and Fall of Yugoslavia* [Misha Glenny, The Guardian, 2016]. Сви текстови овог аутора оцењени су као неутрални, а његов приступ писању о овој теми значајно се разликује од приступа Томаса Фридмана и Тине Розенберг. Ово свакако можемо приписати и чињеници да он није амерички новинар. Глени је давао опште прегледе ситуације, описујући потенцијалне последице дешавања на Балкану. Он је један од аутора који је употребљавао оба израза, и Балкан и Југоисточна Европа, али без икакве разлике у дискурсу, о чему ће касније бити више речи.

Трећа позната ауторка чијих текстова има више у нашем узорку јесте Тина Росенберг. Она је награђивана америчка новинарка, ауторка три књиге, између осталог добитница Пулицерове награде [The Haunted Land..., Tina Rosenberg, The Pulitzer Prizes, 1996]. Росенберг је ауторка која је у више својих текстова користила израз "cycle of killing and revenge" за оно што се дешава на Балкану. О последицама које са собом носи употреба одређених речи и синтагми у новинарским текстовима говорили смо горе у тексту. У једном од својих текстова, Росенберг каже *NATO's bombing of Serbia was based on the same principle – enforcing respect for international law. But many people all over the world did not perceive it that way. Because*

the bombing was not done under the U.N. auspices, theories abounded that Washington was really trying to establish hegemony in the Balkans or assure the flow of Caspian basin oil [Rosenberg 1999]. Дакле, она читаоцима покушава да објасни да постоје различите неистините теорије о томе који је заправо интерес Вашингтона на Балкану, и истовремено покаже који су то заправо интереси и обезбеди подршку народа за учешће САД у рату.

Од осталих значајних аутора, поменућемо још текстове Џимија Картера, Џозефа Бајдена, Била Клинтона и текстове политичара с Балкана. Џими Картер је 39. амерички председник (1977–1981). Текст који је написао за *Њујорк тајмс* критикује НАТО интервенцију. Картер пише: *There, the international community has admirable goals of protecting the rights of Kosovars and ending the brutal policies of Slobodan Milosevic. But the decision to attack the entire nation has been counterproductive, and our destruction of civilian life has now become senseless and excessively brutal. There is little indication of success after more than 25,000 sorties and 14,000 missiles and bombs, 4,000 of which were not precision guided* [Carter 1999]. Картер додаје да чак ни у случају највеће суперсиле на свету, циљ не оправдава увек средства. Картеров текст један је од ретких који преиспитује оправданост интервенције, и тврди другачије у односу на већину аутора и ауторки. Следећи значајан аутор је Џозеф Бајден, који тренутно врши улогу потпредседника САД. Бајденов текст у старту има за циљ да оправда учешће САД у рату на Балкану и придобије подршку америчког народа за даље кораке. Бајден пише о својим надама да ће једног дана власти у Србији кренути да едукује Србе о томе који су то злочини против човечности почињени у име српског народа. Такође, он напомиње да је увек било тешко бавити се конфликтима на Балкану [Biden 2001]. На овај начин, аутор потврђује постојање стереотипа о „проблематичном Балкану". Позната је његова чврста подршка бомбардовању и агресивној политици САД према Балкану. Овај текст је у нашем истраживању оцењен као неутрално–негативан.

Можда најзанимљивији је текст Била Клинтона који даје целокупан преглед ситуације на Балкану и учешћа САД у НАТО интервенцији и даљим корацима. Овај текст је такође оцењен као неутрално–негативан у нашем истраживању. Бил Клинтон користи оба израза у опису дешавања на овим просторима, и Балкан и Југоисточна Европа. У употреби термина, Балкан се користи углавном као негативан термин, док термин Југоисточна Европа углавном у неутралном или благо позитивном контексту. На пример, Клинтон пише: *The Balkans are not fated to be the heart of European darkness...*, док за Југоисточну Европу пише *...if we stick with NATO's campaign and follow through with a strategy to insure that the forces pulling southeastern Europe together are stronger than the forces tearing it apart* [Clinton 1999]. Клинтон такође потврђује стереотипе о Балкану, називајући Србију *balkanized state at the periphery of Europe* (балканизована држава на рубу Европе).

Када је реч о текстовима чији су аутори политичари с Балкана, у нашем узорку се појављују три таква текста. Аутори првог текста су Мило Ђукановић и Зоран Ђинђић (председник Црне Горе, и српски политичар,

касније премијер Србије), аутори другог текста су Стјепан Месић, Борис Трајковски, Зоран Живковић и Фатос Нано (тадашњи председници Хрватске и Македоније и тадашњи премијери Србије и Албаније), а аутор трећег текста је Стјепан Месић. Ђукановић и Ђинђић су написали дипломатски текст, у коме изражавају наду да ће Југославија бити интегрисана у Европску унију и наглашавају демократску посвећеност Црне Горе и Србије демократији [Djukanovic and Djindjic 1999]. Они такође наводе да је јако тешко за демократску опозицију да функционише ефикасно, будући да их народ види као део Запада који је бомбардовао Србију. Текст који су потписали Стјепан Месић, Борис Трајковски, Зоран Живковић и Фатос Нано посебно је занимљив јер употребљава искључиво израз Југоисточна Европа, чиме аутори настоје да ставе регион у позитивнији контекст, а текст говори о интеграцији Југоисточне Европе у остатак Европе [Mesic et al. 2003]. У сличном маниру, поново, пише Стјепан Месић у свом тексту, помињући исто искључиво само Југоисточну Европу [Mesic 2002]. У овом тексту, тадашњи председник Хрватске говори о потпуној спремности Хрватске да задовољи све услове за улазак у НАТО.

Последња варијабла коју смо поставили у истраживању јесу градови из којих долазе дописници. Исто као код претходне варијабле, овде није било могуће утврдити за сваки текст, из које је земље аутор. Ипак, на основу оног што јесте било могуће утврдити, можемо извести одређене закључке. Текстови које је обухватио наш узорак долазе из 16 различитих држава (видети Графикон 8). Очекивано, највећи број текстова долази из САД и Велике Британије, будући да су ово земље које су највише учествовале у догађајима који су покривени овим текстовима.

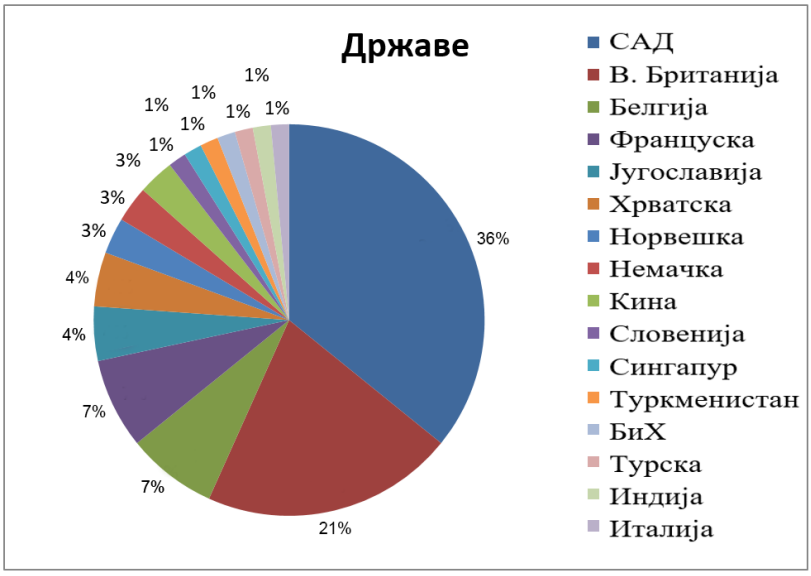

Графикон 8. Државе из којих долазе аутори текстова

Занимљиво је да према подацима који су доступни, није било ниједног текста из Русије, будући да се ова тема итекако тиче Русије и да је сама више пута поменута у текстовима осталих аутора. Ово свакако има везе и с уређивачком политиком *Њујорк тајмса*, између осталог. Оваква расподела узорка је свакако један од индикатора на основу којег можемо тврдити да у овим текстовима проналазимо став Запада о дешавањима на Балкану и осликавање овог простора од стране Запада.

Представљањем резултата у оквиру последње варијабле завршавамо овај најопсежнији, уопштени приказ нашег узорка. Овај приказ нам омогућава да у наредном делу дамо кратак осврт на разлику у употреби термина Балкан – Југоисточна Европа и додатну крађу анализу најинтересантнијих текстова и пасуса који откривају различите дискурсе, који нису обухваћени претходним излагањем.

УПОТРЕБА ТЕРМИНА „БАЛКАН" И „ЈУГОИСТОЧНА ЕВРОПА" И ПРИКАЗ ДИСКУРСА

Као што смо већ навели на почетку овог поглавља, у оквиру узорка постоји 16 текстова где се овај регион обележава искључиво термином Southeast Europe/Southeastern Europe (Југоисточна Европа), затим 26 текстова где се употребљавају оба термина, односно и Balkan или Balkans и Southeastern Europe или Southeast Europe и 208 текстова где се употребљава изричито термин Balkan или Balkans. У наставку ћемо дати крађи приказ и одговор на питање да ли постоји разлика у употреби термина, и ако постоји у чему је та разлика.

Можда је најбоље поћи од дела узорка у којем се користе оба термина, јер ту у једном тексту можемо да извршимо компарацију случајева. У оквиру овог дела узорка, за пет од 26 текстова смо утврдили да не постоји никаква разлика у употреби термина, док се у осталим текстовима могла уочити одређена разлика. Једна од врло честих употреба се свакако јавља при помену Пакта за стабилност Југоисточне Европе. Овде већ примећујемо да ово тело у себи не садржи назив „Балкан", иако је то назив за географски регион који Пакт обухвата. Такође, јавља се помен термина „Југоисточна Европа" уз термин с позитивном конотацијом – „стабилност". Оваква ситуација је присутна и у осталим текстовима, где је примећена одређена разлика у употреби ова два термина. Тако, у једном тексту, већ у првом пасусу примећујемо разлику. *Growing militant activity by ethnic Albanian guerrillas along the Macedonian and Yugoslav borders poses a potentially serious threat to regional stability in southeastern Europe. However, we should put fears of a new Balkan war in their proper perspective* [Hombach 2001]. Дакле, овде примећујемо да аутор користи реч „стабилност" уз термин „Југоисточна Европа", а „рат" уз термин „Балкан".

У тексту Тома Галагера, налазимо објашњење парадигме „Балкан". Галагер каже да Балкан остаје једна од најнегативнијих парадигми у међународним односима [Gallagher 1999].

Коначно, Флора Луис у свом тексту објашњава терминолошку разлику: *The name is taken from the mountains which dominate the peninsula and its hinterland, but 'Balkan' has come to be considered a negative, undesirable description of people doomed to repeat disaster. The politically correct term is now 'Southeast Europe', which, like Central and Eastern Europe, is presumed to carry no baggage.* [Lewis 1999]. Дакле, ауторка овде указује управо на ону разлику која је, између осталог, предмет нашег истраживања.

У текстовима у којима аутори употребљавају само термин „Југоисточна Европа" слична је ситуација. Никаква разлика у употреби није примећена у три текста од укупно 16. У осталим текстовима „Југоисточна Европа" помиње се углавном у контексту стабилности, интеграције у ЕУ, просперитета, мира и демократије, промени политичке парадигме и сл. На пример, текст Романа Продија, који је у то време био председник Европске комисије, симболично носи назив "A New Chapter for Southeast Europe" [Prodi 2000]. Такође, у тексту, Проди говори о промени политичке парадигме у Југоисточној Европи и демократији која маршира у овом региону. Нигде се не помиње Балкан, нити било какве негативне конотације које углавном прате овај термин, и то само годину дана након окончања НАТО бомбардовања Србије.

Дакле, компарацијом дискурса у којима се помињу термин „Балкан" и термин „Југоисточна Европа", долазимо до закључка да поједини аутори користе термине у зависности од позитивног или негативног контекста, односно да термин „Балкан" користе у негативном, а термин „Југоисточна Европа" у позитивном контексту. Ипак, не можемо рећи да је ово опште правило у употреби ових термина, будући да и даље постоји доста аутора који не праве разлику и оба термина користе подједнако у оба контекста.

Најзад, на самом крају наше квалитативне анализе дискурса, даћемо поједине занимљиве примере, који до сада нису били приказани. Интересантна је на пример употреба метафоре о Балкану у тексту "Corruption is the No. 1 Contender" [Barra 1999]. Наиме, аутор пише о боксу и корупцији која лежи у овом спорту, и онда објашњава да је бокс заправо Балкан међу спортовима, подељен између више организација. Дакле, аутор уопште не пише о рату, нити о било чему што има везе с Балканом, али користи овај термин као метафору. Да би нешто било веродостојна метафора, то нешто мора бити препознато у друштву као такво. То значи да је Балкан прихваћена матафора за поделе, распарчавање и сличне концепте.

Затим, аутор једног текста поставља питање да ли је могуће да Слободан Милошевић и његови пратиоци неће стати и презати од било чега на Косову, због своје урођене људске агресије, наслеђене од животињских предака, а односи се на поседовање територије за коју мислиш да је твоја [Levingston and International Herald Tribune, 1999]. Дакле, овде аутор директно смешта Балкан у контекст трибалског народа, који још увек живи по животињским правилима и према животињским инстиктима који га воде.

Ипак, постоји неколико текстова који заузимају другачију позицију и критикују пристрасност у писању и поједностављена гледишта. На

пример, у тексту "A search for justice in the Hague", аутор каже да се Милошевићево суђење не може посматрати поједностављено, и да се злочини почињени против Срба не могу умањивати, гурати под тепих, док се злочини почињени против других преувеличавају и погрешно представљају [Huzsvai 2002].

Дакле, овде аутор покушава да шире сагледа сложен контекст, и све стране које постоје у овој причи, за разлику од већине текстова где не проналазимо овакав приступ. Он управо критикује тај поједностављен приступ.

О овом последњем делу који се бави резултатима нашег истраживања, видели смо разлику у употреби термина „Балкан" и „Југоисточна Европа", кратак преглед дискурса у којима се термини користе и начина на који аутори осликавају Балкан и земље које му припадају.

ЗАКЉУЧАК

Након спроведеног истраживања и анализе 250 текстова у новинама *Њујорк тајмс*, који су написани у периоду од десет година, тачније од 1. јануара 1998. до 31. децембра 2007. године, можемо извести неколико важних закључака о томе како је један од читанијих и значајних америчких медија кроз текстове својих колумниста и дописника осликао Балкан/Југоисточну Европу у периоду конфликта с овим регионом и постконфликтном периоду. Врло је могуће да би одабир другачијег периода донео са собом другачије закључке, али управо је специфичност овог периода утицала на формирање оваких закључака.

Најпре, можемо тврдити да је већина аутора који су писали за *Њујорк тајмс*, било да долазе из САД или из неке друге земље, понекад веома поједностављено давало приказ ситуације у овом региону ослањајући се притом на класичне стереотипе који се везују за овај регион. У текстовима препознајемо и оријентализам односно балканизам, као и пристрасан поглед на ову сложену ситуацију. Већина текстова бави се Балканом полазећи од западне перспективе и односа Запада према региону. Тако ови текстови производе Балкан, убацују ту идеју у све друштвене структуре, па на крају и у сâм Балкан. Овде можемо проширити дефиницију „балканизма" коју је дала Марија Тодорова. Она каже да иста корелација која постоји у оквиру односа Запада и Блиског истока, постоји и у оквиру односа Европе и Балкана. Заправо, иста корелација постоји између Запада и Балкана. Није само Европа та која осликава Балкан као примитивно и назадно, већ и САД. Све оно што представља, налазимо у овим текстовима – строге родитеље који уче дете правим вредностима, дете које никада неће имати то искуство и знање које имају родитељи, успаваног рођака с Истока који не може да стигне Запад, проблематично подручје где владају примитивни и животињски принципи.

Затим, потврдили смо да се у овим текстовима итекако гради јасна слика другог, слика „Балкана", и то поједностављена. Враћамо се и овде на стереотипе које је академска заједница већ увелико препознала у пракси а изучавала у теорији. То је дефинисање Балкана кроз насиље, неваспи-

таност и варваризам и посматрање кроз уску призму, олако помињање сложених концепата и олако коришћење моћних термина и синтагми које са собом носе моћне емоционалне набоје и значења, градећи слику код читалачке публике.

Такође, утврдили смо да постоји много више негативних контекста у којима се помињао овај регион у том периоду, а да такође постоји и разлика у оквиру тога који део региона се помиње. Тако уочавамо разлику у контекстима у којима се помињу Србија, Косово, Босна и Херцеговина, Македонија и контекстима у којима се помињу Хрватска и Црна Гора. Свакако, ово има везе и с дешавањима на тим територијама.

Најзад, када је у питању разлика међу терминима „Балкан" и „Југоисточна Европа", она постоји код неких аутора, и састоји се у том што се термин „Југоисточна Европа" користи када се регион помиње у позитивном контексту, а термин „Балкан" у негативном контексту. Ипак, не можемо рећи да се ова разлика помиње толико често, да бисмо установили правило у писању. Оваква разлика ипак остаје у академском и делимично политичком кругу, као пожељно и непожељно конотирање региона.

Ово истраживање истовремено делимично пружа увид у то како је америчка јавност доживљавала рат на Косову, као значајан међународни догађај у којем је САД имала велику улогу. Период од 10 година је довољан да се одређена слика устали и прихвати, те полазећи од тога, а гледајући из данашње перспективе, од Балкана се очекује нова турбуленција и конфликт. Медији можда не праве значајну терминолошку разлику, али итекако имају моћ да бирају контекст и речи којима ће нешто описати. Није исто ако неко каже рат или геноцид. Није исто ако неко каже убиство или масакр. Зато ће увек бити актуелно истраживати медијска писања о одређеном догађају, узимајући у обзир улогу коју медији имају и чињеницу да неко тамо на другом крају света не зна ништа о Балкану, осим да је то проблематично далеко подручје, где живе племенски народи, вођени животињским инстиктом и жељом за територијом која није њихова.

Свакако, ово истраживање само је део шире слике, и перспектива једног америчког медија.

ПОПИС ТЕКСТОВА КОЈИ ЧИНЕ УЗОРАК

Редни број	Наслов текста	Датум објаве	Аутор/ка	Медиј
1.	Would Punishing Iraq Carry Too High a Price?; Balkan Precedent	19.2.1998.	Marie Tamas	NYT
2.	A Useful Balkan Firewall	2.3.1998.		NYT
3.	As Russia Seethes, NATO Prepares to Grow; Balkan Collapse?	4.3.1998.	Peter A. Poole	NYT
4.	Unified Pressure on Kosovo	8.3.1998.		NYT
5.	To Prevent a Wider War in Kosovo	10.5.1998.		NYT
6.	Rising Storm in the Balkans	6.6.1998.		NYT
7.	Essay; The Kosovo Dilemma	18.6.1998.	William Safire	NYT

8.	Be Certain Any NATO Intervention in Kosovo Is Legal	1.7.1998.	Frederick Bonnart	NYT
9.	Look at the Benefits and Cost of UN Peacekeeping	11.7.1998.	Cedric Thornberry	NYT
10.	Reinforcing Diplomacy on Kosovo	14.7.1998.		NYT
11.	Musical Chairs in Moscow	11.9.1998.		NYT
12.	Too Long to Wait at the U.N.	18.9.1998.		NYT
13.	The 'Third Way' Is No Route to Paradise	27.9.1998.	Tony Judt	NYT
14.	A Plan Without A Goal In Kosovo	28.9.1998.	David Rieff	NYT
15.	The Urgent Agenda in Kosovo	8.10.1998.		NYT
16.	Editorial Observer; Trying to Break the Cycle of Revenge in Bosnia	22.11.1998.	Tina Rosenberg	NYT
17.	Seeking Balkan Justice	25.11.1998.	Michael Pravica	NYT
18.	New Visions for NATO	7.12.1998.		NYT
19.	Motives for a Massacre	20.1.1999.	Misha Glenny	NYT
20.	Italy, Europe and the New Nato	22.1.1999.	Massimo D'Alema, prime minister of Italy	NYT
21.	Foreign Affairs; A Balkan Solution	5.2.1999.	Thomas L. Friedman	NYT
22.	The Fight in George Bush's Future	3.3.1999.		NYT
23.	Balkan Ghosts	7.3.1999.		NYT
24.	Peace Equations in Kosovo	13.3.1999.		NYT
25.	Kosovo Brinkmanship	18.3.1999.		NYT
26.	Editoral Observer; Searching for Graves--and Justice--in Tulsa	20.3.1999.	Brent Staples	NYT
27.	For Balkan Peace, Try Development Instead of Cliché	26.3.1999.	Tom Gallagher	NYT
28.	Inventing NATO's new Role	28.3.1999.		NYT
29.	The Second Front in the Balkans	3.4.1999.		NYT
30.	A Trade to End The Balkan War	4.4.1999.	George Jochnowitz	NYT
31.	A Trade to End The Balkan War; Just Split Kosovo	4.4.1999.	Robertson Morrow	NYT
32.	A Trade to End The Balkan War; Where Is Compassion?	4.4.1999.	Jeffrey Roberts	NYT
33.	A Trade to End The Balkan War; Before Ground Troops	4.4.1999.	Richard M. Perloff	NYT
34.	A Trade to End The Balkan War; A Limited Approach	4.4.1999.	Brooks D. Tucker	NYT
35.	A Season of Sacrifice	4.4.1999.		NYT
36.	When Victims Become A Threat	6.4.1999.	Misha Glenny, director of SEE Change 2004	NYT
37.	A Balkan Quagmire We Should Avoid	7.4.1999.	Brad Taylor	NYT
38.	The Balkan Conflict; A Phony Cease-Fire Offer	7.4.1999.		NYT
39.	A Balkan Quagmire We Should Avoid; Greater China Stake	7.4.1999.	Dick Kidd	NYT

40.	A Balkan Quagmire We Should Avoid; Ghost of Credibility	7.4.1999.	Vahe A. Tiryakian	NYT
41.	A Balkan Quagmire We Should Avoid; Military Quick Fix	7.4.1999.	Dennis Menos	NYT
42.	The Balkan Conflict; Faster Aid for the Refugees	7.4.1999.		NYT
43.	In the Balkans, No Wars are 'Local'	7.4.1999.	Robert D. Kaplan	NYT
44.	A Balkan Quagmire We Should Avoid; Next, Vojvodina?	7.4.1999.	Catalin Avramescu	NYT
45.	Bombs Won't Make A Balkan Peace	8.4.1999.	Bob Tulp	NYT
46.	Diplomatic Principles for Kosovo	8.4.1999.		NYT
47.	War in an Era of Ethnic Conflict	11. 4.1999.		NYT
48.	MEANWHILE : Does Territoriality Drive Human Aggression?	14.4.1999.	Steven Levingston	NYT
49.	War and Peace in Kosovo	15.4.1999.		NYT
50.	War and Analogy	18.4.1999.		NYT
51.	Editorial Observer; Who's Afraid of the Big Bad Balkan Quagmire?	19.4.1999.	Gail Collins	NYT
52.	Paying for Kosovo	21.4.1999.		NYT
53.	Editorial Observer; Keeping Ethnic Tension From Turning Violent	22.4.1999.	Tina Rosenberg	NYT
54.	NATO and a New Europe	23.4.1999.		NYT
55.	Foreign Affairs; Stop the Music	23.4.1999.	Thomas L. Friedman	NYT
56.	Russia, Captive of History	24.4.1999.		NYT
57.	Who Were We in Vietnam?	26.4.2000.	Walter A. McDougall	NYT
58.	Kosovo Strategies	27.4.1999.		NYT
59.	In Multiethnic Asia, Another View of the Balkan Crisis	27.4.1999.	Sunanda K. Datta-Ray	NYT
60.	NATO Ground War: A Balkan Quagmire?	27.4.1999.	Lawrence A. Fox	NYT
61.	NATO Ground War: A Balkan Quagmire?	27.4.1999.	Dennis Dalrymple	NYT
62.	NATO Ground War: A Balkan Quagmire?	27.4.1999.	Eugen Weber, professor	NYT
63.	NATO Ground War: A Balkan Quagmire?	27.4.1999.	John Magnus	NYT
64.	NATO Ground War: A Balkan Quagmire?	27.4.1999.	John R. Byers	NYT
65.	Congress and Kosovo	29.4.1999.		NYT
66.	The Logic of Kosovo	2.5.1999.		NYT
67.	Mr. Milosevic's Peace Overture	3.5.1999.		NYT
68.	Foreign Affairs; Kosovo And Columbine	4.5.1999.	Thomas L. Friedman	NYT
69.	How Can the Vatican Stay Neutral?	4.5.1999.	Andrew Greeley	NYT
70.	G.O.P. Plays Politics On Balkan Crisis	5.5.1999.	Jane W. Prettyman	NYT
71.	Vatican's Balkan Misstep	7.5.1999.	Sol Gittleman	NYT
72.	Vatican's Balkan Misstep; The Pope's Neutrality	7.5.1999.	Harry J. Byrne	NYT

73.	Vatican's Balkan Misstep; Albania in Peril	7.5.1999.	Thomas J. Kertesz	NYT
74.	Elements of a Peace Deal	7.5.1999.		NYT
75.	After The War In Serbia Is Over	8.5.1999.	Milo Djukanovic and Zoran Djindjic	NYT
76.	The Tempest in China	12.5.1999.		NYT
77.	Editorial Observer; Days of Protest and Remembrance at Stanford	12.5.1999.	Philip Taubman	NYT
78.	Before Winter Arrives in Kosovo	20.5.1999.		NYT
79.	A Just and Necessary War	23.5.1999.	William Jefferson Clinton	NYT
80.	Did We Ever Really Try Diplomacy on Kosovo?; Marshall Plan for Serbia	25.5.1999.	Myles Duffy	NYT
81.	The Balkan War Has Exposed the Weakness of China	26.5.1999.	Gerald Segal	NYT
82.	Have We Forgotten The Path To Peace?	27.5.1999.	Jimmy Carter	NYT
83.	The Case Against Mr. Milosevic	28.5.1999.		NYT
84.	A Long-Term Strategy to Stabilize the Balkans	2.6.1999.	Hans Binnendijk and Nick Dowling	NYT
85.	Kosovo Crossroad	3.6.1999.		NYT
86.	The Kosovo Peace Plan	4.6.1999.		NYT
87.	The Kremlin Looks West	6.6.1999.		NYT
88.	Reading Too Much Into a Book	13.6.1999.	Robert D. Kaplan	NYT
89.	Learning From the Ottomans	16.6.1999.	Jason Goodwin	NYT
90.	Old Balkan Hatreds	17.6.1999.	Barnet R. Rubin	NYT
91.	Lessons of the Balkan War	17.6.1999.		NYT
92.	1899:Balkan War : IN OUR PAGES:100, 75 AND 50 YEARS AGO	19.6.1999.		NYT
93.	Balkan Integration	20.6.1999.	Demetrios G. Melis	NYT
94.	A Return to Empire Would Be a Balkan Disaster	23.6.1999.	Solomon Wank	NYT
95.	A Deal to Demilitarize the K.L.A.	23.6.1999.		NYT
96.	Mr. Clinton Looks Home	26.6.1999.		NYT
97.	Restraint on Rebuilding Serbia	29.6.1999.		NYT
98.	Untimely Delay for Mr. Holbrooke	30.6.1999.		NYT
99.	Editoral Observer; A Bad Year for the World's Border Guards	2.7.1999.	Tina Rosenberg	NYT
100.	Foreign Affairs; Was Kosovo World War III?	2.7.1999.	Thomas L. Friedman	NYT
101.	Editorial Observer; Coming to Terms With Kosovo's 'Old' Hatreds	12.7.1999.	Steven R. Weisman	NYT
102.	In the Balkans, a Hard New Challenge for Europe	16.7.1999.	Flora Lewis	NYT
103.	Rebuilding the Balkans	30.7.1999.		NYT
104.	Romania:Is the West Watching?	21.7.1999.	Tom Gallagher	NYT
105.	The European Union Needs to Change Its Spots	12.8.1999.	Milada Anna Vachudova	NYT

106.	Why Russia Risks All in Dagestan	17.8.1999.	Robert D. Kaplan	NYT
107.	Stealing Bosnia's Future	19.8.1999.		NYT
108.	The Self-Righteous West Is Exacerbating Timor's Crisis	30.8.1999.	Philip Bowring	NYT
109.	Editorial Observer; Helping Embattled Children in America's Cities	31.8.1999.	Dudley Clendinen	NYT
110.	Mr. Holbrooke's Return to Kosovo	1.9.1999.		NYT
111.	East Timor Isn't Kosovo	12.9.1999.	Ronald Steel	NYT
112.	Humanitarian Aid in Serbia	12.10.1999.		NYT
113.	Foreign Affairs; The War Over Peace	27.10.1999.	Thomas L. Friedman	NYT
114.	This Peace Accord Failed to Create a Multiethnic Bosnia	20.11.1999.	Mark Thompson	NYT
115.	Corruption Is the No. 1 Contender	24.11.1999.	Allen Barra	NYT
116.	Greece Wants Turkey to Make the Grade	10.12.1999.	George Papandreou, greek foreign minister	NYT
117.	Bringing Turkey Into Europe	13.12.1999.		NYT
118.	Russia's Losing War	28.12.1999.		NYT
119.	2000 and Beyond -- The Shape of an Age to Come	1.1.2000.		NYT
120.	American Leadership at the U.N.	4.1.2000.		NYT
121.	Croatia's Democratic Message	6.1.2000.		NYT
122.	Austria's Extremist Temptation	29.1.2000.		NYT
123.	The Next President's Duty to Intervene	13.2.2000.	Michael Ignatieff	NYT
124.	Croatia Has Joined the Democracies, Showing Serbia the Way	18.2.2000.	Madeleine Albright	NYT
125.	For a Balkan Summit	20.2.2000.	Rajko Igic	NYT
126.	The Next Balkan Crisis	21.4.2000.		NYT
127.	Mr. Putin Missteps	22.5.2000.		NYT
128.	Croatia's Democratic Turn	8.7.2000.		NYT
129.	In America; Cold Facts Of Global Warming	10.7.2000.	Bob Herbert	NYT
130.	America in the World	7.8.2000.		NYT
131.	Mr. Cheney on Defense	2.9.2000.		NYT
132.	Finish the Balkan Job	13.9.2000.	Jeffrey Heyman	NYT
133.	In a Kosovo City Park, A Small Ray of Hope	14.9.2000.	Rand Engel	NYT
134.	Peacekeeping With Honor	18.9.2000.		NYT
135.	Milosevic's Worst Nightmare	1.10.2000.	Timothy Garton Ash	NYT
136.	Balkan Machinations	4.10.2000.		NYT
137.	Liberating Yugoslavia	6.10.2000.		NYT
138.	Abroad at Home; Milosevic and Bush	7.10.2000.	Anthony Lewis	NYT
139.	The Tenacity of Madeleine Albright	7.10.2000.		NYT
140.	Our Place in the Balkans	8.10.2000.	Anthony Lake	NYT
141.	Rebuilding Yugoslavia	12.10.2000.		NYT
142.	Campaigns and Global Crises	15.10.2000.		NYT
143.	South Korea's Peacemaker	15.10.2000.		NYT

144.	Go Ahead, Admit It:Candidate Bush Is Way Out of His Depth	20.10.2000.	Hope Keller	NYT
145.	The Last Lap	23.10.2000.		NYT
146.	No Time for a Balkan Exit	24.10.2000.		NYT
147.	Serbia Is Not Freed Of Its Ugly Illusions	24.10.2000.	Peter Maass	NYT
148.	Al Gore for President	29.10.2000.		NYT
149.	Progress in Kosovo	2.11.2000.		NYT
150.	A New Chapter for Southeast Europe	24.11.2000.	Romano Prodi	NYT
151.	An Atlantic Anchor for All of Europe	5.12.2000.	Friedbert Pfluger	NYT
152.	Revisiting th World Criminal Court	13.12.2000.		NYT
153.	The Bush Foreign Policy Team	16.12.2000.		NYT
154.	Balkan Echoes in Today's Middle East	9.1.2001.	Ilana Bet-El	NYT
155.	An Appraisal; Bill Clinton's Mixed Legacy	14.1.2001.		NYT
156.	The Prosecution of Mr. Milosevic	16.1.2001.		NYT
157.	A New Balkan Map	17.1.2001.	Phillip Corwin, former UN official	NYT
158.	Mr. Clinton's Farewell	19.1.2001.		NYT
159.	The Bush All-Stars	22.1.2001.		NYT
160.	Nation Building'? Yes.	25.1.2001.	Joseph R. Biden Jr.	NYT
161.	Essay; NATO Or ERRF?	25.1.2001.	William Safire	NYT
162.	After People Power	14.2.2001.	Mark C. Medish	NYT
163.	A World Panorama of Troubles Along the 2015 Horizon	2.2.2001.	John C. Gannon	NYT
164.	A Balkan Horror, And Our Shame	23.2.2001.	Tracy Miller	NYT
165.	The Danger in Kosovo	13.3.2001.		NYT
166.	Violence in the Balkans Demands Swifter Reponse by NATO	13.3.2001.	Bodo Hombach	NYT
167.	Editorial Observer; Destroying History's Treasures	15.3.2001.	Tina Rosenberg	NYT
168.	Balkan Ballots, Not Guns	20.3.2001.	Bela Liptak	NYT
169.	Don't Abandon the Balkans	25.3.2001.	Wolfgang Petritsch	NYT
170.	Deadline for Belgrade	26.3.2001.		NYT
171.	Political Peacekeeping in the Balkans	28.3.2001.		NYT
172.	The Serbs' Choice	29.3.2001.	Stjepan Mesic	NYT
173.	The Fate of Slobodan Milosevic	2.4.2001.		NYT
174.	Risking a New War in the Balkans	8.4.2001.	Richard Holbrooke	NYT
175.	Curbing Small Arms	10.4.2001.		NYT
176.	A Short History of American Indifference	15.4.2001.	Josef Joffe	NYT
177.	Reconciliation in the Balkans?	22.4.2001.	Alex Boraine	NYT
178.	1901:Balkan Rivalries : IN OUR PAGES:100, 75 AND 50 YEARS AGO	2.6.2001.		NYT
179.	Tony Blair's Centrist Majority	9.6.2001.		NYT

180.	Foreign Affairs; They Hate Us! They Need Us!	15.6.2001.	Thomas L. Friedman	NYT
181.	Foreign Affairs; I Love the E.U.	22.6.2001.	Thomas L. Friedman	NYT
182.	Tense Macedonia	28.6.2001.		NYT
183.	A New Mental Map of the World	28.6.2001.	Larry Wolff	NYT
184.	A First Step to Balkan Justice	30.6.2001.	Rajko Igic	NYT
185.	Mr. Milosevic Faces the Court	3.7.2001.		NYT
186.	The Other War Crimes Tribunal	6.7.2001.		NYT
187.	The New Pentagon War Strategy	16.7.2001.		NYT
188.	Triangular Diplomacy	18.7.2001.		NYT
189.	It's Time for Germany to Start Pulling Its Weight In Europe	10.8.2001.	Ivo H. Daalder and Karla J. Nieting	NYT
190.	A Fragile Peace for Macedonia	14.8.2001.		NYT
191.	The Promotion of General Myers	25.8.2001.		NYT
192.	In for the Long Haul	16.9.2001.		NYT
193.	Mr. Bush's Most Important Speech	21.9.2001.		NYT
194.	Look Again:Islam and Economic Development Go Together	2.10.2001.	Phillip Bowring	NYT
195.	Balkan Instability Could Create a Terrorist Haven	16.10.2001.	Misha Glenny	NYT
196.	A Travesty of Justice	16.11.2001.		NYT
197.	A Russian Voice in NATO	29.11.2001.		NYT
198.	Why Not Redraw Afghanistan's Borders – or Even Break It Up?	8.12.2001.	Phillip Bowring	NYT
199.	The Kashmir Flashpoint	17.1.2002.		NYT
200.	A Search for Justice in The Hague	13.2.2002.	Andre Huzsvai	NYT
201.	A Treaty Bush Shouldn't 'Unsign'	6.4.2002.	David J. Scheffer	NYT
202.	The Peril of Too Much Power	9.4.2002.	Timothy Garton Ash	NYT
203.	A Russian Role in NATO	2.5.2002.		NYT
204.	Skeptics are wrong : NATO remains necessary	16.5.2002.	Joseph S. Nye, dean of Harward's Kennedy School of Government	NYT
205.	An Unexpected Censor in Bosnia	1.6.2002.		NYT
206.	Editorial Observer; History Lessons for Wartime Presidents and Their Generals	15.9.2002.	Steven R. Weisman	NYT
207.	Germany Speaks	24.9.2002.		NYT
208.	Shopping for Sniper Rifles	20.10.2002.	Stacy Sullivan	NYT
209.	How War Left the Law Behind	21.11.2002.	Michael J. Glennon	NYT
210.	Croatia's president on NATO : LETTERS TO THE EDITOR	21.11.2002.	Stjepan Mesic	NYT
211.	Editorial Observer; How Immigrants Are Transforming the Politics of Europe	30.11.2002.		NYT

212.	Common policy failure : Disunity holds the EU back from a major global role	13.2.2003.	Burkard Schmitt	NYT
213.	Modernizing NATO : A new strategic basis for U.S. forces in Europe	28.2.2003.	Hans Binnendijk	NYT
214.	Assassination in Serbia	13.3.2003.		NYT
215.	NATO's New Front	30.3.2003.	Thomas L. Friedman	NYT
216.	After Djindjic : Will the armed forces take over Serbia?	4.4.2003.	Max Primorac	NYT
217.	1953: Turks Ratify Balkan Pact : IN OUR PAGES: 100, 75 AND 50 YEARS AGO	19.5.2003.		NYT
218.	An appeal : The EU and Southeastern Europe need each other	22.5.2003.	Stjepan Mesic, Boris Trajkovski, Zoran Zivkovic, Fatos Nano	NYT
219.	NATO is irrelevant : A bureaucracy whose time has passed	24.5.2003.	Robert A. Levine	NYT
220.	Balkan model and Iraq	28.5.2003.	Jeffrey Heyman	NYT
221.	Continental unity : Give Balkan nations their proper place in Europe	21.6.2003.	Martti Ahtisari	NYT
222.	An Ethnic War That Still Rages	14.10.2003.	Andrew Rosenbaum	NYT
223.	In Turkey, a History Lesson in Peace	18.11.2003.	Seyla Benhabib	NYT
224.	Iraq: broken promises: U.S. lets down 'New Europe'	19.11.2003.	Mark Brzezinski, Mario Nicolini	NYT
225.	Faster Justice for the Balkans	28.11.2003.		NYT
226.	Turkey and Greece : Aegean peoples begin to share stories again	10.12.2003.	Bruce Clark	NYT
227.	European Security Strategy : Joining forces against common threats	12.12.2003.	Javier Solana, EU High Representative for Common Foreign and Security policy	NYT
228.	Arming the radicals : The prosecutor muddies Serbian waters	17.2.2004.	Misha Glenny	NYT
229.	A Balkan leader who showed the way	4.3.2004.	Melita Gabric	NYT
230.	Mission for NATO : An alliance against the traffic in humans	4.3.2004.	R. Nicholas Burns and Kai Eide	NYT
231.	The Boston Fog Machine	13.3.2004.	David Brooks	NYT
232.	Violence in Mitrovica : The UN and NATO are failing Kosovo	22.3.2004.	Misha Glenny, director of SEE Change 2004	NYT
233.	The Balkans Flare Up	31.3.2004.		NYT
234.	Third World conflicts : A plan to strengthen UN peacekeeping	19.4.2004.	Jean-Marie Guehenno	NYT
235.	An EU ultimatum : Bulgaria's safe nuclear power deserves justice	29.5.2004.	John B. Ritch	NYT
236.	Europe Lifts the Curtain	30.4.2004.		NYT

237.	Enter Right, Exit Left	23.5.2004.	Joshua Foer	NYT
238.	A Poor Choice in Kosovo	24.12.2004.		NYT
239.	War Criminal vs. European Union Should Be an Easy Choice	7.10.2005.	Nicholas Kulish	NYT
240.	Kosovo, Still Messy After All These Years	27.10.2005.		NYT
241.	The Death of Milosevic	14.3.2006.		NYT
242.	March of Folly	17.7.2006.	Paul Krugman	NYT
243.	Germany's Army	1.11.2006.		NYT
244.	No More Delays for Kosovo	17.11.2006.		NYT
245.	Taking Genocide to Court	5.3.2007.		NYT
246.	The Politics of Eurovision	22.5.2007.	Duncan J. Watts	NYT
247.	Sovereignty and Limits for Kosovo	5.10.2007.		NYT
248.	Again and Again in the Balkans	12.11.2007.		NYT
249.	Kurt Campbell	23.11.2007.	Kurt Campbell	NYT
250.	Dangerous, Unfinished Business	6.12.2007.		NYT

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Čomski, Noam (2003). *Mediji, propaganda i system*. Zagreb: Društvo za promicanje književnosti na novim medijima.

Diamond, Edwin (1994). *Behind the Times*, in: Auerbach, Yehudith, Bloch-Elkon, Yaeli (2005). Media Framing and Foreign Policy: The Elite Press vis-à-vis US Policy in Bosnia, 1992–95, in: *Journal of Peace Research*, XLII, 1. London: Sage Publications, Ltd.

Kriesberg, Martin (1946). Soviet News in the "New York Times", in: *The Public Opinion Quarterly*, X, 4. Oxford: Oxford University Press.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

A Travesty of Justice (2001). *New York Times*, 16. 11. 2001. Доступно на: http://www.nytimes.com/2001/11/16/opinion/a-travesty-of-justice.html. Приступљено: 19. 12. 2016.

Ahtisari, Marrti (2003). Continental unity: Give Balkan nations their proper place in Europe. *New York Times*, 21. 6. 2003. Доступно на:http://www.nytimes.com/2003/06/21/opinion/21iht-edmartti_ed3_.html. Приступљено: 26. 7. 2016.

Balkan Ghosts (1999). *New York Times*,7. 3. 1999. Доступно на: http://www.nytimes.com/1999/03/07/opinion/balkan-ghosts.html. Приступљено: 19. 12. 2016.

Barra, Allen (1999). Corruption is the No. 1 Contender. *New York Times*, 24. 11. 1999. Доступно на: http://www.nytimes.com/1999/11/24/opinion/corruption-is-the-no-1-contender.html. Приступљено: 20. 12. 2016.

Barthel, Michael (2015). *Newspapers: Fact Sheet.* Pew Research Center. Доступно на: http://www.journalism.org/2015/04/29/newspapers-fact-sheet/. Приступљено 20. 7. 2016.

Bet-El, Ilana (2001). Balkan Echoes in Today's Middle East. *New York Times*. Доступно на: http://www.nytimes.com/2001/01/09/opinion/09iht-edilana.t.html. Приступљено: 25. 7. 2016.

Biden R. Joseph Jr. (2001). Nation Buidlign? Yes.*New York Times*, 25. 1. 2001. Доступно на: http://www.nytimes.com/2001/01/25/opinion/nation-building-yes.html. Приступљено: 20. 12. 2016.

Carter, Jimmy (1999). Have We Forgotten The Path to Peace? *New York Times*, 27. 5. 1999. Доступно на: http://www.nytimes.com/1999/05/27/opinion/have-we-forgotten-the-path-to-peace.html. Приступљено: 20. 12. 2016.

Clinton, William Jefferson (1999). A Just and Necessary War. *New York Times*, 23. 5. 1999. Доступно на: http://www.nytimes.com/1999/05/23/opinion/a-just-and-necessary-war.html. Приступљено: 20. 12. 2016.

Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (1948). General Assembly of the United Nations. Доступно на: https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%2078/volume-78-i-1021-english.pdf. Приступљено: 19. 12. 2016.

Dalrymple, Dennis (1999). Nato Ground War: A Balkan Quagmire? *New York Times*, 27. 4. 1999. Доступно на: http://www.nytimes.com/1999/04/27/opinion/l-nato-ground-war-a-balkan-quagmire-418269.html. Приступљено: 20. 12. 2016.

Djukanovic, Milo; Zoran Djindjic (1999). After The War In Serbia Is Over. *New York Times*, 8. 5. 1999. Доступно на: http://www.nytimes.com/1999/05/08/opinion/after-the-war-in-serbia-is-over.html. Приступљено: 20. 12. 2016.

Fairness and Accuracy in Reporting (2000). Доступно на: http://fair.org/extra/cpj-declares-open-season-on-thomas-friedman/. Приступљено: 20. 12. 2016.

Friedman, Thomas L. (1999). Foreign Affairs; Kosovo and Columbine. *New York Times*, 4. 5. 1999. Доступно на: http://www.nytimes.com/1999/05/04/opinion/foreign-affairs-kosovo-and-columbine.html. Приступљено: 19. 12. 2016.

Friedman, Thomas L. (2001). Foreign Affairs; I Love the E.U., *New York Times,* 22. 6. 2001. Доступно на: http://www.nytimes.com/2001/06/22/opinion/foreign-affairs-i-love-the-eu.html. Приступљено: 20. 12. 2016.

Friedman, Thomas L. (2003). NATO's New Front. *New York Times*, 30. 3. 2003.Доступно на: http://www.nytimes.com/2003/03/30/opinion/nato-s-new-front.html. Приступљено: 20. 12. 2016.

Gallagher, Tom (1999). For Balkan Peace, Try Development Instead of Cliché. *New York Times*, 26. 3. 1999. Доступно на: http://www.nytimes.com/1999/03/26/opinion/26iht-edtom.2.t_2.html. Приступљено:29.7.2016.

Glenny, Misha (2016). The Guardian, cite. Доступно на: https://www.theguardian.com/profile/mishaglenny. Приступљено: 20. 12. 2016.

Hombach, Bodo (2001). Violence in the Balkans Demands Swifter Reponse by NATO.*New York Timesu*, 13. 3. 2001. Доступно на: http://www.nytimes.com/2001/03/13/opinion/13iht-edhomb.t.html. Приступљено: 29. 7. 2016.

Huzsvai, Andre (2002). A Search for the Justice in The Hague. *New York Times*, 13. 2. 2002. Доступно на: http://www.nytimes.com/2002/02/13/opinion/l-a-search-for-justice-in-the-hague-601160.html. Приступљено: 30. 7. 2016.

Levingston, Steven and International Herald Tribune (1999). Meanwhile: Does Territoriality Drive Human Aggression? *New York Times*, 14. 4. 1999. Доступно на: http://www.nytimes.com/1999/04/14/opinion/14iht-edsteve.2.t.html. Приступљено: 20. 12. 2016.

Lessons of the Balkan war (1999). *New York Times*, 17. 6. 1999. Доступно на: http://www.nytimes.com/1999/06/17/opinion/lessons-of-the-balkan-war.html. Приступљено: 19. 12. 2016.

Lewis, Flora (1999). In the Balkans, a Hard New Challenge for Europe.*New York Times*, 16. 7. 1999. Доступно на: http://www.nytimes.com/1999/07/16/opinion/16iht-edflora.2.t.html. Приступљено: 29. 7. 2016.

Maass, Peter (2000). Serbia is Not Freed Of Its Ugly Illusions.*New York Times*, 24. 10. 2000. Доступно на: http://www.nytimes.com/2000/10/24/opinion/serbia-is-not-freed-of-its-ugly-illusions.html. Приступљено: 20. 12. 2016.

Media Bias 101 (2014). Media Research Center. Доступно на:http://www.mrc.org/sites/default/files/uploads/documents/2014/MBB2014.pdf. Приступљено: 20. 12. 2016.

Mesic, Stjepan; Boris Trajkovski, Zoran Zivkovic, Fatos Nano (2003). An appeal: The EU and Southeastern Europe need each other. *New York Times*, 22. 5. 2003. Доступно на: http://www.nytimes.com/2003/05/22/opinion/22iht-edmesic_ed3_.html. Приступљено: 29. 7. 2016.

Mesic, Stjepan (2002). Croatia's president on NATO: Leters to the Editor. *New York Times*, 21. 11. 2002. Доступно на: http://www.nytimes.com/2002/11/21/opinion/21iht-edlet_ed3__52.html. Приступљено: 29. 7. 2016.

Mitchell, Amy; Jeffrey Gottfried, Jocelyn Kiley, Katerina Eva Matsa (2014). Political Polarization & Media Habits. Pew Research Center, 21. 10. 2014. Доступно на: http://www.journalism.org/2014/10/21/political-polarization-media-habits/. Приступљено: 20. 12. 2016.

Prodi, Romano (2000). A New Chapter for Southeast Europe.*New York Times*, 24. 11. 2000. Доступно на: http://www.nytimes.com/2000/11/24/opinion/24iht-edprodi.t.html. Приступљено: 29. 7. 2016.

Pulitzer Prizes (2016). Доступно на: http://www.nytco.com/pulitzer-prizes/. Приступљено: 20. 12. 2016.

Rieff, David (1998). A Plan without a Goal in Kosovo.*New York Times*, 28. 9. 1998. Доступно на: http://www.nytimes.com/1998/09/28/opinion/a-plan-without-a-goal-in-kosovo.html. Приступљено: 19. 12. 2016.

Rosenberg, Tina (1999). Editorial Observer; A Bad Year for the World's Border Guards*, New York Times*, 2. 7. 1999. Доступно на: http://www.nytimes.com/1999/07/02/opinion/editorial-observer-a-bad-year-for-the-world-s-border-guards.html. Приступљено: 21. 12. 2016.

Rubin, Barnett R. (1999). Old Balkan Hatreds.*New York Times*, 17. 6. 1999. Доступно на: http://www.nytimes.com/1999/06/17/opinion/l-old-balkan-hatreds-206555.html. Приступљено: 19. 12. 2016.

Russia, Captive of History (1999). *New York Times*, 24. 4. 1999. Доступно на: http://www.nytimes.com/1999/04/24/opinion/russia-captive-of-history.html. Приступљено: 19. 12. 2016.

The Haunted Land: Facing Europe's Ghosts After Communism, by Tina Rosenberg (1996). The Pulitzer Prizes. Доступно на: http://www.pulitzer.org/winners/tina-rosenberg. Приступљено: 20. 12. 2016.

The Kremlin Looks West (1999). *New York Times*, 6. 6. 1999. Доступно на: http://www.nytimes.com/1999/06/06/opinion/the-kremlin-looks-west.html. Приступљено: 19. 12. 2016.

The New York Company – Our History (2016). Доступно на: http://www.nytco.com/who-we-are/culture/our-history/#1835-1880. Приступљено: 20. 12. 2016.

The next Balkan Crisis (2000*).New York Times*, 21. 4. 2000. Доступно на: http://www.nytimes.com/2000/04/21/opinion/the-next-balkan-crisis.html. Приступљено: 19. 12. 2016.

Thomas L. Friedman (2016). Official Biography. The New York Times. Доступно на: http://www.thomaslfriedman.com/about-the-author. Приступљено: 20. 12. 2016.

To Prevent a Wider War in Kosovo (1998). *New York Times*, 10. 5. 1998. Доступно на: http://www.nytimes.com/1998/05/10/opinion/to-prevent-a-wider-war-in-kosovo.html. Приступљено: 27. 7. 2016.

Watts, Duncan J (2007). The Politics of Eurovision.*New York Times*, 22. 5. 2007. Доступно на: http://www.nytimes.com/2007/05/22/opinion/22watts.html. Приступљено: 19. 12. 2016.

Weber, Eugen (1999). Nato Ground War: A Balkan Quagmire? *New York Times*, 27. 4. 1999. Доступно на: http://www.nytimes.com/1999/04/27/opinion/l-nato-ground-war-a-balkan--quagmire-418234.html. Приступљено: 19. 12. 2016.

Weisman, Steven R. (1999). Ediorial Observer; Coming to Terms with Kosovo's 'Old' Hatreds. *New York Times*, 12. 6. 1999. Доступно на: http://www.nytimes.com/1999/06/12/opinion/editorial-observer-coming-to-terms-with-kosovo-s-old-hatreds.html. Приступљено: 28. 7. 2016.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

THE BALKANS AND THE SOUTHEAST EUROPE IN *THE NEW YORK TIMES*, 1998 TO 2007

by

SANJA NASEVSKI
Belgrade Open School
Masarikova 5/16, Belgrade, Serbia
sanja.nasevski@bos.rs

SUMMARY: This work focuses on the research of media texts from the daily newspaper *New York Times*, which include words "Balkans"/"Balkan" and "Southeast Europe"/"Southeastern Europe", and which were published over ten years period, from 1998 to 2007. Two columns were analyzed, "Editorials" and "Opinion", since they are the best picture of the additude of media towards the subject or issue in question. The special focus was on the context and discourse of the stories about this region, keywords which were used and the question of different approach, depending on the words which authors used to refer to this area – Balkan or Southeast Europe. In order to give a wider picture about the sample, the media texts, this paper will start with the presentation of the *New York Times*, and after that the research will be presented – the general results, categories, variables and the most important conclusions.

KEYWORDS: Balkan, Southeast Europe, Yugoslavia, Kosovo, war, New York Times, media

1050

ХРОНИКЕ / CHRONICLES

UDC 323(510)"2016"

КИНА СЕ ГЛОБАЛИЗУЈЕ: ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА УТОПИЈЕ?

(Извештај са скупа „КПК у дијалогу са светом: Иновације у глобалном економском управљању", Чунгћинг, 13–15. октобар 2016)

Ово је био трећи дијалог Партије (КПК) са светом. Прва два одржана су у Пекингу (прошле[1] и претпрошле године), а овај у Чунгћингу, најмногољуднијем кинеском граду (33 милиона становника), с најдинамичнијом стопом раста БДП-а од 11% (док се у Кини та стопа готово преполовила, означавајући почетак ере „нове нормалности" – тј. „прелазак од квантитета на квалитет").

Чунгћинг[2] је изабран да би учесници из прве руке могли да виде праксу и резултате иновативних мера које Кина предузима у економском управљању.

Тема овогодишњег Дијалога била је „Иновације у глобалном економском управљању: иницијативе и акције политичких партија", другим речима, колико и како политичке партије могу да допринесу реализацији (кинеског, а глобалног) мегапројекта *Нови пут свиле* („Појас и пут") који представља (у светским размерама пионирску) синтезу телурократске и таласократске геоекономске стратегије, а која је и по обухвату и разуђености без преседана у светској историји; та стратегија – на први поглед – делује као „немогућа мисија". Да ли је то послање остварив, који су изгледи „имплементације утопије", које су могућности (и границе) интелектуалног (и моралног) вођења друштва, однос демократије и меритократије (постоји ли њихова оптимална комбинација и да ли се она мења у времену и простору), итд., итд. Све су то била питања на дневном реду овог скупа.

Платформа скупа одише истовремено принципијелношћу и прагматизмом. Она (у духу Денг Сјаопинга) мири и усаглашава *начела*, *вредности* и *интересе*. У њој се полази од тога да „у ери када се људска бића

[1] Тема *Дијалога 2015.* била је: „Дисциплиновати Партију: Одговорност Партије".

[2] Захваљујем се Наташи Костић на транслитерацији кинеских топонима и личних имена.

све више повезују у заједницу ... судбине и интереса, изградња и реформа система глобалног економског управљања – који укључује интересе свих привреда у свету и благостање свих становника планете – постаје све ургентнији захтев који заједнички треба да подрже (и као свој задатак реализују) различите организације земаља и региона у процесу у коме мора да се чује глас сваке личности и у коме је неопходна мудрост свих страна".

На скуп су позвани лидери политичких партија, државници, научници, привредници... Одазвале су се личности (преко 300) и организације (неколико десетина) из више од 50 земаља, највише из Африке и југоисточне Азије, али и из Европе, Аустралије, Новог Зеланда, САД, Руске Федерације, бивших совјетских република, Монголије, Јапана, Јужне Кореје, Сингапура, Канаде, Мексика, Аргентине...

Скуп је одржан од 13. до 15. октобра 2016. године у бившој ратној престоници Кине; зато је програм укључио и посету музеју рата и револуције и разговор с локалним властима о питањима развоја града. Сличан разговор (више окренут темама будућности) уприличен је и у чунгћиншком Урбанистичком заводу где је после фасцинантне визуелне презентације било говора о пет стратешких праваца развоја Града-Покрајине Чунгћинг. Такође се разговарало о сарадњи чунгћиншких планера-урбаниста с колегама у другим (пре свега, афричким) земљама у градњи „паметних" градова-башти.

После свечаног банкета 13. увече, 14. октобра ујутро уследила је церемонија отварања у којој су се (више у радном него церемонијалном стилу, дакле, кратко и садржајно) обратили: Сонг Тао, министар у Међународном одељењу ЦК КПК (IDCPC); Хуанг Ћифан, заменик секретара ОК КПК и градоначелник Чунгћинга (председник општинске народне владе); Ксајсомфоне Фомвихане, председник Лаоског националног фронта изградње, Едвард Милибанд, млађи син Ралфа Милибанда, (марксистичког теоретичара, рођен 1969), некадашњи лидер Лабуристичке странке, члан британског Парламента и бивши државни секретар за енергетику и климатске промене.

Од *страних* учесника скупа – *државника и политичара* – (осим наведених) треба још поменути неке актуелне и бивше државне службенике и лидере политичких партија:

Актуелни државни службеници: Чарлот Салвај, премијер Вануатуа; Мијегомбо Енкхболд, председник монголског парламента; Чињбај Турсунбеков, председник Парламента Киргизије; Абдула Масех Мохамед, председник Народног Меџлиса (скупштине) Малдива; Самдеч Кролахом Сар Хенг, заменик премијера и министар унутрашњих послова Камбоџе; Бадрија Сулиман Абас Хамид, заменица председника парламента Судана; Марселино Бартелеми, заменик председника Парламента Вануатуа; Оук Рабун, министар руралног развоја у Влади Камбоџе; Цедев Дашдорџ, монголски министар рударства и тешке индустрије; Пуревџав Ганкху, монголски министар енергетике; Нкосинати Мтетва, јужноафрички министар уметности и културе; Пол Лим, камбоџански министар унутра-

шњих послова; Ел Садиг Мохамед Али, министар спољне трговине Судана; Као Дук Фат, високи државни чиновник у Министарству привреде Вијетнама...

Бивши државни службеници: Бронислав Коморовски, некадашњи председник Пољске; Доминик Де Вилпен, бивши француски премијер; Жан Кретјен, бивши канадски премијер; Кевин Руд, бивши премијер Аустралије; Лајам Берн, бивши министар финансија УК; Сергеј Жељезњак, заменик генералног секретара Јединствене Русије и бивши потпредседник руске Думе; Вираџај Вираметкул, бивши министар науке и технологије у влади Тајланда; Налини Тависин, бивша министарка без портфеља у тајландској влади...

Поред тога, скупу је присуствовало 26 страних дипломата акредитованих у Кини (углавном из суседних земаља).

У *Дијалогу 2016* учествовало је преко четрдесет партија: Комунистичка партија Вијетнама; Комунистичка партија Француске; Народна партија, Камбоџа; Републикански предлог (Propuesta Republicana, PRO) Аргентина; Голкар партија, Индонезија; Партија Нур Отан, Казахстан; Институционална револуционарна партија (Partido Revolucionario Institucional, PRI), Мексико; Мозамбички ослободилачки фронт (Frente de Libertação de Moçambique, FRELIMO) Мозамбик; Народна организација Југозападне Африке (South West Africa People's Organization, SWAPO), Намибија; Јединствена Русија; Афрички национални конгрес, Јужна Африка; Демократска странка, Тајланд; Чама Ча Мапиндузи (Chama Cha Mapinduzi, CCM; Партија револуције), Танзанија; Национални покрет отпора, Уганда; Зимбабвеански афрички национални савезно-патриотски фронт (ZANU-PF), Зимбабве; Партија националне будућности, Египат; Европска уједињена левица / Нордијска зелена левица (European United Left / Nordic Green Left European Parliamentary Group, GUE/NGL), група странака у Европском парламенту; СДП (SDP), СР Немачка; Социјалистичка партија Мађарске; Либерално-демократска партија Јапана; Унија солидарности и развоја, Мијанмар; Странка правде и развоја, Турска; Народни покрет за ослобођење Анголе – Партија рада (Movimento Popular de Libertação de Angola – Partido do Trabalho) MPLA-PT, Ангола; Партија слободних Египћана; Социјалистички покрет за интеграцију, Албанија; Народна партија обнове и демократије (People's Party for Reconstruction and Democracy, PPRD), ДР Конго; Народни збор за напредак (People's Rally for Progress, RPP), Џибути; Етиопски револуционарни народни фронт; Комунистичка партија Француске; Џаната партија, Индија; Демократска странка Италије; Демократска странка Јапана; Партија јубилеја (Jubilee Party), Кенија; Народна револуционарна партија (People's Revolutionary Party, PRP), Лаос; Лабуристичка партија, Нови Зеланд; Алијанса за Републику – Џакар (APR-Yaakaar; L'Alliance pour la République, APR), Сенегал; Национална конгресна партија, Судан; Суданski народни ослободилачки покрет (Sudan People's Liberation Movement, SPML), Јужни Судан...

Партије су делегирале своје челне или друге, високо рангиране, чланове.

У *Дијалогу 2016* учествовало је око 60 кинеских делегата из државних и партијских структура (од тога 20 у VIP статусу):

Хуанг Кунминг, извршни вицеминистар Одељења за публицитет и генерални директор Канцеларије Управног комитета ЦК КПК за духовну цивилизацију (Office of the Spiritual Civilization Steering Committee of the CPC Central Committee); Хуанг Ћифан, заменик секретара ОК КПК и градоначелник Чунгћинга (председник општинске народне владе); Су Ћингје, председник Чунгћиншког комитета Кинеске народне консултативне конференције; Гуо Јецу, вицеминистар у Међународном одељењу ЦК КПК (IDCPC); Сју Лиупинг, вицеминистарка у Међународном одељењу ЦК КПК (IDCPC); Лин Јифу, некадашњи потпредседник Светске банке и почасни декан Националне школе развоја у Пекингу; Кај Фанг, потпредседник Кинеске академије друштвених наука; Фанг Сингхај, потпредседник Кинеске регулаторне комисије за хартије од вредности; Џанг Гуоћинг, заменик секретара ОК КПК у Чунгћингу; Џанг Минг, члан Сталног комитета и генерални секретар ОК КПК у Чунгћингу; Чен Лиупинг, заменик градоначелника Општинске народне владе у Чунгћингу; Лиу Гуејпинг, заменик градоначелника Општинске народне владе у Чунгћингу; Лиу Веј, председник Ренмин универзитета Кине; Лиу Ћитао, секретар Кинеске компаније за изградњу комуникација (China Communication Construction Company, CCCC) Комитета КПК и председник CCCC; Ванг Јаћун), помоћник секретара у Међународном одељењу ЦК КПК (IDCPC); Ју Бин, члан Групе водећих партијских чланова и генерални секретар Главне канцеларије Центра за развојна истраживања Државног савета; Ли Јенхонг, председник и CEO, Baidu.Inc; Лиу Ћиенгдонг, CEO, JD.com.

Треба поменути и имена чланова „академске заједнице" који су учествовали у *Дијалогу 2016*:

Сшрани: Данијел Бел, професор Цингхуа универзитета; Кјелд Ерик Бродсгард, директор Центра за азијска истраживања Копенхагенске пословне школе, Данска; Флеминг Кристијансен, професор кинеских студија на Универзитету у Дуисбургу, Есен, СР Немачка (Чунгћинг је почетна станица железничког евроазијског пута свиле, а Дуисбург, привремено, завршна станица тог крака *Појаса и йуша*); Џунг Нам Ли, професорка и директорка Центра за кинеске студије при Азијском истраживачком институту Корејског универзитета, Јужна Кореја; Ана Радван, директорка Института „Бронислав Коморовски", Пољска; Сергеј Петрјајев, заменик председника међународне уније Eurasian Consideration; Дмитриј Новиков, шеф Друштвено-конзервативног центра у Кини; Мартин Џејкс, предавач на одељењу за међународне студије и политику Кембричког универзитета; Линда Јуе, директорка Центра за кинески раст Оксфордског универзитета, тренутно гостујући професор Пекиншког универзитета; Џон Рос, Чонкјаншки Институт за финансијске студије Ренмин универзитета; Лиу Канг, директор Кинеског истраживачког центра Џјук универзитета, САД; Блејн Џонсон, Центар за амерички прогрес, Вашингтон; Амар Батачарија, Институт Брукингс, Вашингтон.

Домаћи: Џенг Јонгниен, директор Института за Источну Азију Националног универзитета у Сингапуру; Лиу Јуелианг, Фуђијан академија пољопривредних наука; Ли Сјангјанг, директор Националног института за интернационалне стратегије Кинеске академије друштвених наука; Лиу Каијанг, заменик генералног секретара Кинеског удружења за међународно разумевање; Ванг Шаогуанг, Одељење за управљање и за јавну управу Кинеског универзитета у Хонг Конгу; Пан Веј, професор и директор Центра за кинеска и глобална питања Пекиншког универзитета; Ли Шимо, истраживач Ћонћиу института за развојне и стратешке студије (Шангај) и члан Савета Института за кинеске студије Фудан универзитета (то је универзитет на коме је разрађена методологија рангирања светских универзитета, тзв. Шангајска листа); Чанг Вејвеј, директор Института за кинеске студије Фудан универзитета; Сонг Луџенг, истраживач Ћонћиу института за развојне и стратешке студије (Шангај), тренутно у Француској; Џу Хајбин, главни економист JP Morgan Chase & Co, Кина; Џанг Ћијенпинг, директор Центра за регионалну сарадњу Кинеске академије за међународну трговину и економску сарадњу Министарства спољне трговине; Ванг Јивеј, професор Ренмин универзитета; Ванг Вен, извршни директор Чонкјаншког Института за финансијске студије Ренмин универзитета; Хе Бјао, заменик директора Чонкјаншког Института за финансијске студије Ренмин универзитета; Лиу Ћијенпинг, директор академског одељења Чонкјаншког Института за финансијске студије Ренмин универзитета; Џоу Сименг, истраживачки секретар Чонкјаншког Института за финансијске студије Ренмин универзитета.

14. октобар

Свечано отварање

У уводном слову Сун Џенгкај, члан Политбироа ЦК КПК и секретар ОК КПК Чунгћинга дефинисао је програмски оквир рада конференције поставивши неколико питања: Пред тешкоћама и изазовима у привредама различитих земаља и региона, схватајући реалност у функционисању светског система економског управљања, суочени с ривалским стремљењима и аргументима и различитим концептима и правцима, не можемо а да се не запитамо каква је свету потребна перспектива у погледу глобалног економског управљања? Како ће се интегрисати системи управљања и идеје различитих земаља? И како земље могу јачати међусобну повезаност у примени својих политика и правила?

Лидери КПК високог нивоа (у сарадњи с научницима) разрадили су идеју КПК о глобалном економском управљању подробно и обухватно тако да свет може разумети позицију КПК, њен предлог и одговорност у активном учешћу у реформи и иновацијама међународног економског управљања.

Хангџу Г20 самит је дао многе резултате. Свет с радозналошћу прати како ће се закључци тог Самита провести у дело, односно како ће Кина

подстаћи привредни развој у свету и иновације у глобалном економском управљању путем сопствених иновација и координације, кроз (економски, социјално и еколошки) одржив, отворен, ефикасан и правичан, заједнички развој. Који је напредак постигнут у кинеским покрајинама, градовима, финансијским институцијама и предузећима, пре свега у реформама и развоју, као и у иновацијама и истраживањима новог управљања? Како ће *Азијска банка за инвестирање у инфраструктуру* и Иницијатива *Појас и пут*, које је Кина покренула, родити нове идеје и обезбедити успешне иновације у глобалном економском управљању? Како развојне плодове и искуства Кине превести у вишедобитнички напредак за све земље, односно како од тога има користи читав свет?

На ова питања одговарали су, дакако свако са свог становишта: Мијегомбо Енкхолд, председник Монголске народне партије и председник Монголског парламента; Чињбај Турсунбеков, председник Парламента Киргизије; Гведе Манташе, генерални секретар Афричког националног конгреса и Доминик де Вилпен, некадашњи француски премијер.

Уследиле су радионице (назване *Мудрост говори*), у којима су подробније разматрана горе наведена питања разврстана у четири теме:

1. *Сарадња највећих земаља у глобалном економском управљању*

У оквиру ове теме имали су кратка излагања Лин Јифу, некадашњи потпредседник Светске банке и почасни декан Националне школе развоја у Пекингу и Едвард Милибанд, бивши лидер Лабуристичке странке. Модератор Ванг Вен, извршни декан чонкјаншког Института за финансијске студије Ренмин универзитета, питањима је подстицао дијалог двојице говорника, а потом је давао реч новинарима и публици који су постављали питања. Ова Радионица трајала је 60 минута; толико су трајале и наредне три радионице, организоване по истом обрасцу.

2. *Добитничка (win-win) сарадња у иницијативи „Пут и појас"*

Учесници: Фанг Сингхај, потпредседник Кинеске регулаторне комисије за хартије од вредности и Абхисит Вечајива, лидер Демократске странке Тајланда и бивши тајландски министар спољних послова. Модератор: Ванг Јивеј, професор Ренмин универзитета.

3. *Улоге Кине и Европе у глобалном економском управљању*

Говорници: Ценг Јонгниен, директор Института за Источну Азију Националног универзитета у Сингапуру и Лајам Берн, бивши британски министар финансија. Модератор: Ерик Ли, члан Управног одбора Института за кинеске студије Фудан универзитета.

4. *Кинески предлози у вези с глобалним економским управљањем*

Говорници: Чанг Вејвеј, декан Института за кинеске студије Фудан универзитета и Мартин Џејкс, предавач на Одељењу за међународне студије и политику Кембричког универзитета (и аутор књиге: Martin Jacques, When China Rules the World: The End of the Western World and the Birth of a New Global Order и филма Understanding the Rise of China). Модератор: Јанг Руи, главни спикер Кинеске телевизије (CCTV).

Пленарна сесија I

Првим делом председавао: Гуо Јеџу, вицеминистар у IDCPC. Говорници су били: Хуанг Кунминг, извршни вицеминистар Одељења за публицитет и генерални директор Канцеларије Управног комитета ЦК КПК за духовну цивилизацију; Хуанг Ћифан, заменик секретара ОК КПК и градоначелник Чунгћинга; Лин Јифу, некадашњи потпредседник Светске банке и почасни декан Националне школе развоја у Пекингу; Лиу Веј, председник Ренмин универзитета Кине; Кај Фанг, потпредседник Кинеске академије друштвених наука и Џенг Јонгниен, директор Института за Источну Азију Националног универзитета у Сингапуру.

Модератор другог дела био је Јанг Руи, главни спикер Кинеске телевизије (CCTV). Говорници: Фанг Сингхај, потпредседник Кинеске регулаторне комисије за хартије од вредности; Лиу Ћитао, секретар Кинеске компаније за изградњу комуникација (CCCC); Сетја Новантo, раније председник Парламента Индонезије и актуелни председник Голкар партије; Лиу Ћијангдонг, CEO, JD.com. Ли Јенхонг, председник и CEO, Baidu. Inc; Бронислав Коморовски, некадашњи председник Пољске.

Истовремено се одржавао и *Теоретски семинар кинеских и афричких политичких партија* (који је наставио рад и сутрадан) и *Дијалог КПК и политичких партија из земаља прибрежних Меконгу*.

14. октобра навече учесници конференције могли су да уживају у уметничком програму – *Чунгћинг ноћу* – мозаику фолклорних, оперских и акробатских тачака врхунских уметника.

15. октобар

Дијалог политичких партија на тему *Политичке партије и иновације у глобалном економском управљању* текао је симултано у четири групе:

Група 1. Модератор: Чао Вејдонг, заменик генералног директора Бироа III IDCPC (Западноазијски и северноафрички послови). Говорници: Едмунд Хаџинасто (бивши амбасадор Албаније у Србији), члан Председништва и секретар за политичке и изборне послове албанског Социјалистичког покрет за интеграцију, Елиса Спиропали, председник омладине Социјалистичке партије Албаније; Фархад Кванганов, секретар казахстанске партије Нур Отан; Артикбајев Осмонбек, члан парламента Киргистана и Сергеј Жељезњак, заменик генералног секретара Јединствене Русије.

Група 2. Модератор: Ма Хуеј, генерални директор Бироа VII IDCPC (Амерички, океанијски и нордијски послови). Говорници: Едвард Милибанд, бивши лидер лабуриста; Жан-Шарл Негр, координатор Националног извршног комитета КП Француске; Торстен Шафер-Гумбел, потпредседник СПД-а, СРНемачке; Лија Квартапеле, председница посланичке групе Демократске странке у одбору за спољне послове италијанског Парламента и Најџел Хоуорт, председник Лабуристичке странке, Нови Зеланд.

Група 3. Модератор: Рао Хуејхуа, заменик генералног директора Бироа I IDCPC (Јужноазијски и југоисточноазијски послови). Говорници:

Хајаши Мото, члан Представничког дома и в.д. секретара јапанске Либерално демократске странке;

Суос Јара, члан ЦК и потпредседник Комисије за међународне односе камбоџанске Народне партије; Гопал Кришра Агарвал, национални извршни члан и национални спикер индијске Џаната партије и Дин Ван Гуонг, члан ЦК КП Вијетнама и заменик председника Централне економске комисије.

Група 4. Модератор: Веј Ћијанг, генерални директор Бироа V IDCPC (Јужномерички послови). Говорници: Франциско Квинтана, генерални секретар PRO, Мексико; Рами Рауф, помоћник председника Партије слободних Египћана; Ахмед Харам, заменик генералног секретара египатске Партије националне будућности; Каролина Монрој дел Мазо, генерални секретар PRI, Мексико; и Мехмед Мехди Екер, заменик председника турске Партије правде и развоја.

Потписник ових редова није пратио рад те четири групе, јер се (као економист и непартијац) определио за *Округли сто економиста*, где је уводне напомене дао Лиу Гуејпинг, заменик градоначелника Чунћинга.

Тема *првог дела* округлог стола је била: *Глобално економско управљање и допринос Кине.* Модератор Ванг Вен, извршни директор чонкјаншког Института за финансијске студије Ренмин универзитета. Говорници: Сим Ан, виши државни министар у Министарству културе, заједнице и омладине и у Министарству индустрије и трговине Сингапура; Амар Батачарија из вашингтонског Института Брукингс; Лиу Пингшан, председник Жонгфу мореуза, компаније за развој (Pingtan Development Co. Ltd.); Линда Јуе, директорка Центра за кинески раст, Оксфорд универзитет; Џанг Ћијенпинг, директор директор Центра за регионалну сарадњу Кинеске академије за међународну трговину и економску сарадњу Министарства спољне трговине; Пу Јонгћијен, професор Чунгћиншког универзитета. На крају су уследила питања и одговори, што је била пракса и на свим другим панелима и секцијама.

Тема *другог дела* округлог стола је била *Улога Кине у ери после Хангџу Г20 самита.* Модератор: Џу Хајбин, главни економист JP Morgan Chase & Co, Кина. Говорници: Лајам Берн, бивши британски министар финансија; Ли Сјењанг, директор Националног института за интернационалне стратегије Кинеске академије друштвених наука; Луо Сији, виши научни сарадник Чонкјаншког Института за финансијске студије Ренмин универзитета, Стив Хауард, генерални секретар Глобалне задужбине (Global Foundation), Аустралија и Кит Бенет, потпредседник Клуба Група 48 (Group 48 Club). Коментартор Лин Јифу, некадашњи потпредседник Светске банке и почасни декан Националне школе развоја у Пекингу.

Посета ОК КПК Чунгћинг

Председавао: Гуо Јеџу, вицеминистар у IDCPC. Брифинг: Џанг Гуоћинг, заменик секретара ОК КПК у Чунгћингу. Говорници: Чарлот Салвај, премијер Вануатуа и бивши премијер Аустралије Кевин Руд. Коментар:

Ванг Шаогуанг из Одељења за управљање и за јавну управу Кинеског универзитета у Хонг Конгу.

Пленарна сесија II

Закључни сумарни извештаји о раду секција и округлих столова

У првом делу поднети су Завршни извештаји о раду мањих форума (семинара, панела и округлих столова):

Дијалог политичких партија представила је Габријела Цимер, председник конфедералне групе странака (GUE/NGL), у Европском парламенту.

Рад теоретског семинара кинеских и афричких политичких партија сумирао је Тесфав Мебрату, шеф Секције за јавне и спољне послове етипског Народног револуционарног демократског фронта.

Дијалог КПК и политичких партија из земаља из долине реке Меконг сажео је Суос Јара, члан ЦК и потпредседник Комисије за међународне односе камбоџанске Народне партије.

Главне акценте из расправе за округлим сто економиста изнео је Амар Батачарија из вашингтонског Института Брукингс.

О посета ОК КПК Чунгћинг сажето је говорио Флеминг Кристијансен, немачки професор кинеских студија на Универзитету у Дуисбургу.

У другом делу Пленарне сесије II, председавао је Гуо Јецу, вицеминистар у IDCPC, говорници су били: Каролина Монрој дел Мазо, генерални секретар PRI, Мексико; Торстен Шафер-Гумбел, потпредседник СПД-а, СР Немачка; Пан Веј, директор Центра за кинеска и глобална питања Пекиншког универзитета; Ванг Ћинг, потпредседница и CEO Newland Science and Technology Group Ltd.; Џанг Вејвеј, директор Института за кинеске студије Фудан универзитета; Кјелд Ерик Бродсгард, директор Центра за азијска истраживања Копенхагенске пословне школе; Џенг Јонгниен, директор Института за Источну Азију Националног универзитета у Сингапуру.

Завршна свечаност

У закључном делу реч су имали: Сергеј Жељезњак, заменик генералног секретара Јединствене Русије; Сар Хенг, заменик премијера и министар унутрашњих послова Камбоџе; Бадрија Сулиман Абас Хамад, заменица председника Парламента Судана; Франциско Квинтано, генерални секретар PRO, Мексико. Завршне напомене дао је Сонг Тао, министар у Међународном одељењу ЦК КПК.

На крају је усвојена *Чунгћиншка Иницијатива* (у Прилогу) *која* у 16 тачака сажима све оно о чему је било говора на овом скупу чији је циљ био јасно дефинисан и који је изванредно прецизно припремљен и готово перфектно изведен.

На самом крају одржана је конференција за медије.

* * *

Кина се глобализује, све су учесталији наслови у (кинеским и светским) дневним новинама, недељницима, научним часописима... Дејвид Шамбаф (David Shambaugh) је написао књигу *China Goes Global*, с поднасловом *The Partial Power*, који не само пондерише Кину у глобалном контексту него треба да укаже и на ограничења (препреке) кинеске глобализације. Кина се, дакле, глобализује. И има визију. Како трансформисати визију у акцију, а да при томе то буде игра с ненултом сумом (win-win стратегија). Кинеско је, дакле, опредељење за кооперативну (кординирану и хармонизовану) стратегију, не за конфликтну. При томе се не затварају очи пред реалношћу разноврсних интереса и конфигурације моћи. Како и с ким решавати својеврсну квадратуру круга? То – како стратешко мишљење претворити у стратешко делање – је био, у суштини, дневни ред *Дијалога 2016*. На њему су отворена многа питања од глобалног и националног интереса, чуле су се врло занимљиве и подстицајне идеје, али је доста питања, нормално, остало без одговора (а и будућност ће донети нова питања), тако да је неминовно, општа је сагласност учесника, да се овакви дијалози наставе.

Основни утисак с овог скупа је да се Кина отвара, интензивира везе с глобалним окружењем (*Појас и пут*), али се враћа и коренима. То потврђује и популарна кинеска књижевница Данјан Чен (ауторка *Шангајске принцезе*) у интервјуу Марини Вулићевић (Због *Хазарског речника* дошла сам у Србију) датом на 61. београдском Сајму књига и објављеном 28. октобра 2016. у *Политици*: „... данашњи Кинези све више се окрећу својој традицији, култури и религији". На једној од пленарних седница *Дијалога 2016* угледни професор Пекиншког универзитета Пан Веј, директор Центра за кинеска и глобална питања, истакао је да је и отварање ствар кинеске традиције: Кина је данас довољно моћна да се отвара, увек се отварала када је била снажна, а затварала када је била слаба. Јер, отварање (малих и) слабих најчешћи је узрок слома њихових привреда и урушавања друштава, држава и система вредности, што најчешће води у зависност неоколонијалног типа.

Академик Часлав Оцић, Београд

ОСВРТИ / REVIEWS

UDC 327.7/.8

ПОРЕДАК СВЕТА

(Поводом књиге: Nenad Minić. *Ordo mundi: misterija novog svetskog poretka & Srbija: jedna priča,* Štamparija Stanišić, Bačka Palanka 2009)

„Ја нисам теоретичар завере, ја сам њихов аналитичар", рекао је својевремено амерички писац, есејиста, сценариста, политичар и полемичар Гор Видал (Gore Vidal). Код нас готово непознат и једва објављиван, поменут у свим овдашњим медијима тек пошто је умро, Видал овде већ годинама има следбенике. Једни, наравно, знају за њега: превод његовог интервјуа за немачки лист *Зидојче цајтунг* с почетка јуна 1999, осванyо је 4. августа, неколико дана после његове смрти (31. јула 2012) на сајту *Пешчаник* (http://pescanik.net/intervju-sa-gor-vidalom/). То је на први поглед сасвим необјашњиво: да сајт, познат по непријатељству према сопственим сународницима објави интервју који критикује америчко бомбардовање Србије и лажи америчког естаблишмента, те произвођење Срба у „инстант непријатеље" зарад америчке војне индустрије и самољубивог „моралног мисионарења". Но то је само доказ да здрав разум не објашњава све и да је, следећи га, немогуће поуздано утврдити зашто апологете бомбардовања Србије „допуштају" једном странцу да га критикује. Но тај „омаж" је легитимација *Пешчаника*: његови аутори познају и прате „велики свет", оне који се питају и који имају право да суде како им је воља. Такав је, по њима, *ordo mundi – quod licet Jovi, non licet bovi*.

Други овдашњи Видалови следбеници нису вероватно ни чули за њега, али и не претендују на то да се диче код куће још „непроваљеним" страним величинама. Теоретичари завере, а пре свега њихови „аналитичари", не зависећи животно од звучних имена и страних фондова, они су друга страна исте медаље. Најчешће и необавештени, раде усрдно и вредно пратећи свој сектор страних трендова и не хајући – као уосталом ни *Пешчаник* – да ли овде још неко мисли и чита. И једни и други уздају се да време ради за њих и да ће њихов крајњи учинак ипак бити оно што нам отворено поручују и с текућег политичког врха: Срби ће изнутра бити промењени.

Одупрети се томе, наравно, није лако с обзиром на свакодневне нападе којима смо у том смислу изложени. Тако један овдашњи издавач као да сваког дана објави нову књигу. Неопрезним купцима који прихвате „чланство" у његовом Клубу читалаца на мејл ће слати билтене о новим издањима, књижевним вечерима, наградама „његовим" ауторима, новим „диловима" за власнике Мастер картица, а о значају објављеног за читаоце сведочиће они сами, кроз усхићене и одушевљене коментаре, све налик један другом, као да су из истог пера... Други, сличан њему, преводиоце својих „светских бестселера" плаћа минимално, тражећи да књигу од неких три стотине страница преведу за месец дана. Лектори ту не постоје – треба се што брже и на било какав начин изборити за место на немилосрдном тржишту... Из тог разлога излози

данашњих књижара шарене се као тезге на вашарима, с насловним странама које, попут лицидерских срца – сваког мало другачијег а ипак сасвим истог – сви личе једна на другу.

Засути смо прекомерним количинама свега па једва да има простора да се упитамо шта се дешава, рецимо, са свим оним непродатим „јапанкама" које су, кад су поново дошле у моду, прекривале целокупне излоге бројних београдских продавница обуће. Да ли их бацају, као што бацамо неисправне тостере, фенове за косу и фрижидере, јер се поправљање не исплати, или их поклоне онима који немају шта да обују, да ли их прераде, или их просто ускладиште као непродате аутомобиле, како се већ дуго тврди на нету, али и побија, у сасвим јаловим расправама?

Суштинско питање и није у томе да ли фотографије „гробља" нових, непродатих аутомобила доиста приказују њихова последња боравишта где их похлепни власници фабрика, гоњени жељом за профитом и аксиомима фридмановског сталног раста, само гомилају и не помишљајући да их продају јефтиније или, недајбоже, поклоне. Суштина је у врло раширеном осећању да је мера свега одавно прећена – да свега има превише, да иза лепих речи увек нешто вреба, да се радије верује псу него човеку, да су и идеологије, као и књиге, коначно постајући роба, поствариле сва начела дијалектичког – сада већ и свеобухватног – материјализма.

Робе су постале и завере: илуминати, масони, темплари, Билдербергови, Комитет три стотине, Синхедрион, Вавилонско братство, Анунаки, Крсташи и Витезови Округлог стола насрћу на нас са свих страна. Алекс Џонс виче у камеру која га снима помало аматерски, тек толико да помислимо да је његово узбуђење око неминовне светске катастрофе сасвим аутентично. Свог сарадника (можда јединог?) прекида неважним питањем или готово хистеричним коментаром баш онда када овај заусти да каже нешто битно. Безбројни њему слични широм интернета доводе у питање све: од рушења „Кула близнакиња" и „напада" на Пентагон, до овоземаљског порекла извесних народа. Најављују финансијске сломове најбогатијих земаља и блиске сусрете с астероидима, ширећи страх и свеопшту сумњу, и, на крају, увек тражећи новац.

И други, професионалнији, и суздржанији, с валиднијим поткрепљењима својих тврдњи траже – и добијају – новац, као да је новац доиста то за шта сви такви упорно тврде да покреће свет, да је основни и главни циљ завереничких група које би да свет покрећу и окрећу по своме. Упркос изобличених, згрчених лица победника у спортским такмичењима који, у тријумфу, некад и урличу, сви „аналитичари" без разлике тврде да се ратови воде за нафту и дијаманте, иако нико разборит не може да спори да ће они – укључујући и сва друга блага – свакако припасти победнику. Психологија је већ давно, иако у другом контексту, увела у том смислу изузетно добру дефиницију: богат плен је заиста само секундарна добит.

Но, вратимо се оним другим Видаловим следбеницима. Један од њих објавио је бар двадесетак књига о тајним друштвима и дао безброј интервјуа о томе како нам се, наравно, не спрема ништа добро. Постао је ауторитет за све закулисе које нам раде о глави. Он зна шта крије Ватиканска библиотека, како се одвијају најтајније церемоније врховних масонских редова, шта смерају Олимпијци и на који начин ће становништво земље бити сведено на само једну, златну милијарду изабраних. Они који га интервјуишу не питају га за изворе нити како је успео да завири у строго чуване списе и тешко приступачне сале безбожничких храмова. Крајње предусретљиви у својим питањима, попут сабораца на заједничком фронту, додатно га подстичу, знајући да их гледају многи, очајни или жељни праве истине.

Почео је са својим истраживањима у оним тако често помињаним деведесетим, пре којих је све било напредно, слободно и право. Негде баш у време када је на главној ТВ станици у ударним вечерњим терминима наступала глумица преображена у пророчицу, а око поноћи нам се обраћао сугестивни зналац, откривајући нам тајне о Србима као змајевском народу и Стефану Лазаревићу као чувару знамења тајанственог, змајевског реда. А у Кнез Михаиловој продавала су се пророчанства Деда Милоја, чије непобитне истине таблоиди повремено освежавају, за њих тако карактеристично бираним језиком и тврдњама заснованим на неспорним чињеницама.

После четврт века, опосливши ваљда оно што им је уз подршку с највишег места и био задатак, већина ових делатника преселила се на интернет, где наставља свој демистификаторски и просветитељски подухват. За-

хваљујући савршеној формули „један човек, један екран", чињенице се у виртуелном простору шире брзином светлости сводећи се потом, супротно законима физике, само на једну раван. Ону, коју је у наше осећање пијетета међу првима увео сада већ давно угашени дневни лист после једног великог покоља на Косову: горња половина његове стране актуелности приказивала је побијене Србе над којима владика Амфилохије служи опело, а доња је рекламирала најновији модел нама коначно доступног страног аутомобила.

Реч „скаредно" истовремено је нестајала из нашег говора. Као и све што се много и често троши, излизала се и престала да означава осећање најдубљег гнушања, поставши само један у низу обичних, описних придева. А можда се више такве речи и не зову описни придеви јер је и граматика у међувремену фридмановски напредовала додавши некадашњим логичним и сагледивим поделама речи низ високо изнијансираних, знатно детаљнијих група и подгрупа, како би се све покрило, што боље анализирало и објаснило, како би свако могао написати све новији магистарски или докторски рад који неће ником служити нити ће иком имати шта рећи. У нашем тако нараслом, разуђеном и бесмисленим подацима загушеном времену једва да и преостаје простора за најобичније, мале, приватне мисли, а камоли за сагледавање чињенице да се у свету изокренутом наглаву и усмереном на зло границе нашег поимања и наших суштинских осећања заправо насилно и бесповратно померају.

Но, није све ни на интернету.

Као што су некада многи поткрепљивали своја убеђења око неких догађаја речима „Било је на телевизији", многи данас по инерцији верују у књигу. Убеђење да постоји одговорност за јавно предочену реч одумире спорије од појединца. Иако то у неким другим околностима даје наду да ће будућности доиста бити, у постојећим отвара простор да се фронт напада на само наше биће и даље неометано шири, као бујица подривајући и оно ретко, климаво обалско камење на коме, посрћући, покушавамо да се одржимо.

Једно такво дело – књига извесног Ненада Минића *Ordo mundi* – сасвим случајно доспело нам је у кућу. Писац и истраживач, наша пријатељица указала нам је на њега. Распродато је, нема га нигде, али постоји на нету. Не може да се „скине", али њој, невичној компјутеру, то је успело на неки необјашњив начин. Причала је о нестанку струје током кога се то десило, иначе сва сензибилна и дечије усхићена сваким открићем, поготово ако је обавијено мистеријом. Пошто живи у месту стотинак километара удаљеном од нас, путовала је са својим лаптопом да нам донесе текст превелик за електронско слање и подели с нама оно што је доживела као путоказ. Наравно, одмах смо почели да читамо – пре него што нестане с нета.

Минић је обећавао истину, ону коју је сагледао током аналитичког рада у ЦК СКЈ а потом у Служби државне безбедности Србије. Легитимишући се отворено већ на почетку свог рада, одмах се и оградио – нема литературе, нема извора, то је једно, лично, виђење. Али, објашњавајући своје намере, сугерисао нам је и зашто треба да му верујемо – на свом положају имао је приступ бројним документима и поверљивим информацијама, што га је полако упућивало на закључак да је „српска историја добрано инструментализована у корист штете самог народа". Трагао је и трагао, и схватио да треба да крене од самог почетка више од три и по хиљаде година старе завере да се завлада светом како бисмо разумели ко нам ради о глави и како да се од тога „чувамо". Тако је сврху овог подухвата у предговору објаснио Слободан Ненин, покојни новинар и књижевник, ауторов, како је наведено, „добар познаник".

У мистеријама Новог светског поретка и Србији као жртви тих планова био је, дакле, и подстицај за овај обиман рад од неких пет стотина страница, издат у Бачкој Паланци 2009. године („Штампарија Станишић") у 500 примерака. Уз уводну опаску да је кривотворење историјске истине зарад политичких планова правило, те наводећи као примере, поред осталог, и „клеветање" Вука Бранковића као издајника и величање „турског вазала" Марка Краљевића као националног хероја, Минић се, по сопственим речима, упустио не у „подуку" слабо а често и сасвим необавештеног народа, већ у своју причу: ово је прича, тврди, и ништа више од тога.

Одмах ту, већ на почетку, читалац се упита: „А ко је овај човек?" Заиста, ко је човек који се тако несебично одважио на мукотрпан задатак писања праве историје *ab ovo*, и исправљања кардиналне грешке народне поезије која је Вуку Бранковићу и Марку Краљевићу тако радикално побркала историјске

улоге? Претрага по имену није открила ништа, што кад су намештеници Службе у питању и није необично. Но, појавила су се ипак два видео клипа постављена марта 2016. године на Јутјубу – разговор у два наставка који је с Миниħем водио новинар ТВ Војводине у оквиру емисије *Поредак света*. Разговор је обећавао: новинар је, држећи Минићеву књигу, најавио да ћемо, кад се будемо упознали с аутором и његовим делом, пожелети да живимо на неком другом, бољем месту.

Упркос обећању, међутим, емисије нису биле нарочито просветљујуће. Аутор је био доста суздржан, али је зато поставка била динамична. После шпице у којој су се, уз већ препознатљиве драматичне тонове из опере *Кармина Бурана*, смењивали дим, пламтећи крстови и мачеви, мртвачке главе, масони у белим кецељама, Хенри Кисинџер, и крсташи у јуришу на Свету земљу, следила је шетња, углавном пустим кејом. Саговорници су повремено бивали у гро-плану, а повремено кадрирани с леђа и одоздо, кроз објектив с параметрима и уз звук шкљоцања апарата. Контекст је био јасан: о овоме треба причати на местима где нас нико не може чути, али ни тамо нисмо безбедни. Увек има оних који све прате и све знају.

Да је то у овом случају бесмислица било је, наравно, сасвим очигледно, пошто је емисија приказана на телевизији те је могао гледати свако ко је хтео. Али не много сублимна порука целокупног аранжмана упућивала нас је како да доживимо оно што гледамо и како да га категоризујемо.

Књига је била информативнија. Све је било ту – Асирци, Вавилон, Египатско ропство, Исус и Марија Магдалена као муж и жена, Меровинзи, Каролинзи, Opus dei, папе, темплари, Римски клуб; несумњиво један доиста свеобухватан подухват. Многи већ поменути радозналци, очајници и трагачи за објашњењем шта нам се догађа и зашто, поново су се срели с већином поменутих догађаја и протагониста, а њихово „знање" стечено током последњих четврт века из сличних извора још једном је потврђено, овог пута захваљујући аутору упућеном у поверљива документа и с радним стажом на провереном месту; зашто му онда не веровати на реч?

Мало упућенијима, та вера кушана је већ на самом почетку ове „личне" приче: зашто је, на пример, битка код Плочника из 1386. значајнија од Косовске? Како то да аутор зна тачан датум смрти Вука Бранковића, иако се о месту где је испустио душу не слажу чак ни историчари а камоли „приватни" приповедачи? Зашто народу пребацује да не зна да је Павле Бакић био последњи српски владар? Да ли је тај деспот само по имену, уживалац али не и власник омањег феуда поетски званог „Бакићева земља" а датог му од стране Турака, одиграо неку битну улогу у нашој историји осим што је у једном тренутку коначно и заувек пребегао у Влашку? То из овог дела није било могуће сазнати, али је оптужба за незнање остала, необјашњена па тиме и још мистериознија.

Старијима је позната марксистички поједностављена изрека да ако се чињенице не уклапају у стварност, утолико горе по њих. Ова књига наставља да функционише по том, већ опробаном принципу. Тако је енглеска списатељица Ребека Вест, рођена 24 године после убиства кнеза Михаила Обреновића, у овој књизи постала сведок тог догађаја, вероватно зато што је у неким документима доспелим до аутора-аналитичара стајало да се и она бавила позадином атентата на овог српског владара. Вестова је у својем опширном роману-путопису о Југославији *Црно јагње и сиви соко* покушала да оповргне тврдње странаца о сталном и крвавом ривалитету две српске династије – Обреновића и Карађорђевића – наводећи притом, уз библиографију, и чињенице њој доступне до 1941, када је књигу завршила. Но Ненада Минића, а и не само њега, није убедила – напори једне странкиње ситни су спрам увида локалних зналаца, нарочито када су им Обреновићи прирасли за срце и када „државни разлог" захтева, на пример, склапање нових, и одржање већ постојећих тајних конвенција. И шта је, уосталом, четврт века тамо или вамо, наспрам хиљадугодишта која су у питању?

А да би тај посао с конвенцијама био могућ, треба да схватимо да ми и немамо своју историју, да је она цела плод три и по миленијума дуге завере мало већих играча него што смо ми, да је, дакле, наша прича туђа прича у којој смо ми само статисти, да наше очи, као и оне у публици, док радимо оно што нам редитељи налажу, могу и треба да буду уперене само у носиоце главних рола. Ако се, пак неко и истакне, проћи ће код овог аутора као што су прошли, на пример, Карађорђе или Вук Стефановић Караџић. Воћа прве српске револуције тако је само насил-

ник и убица, први српски масон, притом и пореклом из албанског племена Климente. Дизао је устанак када за то није био тренутак, пуштен је из аустроугарског затвора јер је био понизни слуга аустријског цара, а у Радовањском Лугу је готово самоиницијативно потурио главу под секиру. И – само што није речено – добро је и прошао какав мрачњак је био. И Вук Караџић је лажна величина, обичан аустријски агент и играчка у рукама лукавог цензора Јернеја Копитара, необразовани самоук, упропаститељ „вишег" српског језика књижевности и филозофије, убица „јата" и славено-сербског, језика богатог и изражајног наспрам „говедарског" који је уздигао, препуног турцизама а вероватно и мукања. Осим што је мрзео Србе јер му нису дали да се, полуписмен, упише у Карловачку гимназију, Вук је био „сакат, низак, дебеле, рапаве коже (гушчја кожа)" и као такав, идеалан медијум за ватиканске планове поништења српства остваривање преко Копитара. Није чак ни смислио изреку која му се приписује – „Пиши као што говориш, читај како је написано"; то су пре њега формулисали један Словенац и један Немац, а он их је само плагирао. Оженили су га бечком курвом којој се не знају ни отац ни мајка, а волели су га и Турци, који су му штампали буквар у Сарајеву. И он је био масон. Као и Пашић, још један ауторов омиљени негативац, уз све Карађорђевиће редом.

У серији осталих наших историјских личности, углавном масона, туђих марионета и користољубивих себичњака ту и тамо је само неки Обреновић имао добре намере или добре учинке – најпознатији такав је Винстон Черчил (за кога се инсинуира да је незаконити син краља Милана) – и њима се праште и оно чиме се други нагрђују. Но недоследности такве врсте најмањи су проблем овог дела. Његов крај, наиме, уместо литературе краси једна фотографија. На њој су Југослав Петрушић и аутор, насмејани и загрљени, сваки држећи томпус у руци. Према потпису, фотографија је „из давних времена".

Времена не изгледају тако давна: два пријатеља не чине се много млађим него на доступним снимцима, те се овај позив на „давна времена" вероватно односи на нешто друго, знано само њима – аутору и агенту који се у књизи чак и не помиње. „Српско-француски обавештајац, учесник операције у Сребреници", како Петрушића представљају на Википедији не видећи у формулацији никакав проблем, и сам је чест саговорник у ТВ емисијама профила сличног оном у коме гостују „аналитичари" завера, одакле нам објашњава протекле ратове говорећи непрекидно а не казавши ништа.

То није ретка појава: такве су, на свој начин, већ дуго изјаве не само наших политичара, а таква је и књига која је овде послужила као пример. Јер, тешко је рећи да је толиким исписаним страницама, где се подробност и аутентичност истраживања доказује навођењем имена личности, па и неких догађаја, у јапанском, персијском, енглеском, француском, хебрејском, немачком или руском оригиналу (са све акцентима, који се у руском, осим оном за странце-почетнике, и не пишу), постигнут прави циљ – да се историја протумачи не на штету него на корист српском народу. Или можда, у свету окренутом наопако и на опако, тако и треба да буде – да Карађорђе буде заслужено погубљен, Марко Краљевић ослобођен свог незаслуженог ореола, силни занемарени српски средњовековни писци и филозофи – ствараоци на славено-сербском – коначно рехабилитовани и увршћени у школску лектиру, избацујући из ње Вука с гушчијом кожом, кога је још Милош Велики у писму владици Његошу, вероватно написаном својеручно, сасвим прозрео. На своје место треба да иду и сви Карађорђевићи, уз Николу Пашића Цинцарина и Илију Гарашанина који је, као и србомрзац Вук, потписао туђе дело.

Због чега Служба, њени намештеници и други сродног им духа воле Обреновиће није сасвим јасно, иако се може претпоставити. Притиснутим и придављеним споља, а невољним да се одрекну оног што су стекли, лишеним оног узлета којим је спевано „Великаши проклете им душе...", Милош им је најблискији узор: одевен по турски, владао је турски, осорно, бахато и смртоносно. Његово је, кажу, било „ћути ди си, ни за ди си ниси", домаћа верзија изреке да оно што приличи Јупитеру не приличи волу. Тако и данашњи обреновићељупци говоре: Мали сте, све је веће од вас. Хтели бисте нешто, не можете без великих и моћних. Они трају три и по миленијума, а ви сте тек пре један и по дошли с оне стране Карпата, живели у земуницама и дисали на трску. Ваше величине измишљене су, ваша борба за слободу и самосвојност велика је самообмана. Ви живите

задате животе чији ток није исписао неки Бог већ Цар над царевима – најстарија тајна служба. То што мислите да имате, није ваше: то је смишљено у прастарим кабинетима, тајним клубовима, и на строго обезбеђеним састанцима, спроведено огромним новцем и златом о коме можете само да сањате и – друго се и не може закључити иако није изричито речено – тако ће бити до у векове векова, амин!

Да све ово пишу и говоре неки наши осведочени непријатељи, никога више не би изненадило. Њихови пакосни, заједљиви и подли коментари који, рецимо, красе интерактивне портале на интернету, заштићени анонимношћу и неодговорношћу некад убоду на болно место, а некад се могу и отписати на настојање самих редакција да њиховим измишљањем дају динамику углавном неписменим, дефетистичким и простачким написима. Поменути *Пешчаник* се у том смислу разликује – писмен и обавештен, трованје суптилније и интелигентније. Уз село ће поменути блато а уз пушку злочин, чистећи „наше двориште" од свега не би ли се у њега коначно могао уселити „свет". Но циљ ових различитих напора је исти: свако српско постигнуће, било војно, уметничко или морално треба под плаштом трагања за истином поништити, а Србе уверити да резултат делања њихових истакнутих прегалаца није миро већ оно због чега у додиру с њима треба одмах запушити нос.

Свеопшта доступност тастатуре донела је свашта, и доброг и лошег. Свако пише и мисли да може. Време ће просејати, али треба и да га буде. Гор Видал био је писац и бисексуалац, али од овог последњег није правио каријеру. Бавио се хомосексуализмом у неким романима, што га је ставило на црну листу, те је једно време писао под псеудонимима. Но славу је стекао не скандалима већ есејима о Америци, њеној историји и друштву, пред крај живота уствардивши и да се милитаризам у спољној политици претвара у декадентну империју. Њега је у том погледу – у шта се и сами уверавамо – време просејало и, волели га Американци или не, он у животу Америке има своје, заграђено место. Упамћен је, после свега, по отмености, образованости, памети и изузетном стилу писања. То су висине које *Пешчаник* мисли да досегне подражавањем, и оно на шта се његови саборци из нижег ешалона нагонски обрушавају.

Јер, како би код ових последњих, да су рецимо Италијани, прошао Ђакомо Леопарди, грбавац који једва да је излазио из куће, а кога сународници цене као једног од својих највећих песника? Или Франческо Петрарка, који је као службеник папе под забраном ступања у брак имао бар двоје незаконите деце? Италија је овом другом, поштујући његову поезију, сваку кућу у којој је живео претворила у музеј, чувајући после седам векова чак и гроб његове омиљене мачке, иако као држава постоји тек око век и по.

Опадање је несумњиво светски тренд, и за то свакако целу одговорност не сносе опште, неусловљено право гласа и опште познавање азбуке које слови као писменост, уз све остало што заправо треба стећи озбиљним трудом. То су највероватније само симптоми смртно оболеле цивилизације. Постоје наравно и завере – то нам није морао отворено потврђивати ни Гор Видал нити неко други – али њихову праву природу својим приљежним радом додатно прикривају и помажу не само шмирери и дилетанти, већ и агенти, настојећи да нас њиховим наводним размерама и успешношћу одврате од настојања да будемо и останемо своји у препознатљивом свету. Њихов дух, тако очит код човека који своје ђубре баца у јавни парк, окужује и нас, јер тежи да свет у коме живимо, и његов природни, вредносни поредак, претвори у депонију.

Мислећи да је у томе и успео, смеши нам се, наизглед неконсеквентно, с томпусом у руци, сигуран да је у добром друштву и на победничкој страни. Притом заборавља једну просту истину, коју, при помисли на надируће војске, збегове, запаљена села или „паметне" бомбе, често и сами сметнемо с ума: сви ми који смо данас живи, потомци смо лозе старе као свет људи, сваки од нас је не само преживели него и победник. Јер, наши су душмани бивали и пролазили, а ми – знајући да их има и да ће их бити, често и дрхтећи у души – и даље верујемо у нови дан.

Ана Селић
Београд

UDC 343.431(049.32)

НЕКОНВЕНЦИОНАЛНО ДЕЛО О ОРГАНИЗОВАНОМ КРИМИНАЛИТЕТУ

(Klaus von Lampe, *Organized Crime – Analyzing Illegal Activities, Criminal Structures and Extra-Legal Governance*, SAGE, Los Angeles 2016)

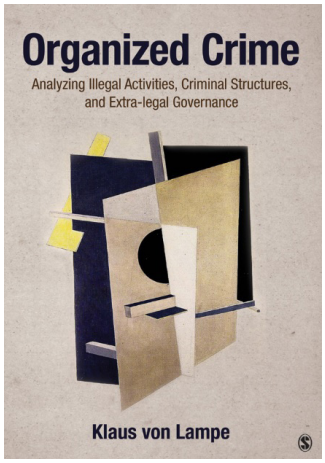

У издању познатог међународног издавача Sage објављена је књига *Организовани криминалитет – анализа незаконитих активности, криминалних структура и нелегална владавина* чији аутор је Клаус фон Лампе, професор на њујоршком колеџу „Џон Џеј" и уредник часописа *Криминалитет, право и друштвене промене* (Crime, Law and Social Change). Пре одласка у Америку (2008) фон Лампе је био истраживач на берлинском Слободном универзитету и већ у то доба био је познат по радовима и свом интернет домену који је у целини посвећен организованом криминалитету.[1]

Књига *Организовани криминалитет* заокружила је вишедеценијско бављење аутора различитим питањима повезаним с овим видом друштвено неприхватљиве активности[2] и одраз је његовог напора да му приђе на оригиналан начин. У Предговору, он наглашава да се определио за систематски увид у процесе и структуре које се означавају као организовани криминалитет; коришћени су емпиријска грађа и теоријска схватања из више научних дисциплина (криминологија, социологија, економија и политичке науке); иако доминирају радови и истраживачка пракса с подручју Северне Америке, Европе и Аустралије, анализа се не односи ни на једну конкретну земљу или регион.

Фон Лампе посебно наглашава да његова „књига није само један у низу текстова о организованом криминалитету. Конвенционалне књиге о њему су првенствено дескриптивне. Оне се баве посебним криминалним групама и областима деловања, а објашњење траже само у већ изграђеним криминолошким теоријама. Класификације су дате углавном на основу вештачких критеријума, какви су етничко порекло или географска одредница, уз занемаривање сличности и разлика које нису видљиве на први поглед" (стр. XIII). Због тога нису у стању да се ухвате у коштац с озбиљним глобалним мултидисциплинарним научним питањима каква су концептуализација, теоријско и емпиријско истраживање у овој области.

За разлику од постојеће литературе, ова књига – по аутору – усваја много шири аналитички приступ који се концентрише на сакривене чиниоце и динамику која надилази

[1] На тој адреси (www.organized-crime.de) налази се и неколико стотина дефиниција организованог криминалитета аутора и организација из свих делова света (укључујући и Србију).

[2] У Библиографији на крају књиге аутор наводи 36 својих радова (од чега пет коауторских) које је објавио у периоду 1999–2013.

специфичне историјске манифестације организованог криминалитета кроз различите друштвене, економске и политичке прилике. Истина, у њој се помињу и познати случајеви, али се они користе само као илустрација (реч је о прототиповима односно идеалним типовима) и повод за дискусију. Аутор се усредсређује на три кључне димензије организованог криминалитета: а) противзаконите активности; б) интерперсоналне односе који директно или посредно подржавају ове активности; и в) илегалне структуре моћи које регулишу и контролишу како делатности, тако и појединце и групе укључене у њих. Организовани злочин анализира се у наведеним правцима, прво сâм за себе, а затим у ширем друштвеном и транснационалном контексту. Посебна пажња посвећена је односима подземља и легитимног света („надземље") који се манифестују у више облика који иду од сукобљавања, преко прилагођавања, до удруживања.

Књига је подељена у 14 глава које су груписане у четири дела (I Организовани криминалитет као конструкт и као предмет истраживања; II Емпиријске манифестације организованог криминалитета; III Организовани криминалитет и друштво; и IV Заокружена слика и арсенал контрамера). Главе углавном почињу уводним излагањем, а завршавају резимеом и закључцима, које прате питања за дискусију, преглед истраживања о датом проблему и предлог литературе за даље проучавање. На крају књиге налази се импресивна Библиографија[3] и Индекс имена и појмова.

Први део састоји се из три главе. У првој која носи назив „Увод – проучавање организованог криминалитета"[4] излаже се о трима појавама које се повезују с овим појмом (делатности, преступници и незаконита власт), односу митова и реалности (за илустрацију је узет „случај Ал Капоне") и концептуалним конфузијама. Ту се ОК представља као социјални конструкт, а затим се даје одговор на питање да ли је за проучавање неопходно претходно одредити шта се под тим појмом подразумева. Најкраће говорећи, аутор сматра да када говоримо о ОК, не постоји један предмет проучавања, већ више њих. Он изричито каже да је „ОК оно што људи означавају тим појмом" ... „у овој књизи (израз) ће бити коришћен као заједнички именитељ мешавине појава које се означавају као ОК" (стр. 14).

Глава 2 („Концепт организованог криминалитета") даје историјски осврт на то када је овај израз настао, који су извори различитих схватања ОК: од везивања за ратне сукобе и масовне нереде, за систематско вршење тешких дела предаторског криминалитета и за Италијанску мафију. У Глави 3 („Истраживање организованог криминалитета") говори се о ОК као академској дисциплини, историји његовог проучавања и наводе се пет периода кроз које је оно прошло у САД; затим су поменути савремени правци, извори података о ОК, домети и ограничења истраживачких метода које се користе.

Централна преокупација **Другог дела** су емпиријске манифестације ОК. У Глави 4 излаже се о ОК активностима и ту се у циљу указивања на њихову различиту природу као студије случаја приказују два облика трговине забрањеним добрима – кокаином и украденим моторним возилима (аутор налази да је оно што их суштински разликује чињеница да у другом случају имамо лице које је несумњиво виктимизовано, што и делима и реакцији на њих даје другачији карактер). Као основни типови активности ОК наводе се: тржишно засновани злочини; предаторска кривична дела; хибридне форме наведених дела; посебне врсте повезане с бизнисом и рекетирањем при запошљавању; и злочини повезани с илегалном владавином (ови последњи односе се на примену силе унутар криминалних организација, у криминалном миљеу и изван њега).

Следећа, Глава 5 бави се криминалним стуктурама и на почетку се даје студија случаја – организација педофилских мрежа у Немачкој. Фон Лампе указује на могуће класификације криминалних организација по следећим критеријумима: структури, активности, социополитичкој позицији и по функцији. Затим истиче три основна типа криминалних стуктура: тржишну (засновану на интеракцији аутономних субјеката, а односи почивају на споразуму), хијерархијску (у којој учесници делају по директивама истог управљача) и мрежну (и овде се појављују самостални актери, али се њихови односи заснивају на дуготрајним, често на први по-

[3] Заузима 53 странице, а међу више од хиљаду радова садржи и дела аутора са овог простора.

[4] У даљем приказивању садржаја књиге из разлога економисања простором, сем када се ради о насловима појединих њених делова, биће коришћена скраћеница „ОК".

глед неприметним социјалним релацијама; због тога они не могу једноставно „изаћи из посла" када им се прохте).

Глава 6 посвећена је илегалним предузимачким структурама и после уводних напомена указује на случај дилера дрога Американца Лари Левина (Larry Lavin) који је постепено развио криминалну мрежу која је десет година снабдевала марихуаном зависнике широм САД, а касније и кокаином. Овај пример фон Лампеу служи као доказ да је могуће одвијање делатности ОК и без примене насиља и корупције представника власти. Као основне категорије уз помоћ којих се могу анализирати криминалне организације наводе се: сложеност, формализам, централизација, вертикална интегрисаност и диверзификација. У наставку, аутор се осврће на пословање илегалних фирми, сличности и нарочито разлике у њиховом деловању у односу на легалне компаније.

Асоцијативним структурама аутор се бави у 7. глави књиге. Као примери су анализиране Сицилијанска мафија, хонгконшке Тријаде, руско криминално братство „Лопови у закону" (Thievs in Law); и банде мотоциклиста „Анђели пакла" (Hell's Angels). Централним функцијама асоцијативне структуре сматрају се умрежавање, осећај припадности, промоција поверења, узајамна заштита и помоћ, изградња кодекса понашања (он садржи елементе као што су: завет ћутања, обавезност уважавања потреба других чланова, као и пристајање на примену принуде ради одржавања реда и арбитрарно одређивање санкције).

Глава 8 разрађује питања монопола на илегалном тржишту и квазивладину структуру криминалних организација. Као пример наведена је америчка Коза Ностра и излаже се о њеним трансформацијама током времена. Посебно се указује на услове за успостављање доминације на илегалном тржишту. То су недостатак неких добара, економско преимућство на илегалном тржишту (природни монопол заснован на техничкој предности или финансијским махинацијама), али и примена насиља. Квазивладине структуре се баве регулисањем ко делује на одређеној територији, шта ради и како се те активности спроводе; затим, оне решавају спорове између актера, штите их од спољних претњи и одређују колики део профита могу задржати. Њихов статус зависи у великој мери од „квалитета услуга" које пружају. Као услови за успон квазивладиних структура наводе се: вакуум власти и постојање рањивих илегалних активности које би се тешко вршиле без посредовања оваквих структура. Ресурси на које се ослањају су насиље, обавештајно деловање (шпијунирање) и репутација.

У **Трећем делу** („Организовани криминалитет и друштво") читава Глава 9 посвећена је питању социјалне укорењености ОК. Пре свега, она се по фон Лампеу огледа у чињеници да велики део активности које означавамо као ОК обезбеђују илегална добра и услуге за којима постоји тражња и то је један од најважнијих генератора функционисања и опстанка криминалног подземља. У том склопу, одлуке државних власти шта ће бити забрањено, а шта не, значајно утичу на стање ОК у некој земљи. Истиче се и да одговор на дилему колико је избор конзумената слободан не може бити једнозначан. Код неких добара (купци украдених уметничких дела) он је неспоран, што се не може рећи, на пример, за зависнике од наркотика. Фон Лампе пише и ономе о чему се у литератури ретко говори: о социјалној укорењености организованих криминалаца и настојањима неких од њих (и овде се помиње Ал Капоне) да поправе животне услове својих сународника у сламовима из којих су потекли. У наставку излагања аутор указује на сличности између забрањених делатности које на тржишту предузимају припадници ниже класе (које без много размишљања означавамо са „ОК") и „корпоративног ОК" који врше компаније. Овај други не само да има посебан назив („криминалитет корпорација"), него изазива и сасвим другачију реакцију надлежних органа правосуђа.

Однос ОК и легитимног пословања је предмет излагања у Глави 10. У почетку се излаже о томе какве везе постоје између легитимног бизниса, с једне, и ОК активности, ОК структура и нелегалне владавине, с друге стране. Дата је и анализа како се три наведене фундаменталне одреднице ОК укључују у легално пословно окружење. Указује се и на који начин организовани криминалци улазе у легитимни бизнис. У том погледу, могу се запазити следеће градације – од обезбеђења илегалних добара, до директног утицаја на пословање легитимних привредних субјекта. Најрадикалнији ступањ је коришћење тих субјеката за вршење кривичних дела,

међу којима аутор посебно истиче прање новца и рекетирање (запослених или других фирми). Наводе се и привредне делатности које су посебно угрожене криминалним утицајима, а затим сектори бизниса који су најугроженији рекетирањем.

Глава једанаест изучава релације ОК и државних органа. Као и у претходним разматрањима, прво се тај однос посматра у три димензије од којих је најзанимљивија трећа – какав је однос између „праве, легитимне" власти и квазивладе. Док би се једна, оличена у монополу на легитимну употребу силе требало да простире на читавој територији државе – друга се врши тамо где држава не жели или није у стању да делује. Однос ОК и власти као одвојених ентитета може се манифестовати у неколико модела: „избегавање" (криминалне групе предузимају све, укључујући и избор илегалних активности које са мањим ризиком да буду откривене); „корумпирање"; и „сукобљавање". Аутор се посебно бави анализом шест случаја у којима се у пракси манифестовао баланс моћи услед корумпирања власти од стране ОК. То су: утицај наркокартела Кали на власт у Колумбији; резултати истраживања (аутор Џон Гардинер /John Gardiner/) о алијанси подземља и надземне власти у граду под псеудонимом „Винконтон" (Winconton); „мреже злочина" у Сијетлу које је открио Вилијем Чемблис (William Chambliss); стање у граду означено псеудонимом „Морисбург" (Morrisburg) о коме пише Гери Потер (Gary Potter); систем „Кровна, врховна заштита" код кога криминалци у Русији истакнутим личностима пружају заштиту, али и друге услуге (приморавају уговорну страну да плати дуг, посредују у споровима, обезбеђују дозволе) – све у сарадњи с органима власти; и корумпирање власти у Мексику од стране наркодилера у периоду 1960–1990. С друге стране, као примери конфронтације наводе се: кампања Мафије против италијанске државе 1971. и 1993; наркотероризам у Колумбији 1980–1990. и сукобљавање мексичких наркокартела с државом у првој деценији овог века. Ова целина завршава се излагањем о ОК унутар државног апарата и криминалитету који организује држава.

Следећа, 12. глава, за разлику од претходне три које су се бавиле односом ОК према широј друштвеној заједници на локалном или националном нивоу, разматра његову распрострањеност у међународним размерама. Дакле, њена преокупација је транснационални ОК и то у све три димензије: транснационалне активности, организације и нелегална владавина. Фон Лампе транснационалне активности које се одвијају на територији најмање две државе дели на једносмерне (трговина наркотицима), двосмерне (разбојништво извршено од стране учинилаца из друге државе који пребацују отето у своју земљу) и вишесмерне (преваре повезане с избегавањем плаћања пореза на додату вредност унутар ЕУ). Поделу ових активности могуће је извршити према месту и начину преласка државне границе, примењеним кријумчарским техникама и шемама, као и шверцерским рутама („географија транснационалног ОК"). У погледу прекограничне мобилности група и појединаца из криминалног миљеа, фон Лампе се посебно интересује за прекограничне мреже, као и за транснационалне илегалне структуре – предузимачке и асоцијативне. Део ове Главе носи назив „Кибернизација организованог криминалитета и организација кибер криминалитета". Овде аутор прво објашњава појмовни апарат; затим начин на који је остварен продор ОК у кибер простор, да би се на крају позабавио начином на који су кибер преступници организовани (модели предузимачки, асоцијативни и квазивладин).

Четврти део књиге садржи две главе. У 13. глави даје се заокружена слика ОК и указује да се под тај израз, као под кишобран, подводе врло различите ствари. Због тога је некада тешко разликовати ОК делатности од легитимног бизниса, а организоване криминалце од њихових „обичних колега". Фон Лампе истиче недостатке широких концепција ОК које се концентришу на парцијалне аспекте проблема и усредсређују се на екстремне случајеве. Због тога је потребно у концептуализацији ОК применити аналитички приступ који посматра варијације пет појединачних чинилаца (у организовању злочина, у организовању криминалаца, у илегалном владању, у међусобним везама легалног и илегалног и у индивидуалним карактеристикама криминалаца) и њихову међузависност с другим аспектима ОК.

Аутор указује на постојање дескриптивног, објашњавајућег и аналитичког модела ОК, а у погледу његове типологије даје шест карактеристичних констелација – мрежа: 1. оне без друштвене подршке, 2. урођене у

маргиналну субкултуру, 3. уклопљене у конформистички сегмент друштва, 4. укључене у елите које поседују моћ, 5. уклопљене у прелаз из 2. у 3, и 6. такве које обухватају све слојеве друштва. Када говори о правцима развоја ОК, фон Лампе излаже о расту и структурном усавршавању појединачних криминалних група; о трансформацијама њихове функције; као и о смеру промена у односима између подземља и „надземног" дела друштва.

Последња, 14. глава бави се противмерама усмереним на контролу ОК. Ту су обрађена питања места материјалног кривичног права као инструмента у тој борби, истражне технике и институционалне иновације у правосуђу, као средства изван механизама казнене правде која се користе у истом циљу (административне мере, ситуациона превенција и улога цивилног друштва).

Већ овако летимичан приказ тематике којом се књига бави показује колико је још отворено питања у науци која се односе на организовани криминалитет. Свестрана анализа заснована на консултовању изузетно богате литературу и документације, показује јасно о колико сложеном и вишедимензионалном феномену је реч. Аутор је релативизовао многе од концепција и показао зашто су једностране. Нарочито оне које се концентришу само на једну страну проблема – углавном се окупирају активностима, а друге начином на који су преступници организовани. Фон Лампе проучава обе и додаје им још једну – нелегалну владавину. Ту концепцију доследно спроводи кроз цело излагање и на 400 страна износи бројне аргументе, истовремено компромитујући бројне митове и лаичке ставове о криминалном подземљу. У књизи се могу наћи и чињенице које нису познате ни експертима који се овом материјом баве деценијама. Срећна околност је што су се у аутору стекле германска систематичност и склоност теоријском промишљању и англосаксонска практичност и посвећеност истраживању. Зато није случајно што га у књизи *Глобални организовани криминалитет*[5] Мичел Рот (Mitchel Roth) сврстава у једног од 15 најпознатијих истраживача организованог криминалитета.

Сада је тренутак да одговоримо на питање које лебди пред читаоцима од прве до последње стране: да ли је књига одговорила на циљеве које је аутор поставио у Предговору. У њему вон Лампе напомиње да би она требала да: а) помогне разумевању кључних категорија – њихове узајамне сличности и разлика, све у циљи да се избегне раширена конфузија у овој материји, б) да допринесе одвајању митова и реалности; и в) да суочи најутицајније теоријске концепте о организованом криминалитету с прикупљеном емпиријском грађом. Чини се да је аутор у највећем делу успео да испуни задатке које је сâм себи поставио. Остаје зато доза чуђења што је једно овакво дело до сада у криминолошкој литератури приказано само у неколико утицајних часописа. Разлог је можда у његовој оригиналности и стилу излагања који није тако лак за читање као већина англосаксонске књижевности која се бави овом тематиком. Или га можда треба потражити у некој врсти „завере ћутања" као одговору на критику коју фон Лампе упућује већини својих претходника?

На самом крају, остаје напомена: аутор овог прилога одлучио се да књигу прикаже из два разлога: прво, због њене иновативности и подобности да инспирише даља истраживања о организованом криминалитету; и друго, зато што је Клаус фон Лампе пре неколико година, док је још живео на Старом континенту љубазно прихватио позив и дошао у наш главни град на неколико сати да би „о свом руву и круву" студентима последипломских студија на Правном факултету Универзитета у Београду одржао незаборавно предавање о организованом злочину. Већ сутрадан је био на путу за Берлин, да настави своја истраживања. Надам се да га та страст и енергија задуго неће напустити. На задовољство свих који се баве криминологијом и социологијом криминалитета.

Проф. др Ђорђе Игњатовић
Правни факултет Универзитета
у Београду

[5] Roth P. Mitchel (2010). *Global Organized Crime – A Reference Handbook*, Santa Barbara: ABC-CLIO, p. 174.

UDC 32:929 Princip G. (049.32)

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

ПРОТИВ СТЕРЕОТИПА И ЗАБЛУДА
(Милош Ковић, *Гаврило Принцип. Документи и сећања*, Нови Сад: Прометеј; Београд: РТС, 2014)

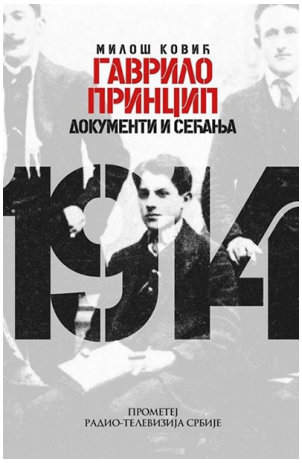

Име Гаврила Принципа у светским оквирима представља синоним за почетак Првог светског рата. Упркос томе, његов живот, средина из које је проистекао као и идеје којима се руководио, представљају непознаницу изван уских стручних историографских кругова а чак ни они, неретко, нису имуни од упрошћеног и стереотипног приказивања Принципове личности и његове улоге у Сарајевском атентату. Управо стога, приређивач овог зборника „докумената и сећања", Милош Ковић је у својој уводној студији настојао да одговори на питање: „Ко је био Гаврило Принцип?" (стр. 7–39). Иако, на први поглед, овако постављено питање може да се учини излишним, оно то није. Не само због поменутих, широко распрострањених, мнења и стеореотипа о Принципу и Младобосанском покрету коме је припадао, већ и због тога што у историографији постоје различита и, неретко, сасвим опречне оцене о учесницима Сарајевског атентата. Ово пре свега будући да се личност Гаврила Принципа и осталих учесника у Сарајевском атентату нашла у средишту „питања о ратној кривици" које је већ од самог избијања рата, преко одредбе о искључивој кривици царске Немачке прописане Версајским мировним уговором, све до 60-их година 20. века доминирало проучавањем узрока Првог светског рата. И док су у међуратном раздобљу немачка и аустријска историографија настојале да докажу одговорност Српске владе за избијање рата приказујући сарајевске атентаторе као пуке извршиоце „завере" која је скована у Београду, историографија из времена социјалистичке Југославије је у Принципу и Младобосанцима проналазила својеврсне претече социјалне револуције и борбе за национално ослобођење којом је током Другог светског рата руководила Комунистичка партија Југославије. Захваљујући превратничким радовима Луиђија Албертинија а затим немачког историчара Фрица Фишера из 60-их година 20. века, у науци је недвосмислено доказано да главну одговорност за покретање светског сукоба сносе највиши државни и војни руководиоци немачког Рајха на челу с кајзером Вилхелмом II што је, постепено и уз присуство појединих разлика, постало готово опште прихваћено становиште у научној историографији о Првом светском рату. У својеврсној „поплави" историографске литературе која је пратила обележавање 100-годишњице почетка Првог светског рата, јавиле су се и нове/старе интерпретације узрока светског рата које су, у већој или мањој мери, одбациле „Фишерову парадигму" – поричући превасходну одговорност немачких елита за покретање светског њихови поборници вратили су се старој тези Лојда Џорџа о колективном „склизнућу у рат" или су пак, преместили тежиште с Немачке

и Аустроугарске, на Србију и Русију. У склопу ових ревизионистичких настојања, изменила се и оцена о улози Младобосанаца у Сарајевском атентату – сарајевски атентатори представљају „терористе" које професори Универзитета у Кембрицу, односно, Оксфорду, Кристофер Кларк и Маргарет Макмилан, пореде с „месечарима", односно, претходницима данашњих терористичких организација попут Ал Каиде.

Имајући у виду поменуте чињенице које одражавају промене у односима моћи унутар савременог „историографског поља", свој пуни смисао добија питање које је Ковић поставио у наслову уводне студије. Настојећи да пружи свеобухватан одговор на постављено питање, он је личност Гаврила Принципа сагледао унутар ширег друштвеног, идејног и политичког контекста у коме је он, заједно с осталим припадницима покрета Млада Босна, живео и деловао и, који су, на концу, условили његово опредељење да изврши атентат којим је, и не слутећи, обезбедио себи место у уџбеницима светске историје. Контекстуализовање Гаврила Принципа унутар времена и простора у којем је живео је неопходно. Не само како би се избегла заводљива осавремењавања која упућују на погрешне закључке (као у случају Маргарет Макмилан), већ, првенствено, како истиче Ковић, како би могло „да се одговори на кључно питање, које гласи – 'зашто?'" (стр. 11). Пошавши од идеје тираноубиства у европској историји, Ковић је указао на идеолошке везе Младобосанаца с немачким и италијанским покретом за национално уједињење у 19. веку, с покретима као што су Млада Италија и Млада Белгија, те с руским народњаштвом, социјализмом и анархизмом. Стасавајући у феудалном и полуапсолутистичком друштву Босне и Херцеговине која је представљала колонију хабзбуршког империјализма, поколење Младобосанаца формирало је своја политичка схватања, у којима је кључно место припадало идеји националног и социјалног ослобођења – еманципацији од туђинске владавине и укидању феудалних друштвених односа. У остварењу овог циља Младобосанци су се определили за политичко насиље делећи на тај начин дух епохе којој су припадали. Наиме, једна од упечатљивих одлика европске историје с краја 19. и почетка 20. века јесу атентати као средство политичке борбе која се води у име социјалног, политичког или националног ослобођења. У низу атентата на европске владаре, државнике и високе државне функционере своје место заузимају и атентати на представнике власти у Хрватској и Босни и Херцеговини – атентат Богдана Жерајића на Маријана Варешанина, управника Босне и Херцеговина (1910); атентат Луке Јукића на хрватског бана Славка Цувају и поново од стране Ивана Планинщчака (оба 1912); атентат Стјепана Дојчића на бана Ивана Скерлеца (1913). Атентат на аустријског престолонаследника Франца Фердинанда представљао је последњи беочуг у ланцу атентата који су сведочили о својеврсном друштвеном врењу међу студентском омладином Босне и Херцеговине. Имајући у виду поменуте чињенице, Ковић је несумњиво у праву када закључује да је „Сарајевски атентат био (је), у ствари, последица кризе у два царства, Османском и Хабзбуршком" (стр. 20) те да су и Гаврило Принцип и Младобосанци проистекли из европских политичких и културних традиција (стр. 25).

Избор историјских сведочанстава о Гаврилу Принципу, Ковић је поделио у четири проблемске целине. У првој целини под називом „Млада Босна" (стр. 43–138) изложена су сећања Владимира Гаћиновића, Боривоја Јевтића и Пера Слијепчевића (који су и сами припадали покрету) на карактер и циљеве покрета те услове у којима је он деловао. „Политички програм" (стр. 141–155) назив је друге целине која садржи програмске текстове двојице водећих идеолога омладинског покрета – Владимира Гаћиновића „Смрт једног хероја" и Димитрија Митриновића „Прва редакција општег програма за омладински клуб 'Народно уједињење'" који, уједно, представљају и два различита погледа на национално уједињење – Гаћиновићево уже српско те Митриновићево шире југословенско гледиште. Трећа целина под називом „Обљај, Тузла, Сарајево, Београд" (стр. 159–334) – поред сећања припадника „Младе Босне" који су лично познавали Принципа (Цветка Ђ. Поповића, Ивана Крањчевића, Доброслава Јевђевића и Ратка Парежанина) и која дају жив и фактографски богат приказ његовог живота, порекла и карактера, идејних утицаја који су обликовали његова схватања, његовог односа према националном и социјалном ослобођењу и стварању јединствене јужнословенске државе – доноси и изводе из преписке Младобосанаца као и одломке из историографских

радова Драга Љубибратића и Владимира Дедијера који осликавају поједине стране Принципове личности. Четврта и најопширнија целина заузима две трећине зборника и носи назив „Атентат, суђење и тамновање" (стр. 337–959). У њему су садржана мемоарска сведочанства Младобосанаца о одлуци да се изврши атентат, о току припрема, о самом атентату као и о суђењу атентаторима које је уследило током јесени 1914, затим сећања главног судског истражитеља о истрази о Сарајевском атентату Леа Пфефера и Рудолфа Цистлера, једног од бранитеља Гаврила Принципа и осталих окривљених на судском процесу, те опсежни изводи из стенографских бележака са главне расправе против Гаврила Принципа и осталих оптуженика. У овом поглављу налазе се и Принципова песма и запис који је саставио у затвору као и приказ преноса Принципових остатака из Терезина у Сарајево након Првог светског рата из пера Стевана Жакуле те библиографија радова о Сарајевском атентату коју је саставио Никола Ђ. Тришић а допунио је 1964. Бранко Чулић. Коначно, књига је снабдевена регистром појмова, личних и географских имена што умногоме олакшава њено коришћење.

Ако научна историографија представља најорганизованији и најсистематичнији облик друштвеног сећања, Милош Ковић је својим избором сведочанстава о Гаврилу Принципу и Младој Босни пружио чврст темељ за рационално проучавање и објективно вредновање овог превратничког поколења у историји Јужних Словена. Сабирајући унутар корица једне књиге историјске изворе који су, најчешће, објављени пре више деценија у публикацијама које су ретке и неретко тешко доступне, Ковић је савременим читаоцима олакшао упознавање с Принципом и временом у којем је живео. Имајући у виду стереотипне оцене које су у делу светске историографије износе када је реч о Гаврилу Принципу и покрету којем је припадао, сматрамо да је важно да зборник „докумената и сећања" о Гаврилу Принципу буде објављен и на енглеском језику како би био доступан истраживачима Првог светског рата који се, у огромној већини, не служе српским језиком. Коначно, књига коју смо настојали представити објављена је као десета по реду у првом колу Едиције „Србија 1914–1918." коју заједнички издају Издавачка кућа „Прометеј" из Новог Сада и Радио-телевизија Србије. Не спорећи важност преосталих књига, сматрамо да зборник сведачанстава о Гаврилу Принципу, који је приредио Милош Ковић, уз синтезу Оливера Јанца *14. Велики рат*, представља најзначајније дело у овој едицији.

Проф. др Михаел Антоловић
Учутељски факултет, Сомбор

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

UDC 271.222(497.11)-726.3(497.5 Belo Brdo):929”17/19”(049.32)
UDC 930.85(497.5 Belo Brdo)”17/19”(049.32)

ЧУВАР ПАСТВЕ И СЕЋАЊА

(Мирко М. Тишма, *Свештеници у Белом Брду и прикључења*, Словенско слово, Београд 2016)

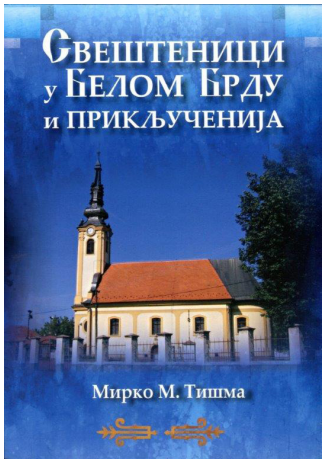

Попут Радослава Грујића и Стеве Димитријевића, у најбољој традицији својих претходника, а ипак на себи својствен и аутентичан начин, прота Тишма бави se делом богате историје српске цркве. Пажљиво, са старих докумената рашчитава, путује кроз време и простор, сведочи и о свом времену, отима од заборава. Сабира расуто, објављује и опомиње.

По рођењу Београђанин, син Марка, жандармеријског наредника, и Олге из славонског Чепина, прота Тишма од детињства је привржен Богу и цркви. Након Другог светског рата, у немирним и тескобним годинама за српску цркву, он уписује и завршава Богословију Светог Саве. У Крушедолу је рукоположен за ђакона 1952, а исте године и за презвитера. Био је парох села Допсин код Осијека (1952–1954), Белог Брда (1954–1971) и парох при Храму Света Три Јерарха у Новом Саду (1971–1996). Био је архијерејски намесник, секретар епископа бачког и секретар Епархијског Управног одбора Епархије Бачке као и члан Епархијског савета. Он се, међутим, не задовољава уобичајеним животом свештеника, жели и може више. Учио је сликарство код академског сликара Љубе Вернера у Осијеку, студирао и завршио историју уметности на Филозофском факултету у Београду. Био је и први управник обновљене Српске манастирске штампарије у Сремским Карловцима. Бави се историјом цркве, историјом уметности, пише и сарађује у бројним црквеним часописима како у земљи тако и у иностранству. Прота Тишма је дугогодишњи стални члан Матице српске и сарадник капиталног Матичиног пројекта „Српски биографски речник”. За шест томова овог пројекта написао је чак 80 биографских одредница. Писао је и за *Свеске Матице српске*, као и за реномирани *Зборник Матице српске за ликовне уметности*. Из његовог пера проистекле су и значајне монографије: *Сарваш и његово доба* (Београд 1972), *Српска црква Светог Николе у Белом Брду* (Крагујевац 1988), *Црква Рођења Пресвете Богородице у Копривни* (Сремски Карловци – Вуковар 1997), *Срби и црква у Чепину* (Сремски Карловци – Вуковар 1997), *Епископ бачки Митрофан Шевић и његово доба* (Велика Ремета 2009).

Пред нама је још једно дело настало вишедеценијским трудом и радом овог свестраног аутора – *Свештеници у Белом Брду и прикључења*. Књига је објављена захваљујући архимандриту Стефану Вучковићу, игуману манастира Велике Ремете. Уредница ове књиге је Јања Тодоровић а издавач „Словенско слово”. Прота је књигу посветио сенима своје животне сапутнице Славице.

Књига је концептуално подељена у три целине. Прву (централну) и највећу целину

чини 29 биографија свештених лица у Белом Брду. Други део „Прикључења" односи се на Цркву посвећену Светом Николи, становништво Белог Брда, школу и учитеље... У трећем делу „Прилози и прикључења" аутор у сећању као сведок чува занимљиве догађаје из Белог Брда.

При читању првог дела ове вредне књиге, прва помисао била је да неке значајније и веће српске средине немају сличну књигу, нити могу да осветле деловања свог свештенства у ранијем периоду. Белобрђани, дакле, имају ту привилегију да је аутор био њихов парох и да је више од шест деценија проучавао документе и бележио податке о свештеницима. Биографије свештеника и ђакона аутор прати од 1715. године до дана данашњег.

Да би се овакав истраживачки рад обавио и да се појавила оваква књига велика захвалност придаје се митрополиту београдско-карловачком Мојсију Петровићу који је свим свештеницима од 1727. године наложио да се бележе „у нарочите бележнице све случајеве смрти, рођења и венчања". Захваљујући овој наредби, али и преданости православних свештеника, аутор је на основу аутентичне грађе саставио животописе белобрдских свештеника. Као најстарији документ он помиње *Домовни протокол* из 1750. године (ови протоколи вођени су за сваку годину све до 1941. године). У тим протоколима свештеници су пописивали домаћинства, почев од свештеничког, па све сеоске домове. На основу тог протокола аутор констатује да је те године у Белом Брду било пет свештеника и два ђакона.

Прва двојица белобрдских свештеника завршили су живот као монаси, јер је тада владало уверење црквених власти да сваки обудовљени свештеник мора да се замонаши. Први поменути је поп Петко, рођен у Белом Брду, каснији јеромонах Петроније, сабрат Манастира Гргетега. Други свештеник био је Јован Николајевић, потоњи јеромонах Јоаникије, такође сабрат Манастира Гргетега. Нажалост, аутор није успео да реконструише годину њиховог упокојења, јер су усташе за време Другог светског рата уништиле целу манастирску документацију. Као свештеници помињу се и син јероманаха Петронија и двојица синова јеромонаха Јоаникија.

Један од најзначајнијих пароха био је протопрезвитер Антоније Поповић (1731–1793), угледан и способан прота, који је руководио изградњом Цркве Светог Николаја. Био је и родоначелник породице Протић из које потичу још четири белобрдска свештеника (Антонијеви синови Јован, Кирил, као и његови унуци Симеон и Евстратије). Један за другим, у Белобрдској парохији смењивали су се свештеници, међу којима су били потомци претходних свештеника, они „из оближњег села Трпиње", али и из других, даљих, средина. Својим радом истицао се свештеник Александар Шимић који је био у парохији од 1922. до 1937. године. Предавао је црквено певање ђацима Карловачке богословије. У Белом Брду је појао карловачко пјеније и учио своју паству. Проповедао је често, увео је велику исповест као обавезну, и мирио завађене, основао је Православну хришћанску заједницу, његовим настојањем оформљено је Црквено-певачко друштво „Змај", и, уопште, снажио је друштвени живот овог краја. Пароха Шимића, агилног и по добру упамћеног свештеника наследио је 1937. године парох Лав Доседјел, православни Чех који је у Битољу завршио Српску богословију. Доседјел је био истински пријатељ српског народа, који се сасвим уклопио у живот становника Белог Брда. Током Другог рата хапсили су га и малтретирали и Немци и усташе. За време рата прикључио се партизанском покрету, па је као такав, након рата, поново био парох у Белом Брду. Међу свештеницима, чије су биографије изнете хронолошким редоследом, аутор Тишма је навео и своју (аутобиографију). Протино деловање у Белом Брду прожима и друге делове књиге, као што се и у самој његовој биографији наводе и подаци значајни за деловање и изван Белог Брда. Аутор је скицирао портрет за сваког од ових свештеника на основу докумената али служио се и логиком и рачуном.

На основу матичних књига аутор закључује да је Срба у Белом Брду било и пре Велике сеобе, а више извора говори у прилог томе да су се Срби населили након Мохачке битке. Аутор констатује да унијаћења није било, јер је Бело Брдо било под непосредном управом митрополитског властелинства у Даљу, који је био јак црквени центар православља.

У другом делу књиге „Прикључења" (Интересантни и важни подаци из прошлости Срба у Белом Брду код Осијека и њиховог храма Светог оца Николаја), пише о судбини сачуваних црквених и богослужбених књига

које су становници скривали на црквеном тавану. Током рата прота Тишма писао је о књигама Храма Светог оца Николаја у Белом Брду, али је још вредније његово бележење записа који се налазе на овим црквеним књигама. Такође је писао и о Фонду књига Српске православне парохије у Белом Брду. Важан сегмент живота мештана Белог Брда чини и Српско певачко друштво „Јован Јовановић Змај". Занимљив прилог је и „Списак презимена и поруганија – шпицнаме становника у Белом Брду". Користан је и прилог о Српској народној вероисповедној школи, а аутор се потрудио да напише и биографије сеоских учитеља, а бавио се и питањем насилног покрштавања становника Белог Брда у току Другог светског рата. Навео је имена 20 породица које су смогле храброст и потписале да не желе да пређу у римокатоличку веру и које су протеране из Белог Брда. На крају овог поглавља налази се списак имена страдалих мештана Белог Брда (144 особе) током Другог светског рата.

Трећи део је по обиму најкраћи, али становницима Белог Брда вероватно најзанимљивији. Реч је о успоменама на бивше парохијане и догађаје о њима у причама проте Тишме. Прича о Швабици Шмит Розини је занимљива али и поучна. Наиме, Роза је Немица која је у Бело Брдо дошла након рата и иако римокатолкиња редовно је ишла у православну цркву на богослужења. Говорила је: „Бог је један и зато долазим у Вашу цркву и мени је овде лепо". Ова целина се истиче и посебним драгуљем – дозом хумора, с правом мером.

Нит која везује ову књигу и која провејава кроз све странице је вишевековна борба да се опстане у својој вери и нацији. На акрибичан али документовано утемељен начин, ова књига казује о прошлим временима, о свештеницима, цркви, народу, дакле, и о историји духовног живота у Белом Брду. Мирко Тишма, својеврсни историчар културе, свестан да заборав прекрива прошлост ако се о томе не пише, овом својом књигом обелоданио је и оставио за сећање многе важне људе и догађаје. Својим трудом и радом у времешним годинама (87 година) трајно је дао допринос не само историји Белог Брда већ и много шире.

Др Александра Новаков
Матица српска, Нови Сад

UDC 821.163.41.09 Kašanin M. (049.32)
UDC 821.163.41-94(049.32)

ГОСПОДСТВО КАО ЖИВОТНИ ИЗБОР

(Радован Поповић, *Аристократ духа – Животопис Милана Кашанина*, Матица српска, Нови Сад 2016)

Своја тиха и ненаметљива запажања о српској културној и књижевној сцени, која је бележио као дугогодишњи новинар и уредник *Политике*, Радован Поповић није задржао на дневном, пролазном нивоу, већ их је развио даљим истраживањима, заокружио и уобличио у бројне књижне целине. Аутор *Српског књижевног зверињака* определио се још давно да та своја сазнања уобличи и у појединачне биографије појединих писаца. Између осталих, написао је и објавио књиге о животима Иве Андрића, Исидоре Секулић, Милоша Црњанског, Јована Дучића, Вељка Петровића, Меше Селимовића и Бранка Ћопића.

Животопис Милана Кашанина, дакле, Поповићу никако није први рад на биографском делу, али је од свих личности о којима је до сада изабрао да пише ова личност можда и његов најсмелији избор. Најсмелији, јер Кашанинов живот и дело у јавности нису добијали пажњу ни приближно онакву какву је по својој вредности заслужују. Иако значајан као историчар уметности и писац, али, могло би се рећи, и као утемељитељ једног система вредности, вест о смрти ове значајне личности у Дневнику Првог програма тадашње телевизије пратила је погрешна фотографија његовог брата, тада још живог, академика и математичара Радивоја.

О Кашанину, прећуткиваном и занемариваном, у ширим круговима недовољно познатом и признатом, није се много писало. Осим неколицине текстова (чији су аутори умногоме они који су Кашанина лично познавали),[1] уз дело Иванке Удовички *Књижевни критичар Милан Кашанин* (објављено 1982, дакле, недуго по Кашаниновој смрти),[2] и уз зборник радова Народног музеја Србије (1997) и *Разговоре с Миланом Кашанином* Косте Димитријевића (2015), ово је можда тек четврта књига која је у целини посвећена овој изузетној личности српске културе. Стога нимало не чуди што је важност Поповићевог записа о Кашанину препознала управо Матица српска, чији је Кашанин био сарадник, и објавила га у својој Библиотеци „Документ".

Писцу овог драгоценог животописа новинарски занат очигледно је помогао да у овој књизи чињенице до којих је дошао изнесе кратко и јасно, а сâм је Кашанин записао: „Једини захтев доброга писања јесте јасност и прегледност мисли, и прецизност и ко-

[1] Део тих текстова о Кашаниновом делу и њему самом објављен је у Осмој књизи Кашанинових *Изабраних дела* која је 2004. године објавио Завод за уџбенике.

[2] Ауторка ове књиге је и докторирала на тему „Критичар и есејист Милан Кашанин", као што је и Јана Алексић недавно докторирала на тему „Милан Кашанин као тумач нове српске књижевности".

ректност израза... кад је тај захтев испуњен, књижевни састав ће бити добро написан".

Истовремено, износећи чињенице које документује одломцима из бројних преписки које је Кашанин водио с такође значајним личностима, Поповић не преза ни од тога да покаже свој лични став. Управо захваљујући тој, с мером примењеној, личној ноти, аутор је успео да иначе суве архивске налазе укомпонује у живу и динамичну целину. Динамика књиге уочљива је већ и при прегледу појединачних наслова више од тридесет поглавља ове књиге. „Прибирајући зрно по зрно" поглавље је којим започиње животопис а у коме је наглашен Кашанинов понос својим сиромашним сеоским пореклом. „Увек отворених очију", навођењем писама Тихомиру Остојићу или Васи Стајићу, Поповић осветљава шта Кашанин чита 1917. године. „Опчињен лепом Рускињом" кратко је поглавље у коме је стао и запис о Кашаниновој заљубљености у своју будућу супругу, али и о његовом одушевљењу Паризом, Роденом, уздржаност спрам Богдана Поповића, али је ту своје место нашао и пасус о војевању његовог брата Радивоја Кашанина у Великом рату. Наслов „Сав у постојбини" израз је из записа о Кашанину који је прибележио један његов савременик, тадашњи студент социологије. Према Кашаниновом суду, „Предрасуде и симпатије", могу бити одлучујуће за нечији књижевни успех, а у овом поглављу може се читати и писмо Милоша Црњанског, део преписке с Пером Слијепчевићем, као и податак да је Кашанин одбранио докторску тезу 1928. године, али и да пише о новим књигама, као и то какво је његово мишљење о култури војвођанских Срба... „Књигом горког смеха" Кашанин у посвети једној читатељки назива свој роман *Трокошуљник*. „Књижевна хајдучија" поглавље је о оснивању Музеја кнеза Павла 1936. године, али и о Кашаниновом разматрању стања у култури. „Сумрак у краљичином салону" разоткрива како је, у време преокрета у коме након Другог светског рата комунисти преузимају власт, Кашанин присилно пензионисан на месту управника Музеја кнеза Павла, који тада престаје да носи тај назив, да би његово место заузео његов дотадашњи пријатељ Вељко Петровић. „Озарен светлошћу фресака" целина је о изложбама Галерије фресака 1954. у Лондону, 1958. године у београдском Сајмишту, као и у Дубровнику и Задру, али и о пријатељској преписци с Исидором Секулић непосредно пред њену смрт. На овај начин пробрани наслови поглавља већ сами за себе много казују о томе колико је занимљив био Кашанинов живот и како је тај живот Радован Поповић у овој биографској књизи такође занимљиво представио.

Захваљујући добром избору сегмената битних за биографију ове сложене личности, аутор успева да на мало простора много каже. У овој књизи он хронолошки ниже податке о томе где се, када и зашто Кашанин налази, кога и шта тада чита, о чему и за који часопис пише, с ким се дописује, и, чак, у каквој се финансијској ситуацији у том тренутку затиче, или адресе улица у којима борави. Истовремено не пропушта да запише и размишљања и утиске самог Милана Кашанина, његове ставове према тадашњој политици и догађајима, његова вредновања уметности и књижевности.

Књига је проткана добро изабраним наводима из Кашанинових списа, али и писама других њему упућених. Увек драгоцени цитати, у овом случају још су важнији, јер се Кашанин истицао ретко јасним, изражајним и надасве бритким стилом. У писању као и у говору промишљено је користио сваку реч, као да ју је претходно дуго одмеравао, а опет с лакоћом изговарао или писао, тако да би било готово немогуће посумњати у поузданост његових исказа.

Записе о Кашаниновом животу Поповић смешта у одређени историјски контекст, те повремено оцртава и тадашњи тренутак, то доба, без чијег осликавања ни живот појединца не може бити довољно осветљен. У том смислу, посебна драгоценост је писмо Милановог брата Радивоја, али и провлачење биографских цртица о овом значајном српском научнику, из којих сазнајемо о његовом путу научника и академика.

Уз каријеру историчара уметности и књижевни пут Милана Кашанина, у овој књизи нису изостављени ни догађаји важни за његов породични живот, тако да се речи о Кашаниновој заљубљености, женидби и рођењу деце одмерено провлаче током целе књиге, али је животопис ове личности истовремено и кроки културне сцене и промена до којих је долазило услед друштвених и политичких превирања, као и осликавање других значај-

них личности на њој. Осим што се овде дају наслутити личности Светислава Марића, Васе Стајића, Исидоре Секулић, Петра Добровића, или Милоша Црњанског, сазнајемо и о делатности Матице српске и Српске књижевне задруге, као и о издавачком раду „Народне просвете" и „Геце Кона", кућа којих одавно више нема.

Иако *Животопис Милана Кашанина* не садржи донекле очекивани попис извора и литературе, из Напомена аутора при крају књиге, уз његову захвалност онима који су му помогли у настајању књиге, сасвим је јасно речено и одакле је аутор прикупљао материјал за „причу", како он у истој напомени ову своју књигу назива.

Оно што је Поповић написао, документовано је и фотографијама које су смештене на двадесетак листова на самом крају књиге. Та својеврсна галерија пружа, осим портрета Милана Кашанина, увид у слике његове породице, пријатеља и професора, зграде Галерије фресака и Музеја кнеза Павла, факсимили писама, потписа и посвета, насловне стране књига, исечци из новина, завршно са читуљом коју је породица поводом Кашанинове смрти дала да се објави у *Политици*.

Фотографије Милана Кашанина, као гимназијалца, студента, или оне начињене у последњим годинама његовог живота, само су визуелно сведочанство онога што се као утисак јасно провлачи кроз целу књигу – *господственост* Кашанинове личности и дела, коју његово сеоско порекло и сиромаштво само истичу, те је *аристократ духа* одлично изабран назив за књигу о овој заиста јединственој фигури српске културе.

Радован Поповић је овом добро урађеном књигом успео да испрати Кашанинов животни пут од почетка до краја, уз богата сведочанства. Објављивањем овог дела научна али и шира јавност стекла је назаобилазан извор за свако даље истраживање али и помније читање Кашаниновог дела, које као и живот овог великана, пружа основ за преиспитивање многих досадашњих вредновања у култури.

Дејана Оцић,
Београд

UDC 377.36(497.113 Bela Crkva)"1919/1941"(049.32)

ИСТОРИЈА ПРОСВЕТЕ У БЕЛОЈ ЦРКВИ

(Гордана Радосављевић: *Стручне школе у Белој Цркви између два светска рата (1919–1941)*, Бела Црква 2016)

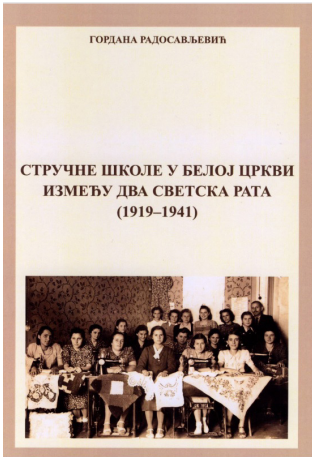

Недавно је из штампе изашла књига под насловом *Стручне школе у Белој Цркви између два светска рата (1919–1941)*. Ова књига је, у извесној мери, прерађен и допуњен текст дипломског рада, који је 23. јуна 2016. године одбрањен на Филозофском факултету, Одељење за историју, у Београду, пред Комисијом коју су сачињавали: проф. др Љубодраг Димић (ментор), и проф. др Мира Радојевић и проф. др Александар Животић, чланови Комисије. Књигу је на основу доступне архивске грађе и стручне литературе написала Гордана Радосављевић[1].

Након увода (стр. 10–11), аутор говори о Белој Цркви између два светска рата о историјским, политичким, друштвено-економским, културним и школским приликама (стр. 12–30). Четврто поглавље посвећено је Занатско-трговачкој школи од 1919. до 1941. године и доноси историјат, материјалне услове, наставни процес, ученике, управнике, наставничко и помоћно особље (стр. 31–56). У петом поглављу говори се о Градској лозно-воћарској школи у периоду од 1925. до 1941. године (стр. 57–73). У шестом поглављу обрађена је Старешинска и приправничка школа финансијске контроле у периоду од 1925. до 1931. године (стр. 77–80). Затим, следи Закључак (стр. 77–80), Извори и литература (стр. 81–83) и Прилози (стр. 86–126).

У раду на овој књизи, аутор није уложио само изузетно много труда, упорности и историјске одговорности на прикупљању података и грађе, него је много времена утрошио на презентацију и обраду прикупљеног архивског материјала. Рад је веома богат разноразним информацијама, вишеслојан је и поуздан. Отуда, ова књига није значајна само за локалну историографију, већ и за општи аспект војвођанског културног развоја школства, посебно стручних школа, о којима се веома мало знало, и о којима је до данас веома мало писано. Рад доноси и бројне податке међуратног развоја града Беле Цркве, узроке и падове занатства и трговачке професије, главне последице изумирања града као занатског и трговачког центра и губљења финансијске везе с местима у Банатској клисури.

Рад је урађен свестрано, целовито, темељно, с непознатим и до сада мало коришћеним подацима и документацијом из Историјског архива у Белој Цркви, на примарној архивској документацији и расположивим статистикама, и с научним апаратом (рад има 364 фусноте). Посебан допринос раду представљају приложене табеле разних категорија, уз помоћ којих се продубљују и надграђују информације у интегралном тексту. Аутор је користио и постојећу малобројну литературу и текстове о занатским и стручним школама других средина.

[1] Гордана Радосављевић рођена је у Вршцу 1982. године

Узимајући у обзир све то, ваља закључити да књига Гордане Радосављевић *Стручне школе у Белој Цркви између два светска рата (1919–1941)*, представља по многобројности података и по методској спретности, до сада најзначајнију и најкомплетнију студију о овој теми, те се може сматрати пионирским радом те врсте у досадашњој белоцрквaнској историографији уопште. Издавач књиге је Озрен М. Радосављевић.

Живан Иштванић
Бела Црква

UDC 579.844:616.98-036.22(497.113 Srem)"1795/1796"(049.32)

220 ГОДИНА ОД ИРИШКЕ КУГЕ

(Јован Максимовић, *Срем у време кугe*, Српска читаоница, Ириг 2015)

Историја медицине на територији Војводине, већ дужи низ година, изазива све већу пажњу стручне јавности. Матица српска у оквиру својих пројеката објавила је значајан број монографија и публикација везаних за ову важну тему. Генерално историја медицине у складу са савременим светским историографским трендовима све је заступљенија и важнија у сагледавању великог броја процеса на глобалном нивоу.

На простору Војводине, некадашње Хабзбуршке монархије, епидемије куге посебно током 18. века однеле су велики број људских живота. Изучавање историје куге стога је у погледу друштвене историје једна од фундаменталних тачака овог процеса. Посебно наглашавамо Иришку кугу (1795–1796), која је по својим последицама имала незаобилазно место у писању о прошлости медицине. Већ 1801. др Франц фон Шрауд професор Универзитета у Пешти написао је кратак историјат ове епидемије, с детаљним упутствима за њено лечење и сузбијање неке потенцијалне/предстојеће епидемије. Поводом 100-годишњице епидемије др Радивој Симоновић латио се пера и подсетио на ужасе и последице Иришке куге 1795–1796. Током претходних година одржано је више научних конференција и објављено више научних радова на ову тему.

Вредна студија о Сремској (Иришкој) куги и шире – историји куге у Срему из пера проф. др Јована Максимовића, редовног професора Медицинског факултета у Новом Саду појавила се у мају 2015. када је у Српској читаоници у Иригу обележено 220 година од избијања епидемије Сремске, односно Иришке куге. Том приликом је и представљена ова значајна књига. Аутор Максимовић, зналац историје медицине на територији Војводине, члан редакција више научних часописа који се баве историјом медицине и руководилац пројекта под окриљем Матице српске прегледно је, јасно и сажето пружио могућност стручној и широј јавности да се поново упозна за страхотама и последицама Иришке

куге. На почетку студије аутор је најпре објаснио историјат куге генерално, начин њеног ширења и методе сузбијања, баш као и преглед ранијих епидемија на територији Хабзбуршке монархије. У другом делу студије проф. Максимовић сликовито и језгровито даје преглед дешавања везаних за Иришку кугу, понавља мисли Шрауда и Симоновића, али и даје нове податке уз своја лична тумачења и тиме даје свој допринос прочавању ове важне теме. Значајно је и објашњење порекла чувених Кипова (споменика) на путу између Ирига и Руме, који нас подсећају на ову епидемију током 1795–1796. Ова садржајна студија опремљена је богатим илустративним материјалом, што читаоцу омогућује да се још боље и јасније упозна с историјом ове некада смртоносне болести. Сматрамо стога да је професор Максимовић написао интересантну књигу којом је обележена 220-годишњица избијања Иришке куге. Ову вредну студију препоручујемо на читање стручној и широј читалачкој публици.

Доцент др Горан Васин
Филозофски факултет,
Универзитет у Новом Саду
goran.vasin@ff.uns.ac.rs

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ
AUTHORS IN THIS ISSUE

САМИР АЛИЧИЋ (Нови Сад, 1981), Доцент Правног департмана Државног универзитета у Новом Пазару и Правног факултета у Источном Сарајеву у Републици Српској.

Дипломирао 2003. и магистрирао 2007. године на ПФ УНС. Докторирао 2011. на ПФ УБг. Област научног интересовања: римско право, с посебним акцентом на римско тестаментарно право, право накнаде штете и рецепцију римских јавноправних идеја и концепата. Бави се и преводом латинских правних текстова на српски језик.

Важније књиге: *Јустинијанова Дигеста, девета књига* (превод са латинског на српски језик), Бачка Паланка 2013.

МИЛОШ С. АРАНЂЕЛОВИЋ (Београд, 1985). Истраживач-приправник на Архитектонском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирао 2009. на АФ УБг („Визиторско-енолошки центар у селу Рајац код Неготина"). Од 2012. докторанд АФ УБг. Основна област истраживања: архитектура и урбанизам; ужа научна област истраживања: архитектонско пројектовање и савремена архитектура. Научна област интересовања: традиционална архитектура и архитектура у руралним подручјима. Поред научноистраживачког, поседује искуство рада у настави као демонстратор и сарадник на основним и мастер академским студијама АФ УБг. У пракси је учествовао на изради неколико идејних и главних архитектонских пројеката различитих типова грађевинских објеката.

ИСИДОРА БЕРАХА (Београд, 1980). Истраживач-сарадник Института економских наука у Београду.

Дипломирала 2005. године на смеру Менаџмент ЕФ УБг (2005), где је и магистрирала 2010. године на смеру Организација и менаџмент („Креирање кластера малих и средњих предузећа у функцији развоја привреде Србије"). Докторирала на ФПБ УУНТ 2016. године („Стратегија унапређења пословних перформанси малих и средњих предузећа у ланцу снабдевања аутомобилске индустрије"). Запослена у ИЕН у Београду, од 2006. као истраживач-сарадник. У периоду 2006–2007. ангажована у својству сарадника у настави на ФБФО БА. Члан ERENET-а од 2009. године.

Важније књиге: *Alternative za unapređenje razvoja klastera malih i srednjih preduzeća u Srbiji*, Beograd 2012; *Finansiranje malih i srednjih preduzeća u Srbiji*, Beograd 2012 (koautorka).

АЛЕКСАНДАР ВИДЕНОВИЋ (Београд, 1963). Доцент на Архитектонском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирао (1989), магистрирао (1995). Од 1990. запослен на АФ УБг као сарадник а од 2002. године у наставничком звању доцента на Департману за архитектуру. Области истраживања: савремени руризам, градски ареали, архи-

тектура села, регионална архитектура. Ужа научна (уметничка) област: архитектонско и урбанистичко пројектовање. Бави се научноистраживачким, педагошким и стручноуметничким радом. Учествује у научноистраживачким пројектима, експертизама и студијама.

Важније књиге: *Црна Трава – живот, криза и нада,* Београд 1996.

МИЛЕНА ВИДОСАВЉЕВИЋ (Призрен, 1988). Докторанд на Филолошком факултету Универзитета у Београду.

Основне академске студије завршила је на Студијској групи за шпански језик и хиспанску књижевност ФилУФ УКг (2011). Мастер академске студије завршила је на истом факултету 2014. године одбранивши мастер рад под називом „Развој интеркултуралне комуникативне компетенције у настави шпанског језика". Од 2015. године студент је докторских студија, модул – језик, на Филолошком факултету у Београду. Члан је ДХ и ДМЛ из Београда. Тренутно ради као преводилац и професор шпанског и енглеског језика у школама страних језика у Нишу. Области њеног научноистраживачког рада су: примењена лингвистика, социолингвистика, педагогија, методика наставе страних језика, методика наставе шпанског језика и сефардика.

ДРАГАН ДОКИЋ (Осијек, Хрватска, 1979). Доктор економских наука.

Дипломирао 2006. године („Значај стратешког менаџмента у јавним предузећима") и мастерирао 2008. године („Примена стратегијског маркетинга у ЈЛС") на ФМ у Зајечару при МТУ. Докторирао 2016. године на Универзитету „Џон Незбит" („Улога јединица локалне самоуправе у стварању инвестиционог амбијента – компаративна анализа руралних простора Републике Србије и Републике Хрватске"). Научна област интересовања: економски модели и инвестиције у јединицама локалне самоуправе. Учествовао на домаћим и страним научним конференцијама с радовима из области менаџмента и маркетинга.

Важније књиге: *Стратегија развоја туризма Општине Ердут*, Ердут 2009; *Господарски водич Општине Ердут*, Ердут 2009.

БОГДАН Л. ДРАЖЕТА (Њујорк, 1992). Дипломирани етнолог-антрополог.

Дипломирао на Одељењу за етнологију и антропологију ФФ УБг 2015. („Антрополошко проучавање организационе културе Ernst Young-a у Србији"). Након завршетка основних студија уписао је мастер студије на истом одељењу и тренутно се бави утицајем српске националне културе на ставове и понашања запослених у мултинационалној компанији "Ernst Young" у Београду. Области интересовања: организациона антропологија, етнологија Балкана и међународни етнички односи и процеси.

ЛАЗАР Р. ДРАЖЕТА (Београд, 1964). Доцент на Катедри за менаџмент на Универзитету „Сингидумум".

Дипломирао и магистрирао на Универзитету у Београду, докторирао на Massey University (Палмерстон Норт, Нови Зеланд), у области природних наука. Након докторирања запослио се у корпоративном сектору, прво на Новом Зеланду а потом у Србији. Након вишегодишњег рада на различитим пословима управљања људским ресурсима у компанији Coca-Cola Hellenic, прешао на УС, где као доцент води наставу на основним и последипломским студијама из управљања људским ресурсима и руководи ИУС у области сарадње са привредом и научноистраживачким радом. Области интересовања: управљање људским ресурсима, организационо понашање, каријерно вођење и саветовање.

ЂОРЂЕ ЂУКИЋ (Александровац, 1952). Редовни професор на Економском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирао је 1975. на ЕФ УБг. Докторирао 1984. године на ЕФ УКг. За редовног професора ЕФ УБг изабран је 1996. године. Главне области интересовања и истраживања: трансмисиони механизми монетарне политике; финансијски ризици у банкарском сектору; избор оптималног режима девизног курса. Члан је НДЕС и Одбора за економске науке САНУ (од 1994).

Важније књиге: *Centralna banka i finansijski sistem*, Beograd 2001; *Upravljanje rizicima i kapitalom u bankama*, Beograd 2007; *Bankarstvo i kriza: međunarodni i domaći aspekt*, Beograd 2012.

ТРИВО ИНЂИЋ (Лушци Паланка, Сански Мост, БиХ 1938). Социолог.

Дипломирао на ПФ УБг, магистрирао социолошке науке (социологија политике и права). Радио у Београду као истраживач у ЗПКР, ИМПП и ИЕС. Удаљен са места асистента нс ФФ УБг 1975. године као припадник групе Praxis. Био је помоћник министра у МПК СРЈ (1992–1994), амбасадор у Шпанији (2001–2004) и политички саветник председника РС (2004–2012). Уређивао је часописе *Видици*, *Гледишта*, *Култура*, *Социолошки преглед* и *Право и друштво*. Објавио је више радова из области социологије, социјалне теорије и међународних односа.

Важније књиге: *Савремена Шпанија*, Београд 1982; *Успон маса*, Београд 1985; *Тржиште дела ликовне уметности*, Београд 1986; *За ново просветитељство*, Београд 1997; *Балкан – могућности регионалног система безбедности* (са Р. Радиновићем), Београд 1999; *Технологија и културни идентитет*, Београд 2009; *Вода у политици Србије и Европске уније*, Нови Сад 2013.

ЧАСЛАВ Д. КОПРИВИЦА (Никшић, 1970). Професор филозофије на Факултету политичких наука Универзитета у Београду.

Дипломирао (1995), магистрирао (1999) и докторирао на Одељењу за филозофију ФФ УБг. Боравио на студијским усавршавањима на универзитетима у Тибингену, Базелу и Чикагу. Био је стипендиста DAAD и Сасакава фондације. Објавио три монографије и преко 50 научних радова на српском, немачком и енглеском језику у земљи и иностранству. Добитник награде за „Књигу године" Радио-Београда II (2005). Поља истраживања: античка и модерна филозофија, херменеутика, феноменологија, политичка теорија, међународни односи, културне студије.

Важније књиге: *Идеје и начела. Истраживање Платонове онтологије*, Нови Сад – Ср. Карловци 2005; *Биће и судбина. Хајдегерово мишљење између узорности и временитости*, Београд 2009; *Будућност страха и наде. Један философски оглед о долазећем времену*, Бања Лука 2011; *Балкан као европска унутрашња другост*, Нови Сад 2013; *Философија ангажовања*, Београд 2014;

ДУШКО КУЗОВИЋ (Ужице, 1967). Инжењер архитектуре. Предавач на Архитектонском факултету Универзитета Источни Медитеран у Фамагусти на Кипру.

Дипломирао (1994), магистрирао (2006) и докторирао (2013) на АФ УБг. Члан ИКС, УАС, УУС, ДКС, председник ДАУ. Публиковао већи број радова у часописима: *Ужички зборник*, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, *Архитектура и урбанизам*, *Spatium*, *Facta Universitatis*, *ЗМСДН* итд. Организатор и учесник неколико међународних конференција. Добитник Борбине повеље за архитектуру (коаутор, Сарајево 1992), Награде за архитектуру града Новог Сада

(коаутор, 1991), и неколико првих награда на архитектонским и вајарским конкурсима у Југославији и свету. Област истраживања: вернакуларна архитектура Балкана, историја архитектуре и урбанизма Балкана у 19. и 20 веку, архитектонска и урбана конзервација, савремено архитектонско и урбанистичко обликовање.

Важније књиге: *Најједноставнији облици становања централног и западног Балкана*, Сирогојно 2014 (коаутор).

БОРИША Н. ЛЕЧИЋ (Љубиње, Република Српска, 1964). Професор струковних студија на Академији за националну безбедност у Београду.

Основне студије завршио на ПФ УБг. Магистарске студије завршио 2005. године на ПФ УНС, где је и докторирао 2014. године („Европски модели организације и надлежности служби безбедности у сузбијању тероризма"). Запослен на АНБ у Београду као професор струковних студија на предметима: Кривично право, Међународно јавно право и Супротстављање деловању обавештајних служби. Област научноистраживачког рада: право и безбедност. Објављивао стручне радове у часопису *Национална безбедност*.

НЕБОЈША Н. МАЛЕШЕВИЋ (Херисау, Швајцарска, 1990). Докторанд на Православном богословском факултету Универзитета у Београду.

Богословију Светог Петра Добробосанског у Фочи завршио 2009. године. Дипломирао 2014. на ПБФ УБг („Ранохришћанска јересиологија"). Мастерирао 2015. године („Теологија првенства у документима Другог ватиканског сабора"), где је исте године уписао и докторске студије. Говори немачки, служи се енглеским и грчким језиком.

ЗОРАН М. ЛУТОВАЦ (Београд, 1964). Виши научни сарадник Института друштвених наука у Београду.

Дипломирао, магистрирао и докторирао (2014, „Односи Србије и Црне Горе од 2006. до 2013. године") на ФПН УБг. Запослен у ИДН у Београду (1992–2002, 2013–). Био сарадник у међународном часопису *Internationale Politik und Geselschaft* (2006). Од 2006. до 2008. сарадник и координатор за пројекте у задужбини "Friedrich Ebert Stiftung". Био амбасадор РС у Црној Гори (2008–2013). Објавио више десетина чланака у домаћим и страним научним и стручним часописима и зборницима из области међународних односа, људских и мањинских права и политичких односа у Србији и региону. Био је члан УО часописа *Danubius*. Члан програмског савета МС – Друштва чланова из Црне Горе (2010–2013).

Важније књиге: *Manjine, KEBS i jugoslovenska kriza*, Beograd 1995; *Српски идентитет у Црној Гори*, Београд 2015.

ВЛАДИМИР Ж. МИЛИСАВЉЕВИЋ (Вуковар, 1966). Филозоф. Виши научни сарадник Института друштвених наука у Београду.

Дипломирао 1990, магистрирао 1995. („Деконструкција и лингвистика"), и докторирао 2005. године („Идентитет и рефлексија: проблем самосвести у Хегеловој филозофији") на ФФ (Група за филозофију) УБг. Радио на ФФ УНС и ИФДТ у Београду. Од 2014. запослен на ИДН у Београду. Објавио бројне студије из филозофије у домаћим и страним часописима и зборницима радова.

Важније књиге: *Идентитет и рефлексија: проблем самосвести у Хегеловој филозофији*, Београд 2006; *Снага егзистенције: теорија норме код Канта и Хегела,* Београд 2010; *Када су људи ницали из земље: аутохтоност у говору античке Грчке*, Београд 2016.

САЊА НАСЕВСКИ (Зрењанин, 1989). Комуниколог и журналиста.

Дипломирала на Одељењу за новинарство и комуникологију ФПН УБг 2012. године, где је и мастерирала 2016. године („Балкан" и „Југоисточна Европа" у *Њујорк Тајмсу* у периоду од 1998. до 2007. године). Чланица је професионалног тима БОШ. Област интересовања и истраживања: медији, теорија културе, образовање и информационо друштво. Чланица је Центра за студије културе у оквиру ФПН УБг.

Важније књиге: *У Југоисточној Европи ништа ново: упоредно регионално истраживање корупције у високом образовању у Бугарској, Македонији, Хрватској, Молдавији и Србији*, Београд 2013; *Проактивна транспарентност јавне управе у Србији: (не)достижан циљ*, Београд 2016.

НАДА НОВАКОВИЋ (Книн, Хрватска, 1956). Научни сарадник Института друштвених наука у Београду.

Дипломирала је на ФФ УБг на Групи за социологију (1980), где је и магистрирала 2006. („Материјални и друштвени положај радничке класе Југославије од 1960. до 1990. године") и докторирала 2011. године („Радничка класа и штрајкови у Србији после 2000. године"). Област истраживања и интересовања: друштвена структура, друштвене неједнакости, друштвени сукоби и радничка класа, образовање, транзиција, друштвени покрети, глобализација и тржиште рада.

Важније књиге: *Пропадање радничке класе*, Београд 2007; *(Дез)интеграција радничке класе друге Југославије*, Београд 2008.

МАРИЈА ПАВЛОВИЋ (Београд, 1976). Асистент на Учитељском факултету у Београду.

Дипломирала 2001. на Вајарском одсеку ФЛУ УБг, где је и магистрирала 2004. Исте године похађала је Високу националну школу ликовних уметности у Паризу (ÉNSBA). Докторирала 2015. године на УФ УБг („Улога ликовног дела у васпитању и образовању деце предшколског и основношколског узраста"). На УФ УБг ради од 2008, где је 2010. године изабрана у звање асистента за ужу научну област Методика наставе ликовне културе. Учествовала је на научним скуповима и објавила више научних радова. Уз педагошки, стручни и научноистраживачки рад, остварила је и значајну уметничку активност у земљи и иностранству. Носилац је више награда и признања у области уметности и члан је УЛУС-а (од 2002).

АНА ПЕШИКАН (Фекетић, 1959). Ванредни професор на Одељењу за психологију Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Дипломирала, магистрирала 1991. („Психолошки проблеми наставе историје у основној школи") и докторирала 1999. („Психолошки приступ активном учењу историје на основношколском нивоу"). Поље експертизе су јој педагошка и развојна психологија. Фокус њеног рада су теоријска и емпиријска истраживања процеса учења/наставе, уџбеника и анализе образовања. Једна је од коаутора програма „Активно учење" и општих стандарда квалитета уџбеника. Национални, УНИЦЕФ-ов (од 1998) и ОЕБС-ов (од 2010) је експерт за образовање. Сарадник је Георг Екарт института (Брауншвајг, Немачка) и Центра за демократију и помирење из Солуна (CDRSEE). Била министарка науке године у Влади РС (2007–2008). Била је управница Одељења за психологију ФФ УБг (2012–2015). Члан је Академијског одбора за образовање САНУ и НПС (од 2009–).

Важније књиге: *Треба ли деци историја? Психолошки проблеми учења/наставе историје у основној школи*, Београд 1996; *Настава и развој друштвених појмова код деце*, Београд 2003; *Активно учење 2*, Београд 2003 (коаутор); *Водич за добар уџбеник – Општи стандарди квалитета уџбеника*, Нови Сад 2008 (коаутор); *Textbook quality: A Guide to textbook standards*, Gottingen 2013 (коаутор).

ЗОРАН СИМОНОВИЋ (Ниш 1970). Научни сарадник у Институту за економику пољопривреде у Београду.

Дипломирао је на ПФ УНи (2000), магистрирао ЕФ УНи (2003) на смеру Теорија и политика привредног развоја („Систем тржишта фактора производње у Византији као глобални оквир привреде средњовековне Србије"). Докторирао је на ФМ МТУ у Зајечару 2014. године („Савремени концепт управљања аграром Србије у условима транзиције"). Запослен је у ИЕП у Београду (од 2004). Бави се комплексним приступом аграру, и посебним интересовањем за економске односе са историјског и савременог аспекта.

Важније књиге: *Византија и Србија, економски односи и утицаји,* Ниш 2003; *Економска политика Византије*, Ниш 2007; *Управљање аграром Србије у транзицији*, Београд 2014; *Свет Византије, контекст пре и после Геопонике, социолошки, економски и правни аспект*, Косовска Митровица 2016 (коаутор).

МИОДРАГ ЋУЈИЋ (Нови Сад, 1978). Тренер-професор Центра за основну полицијску обуку у Сремској Каменици, Министарства унутрашњих послова Републике Србије.

Дипломирао 2004. године на академским студијама ПА у Београду. Мастер академске студије завршио је 2015. године („Елементи командне одговорности у пракси међународног кривичног суда за Руанду"). Област научног интересовања: међународни кривични судови, међународно право, међународни односи, полицијска етика и људска права.

МАРИЦА ШЉУКИЋ (Нови Сад, 1976). Доцент на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду.

Дипломирала, магистрирала и докторирала социологију на ФФ УНС. Бави се истраживањем проблема из области социологије рада, социологије организација и социологије професија. Коаутор је две монографије, а објавила је и већи број чланака у домаћим и страним часописима, као и зборницима. Учествовала је на бројним домаћим и међународним научним скуповима.

Важније књиге: *Земља и људи*, Нови Сад 2012 (коаутор).

СРЂАН ШЉУКИЋ (Сомбор, 1964). Редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.

Дипломирао, магистрирао и докторирао социологију на ФФ УНС. Углавном се бави истраживањем проблема из области социологије села и социологије сукоба. Објавио је велики број чланака у часописима (домаћим и страним) и учествовао на бројним домаћим и међународним научним скуповима. Добитник награде „Војин Милић" за најбољу социолошку књигу у 2015. години у Србији.

Важније књиге: *Сељак и задруга у равници*, Нови Сад 2009; *Мит као судбина*, Сремски Карловци 2011; *Земља и људи*, Нови Сад 2012 (коаутор); *Село у социолошком огледалу*, Нови Сад 2015 (коаутор).

ВАСКО ШУТАРОВ (Кавадарци, Македонија, 1964). Директор Културно-информативног центра Републике Македоније у Софији. Министар-саветник у Амбасади Републике Македоније у Бугарској.

Дипломирао на ФПН УБг (1989), магистрирао 2013. године на УГД у Штипу на Студијама за право и примењену дипломатију („Јавна и културна дипломатија"). Докторанд је на истом Универзитету на теми јавне и културне дипломатије. Од 2006. до 2011. био је посланик у Скупштини РМ, а од 2008. до 2011. председник Комисије за културу Скупштине РМ. Од 2011. године ради као директор Културно-информативног центра РМ у Софији (Бугарска). Учествовао је на бројним међународним конференцијама из области културе и дипломатије. Област интересовања: културна и јавна дипломатија. Говори француски и енглески језик.

Важније књиге: *Јавна и културна дипломатија*, Скопље 2014.

СКРАЋЕНИЦЕ

АНБ	Академији за националну безбедност
АФ	Архитектонски факултет
БА	Банкарска академија
ББА	Београдска банкарска академија
БОШ	Београдска отворена школа
DAAD	Deutscher Akademischer Austauschdienst (Немачка служба за академску размену)
ДАУ	Друштво архитеката Ужица
ДКС	Друштво конзерватора Србије
ДМЛ	Друштво младих лингвиста
ДХ	Друштво хиспаниста
ÉNSBA	École Nationale Supérieure des Beaux Arts
ERENET	Entrepreneurship Research and Education Network of Central European Universities
ЕФ	Економски факултет
ЗМСДН	Зборник МС за друштвене науке
ЗПКР	Завод за проучавање културног развитка
ИДН	Институт друштвених наука
ИЕН	Институт економских наука
ИЕС	Институт за европске студије
ИМП	Институт за међународну политику и привреду
ИУС	Институт Универзитета Сингидунум
ИФДТ	Институт за филозофију и друштвену теорију
ЈЛС	Јединице локалне самоуправе
МПК	Министарство просвете и културе
МС	Матица српска
МТУ	Мегатренд универзитет
НДЕС	Научно друштво економиста Србије
НПС	Национални просветни савет
ОЕБС	Организација за европску безбедност и сарадњу
ПА	Полицијска академија
ПБФ	Православни богословски факултет
ПФ	Правни факултет
РМ	Република Македонија

РС	Република Србија
САНУ	Српска академија наука и уметности
СРЈ	Савезна Република Југославија
УАС	Удружење архитеката Србије
УБг	Универзитет у Београду
УГД	Универзитет „Гоце Делчев“
УКг	Универзитет у Крагујевцу
УЛУС	Удружење ликовних уметника Србије
UNICEF	Међународни фонда за децу и омладину (United Nations International Children’s Emergency Fund)
УНС	Универзитет у Новом Саду
УОд	Уређивачки одбор
УС	Универзитет Сингидунум
УУНТ	Универзитет УНИОН „Никола Тесла“
УУС	Удружење урбаниста Србије
УФ	Учитељски факултет
ФБФО	Факултет за банкарство, финансије и осигурање
ФилУФ	Филолошко-уметнички факултет
ФЛУ	Факултет ликовних уметности
ФМ	Факултет за менаџмент
ФПБ	Факултет за предузетнички бизнис
ФПН	Факултет политичких наука
CDRSE	Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe

Биобиблиографске белешке сачинио
Владимир М. Николић

Матица српска

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ

П Р Е Т П Л А Т И Т Е Н А

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких наука с непрекидним излажењем од **1950**. године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00** €)

за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00** €)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00** €)

Наручујем ⌊_⌊_⌊_⌊ примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

_____

Име и презиме, назив установе или предузећа

_____

_____

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

_____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСДН". Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615–798; 420–199/лок. **117; 062–8563915**

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА
Зборник МС за друштвене науке
21000 Нови Сад, Матице српске 1
e-mail: **vnikolic@maticasrpska.org.rs** односно **zmsdn@maticasrpska.org.rs**

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Излази четири пута годишње
Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/420–199; 021/6615–798
Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: (00381) 21 420–199; (00381) 21 6615–798
E-mail:
vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке* закључила је
159–160 (4/2016) свеску 1. децембра 2016.
За издавача: проф. др Ђорђе Ђурић
Стручни сарадник Одељења и секретар Редакције: Владимир М. Николић
Лектор: Владимир М. Николић
Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Оливера Кривошић
Коректор: Владимир М. Николић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Штампање завршено 2016. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни и одговорни уредник Часлав Оцић ; 1984, св. 76–. – Нови Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–. – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енг. језику. – Наставак публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије